

GOVERNMENT OF INDIA
DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY
CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY

CLASS _____

CALL No. Sa4v Dik-Ray

Sabda - Sri

Vol I, pt II

Sattv

Ravi / Ray

5/8.

OPINIONS

The Head Pundit of Birbhum Zilla School rites—

“.....আপনার ব্যাখ্যাপুস্তক সর্বাংশে সর্কাবিষয়ে উৎকৃষ্ট.....
।পালীকমে নূতন ধরণে বিস্তৃতভাবে লিখিতপ্রতিপাত্ত বিষয়গুলি
পে বুঝাইয়া দিয়াছেন, যে তাহা পাঠ করিয়া আপনাকে অন্তরের
ত ধজ্বাদ না দিয়া থাকিতে পারিলাম না। “মিতভাষিনী” কেবল
খ্যা পুস্তক হয় নাই, উহা একটিঅভিজ্ঞ শিক্ষকরূপে অবতীর্ণ
রাছে বলিলে অত্যাঙ্কি হইবে না। পাঠ্যপুস্তকের যে অংশটা ত্রুটি
ছাত্রগণকে অবজ্ঞাই বিশদভাবে বুঝাইতে হইবে...আপনি তাহা
প না করিয়া বুঝাইবার চেষ্টা করিয়াছেন ও তাহাতে কৃতকার্য
রাছেন.....বুদ্ধিমান ছাত্রগণও শিক্ষকের সাহায্য ব্যতিরেকে কেবল
বতভাষিনী” পাঠ করিয়াই পরীক্ষোত্তীর্ণ হইতে পারিবে.....প্রচলিত
খ্যা পুস্তক সকলের সহিত “মিতভাষিনী”র স্থানে স্থানে বিরোধ
রাছে দেখিলাম, কিন্তু সেই সেই স্থলেই আপনার পাণ্ডিত্য ও
প্রত্যাহার পরিচয় প্রকাশিত হইয়াছে।... বাঙ্গালা ভাষার সংক্ষেপে
র করিয়া আরও ভাল করিয়াছেন.....”

The Head Pundit of Sivasundari Academy rites—

“.....মিতভাষিনীতে যাহা আশা করি তাহাই পাইয়াছি। বস্তুৎ
কৃতির ব্যাখ্যা দেখিয়া মনে করিতাম আপনি Matriculationএর
কৃত পুস্তকে হস্তক্ষেপ করিলে বিচারার্থগণের প্রকৃত অভাব বিদূরিত
বে। আজ সেই শুভ দিন উপস্থিত।...ব্যাখ্যাকারগণ প্রায়ই
হই স্থলে ‘প্রগমম’ করিয়া থাকেন অথবা কিছু লেখেন না। আপনার
কি হয় নাই।.....বিশেষণ গুলির যে ভাবে প্রকৃতার্থ উদ্ঘাটন
রয়াছেন এরূপ না হইলে বিচারার্থগণ কিছুই বুঝিতে পারে না.....য
বে মন্তব্য প্রকাশ করিয়াছেন, তাহা আরও প্রকৃতার্থ প্রকাশিত হইয়া
চার্থগণকে বিমুক্ত করিয়াছে।”

1115

PREFACE

The publication of this book has been unusually delayed owing to my illness, and I am really sorry for this.

This part along with our part on Sandhi completes the first volume of Siddhanta-Kaumudi.

The Ganas of this part are given in their respective places under the Mitabhashani Tika. The Index on the Sutras will be given when the book is completed.

The manuscript of the portion on Taddhita is being prepared by me and this volume completing the ^{Part} ~~Volume~~ ^{Part} ~~Volume~~ rddha of Siddhanta-Kaumudi will be out in July, 1934.

Sometimes in easy passages explanation of Dikshita is given along with his Vritti in brackets and mostly in small types.

Errors and inconsistencies, it is impossible to avoid in such a work. So the author will be

obliged if any of his esteemed readers will kindly point these out to him to be rectified in the next edition.

Calcutta }
 April, 1933. }

Kumudranjan Ray.

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
 LIBRARY NEW DELHI

Acc. No. 445.

Date 13/10/53.

Class No. Sa 4 V. / Dik / Ray.

Vol I, Pt. II.

(अथ शब्दप्रकरणम्)

अथ अजन्तपुलिङ्गप्रकरणम्

१७८ । अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् ॥ ६।२।४५ ॥

दी— । धातुं प्रत्ययं प्रत्ययान्तञ्च वर्जयित्वा अर्थवत् शब्दस्वरूपं प्रातिपदिकसंज्ञं स्यात् ।

A प्रातिपदिक is a significant form of word which is not a verbal root, or an affix, or what ends with an affix.

मित— । अर्थशब्दः अभिधेयवचनः । 'अर्थवत्' अभिधेययुक्तं 'शब्दस्वरूपं' ध्वनिविशेषः 'प्रातिपदिकसंज्ञं' स्यात् प्रातिपदिकमित्युच्यते । इह वद्वः किल शब्दा अर्थवन्ती दृश्यन्ते । तद्वयथा—जलादीनि नामानि अर्थवन्ति । भूप्रभृतयो धातवः अर्थवन्तः । अर्थवन्तश्च घञादयः प्रत्ययाः । प्रत्ययान्ताश्च पातादयः अर्थवन्तः । तथा प्रत्ययान्तानां समुदायोपि—राजः पुरुषः—जलंपिव—इतिवन्मादि अर्थवान् । तत्र किमभिधीयते सर्वेषामिदेषामर्थवतामित्यं संज्ञा ? न, इत्याह 'अधातुः अप्रत्ययः' धातुं प्रत्ययश्च वर्जयित्वा । प्रत्यय इति तदन्तविधिना प्रत्ययान्तोऽपि गृह्यते । एतेन नामानि प्रत्ययान्तसमुदायश्च संज्ञित्वेन शिष्यन्ते । तेष्वपि विशेषमुत्तरमूर्त्ति वक्ष्यति ।

१७९ । कृत्तद्धितसमासाश्च ॥ १।२।४६ ॥

दी— । कृत्तद्धितान्तौ समासाश्च प्रातिपदिकसंज्ञाः स्युः । पूर्वसूत्रेण सिद्धे समासग्रहणं नियमार्थम् । यत्र सन्धाते पूर्वो भागः पदम्, तस्य चेद्भवति तर्हि समासस्यैव । तेन वाक्यस्य न । गामानय ।

Words ending in क्त or तद्धित and समास as well are designated as प्रातिपदिक । A समास being अर्धवत् the preceding rule gives it the designation, hence its specific mention here implies a restriction, viz, if in a group of प्रत्ययान्त words the pen-ultimate is a पद and if the संज्ञा is desired of such a group, then Samasas alone will get the संज्ञा । Thus a वाक्य does not receive the संज्ञा । Witness गामानय where the pen-ultimate is a पद, but the whole is not a समास consequently गामानय is not a प्रातिपदिक, so गाम् does not elide its विभक्ति ।

मित— । क्त इति कृदन्तः, तद्धितस्तद्धितान्तः । पूर्वसूत्रे प्रत्ययान्तपर्युदासात् एतयोरप्राप्ता संज्ञा इह विधीयते । तिङ् तु न् क्त तेन तिङन्तानां न संज्ञा । सुपः प्रायेण स्त्रीप्रत्ययाश्च न तद्धिताः तेन सुबन्तानां स्त्रीप्रत्ययान्तानाश्च न संज्ञा ॥ समासस्तु प्रत्ययान्तानाम् अर्धवान् संघातविशेषः इति पूर्वेष्वैव सिद्धा संज्ञा । तर्हि 'नियमार्थम् इह समासग्रहणम्' । कौटुंबी नियम इत्याह 'यत् संघाते पूर्वं भागः' उपान्य अंशः 'पदम्' अन्यो भागः पदं भवतु वा न वा 'तस्य चेद्भवति' तादृशस्य संघातस्य यदि संज्ञा प्रार्थयते 'तर्हि समासस्यैव' तस्य समास-संज्ञायां सत्यामिव प्रातिपदिकसंज्ञा अपि भवति, नान्यथा । 'गामानय' इत्यत्र समाससंज्ञा नास्ति तेनास्य संघातस्य प्रातिपदिकसंज्ञा अपि न भवति ॥

१८० । प्रत्ययः ॥ ३।१।६ ॥

दी— । आ पञ्चमपरिसमाप्तेरधिकारोऽयम् ।

From here to the end of the fifth chapter (in Panini's arrangement) the general name "प्रत्यय" attaches to whatever is enjoined. This is pervasive (अधिकार) ।

मित— । 'प्रत्ययः' इति सामान्येन नाम । 'पञ्चम' इति अष्टाध्याय्याः

पञ्चमोऽध्यायः । तृतीयादारभ्य पञ्चमपरिसमाप्तिपर्यन्तं यत् यत् विहितं तत् तत् प्रत्ययसंज्ञं भवति इत्यर्थः । यस्य यस्य विहितं स स प्रकृतिसंज्ञकः इत्यपि द्रष्टव्यम् ।

१८१ । परञ्च ॥ ३।१।२ ॥

दी— । अयमपि तथा ।

And it is attached behind that of which it is enjoined. This too is pervasive.

मित— । योऽयं प्रत्ययो विहितस्तस्य स्थानमनेन नियम्यते । यः प्रत्ययो यस्याः प्रकृतेर्विहितः स तस्याः परं प्रयोक्तव्यः इत्यर्थः ।

१८२ । ज्याप्प्रातिपदिकात् ॥ ४।१।१ ॥

दी— । ज्यन्तादावन्तात् प्रातिपदिकाच्च इति आ पञ्चमपरिसमाप्तेरधिकारः । “प्रातिपदिकप्रहणं लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्” इत्येव सिद्धे ज्याब्प्रहणं ज्यावन्तात् तद्धितोत्पत्तिर्यथा स्यात्, ज्यावभ्यां प्राक् मा भूदित्येवमर्थम् ।

This pervades all up to the end of the fifth chapter. Every प्रत्यय enjoined within this range is to be attached to a प्रातिपदिक or to what ends is जी or आप् (i. e., ends in a स्त्रीप्रत्यय) । Well, there is the maxim “when operating upon a प्रातिपदिक we may take it in all genders”; hence प्रातिपदिकात् includes ज्यन्त and आपन्त प्रातिपदिक also. Why not then shorten the rule into “प्रातिपदिकात्” only, why specifically mention आप् in it ? The answer is—Panini wants to emphasise आप् in the case of a तद्धित । A तद्धित has to come after आप्, never before. N. B.—ज्या् in the rule stands for a स्त्रीप्रत्यय in general.

मित—। डी इति डीप्, डीष्, डीनां सामान्येन ग्रहणम्। आप् इति टाड्, आप्, चापाम्। डी च आप् च प्रातिपदिकञ्च व्याप्, प्रातिपदिकम्। समाहारश्चः। तस्मात्। “व्यावृहणं स्त्रीप्रत्ययनावस्योपलक्षणम्” इति नागेशः। व्याप्, व्याप्, प्रत्ययान्ताः स्त्रीप्रत्ययान्ता इत्यर्थः। तदयमर्थः—अतः परं वल्लभाणाः प्रत्ययाः प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रीप्रत्ययान्ताभ्यश्च प्रकृतिभ्यो भवन्ति। एष चतुर्थपञ्चमस्थानां प्रत्ययानां प्रकृतिनिर्णयः ॥ ननु “प्रातिपदिकग्रहणे—” इत्यनया परिभाषया यत् किञ्चित् अविशिष्टं प्रातिपदिकस्य उक्तं तत् स्त्रियां वक्तव्यमात्रमपि तस्य भवति, तत् व्यर्थमिह ‘ङ्गावृहणं’ सूत्रे, “प्रातिपदिकात्” इत्येतावदेव सूत्रं भवतु, इत्याशङ्क्याह ‘ङ्गावृहणं’ ‘ङ्गावन्तात्’ इत्यादि। ‘ङ्गाप्,’ इति विशिष्यवचनात् “ङ्गावृह्यां तद्धिताः” इत्यर्थो लभ्यते, तस्य च ‘ङ्गावृह्यां प्राक्’ तद्धितो ‘मा भूत्’ इत्यर्थः सम्पद्यते। यदा खलु कस्यायित् प्रकृतेस्तद्धितश्च स्त्रीप्रत्ययश्च युगपत् प्राप्तः तदा प्रथमं तद्धितः क्रियतां स्त्रीप्रत्ययो वा इति सन्देहे इयं व्यवस्था— प्रथमं स्त्रीप्रत्ययो भवति ततस्तद्धितः इति। तथा च प्रकर्षेण कालवर्णयुक्ता स्त्री इति वक्तव्ये कालशब्दात् प्रातिपदिकात् स्त्रीत्वमाश्रित्य स्त्रीप्रत्ययः प्रागः प्रकर्षमाश्रित्य च आतिशयानिकस्तद्धितः। प्रथमं तद्धिते कृते पश्चात् स्त्रीप्रत्यये कालतरा इति रूपं भवति। प्राक् स्त्रीप्रत्यये तु कालितरा इति। कालितरा इत्येव प्रार्थयते, तच्च अन्तरेण प्रागुक्तां व्यवस्थां न सम्भवति। तत् युक्ता एव ‘ङ्गाप्’ इति विशेषीक्तिः ॥ इतश्च युक्ता यत् ‘ङ्गाप्’ इत्यनुक्ते “प्रातिपदिकात्” इत्येव तन्मात्रेण स्त्रीप्रत्ययान्तात् सुवृत्पत्तिर्न भवति, प्रत्ययान्तपर्युदासात् न हि स्त्रीप्रत्ययान्ताः प्रातिपदिकानि ॥

१८३। स्वौजसमौट्छष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङसिभ्याम्भ्यस्ङसोसाम्ङ्योस्सुप् ॥ ४।१।२ ॥

दी—। इत्यन्तादाबन्तात् प्रातिपदिकाच्च परे स्वादयः प्रत्ययाः स्युः। सुस्योरुकारेकारौ जश्चट्ठपाश्च इतः।

The affixes headed by सु above come after a प्रातिपदिक and also after what ends in डी or आप्. (all feminine affixes). The affixes are सु, औ, जस्, षम्, औट्, शस् टा, भ्याम्, भिस्, ऊँ, भ्याम्, भ्यस्, ऊसि, ओस्, आम्, डि, ओस्, सुप् in order. Of these the उ in सु, इ in ऊसि, ज, श, ट, ऊ and प are इत् ।

मित— । ऊान्नादावन्नादित्यस्य स्त्रीप्रत्ययान्नादित्यर्थः । “प्रत्ययः” इत्यधिकारः, तेन स्वादयः प्रत्ययाः ऊाप्रातिपदिकाः प्रकृतयः । किञ्च “न हि केवला प्रकृतिः प्रयुज्यते न वा केवलः प्रत्ययः” इति हि मुनीनामुपदेशः । तेन लौकिकीक्रियु ऊाप्रातिपदिकानां प्रयोगे परतः स्वादयो योजयितव्या इति स्वार्थः ।

१८४ । विभक्तिश्च ॥ १।४।१०४ ॥

दी— । छसिडौ विभक्तिसंज्ञौ स्तः । तत्र “छ” “औ” “जस्” इत्यादीनां सप्तानां त्रिकायां प्रथमादयः सप्तम्यन्ताः प्राचां संज्ञा । ताभिरिहापि व्यवहारः ।

The set of Pratyayas known as सुप् and तिङ् are also called विभक्ति । Here सुप् is a प्रत्याहार including all the Vibhaktis from सु to प् in rule 183. Similarly तिङ् stands for all from ति to ऊ in the rule “तिप्त्स्—” (2154 ; 3. 4. 78). If the group सुप् is re-grouped taking three at a time from the beginning in order, we get seven triads सु औ जम् &c. The older grammarians have called them प्रथमा, द्वितीया, तृतीया, चतुर्थी पञ्चमी, षष्ठी, सप्तमी in order. These names are adopted in the system of Panini also.

मित— । ‘सुप्’ इति स्वादीनामीकविंशतिः प्रत्याहारः, ‘तिङ्’ इति तिवादीनाम् (२१६५, ३।४।७८) षष्ठादशानाम् । विभक्तिविभागः । यदा स्वादयो विभज्यन्ते तदा विभागानां विभक्तिसंज्ञा । विभक्तिसंज्ञया प्रत्ययसंज्ञा न हीयते ।

विभक्तिसंज्ञकाः प्रत्यया एते इति समावेशः । स्वादय एकविंशतिक एकः सङ्घः विभज्य तु सप्तसु विकेषु सङ्घेषु स्थाप्यन्ते । तत्र सु-ञी जसु इति त्रिकः प्रथमो विभागः प्रथमा विभक्तिः अम् औट् शम् इति द्वितीया इत्यादि । प्राचामीताः संज्ञा पाणिनिनाप्यङ्गीकृताः ।

१८५ । सुपः ॥ १।४।१०३ ॥

वी— । सुपस्त्रीणित्रोणि वचनानि एकश एकवचनद्विवचनबहुवचन-संज्ञानि स्युः ।

“Of ‘sup’ let the three expressions in each successive set of three be severally termed “the expression for one” (singular), “the expression for two” (dual), and “the expression for many (plural).”—Ballantyne.

मित— । “तान्मेकवचनद्विवचनबहुवचनान्मेकशः” इति पूर्वसूत्रमनुवर्त्तते । अन्वयस्तु—सुपः तानि एकशः एकवचनद्विवचनबहुवचनानि—इति । सुप् इति स्वादीनां प्रत्याहारः । तस्य । शेषे षष्ठी ; ‘सुपः तानि’ इति सम्बन्धः । तत्र ‘तानि’ इति सर्वनामा “तिङ्स्त्रीणित्रीनि प्रथममाध्यमीत्तमाः” इति सूत्रस्य ‘वीणि वीणि’ इति पराम्श्रयते । तदाह—‘सुपस्त्रीणित्रीणि’ इत्यादि । ‘वचनानि’ विभक्तयः । प्रत्ययसंज्ञा विभक्तिसंज्ञा च लक्ता । परं ‘वीणि इति क्लीवनिर्देशानुरोधान् लभे अपि ते हित्वा क्लीवे एव ‘वचनानि’ इति विशिष्यमाह । ‘वीणि वीणि’ इति वीष्मायां द्विरुक्तिः । प्रथमादयः सप्तम्यन्ता ये विकाराः प्रदर्शिताः तेषां प्रतित्रिकमित्ययः । किं त्रिकस्यैव संज्ञा ? न इत्याह ‘एकशः’ इति । त्रिकस्यस्य अवयवतयस्य यथाक्रमम् एकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञा । इह एकमेकमवयवा गणान्ते, तत् एकत्वस्य वीष्मा अस्ति इति वीष्मायां शस् ॥ स्वादीनां सप्तसु विकेषु प्रतित्रिकं यालिखी विभक्तयस्तासां यथाक्रमम् आद्यस्य एकवचनं मध्यस्य द्विवचनम् अन्त्यास्य बहुवचनमिति संज्ञा इति सरलार्थः ॥ एतावता प्रथमायां सु इत्येकवचनम् औ

इति द्विवचनं जम् इति बहुवचनम् । द्वितीयायाम् अम् इत्येकवचनम् औद् इति द्विवचनम् शस् इति बहुवचनम् । एवमुत्तरतापि ॥

१८६ । द्वये कयोर्द्विवचनैकवचने ॥ १।४।२२ ॥

दी— । द्वित्वैकत्वयोरेतौ स्तः ।

If duality is intended we shall have द्विवचन and एकवचन in case of singularity.

मित— । द्विशब्द इह द्विले एकशब्दश्च एकले प्रयुक्तः । तदाह द्विलेकत्वयो-
रित्यादि । येषु अर्थेषु विभक्तयो विहितास्तीषामिकले विवक्षिते एकवचनं द्विले
द्विवचनम् इति वचनव्यवस्था । एकः उच्यते अनेन इत्यादि करणे ल्युट् ।

१८७ । बहुषु बहुवचनम् ॥ १।४।२१ ॥

दी— । बहुत्वे एतत् स्यात् । स्त्वविसर्गौ । रामः ।

In case of plurality there will be बहुवचन । Rama in the example means a portrait of Rama, the affix कन् having disappeared. In the प्रथमा, if one portrait is meant, we attach एकवचन, i. e., सु । The उ elides (इत्) leaving रामस् । Next we have र् (i. e., र् after the elision of उ) for न् by “सप्तनुधो र्” (162,—४. 2. 66). This gives रामर् and by “खरवसानयो-
र्विसर्जनीयः” (76,—8. 3. 15) र् changes into विसर्ग yielding रामः—
a single Rama.

मित— । बहुषु बहुत्वे इत्यर्थः । सौतं बहुवचनम् ॥ राम इति अर्थाय भगवतः
प्रतिकृतिः । राम इव रामः । “इवे प्रतिकृतौ लोपः” इति कनो लोपः
एकैव प्रतिकृतिः इत्यर्थः ; प्रथमाया एकवचने सु इति उकारस्य इत्त्वे रामस् इति
स्थितम् । ततः सकारस्य हत्वे रामर् इति । रकारस्य च विसर्गे रामः इति

रूपम् ॥ अथ इ प्रतिहती, कथमभिधानं तयोः ? उच्यते—“प्रत्ययं शब्दनिवेशः” इति भाष्योक्तेः एकेन प्रातिपदिकेन रामशब्देन एकस्य अर्थस्य प्रतिहृतिरूपस्य अभिधानं ततो द्वितीयेन रामशब्देन द्वितीयस्य अर्थस्य । एतेन “रामराम” इति प्रातिपदिकद्वयं प्राप्तम्, अर्थस्य प्रतिहृतिद्वयम् । अर्थवचनया “रामराम” इति सङ्घातोऽपि प्रादिपदिकमेव । तेन “ङ्ग्रापप्रातिपदिकात्” इति सुवृत्तपत्तिः । अर्थस्य द्विवात् द्विवचने औ इति विभक्तिः । ततः रामराम औ इति प्राप्ते—
१८८ । सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ ॥ १।२।६४ ॥

दी— । एकविभक्तौ यानि सरूपाण्येव दृष्टानि तेषामेक एव शिष्यते । “प्रथमयोः पूर्वसवर्णः” (१६३,—६।१।१०२) “नादिचि” (१६५,—६।१।१०४) । “वृद्धिरेचि” (७२,—६।१।८८) । रामौ ।

Of those that have always the same form whenever the same Vibhaktis is attached, only one is retained if several come together. Thus रामराम औ becomes राम औ retaining only one राम । वृद्धि is now expected from “वृद्धिरेचि”, but “प्रथमयोः पूर्वसवर्णः” interferes and directs च for अ and औ jointly. The rule “प्रथमयोः—” however is narrowed down by “नादिचि” which bars it when इच, follows अवर्णः । The bar to वृद्धि being thus removed we get रामौ by वृद्धि ।

मित— । रूपमिति लिखितेषु चक्षुर्ग्राह्यम् उच्चारितेषु श्रोत्रग्राह्यम् । समानं रूपमेवां ‘सरूपाः’ । तेषाम् । तुल्यसूतीनामित्यर्थः । इह रूपे यहः न अर्थे भिन्नेऽपि अर्थे भवति । तथा च पादा इति किरणोऽपि चरणोऽपि युगपदेव । ‘एकशेषः’ इत्यव एकशब्दः असहायवाची । अनेकध्वपिसम्प्राप्तेषु एकः शिष्यते इत्यर्थः ; ‘एकविभक्तौ’ इत्यव तु तुल्यवाची ; एतेन रामराम औ इत्यव राम औ इति शेषः । ततो वृद्धौ रामौ इति रूपम् । “प्रथमयोः—” इति वाधस्तु “नादिचि” इति अनेन वाध्यते ।

सुक्ते वाचि इद्धिः प्रवर्त्तते ॥ बहुषु अर्थेषु राम राम राम जस् इत्यादिषु प्राप्तेषु राम जस् इति शेषः । ततः—

१८६ । चुटू ॥ १।३।७।

दी— । प्रत्ययाद्यौ चुटू इतौ स्तः इति जस्य इत् संज्ञायाम् ।

चवर्गे and टवर्गे leading in a प्रत्यय are इत् । Hence ज is an इत् । This gives राम अस् । Now स् being final is expected to be इत्, but—

मित— । “उपदेशजननासिक इत्” इत्यतः ‘इत्’ इति, “आदिर्गिटुडवः” इत्यतः ‘आदिः’ इति “षः प्रत्ययस्य” इत्यतः ‘प्रत्ययस्य’ इति च अनुवर्त्तते । ‘चु’ इति चवर्गः, ‘टु’ इति टवर्गः । ‘चुटू’ इति इन्द्रः । द्विवचनानुरोधत् अनुवृत्तानामपि द्विवचनम् । तदाह “प्रत्ययाद्यौ—” इत्यादि । “जस्य इत्संज्ञायाम्” इत्यतः परं “ह्योपः” इति ग्रन्थः खलितः प्रतिभाति । जकारि लुप्ते राम अस् इति ज्ञातम् । तत्र अन्तत्वात् सकारस्यापि इत्वे प्राप्ते—

१६० । न विभक्तौ तुस्माः ॥ १।३।३ ॥

दी— । विभक्तिस्थास्तवर्गसकारमकाराः इतो न स्युः इति सकारस्य न ह्रस्वम् ।

तवर्ग, स and म in a विभक्ति are not इत् । Hence स is not इत् । Now राम असु seems to call for “अकः सवर्णे दीर्घः”, but—

मित— । ‘सकारस्य न इत्वं’ तेन अस् इत्येव विभक्तिः । राम अस् इत्यत “अकः सवर्णे—” इति प्राप्ते—

१६१ । अतो गुणे ॥ ६।१।६१ ॥

दी— । अपदान्तादेकारात् गुणो परतः पररूपमेकादेशः स्यात् इति प्राप्ते, परत्वात् पूर्वसवर्णादीर्घः । “अतो गुणो” इति हि “पुरस्तादपवादा

अनन्तरान् विधीन् वाधन्ते नोत्तरान्” इति न्यायेन “अकः सवर्णो दीर्घः” (ष६,—६।१।१०१) इत्यस्यैव अपवादः, न तु “प्रथमयोः—” (१६४,—६।१।१०२) इत्यस्यापि । रामाः ।

The form of the latter is the single substitute for short अ, not final in a पद, and a गुण letter following it. This seems to give us राम् (अ अ) स्=राम् (अ) स्=रामः । But “प्रथमयोः—” comes later and overrules “अतो गुणे” । Thus with पूर्वसवर्णदीर्घ we have राम् अस्=रामाः । How can this be ? “अतो गुणे” is an अपवादसूत्र of “प्रथमयोः—”, being of lesser scope than the latter ; It is also an अपवाद of “अकः सवर्णो दीर्घः” । But one same sutra can not be a bar of two sutras simultaneously. So by the maxim “the अपवादसूत्र put prior bars the immediately following one, and not subsequent ones as well”, ‘अतो गुणे’ bars “अकः सवर्णो” only and not “प्रथमयोः पूर्वसवर्णः” also. So “प्रथमयोः” operating here in राम् अस् we get रामाः ।

मित— । “लक्षपदान्तात्” (पा ६।१।१६६) इत्यतः ‘अपदान्तात्’, “एङिपररूपम्” इत्यतः ‘पररूपम्’ इति च अनुवर्तते । ततः ‘अपदान्तात् अतः’ अकारात् इत्यर्थः ‘गुणे’ परतः पूर्वपरयोः स्थाने ‘पररूपम्’ एकादेशः स्यात् इति सूत्रार्थः स्यात् । वस्तुतश्च “प्रथमयोः पूर्वसवर्णः” इति हि सूत्रम् परम्, “अतो गुणे” इत्यतः परत्वात् अत परैवैव पूर्वसवर्णदीर्घः स्यात् । अतः इती आह “परत्वात् पूर्वसवर्णदीर्घः” ॥ “अतो गुणे” इति सूत्रं यद्यपि “अकः सवर्णो दीर्घः” तथा “प्रथमयोः पूर्वसवर्णः” इति द्वयस्यापि वाधकम् प्रतीयते ताभ्यां विषयात्पत्न्यात्, तथापि “पुरस्तात् अपवादाः अनन्तरान् विधीन् वाधन्ते नोत्तरान्” इति न्यायेन “अतो गुणे” इति सूत्रं “अकः सवर्णो दीर्घः” (६।१।१०१) इत्यास्यैव वाधकं स्यात् न तु व्यवहितस्य “प्रथमयोः” (६।१।१०२) इत्यास्यापि, अतः आह—“अतो गुणे इति हि” इत्यादि । एवं राम

अस् इताव "प्रथमयोः पूर्वसवर्णः" इतास्यैव सावकाशत्वात् पूर्वसवर्णदीर्घेण 'रामाः' इति स्यात् ॥

१६२ । एकवचनं सम्बुद्धिः ॥ २।३।४६ ॥

दी— । सम्बोधने प्रथमाया एकवचनं सम्बुद्धिसंज्ञं स्यात् ।

In the matter of address, the singular form of the 1st case is designated as संबुद्धि ।

मित— । अत्र "प्रातिपदिकार्थलिङ्ग परिमाणवचन" (२।३।४६) इत्यतः 'प्रथमा' अनुवर्तते । सा च विपरिणामेन षष्ठीविभक्तिं लभते ; ततः आह—सम्बोधनविषये प्रथमायोः एकवचनं संबुद्धिसंज्ञं भवति । अत्र 'पुथमायाः' इतानुवर्तनात् "सुः संबुद्धिः" इति तत्त्वबोधिन्यामुक्तं न समीचीनं प्रातिभाति । हे राम इताव प्रथमैकवचनविभक्तौ सत्यां हे राम स् इति स्थिते आह—

१६३ । एङ् ह्रस्वात् सम्बुद्धेः ॥ ६।१।६६ ॥

दी— । एङन्तात् ह्रस्वान्तात् च अङ्गात् हल् लुप्यते सम्बुद्धेश्चेत् । सम्बुद्ध्या अङ्गिसस्य अङ्गस्य एङ् ह्रस्वाभ्यां विशेषणात् नेह—हे कतरत् कुलेति । हे राम । हे रामौ । हे रामाः । एङ्प्रहयां किम् ? हे हरे । हे विष्णो । अत्र हि परत्वात् नित्यत्वाच्च सम्बुद्धिगुणो कृते ह्रस्वात् परत्वं नास्ति ।

A हल् (i. e., a consonant) elides coming after an एङन्त (i. e., ending in ए and ओ) अङ्ग (i. e., base) or a ङ्रस्वान्त base, if that हल् be a part of संबुद्धि only. The अङ्ग which is characterised by the word संबुद्धि (i. e., should be in संबुद्धि) is further qualified with the qualifications "ending in एङ् or in ङ्रस्व vowels"; so कतरत् in हे कतरत् कुल which does not end in ङ्रस्व (अ), but takes अद्द् in सम्बुद्धि by the rule

मित । अत “अचि” इत्यनुवर्त्तते । “अकः सवर्णे दीर्घः” इत्यात्मात् अकः” इत्यनुवर्त्तते । ततः फलितमाह—अकः अचि परी पूर्वरूपम् एकादेशः स्यात् ॥ ‘अम्’ इत्यस्य योऽच् तस्यादेशः न तु समुदायस्य अम्रूपस्य इत्याह— “अचि” । “तस्मादित्युत्तरस्य” (१।१।६७) “आदिः परस्य” (१।१।६४) इत्यादिना तदेव लभ्यते । एवं सति अमी मकारसहितस्य पूर्वरूपं मा भूत् इति अजनुवर्त्तित्वाप्यति ॥ राम शस् इति स्थिते—

१६५ । लशक्वतद्धिते । १।१।८ ॥

दी— । तद्धितवर्जप्रत्ययाद्या लशकवर्गाः इतः स्युः इति शसः शस्य इत् संज्ञा ।

ल, श and कर्ग words elide if these be the first words of affixes other than Taddhita. And by this rule “श” of शस् elides. [N. B.—thus we get राम अस्] ।

मित— । ल, श कु इति समाहारद्वन्द्वः । ‘अतद्धिते’ इति षष्ठार्धे सप्तमी । ‘लपदेशे अजनुनानिकइत्’ इत्यतः “इत्” अनुवर्त्तते । “आदिर्जिःटुडवः” (१।१।६) इत्यतः “आदिः” अनुवर्त्तते । “घः प्रत्ययस्य” (१।३।६) इत्यतः ‘प्रत्ययस्य’, इत्यनुवर्त्तते । एवं तद्धितभिन्नस्य प्रत्ययस्य आदि लशकवर्गम् इत्संज्ञं भवति इति पूर्णं सूत्राहम् । अतः इत्तौ—तद्धितवर्जप्रत्ययाद्या लशकवर्गाः इत्यादि । अनेन शसो शकारस्य इत् संज्ञायाम् राम अस् इति स्थिते “प्रथमयोः पूर्वं सवर्णः” इति ‘पूर्वं सवर्णदीर्घेषु रामास् इति जाते—

१६६ । तस्माच्छसो नः पुंसि । ६।१।१०३ ॥

दी— । कृतपूर्वसवर्णादीर्घात् परो यः शसः सकारः तस्य नः स्यात् पुंसि ।

The सकार of शस् becomes न in the masculine, when पूर्वसवर्ण-

दीर्घ by the rule "प्रथमयोः पूर्व सवर्णः" is already done to the base । Thus we get रामान् । Now if cerebral in रामान् is apprehended we look forward.

नित— । 'तस्मात्' इतानेन पूर्वस्वस्थः ("प्रथमयोः पूर्वसवर्णः" इति) पूर्वसवर्णदीर्घः पराम्श्रयति । अध्याहार्यपरशब्दयोगे पञ्चमी । "शसो" इति अवयव यष्टी । एतेन सकार एव ष्टयति । अतः आह—कृतपूर्वसवर्णदीर्घात् परो यः शसः-सकारः तस्य इत्यादि । पुंसि किम् ? मतीः । वधुः ॥ एवं रामासु इत्यास्य सकारस्य नकारे सति रामान् स्यात् । अत पुनः शल्लभाशङ्क आह—

१६७ । अट् कुप्वाड्नुम् व्यवयेपि । ८।४।२ ॥

दी— । अट् कवर्गं पवर्गं आड्नुम् च ऐतैः व्यस्तेर्यथासम्भवं मिलितैश्च व्यवधानेपि रषाभ्यां परस्य नस्य याः स्यात् समानपदे । "पदव्यवायेपि" (८।४।२।८—१०५७ सूत्रम्) इति निषेधं वाधितुमाङ्ग्रहणम् । नुम् ग्रहणमनुस्वारोपलक्षणार्थम् । तच्चाकृत्तुं शक्यम्—अयोगवाहानाम् अट्स उपदेशस्य उक्तत्वात् । इति (रामान् इत्यत्र) यात्वे प्राप्ते ।

नित— । "रषाभ्यां नीणः समानपदे" इति सम्पूर्णं सूत्रमनुवर्षते । एतदनुसारिणी च इति । अट् इति प्रत्याहारः स्वरवर्णं ह्यवरणांच याङ्कः, कु इति कवर्गः, पु इति पवर्गः, अट् च कुश्च पुश्च आड् च नुम् च इति इन्द्रः ; तैः व्यवयै व्यवधाने व्यस्तमिलिते च सति अपि रषाभ्यां परस्य नस्य शल्लं स्यात् इति मलितार्थः ॥ "पदव्यवायेपि" इति पदव्यवधाने शल्लस्य निषेधात् आङ्गव्यवाये शल्लं न प्राप्नोति । अतो 'अट्' इति उक्तापि आङ् इति पृथक् वचनम् । एवं पर्याणहम् इति सिध्यति ॥ अनुस्वारस्य अडादौ अनन्तभावात् अट् इति उक्ता 'नुम्' इति पृथक्वचनम् । ङङ्णम्, ङङ्णम् इत्यादौ नुम् व्यवधानेपि यथा स्यात् । वक्त तस्तु नुम्यङ्णम् व्यर्थमित्याह— 'अयोगवाहानाम्' अनुस्वारविसर्गादीनाम् ह्यवरणस्त्वभावार्थं 'अट्स उपदेशस्य' पाठस्य भाष्यकारोणैव उक्तत्वात् ॥ अविद्यमानः योगः वण समाधायि इत्यार्थः येषां ते

अयोगाः अनुपदिष्टाः इत्यर्थः । बाह्यन्ति इति बाह्याः प्रयोगनिर्वाहकाः । अयोगाश्च
ते बाह्याश्च इति अयोगबाह्याः अनुस्वारादयः इत्यर्थः ॥

१६८ । पदान्तस्य । ८।४।३१ ॥

दी— । पदान्तस्य नस्य यात्वं न स्यात् । रामान् ।

n final in a पद does not become cerebral.

मित— । सुगमा ॥ तृतीयाया एकवचने राम टा-इति स्थिते—

१६९ । यस्मात् प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् । २।४।३३ ॥

दी— । यः प्रत्ययः यस्मात् कियते तदादि शब्दस्वरूपं तस्मिन् प्रत्यये
परं अङ्गसंज्ञं स्यात् । 'भवामि' 'भविष्यामि' इत्यादौ विकरणविशिष्टस्य
अङ्गसंज्ञार्थं तदादि ग्रहणम् । "विधि" इति किम् ? स्त्री इयती ।
प्रत्यये किम् ? प्रत्ययविशिष्टस्य ततोऽप्यधिकस्य वा ना भूत् ।

The word after which अन्ताय is affixed, (or-is to be affixed) is called an अङ्ग (i. e., base) if taken along with the प्रत्याय as well, provided the प्रत्याय follows after it. The use of the word 'तदादि' in the sutra is for making अङ्गसंज्ञा of भव (and not of भू only) taken along with the विकरण शब्द । Why do we note, विधि in प्रत्यायविधि in the sutra ? Witness स्त्री इयती । If we do not use विधि in the sutra then इयती which is nothing but the remnant of वतुप-प्रत्याय— (original इदम् being elided so to say) will yield इयङ् after the word स्त्री । Thus विधि being used we have no scope for इयङ् at all by the sutra "स्त्रियाः" which see below. Why again do we say 'प्रत्याय' in the sutra ? For then अङ्गत्व is not to be of प्रत्ययविशिष्ट- word having no प्रत्याय after it or of other words more than a

प्रतायविशिष्ट word. [प्रताये also thus signifies as said in Kasika, that अङ्गत्व is not to be of a प्रताय only or when the प्रताय elides].

मित— । यस्मात् प्रतायः क्रियते तत आरभ्य प्रतायं यावत् यः सङ्घातः तत् अङ्गम् । प्रकृते समयाया संज्ञा स्यात् इति “तदादीति” ग्रहणम् ॥ प्रतायस्य प्रतायलोपि च नाभूत् इति “प्रताये” इत्याह—इति काशिकायां स्पष्टम् ॥ “भवामि” इत्याव शपि भू इत्याङ्गम् । निपि तु ‘भव’ इति एतदर्थमपि ‘तदादि’-ग्रहणं कृतम् ॥ इयती इति इदम् + वतुप् = इदम् + वतुप् (“किमिदंभा वी घः”) = ई + इयत् (“इदं—किमोरीशकी”) = इयत् (“यथेति च” इति ईकारलोपः), + डीप् = इयती । एवम् अत्र पुत्र्ययमात्रमेवावशिष्यते । ततः स्त्री इयती इति दशायाम् ‘इयती’ इत्यास्य प्रतायनात्वस्वरूपात् ‘स्त्रियाः’ इति सूत्रेण प्रताये सति इयङ् इति अङ्गकार्यं स्यात् । तद्वारणाय सूत्रे सार्थकं विधियग्रहणं कृतम् । सर्वमितत् इत्तिकारेण स्पष्टीकृतम् ॥ ‘प्रताये’ इति किमर्थम् सूत्रे गृहीतम् ? प्रतायलोपे ना भूत्, प्रतायविशिष्टस्य वा ना भूत् ॥ सर्वमित्यत् सुगमम् ॥

२०० । अङ्गस्य । ६७ । १ ॥

दी— । इत्यधिकृत्य ।

This is an अधिकार सूत्र । That is what will be said below will be of अङ्ग only i.e. of words having प्रताय (to be added) after it. [N. B.—Note the diff. of प्रातिपादिक and अङ्ग as already said].

२०१ । टाडसिडसामिनात् स्याः । ७ । १ । १२ ॥

दी । अकारान्तात् अङ्गात् टादीनां क्रमात् इनादयः आदेशाः स्युः । यत्त्वम् । रामेण ।

टा, डसि and डस् coming after an अकारान्त base are respectively replaced by इन, आत् and स्य । Thus राम + टा = राम + इन = रामेण । यत्त्व here comes by the rule “अट्कुप्पुङ्लुप्तत्वाद्येपि” ।

मित । सुगम् ॥ अधुना राम+भ्याम् इत्यत्र “न विभक्तौ तुस्माः” इति संकारस्य न इत्वम् । ततः अत्र विशेषमाह—

२०२ । सुपिच । ७।३।१०२॥

दी । यजादौ सुपि परे अतोङ्गस्य दीर्घः स्यात् । रामाभ्याम् ।

An अदन्त अङ्ग becomes lengthened when a सुप् (i. e. विभक्तिप्रत्यय) beginning with यञ् प्रत्याहार follows. Thus we have रामाभ्याम् with दीर्घ in रामा, for भ्याम् is a यजादि सुप् ।

मित । “अतोदीर्घो यञि” (७।३।१०१) इति पूर्वसूत्रस्याव अनुवृत्तिः । “यञि” इति च ‘सुपि’ इत्यास्य विशेषणम् । अतः आह इत्थी—‘यजादौ सुपि परे’ इत्यादिः । अतः किम् । हरिभ्याम् । अकारान्तत्वाभावात् नात्र दीर्घः । यञि किम् ? रामस्य । ‘स्त्र’ तु न यञ् सुप्, अतो न दीर्घः ॥ राम+भिस् इत्यत्र विशेषमाह—

२०३ । अतो भिस् ऐस् । ७।३।६॥

दी । अकारान्तात् अङ्गात् भिस् ऐस् स्यात् । अनेकाल्त्वात् सर्वादेशः । रामैः ।

भिस् coming after an अकारान्त प्रातिपदिक is replaced by ऐस् । As the substitute ऐस् consists of more than one letter so ऐस् completely replaces भिस् by the rule “अनेकाल्गित्सर्वस्य” (पा १।१।५५); so we need not fear operation of the rule “अलोन्यस्य” (१।१।५२) here—making ऐस् an आदेश for the final letter of भिस् । Thus राम + ऐस् = रामैः । . . .

मित— । : “अनेकाल्गित्सर्वस्य” (१।१।५५) इत्यत्र ऐस् इत्यास्य अनेका-
खरत्वात् सर्वस्यैव भिस् आदेशः । . . न तु “अलोन्यस्य” इति अन्यादेशः कल्प्यः ।

सदाह वृत्ती—'अनेकाल्पत्वात् सर्वादेशः' ॥ अत्र "बहुवचने भ्रूयते" (७।१।१०९) इति परेषु एतेन विप्रतिषेधेपि ऐस् । अनवकाशत्वात् ऐस्भावस्य । एलस्य तु रामिभ्यः रामेषु इत्यादिस्यवकाशः । एतेन ऐस् नित्यः । अतः परमपि एलं वाधित्वा ऐस्भावः भवत्येव ॥ राम+ए इति स्थिति—

२०४ । उर्थः । ७१।२३॥

दी ।—अतोऽङ्गात् परस्य 'ङे' इत्यस्य यादेशः स्यात् । रामाय । इह स्थानिवद्भावेन यादेशस्य सुप्तत्वात् "सुपिच" (२०२) इति दीर्घः ॥ "सम्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विधातस्य" इति परिभाषा तु नेह प्रवर्तते । "कष्टाय क्रमणे" (२६७० सुप्तम्) इत्यादिनिर्देशेन तस्याः अनित्यत्वज्ञापनात् ॥ रामाभ्याम् ।

य is the substitute for 'ङे' (4th case singular विभक्ति) coming after an अकारान्त अङ्ग (base). Thus राम+य=रामाय । Here यादेश is like that for which it is substituted i.e. it is like ङे— by the rule 'स्थानिवत् यादेशोऽनल्विधी' (१।१।५६), then by the application of the rule "सुपिच" we get दीर्घ in रामाय ।

[N. B.—Here य is the substitute for ङे which is a सुप् ; so य also is treated as सुप् and as it begins with य so we get दीर्घ here by the rule "सुपिच" ।]

Now there is the dictum that— an operation coming through connection with another does not destroy the connection-cause, i. e. an operation does not destroy the root-cause of the operation (i. e. a son does not kill his father, the root-cause)—which if applied here may do away with दीर्घ here in रामाय । For, य in place of ङे coming through connection with अकारान्त of राम here, should

not destroy the अदन्तत्व of राम here and yield रामाय with दीर्घ । But on this the answer is—that this dictum (परिभाषा) has no application here ; for Panini himself by using 'कठाय' in the Sutra "कठाय क्रमणे" indicates so. Now we have रामाभ्याम् for the dual as in 8rd case dual which see under "सुपिच" before.

मित । "ङेः" इत्यकारान्तस्य षष्ठीकवचनम् । एवं च द्विती व्याख्यानं वर्तते । "अतो भिस ऐस्" (७।१।८) इत्यातः 'अतः' इति पञ्चम्यन्तम् अनुवर्तते, ततः द्विती आह—'अतोऽज्ञात् परस्य ङे इत्यास्य' इति ॥ "स्थानिवदादेशः अनल् विधौ" (२।१।५६) इति 'ङे' इति अलम् आश्रित्या यादेशः अपि ङे-वत् । तत अस्य सुपि अन्तर्भावात् 'सुप्लान्' अत्र "सुपिच" इति सूत्रप्रवृत्तिरस्ति । एवं रामाय ॥ ननु रामाय इत्याव ङेस्थाने य-आदेशः रामयब्दस्य अदन्तत्वमाश्रित्या प्रवर्तते । तत् कथं स (पुत्रस्थानीयः) य—आदेशः 'राम' इत्यास्य (पितृस्थानीयस्य) अदन्तत्वं व्याहृत्य 'रामाय' इति "सुपिच" इत्यानेन दीर्घम् जनयेत् ? तथा चात्र परिभाषा—"सन्निपातलक्षणः" सन्निपातनिमित्तः "विधिः अनिमित्तं तद्विघातस्य" तं सन्निपातं विद्वन्तीति तद्विघातः (कर्मण्यन् इति अण्), तस्य सन्निपातविघातस्य न निमित्तं भवति इति ; अर्थात् उपजीवकम् उपजीव्यस्य विघातकं न भवति, अपिच पुत्रः पितुः घातकौ न भवति,—मानमेव स्यात् इति चेत् ? समाधानमाह—एषा परिभाषा तु अत्र न प्रवर्तते, यतः आचार्यः पाणिनिरिव "कठाय क्रमणे" इति सूत्रे कठाय इति उदाजहार । इति आचार्य एव कठाय इति अत्र "सुपिच" इत्यास्य प्रवर्तनेन दीर्घत्वम् विधाय अत्र परिभाषाप्रवृत्तेरनित्यत्वं ज्ञापयतीव ॥ राम+भ्यस् इति स्थिति—

२०५ । बहुवचने भ्रूल्येत् । ७।३।१०३॥

दी । भ्रूलादौ बहुवचने छपि परे अतोऽङ्गस्य एकारः स्यात् । रामेभ्यः । बहुवचने किम् ? रामः । रामस्य । भ्रूलि किम् ? रामायाम् । छपिकम् ? पचन्मम् ॥ जस्त्वम् ॥

एकार comes after an अकारान्त अङ्ग if a सुप्, विभक्ति beginning with भल् (प्रत्याहार) follows and it if be in the बहुवचन as well. Thus राम+भास् becomes रामेभ्यः with एत् in the बहुवचन। Why do we say 'बहुवचने' in the Sutra? Otherwise in रामः (1st case singular) where विसर्ग (an अयोगवाह) coming after अकार and in place of a शर् letter i. e. सकार here, becoming भल् by स्थानिवत्, एत् will come in. The significance of taking बहुवचन is further illustrated by the example रामस्व; here स्व by स्थानिवद्भाव being a सुप्, will give एत्, for स्व begins with a भल् letter, if we do not use बहुवचन in the sutra. Why say कलि in the sutra? Otherwise in रामाणाम् which ends in a बहुवचन सुप्, we will get एत्। Why use सुपि in the sutra? Thus we do not get एत् in पचध्वम्, for the बहुवचन affix ध्वम् here is not a सुप्। Now in fifth case singular राम+ङ्मि becoming राम+धात् by the rule no. 201, has scope for जश्ल् at the end in रामाद्, by the rule—भलां जशोने (८२३६)। And now we look forward—

मित। 'अतो दीर्घो यञि' इत्यतः 'अतः' 'इत्तानुवर्तते 'सुपि च' इत्तानुवर्तन-
चप्यन्ति ततः इत्तो आह—बहुवचने कलादीं सुपि परे अकारान्तस्य अङ्गस्य एकारादेशः
स्यात्। ततः रामेभ्यः इति चतुर्थी-पञ्चमीबहुवचने सिद्धम्। सूत्रे 'बहुवचने' यद्दणम्
किमर्थम्? अन्यथा रामः इत्यात् अकारोपरि विसर्गस्य शरस्थानत्वात् स्थानिवत्त्वेन
भलत्वात् सपत्वात् एत् स्यात्। बहुवचनयद्दणस्य प्रयोजनानन्तरमाह—'रामस्व'
इत्यात् 'स्व' इत्यास्य भलत्वात् अस्मिन् परे एत्वे प्राप्ते बहुवचनयद्दणत्वात् न भवेत्।
सूत्रे कलि यद्दणम् किमर्थम्? इत्याह—रामाणाम् इत्यात् नुट्सङ्घितस्य आमः
अभलत्वात् बहुवचनेपि न एत्म्। भल्यद्दणत्वात् सन्निपातपरिभाषापि न प्रवर्तते ॥ पुनः
सूत्रे सुपियद्दणम् कथम् स्यात्? पचध्वम् इत्यात् बहुवचने ध्वमि सत्वापि तस्य

अमुप्लात् एत्वं यथा न स्यात् ॥ राम+ङसि इत्यत "टाङसि—" इत्यनेन राम+
 षात् इत्यत रामाद् इति जश्त्वम् स्यात् । ततश्च विकल्पमाह :—

२०६ । वावसाने ।टा।५।५६॥

दी । अवसाने भलां चरो वा ह्युः । रामाद्—रामात् । द्वित्वरूप-
 चतुष्टयम् ॥ रामाभ्याम् । रामेभ्यः । रामस्य । सस्य द्वित्वपक्षे "खरि च"
 (१२१ सूत्रम्) इति चत्वे अपि आन्तरतम्यात् स एव, न तु तकारः ; अल्प-
 प्राणतया प्रयत्नभेदात् । अतएव "सः सि—" (सूत्रम् ३३४२) इति तादेशः
 आरभ्यते ॥

भल् letters at the end of a पद become optionally चर् letters.
 i. e. generally in place of 2nd, 3rd and 4th letter of a वर्ग the first
 letter optionally comes in. Thus we get both रामात् by चर्ल् and
 रामाद् by जश्त्व । Then both 'त्' and 'द्' becoming optionally द्वित्व
 (reduplicated) by the rule "अनचिच" (८।४।३७) we altogether get
 four forms (e. g. रामात्, रामात्, रामाद्, रामाद्,). For रामाभ्याम् 'and
 रामेभ्यः in fifth case, see ante rules 204 and 205. In षष्ठ्येकवचन
 we get रामस्—ङस् being replaced by स् by rule no. 201. Now in
 रामस्, सकार being doubled by the rule 'अनचिच', will not be
 replaced by the चर् letter तकार here by the rule 'खरि च' (sutra
 121) ; for of सकार आन्तरतम्यता (similarity) is with सकार only. तकार
 being अल्पप्राण and सकार being महाप्राण, they differ in उच्चारणस्थानप्रयत्न—
 the former having वाह्यप्रयत्न and the letter आन्तरप्रयत्न (see स्थानप्रयत्न-
 विवेक ante). So one i. e. सकार can not be replaced by another
 i. e. तकार । This is why तकार has specially to be ordained in
 place of सकार in the rule "सः सि आर्षभातुके" (sutra 2342 infra)

under the declension of the form वत्स्यति । If तकार in natural course is to come in place of सकार, then तकारविधान for सकार of the root वस would have been useless.

मित । “भलां जशीने” इत्यतः “भलाम्” इत्यस्य “अभ्यासिचर्ष” (८४।३४) इत्यतः “चर्” इत्यस्य अनुवर्तनमस्ति, ततः इति;—“भवसाने भलाम्” इत्यादि ॥ “रामात्—रामाद्” इत्यतः “अनचिच” (८४।४७) इति तकारस्य, टकारस्य च पाञ्चिके द्विलेसति रूपचतुष्टयम् स्यात् ॥ “रामाम्याम्” इत्यादिरूपसिद्धिश्च पूर्व-सुक्तम् ॥ राम+ङस् इत्यत्र “टाङ्सि—” इत्यनेन राम+स्य=रामस्य इति जातम् ॥ रामस्य इत्यत्रापि “अनचिच” इत्यस्ति सकारस्य द्विलेस्य अवकाशः । ततश्च सकारद्विलेसति पूर्वसकारस्य खरि परे “खरिच” इति चर्त्वेन चल्वापि प्रयत्नान्तरतम्यात् स एव सकारः स्यात्, न तु दन्तासकारस्थाने चर्त्वेन दन्तास्थानी तकारो भवेत् । यतः तकारः अल्पप्राणः सकारः महाप्राणः । एवं तयोः प्रयत्नभेदः अस्ति ; तकारः बाह्यप्रयत्नभाक् सकारश्च आन्तरिकः ॥ अतः सकारस्थाने चर्त्वेन कुत्रापि तकारः न स्यात् इति स्पष्टम् । अतएव वस+स्यति=वत्स्यति इत्यत्र सकारस्थाने तकारं विधातुं “सः सि आधं धातुके” (सूत्रम्—२३४२) इति तकारविधायकं सूत्रमेवारभ्यते । यदि स्वतः एव चर्त्वेन सकारस्थाने तकारः स्यात्, तदा तकारविधानम् व्यर्थं स्यात् । एवं अल्पप्राणतया प्रयत्नभेदात् स-स्थाने तकारः न स्यादेव ॥ राम+ञीस् इति स्थिते—

२०७ । ओसि च । ७।३।१०४।

दी । ओसि परे अतोऽङ्गस्य णकारः स्यात् । रामयोः ।

An अकारान्त base (अङ्ग) takes णकार when ओस् follows. Thus राम+ओस् = रामे+ओस् = रामयोः (by sandhi).

मित । सुगमा ॥ रामे+आम् इति अत्र सबर्णदीर्घे प्राप्ते विशेषमाह—

२०८ । ह्रस्वनद्यापो नुट् । ७।१।५४ ॥

दी । ह्रस्वान्तात् नदान्तात् आबन्तात् चाङ्गात् परस्य आभो नुदागमः स्यात् ।

नृट् is the augment of आम् (षष्ठी विभक्ति—बहुवचन ; if it comes after bases ending in short vowel, after bases technically known as नदी (see the rule “यूस्त्र्याख्यौ नदी”—१।४।३) and if after आवन्त bases as well. Thus we get राम+नाम् and we look forward—

मित । अस्त्रय नदीष आप् च इति समाहारशब्दः । अध्याहार्यं—परशब्दयोगे षष्ठी । ‘अस्त्रय’ इत्यधिकारो सर्वेषु अक्षोरिव । “आमि सर्वनामः सुट्” (७।१।५२) इत्यतः ‘आमि’ इत्यनुवर्त्तते, तच्च षष्ठान्तं भवति । अतश्च इतिः—अस्त्रान्तात् नदान्तात् आवन्तात् चाज्ञात् परस्य आमः नुडागमः स्यात् इति । “नदी” इत्यनेन “यूस्त्र्याख्यौ नदी” इति (१।४।३) सूत्रीकृता नदीसंज्ञकाः शब्दाः गृह्यन्ते । आमत षष्ठीवहुवचनमेव गृह्यते, भाष्ये तथा उक्तत्वात् । नुटी टित्त्वात् “अदान्ती टकितौ” इति अदावयवत्वम् अस्त्रेव इति राम+न्+आम्=राम+नाम् इति स्थिते आह—

२०६ । नामि । ६।४।३॥

दी । नामि परे अजन्ताङ्गस्य दीर्घः स्यात् । रामोऽयाम् ।

An अजन्त base takes दीर्घ when नाम् (षष्ठी बहुवचन विभक्ति) i. e. prefixed with the augment नृट्, follows. Kasika also says—“नामि इत्येतत् षष्ठीबहुवचनम् आगतनृट्कं गृह्यते” Thus राम+नाम्=रामायाम् । Here the cerebral ञ् is by the rules “रषाभ्यां नोऽङ्गः समानपदै” and “अट् कुप्वाङ्गुम् व्यधेर्विपि” ।

मित । “ट्रुक्लोपे पूर्वस्य दीर्घोऽङ्गः” इत्यतः दीर्घानुवर्त्तितरस्ति । ‘अस्त्रय’ इत्यधिकारोपि अस्त्रेव । नामि इति षष्ठीवहुवचनम् गृह्यते । सर्वमेतत् इत्तौ स्पष्टम् ॥ दीर्घं कृते रामायाम् । “रषाभ्याम्” इति “अट् कुप्वाङ्गु” इत्यनेन अत्रणत्वम् ।

दी । “सुपिच” (७।१।१०२) इति दीर्घः यद्यपि परस्यतथापीह न प्रवर्त्तते, सञ्ज्ञिपातपरिभाषाधिरोधात् । ‘नामि’ इत्यनेन त्वारम्भसामर्थ्यात् परिभाषावाच्यते ॥

Now the question arises that the rule "सुपिच" (७३।१०२) being later in order of Panini than the present rule i. e., "नामि" (६।४।३), the former should supercede the latter and be applied here. Then why do you make दीर्घ in रामाणाम् by "नामि" ? The answer to this is :—that नृट् here comes in connection with ङस्व in राम and by the maxim "सन्निपातकक्षणे विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य" (ante), this ङस्व must not be destroyed ; so "सुपिच" can not apply (doing away with ङस्व here), being in evident contradiction to this present सन्निपात maxim. If it again be argued that दीर्घ by the rule "नामि" will also then militate against this सन्निपात परिभाषा—ङस्व the cause of नृट् being evidently destroyed by दीर्घविधि, then we are to say that the very beginning of the sutra "नामि" suggests that in the case of "नामि", सन्निपातपरिभाषा has no application at all—it being already barred by "नामि" ।

मित । ननु "सुपिच" (७३।१०२) इति सूत्रं "नामि" (६।४।३) इत्यस्मात् परं सत् अपवादभूतम् एव । ततः "सुपिच" इत्यनेनैव "रामाणाम्" इत्यत्र कथं न दीर्घः स्यात् ? इत्याकाञ्चायाम् आह— "सुपिच" इति सूत्रं यद्यपि परं तथादीह न प्रवर्तते । किमर्थम् न प्रवर्तते ? तदा सन्निपातपरिभाषाविरोधः स्यात् । एवम्— 'रामाणाम्' इत्यत्र 'राम' इति ङस्वान्तं सन्निपातम् आन्वित्य प्रहत्तस्य नृट् विधिः "सुपिच" इति ङस्वविघातकः दीर्घः न सम्भवेत् । अतः परोपि "सुपिच" इति नात्र प्रवर्तते ॥ ननु "नामि" इति दीर्घं सति अपि सन्निपातपरिभाषाविरोधः स्यात् इत्यपि अत्र प्रहत्तिर्मासु इति चेत् । न । तदा "नामि" इति सूत्रारम्भः एव व्यर्थः निरवकाशश्च स्यात् । ततश्च "निरवकाशो विधिरपवादः" इति न्यायेन "नामि" इति सूत्रं हि सन्निपातपरिभाषां बाधेत । अतः आह "नामि इत्यारम्भसामर्थ्यात् परिभाषा बाध्यते" इति । नामि परं रामाणाम् इत्यादौ दीर्घप्रहत्तये सन्निपातपरिभाषां बाधितं

“नामि” इति दीर्घारम्भः—इति फलितार्थः ॥ राम + लि = राम + इ (ङकारस्य इत्वात्)
इति स्थिते “आदगुणः” इति रामे इति जातम् ततः आह—

दी । रामे । रामयोः । छपि (i. e. सप्तमी बहुवचने) एत्येकृतेः
[“बहुवचने भलि एत्” इति छपि एत्वम्]

[रा + सु इति स्थिते पत्वं समर्थयितुमाह—]

२१० । अपदान्तस्य मुद्धण्यः । ८।३।५५।

दी । आपादसमाप्तेः अधिकारोयम् ।

This is an अधिकार सूत्र । It goes up to the end of the 3rd
pada in the last अध्याय of Panini.

२११ । इण्कोः । ८।३।५६॥

दी । इत्यधिकृत्य ।

That is read the following rule in conjunction with the rule
“इण्कोः”

मित । इन् च कुञ्च इति समाहारइत्थः । एकवचनमार्थम् ‘इण्’ इति पर-
णकारिण प्रत्याहारः । कुः इति कवमैः गृह्यते ॥ “इण्कोः” इति सूत्रस्य परत्र
असृष्टेः आह—

२१२ । आदेशप्रत्यययोः । ८।३।५६॥

दी । “सहेः साढः सः” (सूत्रम् ३३५) इति सूत्रात् ‘सैः’ इति षष्ठान्तं
पुढमनुवर्त्तते । इण् कवर्गाभ्यां परस्य अपदान्तस्य आदेशः प्रत्ययावयवश्च
यः सकारस्तस्य मूर्धन्यादेशः स्यात् । विवृताघोषस्य सस्य तादृश एव षः ।
रामेषु— । इण्कोः किम् ? रामस्य । आदेशप्रत्यययोः किम् ? छपिः—
छपिसौ—छपिसः । अपदान्तस्य किम् ? हरिस्तत्र ॥ एवं कृष्ण-
सुकुन्दादयः ॥

अजन्तपुलिङ्गप्रकरणम्

Here the षष्ठान्त word 'सः' comes down from the sutra "सङ्घिः साङ्घः सः" (for which see sutra 335). Now the सकार in an आदेश or a प्रत्यय but not final in a पद, becomes cerebral (i. e. ष) if coming after vowels except अ and आ or after कवर्ग or र । Of the several cerebrals (i. e. क, टवर्ग, घ) घ only comes for सकार, for both have similarity of उच्चारण प्रयत्न, i. e. both have विवृतत्व an आभ्यन्तर-प्रयत्न and अघोषत्व a वाह्यप्रयत्न । Thus we get रामेषु with cerebral. Why do we say इष्कोः in the sutra ! Witness रामस्य where स coming after अकार does not become cerebral. Why do we say आदेशप्रत्यययोः in the sutra ? Witness सुपीः सुपिन्नी (1st singular and dual of the base सुपिस् derived from सु + पिस् गतौ + क्तिप्) where स being धातुसकार not being of आदेश (of augment ?) or of प्रत्यय (of affixes), does not become cerebral. Why again do we say 'अपदान्तस्य' in the sutra ? Witness the example हरिसत्त्व where स being at the end of the word (पद) हरि, does not become cerebral though after इकार here. The bases कृष्, मुकुन्द etc. are also similarly declined as the base राम ।

मित— । एकापि षष्ठी विषयभेदात् मियति इति प्रत्ययविषये सा अवयवार्थिका एव । तथा च षष्ठी—'प्रत्ययावयवश्च यः सकारः' इति । सर्वमितत् मनोरमायां स्पष्टम् ॥ ऋट्टरधाणां सूङ्गणानां मध्ये विवृतस्य आभ्यन्तरयववतः, अघोषस्य वाह्य-यववतश्च सकारस्य तादृश एव षकारः स्यात् । आन्तरतम्यात् ॥ एवं रामेषु इति सिद्धम् ॥ सूत्रे इष्कोः यद्दद्यात् 'रामस्य' इत्यत्र अकारात् परस्य सस्य न षकारः ॥ सुष्टु पिसयति पिसतिवा इति सु + पिस् + क्तिप् = सुपिस् । अतः सकारः धातुगत एव न आदेशप्रत्ययस्यः । अतः सुपिन्नी इत्यादीं सकारस्य आदेशप्रत्ययस्यत्वाभावात् न सूङ्गण्यः । अतश्च सूत्रे "आदेशप्रत्यययोः" इति उक्तम् ॥ एवम् 'अपदान्तस्य' यद्दद्यात्

‘हरिसत्त्व’ इत्यत्र सकारस्य पदान्तत्वात् न षकारः एव ॥ कृष्ण-सुकुन्दादिशब्दानां पुंसि रामशब्दवत् रूपं स्यात् ॥

२१३ । सर्वादीनि सर्वनामानि । १।१।२७ ॥

दी—। सर्वादीनि शब्दस्वरूपाणि सर्वनामसंज्ञानि स्युः । तदन्तस्यापि इयं संज्ञा ; ‘इन्द्रेच’ (सूत्र २२४) इति (निषेधात्) ज्ञापकात् । तेन ‘परम-सर्वत्र’ इति तूह ! ‘परमभवकान्’ इत्यत्राकञ्च सिध्यति ।

Some particular words (to be enumerated below) beginning with the word सर्व are technically known as सर्वनाम । This सर्वनाम संज्ञा is also of words ending in words of the सर्वादि class. This is clearly suggested in the sutra “इन्द्रेच” (sutra २२४) where by denying सर्वनामसंज्ञा in इन्द्रेच सर्वनाम words, it is proved that सर्वनाम words at the end of इन्द्रेच compounds also take सर्वनाम संज्ञा—thus implying तदन्तविधि here. Hence in परमसर्वत्र we get अकञ्च by तदन्त-विधि । Similarly we get अकञ्च in परमभवकान् by तदन्तविधि ॥ For परमभवत् ends in सर्वनाम word भवत्—the rule for अकञ्च being “अव्ययसर्वनामाम् अकञ्च प्राक्टेः” ।

[N. B.—Declension of सर्वादि words is like राम, only differences will be enumerated here.]

मित—। ‘सर्वः’ सर्वे शब्दः ‘आदिः’ प्रथमः; येषां तानि सर्वादीनि सर्वादिशब्द-स्वरूपाणि इत्यर्थः—तथा चावगतिः ‘सर्वादीनि शब्दस्वरूपाणि’ । “स्वं रूपं शब्दस्य अशब्दसंज्ञा” (१।१।६८) इत्यनेनापि शब्दस्य स्वं रूपमेव गृह्यते । तेन सर्वसैव सर्वनामता, न तु तदर्थकस्य सकलादीनाम् अपि इत्यलं विस्तरण ॥ “न बहुव्रीहौ” (सूत्र २२२) “इन्द्रेच” (सूत्र २२४) इत्यादौ, सर्वनामसंज्ञानिषेधात् ज्ञायते यत् इन्द्रेचानाम् सर्वादिशब्दानामपि सर्वनामता अस्तीव । एतच्चात्र तदन्तविधिः

प्राप्यते ॥ तेन सप्रत्ययान्तं सर्वनाम्नो विधीयमानः तल् सर्वनामान्तस्यापि भवेत्, एवं 'परमसर्व' इति तल् स्यादेव । तथा "अव्ययसर्वनाश्यामकच् प्राक्टः" इति विधीयमानः अकच् सर्वादिशब्दान्तस्यापि भवेत् । अतश्चीकम् 'परमभवकान्' इति । एवं तसिद्धादिष्वपि तदन्तविधिना सर्वनामान्तानां विधिरस्ति ॥ सर्वशब्दरूपं रामवत् । किन्तु यत्र विशदो वर्त्तते तदेव लक्षणीकृत्य सूत्रयति—

२१४ । जशः शी । ७।१।१७॥

दी— । अदन्तात् सर्वनाम्नः परस्य जशः शी स्यात् । अनेकालत्वात् सर्वादेशः ।

जश् (1st case plural) is replaced by शी after अकारान्त सर्वनाम words. As शी consists of more than one letter, so it is ordered in place of all the letters of जम् । Thus सर्व + जश् = सर्व + शी = सर्व + ई (शकारस्य इत्तात्) ।

मित— । "अतो भिस ऐस्" इत्यतः 'अतः' इत्यनुवर्त्तौ । "सर्वनामः स्मै" (सूत्र २१५) इत्यतश्च 'सर्वनामः' इत्यनुवर्त्तनात् हत्तौ आह— "अदन्तात् सर्वनामः परस्य" इत्यादि । 'शी' इत्यस्य अनेकालत्वात् 'जश्' इत्यस्य सर्वस्यैवादेशः स्यात् ॥

दी— । न च "अवयवस्तु अस्यावनलः" (सूत्र ३३४) इत्यादाविव "नानुबन्धकृतमनेकालत्वम्" इति वाच्यम् । सर्वादेशत्वात् प्राक् इत्संज्ञाया एव अभावात् । सर्वे ॥

There is the maxim "नानुबन्धकृतमनेकालत्वम्" i. e., अनेकालत्व (;? "many letteredness") is not to be counted along with the eliding letter (अनुबन्ध) ; then in शी there is no अनेकालत्व the इत् letter श being excluded from counting. Thus there being no अनेकालत्व in शी, how can there be सर्वादेश here by the rule "अनेकालशित्सव स" (१।१।५५)? just as, in the rule "अवयवस्तु—" (sutra 334),

चकार being इत् in ङ, there is no अनेकाल्त्व and so no सर्वादेश, but अन्यादेश only by the rule “अलोन्नास्य” (१।१।५२). To this the answer is that—the question of इत् here by the rule “लशक्तद्धिते” (१।३।८—sutra 195) does not arise at all in connection with सर्वादेश by the rule “अनेकाल्शित्—” (१।१।५४), the former rule here being later in the order of अष्टाध्यायी of Panini than the latter one. Thus we have first सर्वादेश and then इत् । So the परिभाषा—“नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वम्” has no application here and we have first सर्वादेश । Thus सर्व + ई = सर्वे by “आद्गुणः” ।

मित— । ननु अत्र ‘शी’ इत्यस्य जसःस्थाने सर्वादेशविषये “नानुबन्धकृतम् अनेकाल्त्वम्” इति परिभाषा परिपक्षिणी एव । “अनुबन्धः इत्, तत्प्रयुक्तमनेकाल्त्वम् सर्वादेशनिमित्तं न भवति “इति हि तदर्थः । एवं ‘शी’ इत्यत्र “लशक्तद्धिते” (१।३।८) इति शकारस्य इत्संज्ञकत्वात् तत्प्रयुक्तमनेकाल्त्वम् नास्त्येव । तत् सर्वादेशः अपि न स्यात् । अतएव च “अर्वाणः ङ—” (सूत्र ३३४) इत्यत्र ‘ङ’ इत्यस्य चकारमितमादाय अनेकाल्त्वं न, ततः एकाल्त्वात् “अलोन्नास्य” (१।१।५२) इति ‘ङ’ इत्यस्य अन्यादेश एव । अत्रापि तादृशी एव व्यवस्था कथं न स्यात् इत्यवोचरमाह—अष्टाध्याय्यां सर्वादेशसूत्रम् (१।१।५५ द्रष्टव्यम्) पूर्वं “लशक्तद्धिते” (१।३।८) इति इत्विधायकं सूत्रं च परमेव । ततः सर्वादेशः प्राक् भवति, ततश्च इत् । एवं सर्वादेशकाले इत्संज्ञायामसत्याम् “नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वम्” इति परिभाषायाः प्रवर्तिर्न स्यात् ॥ सर्व + जस् = सर्व + शी (सर्वादेशत्वात्) = सर्व + ई (शकारस्य इत्त्वात्) = सर्वे (“आद्गुणः” इत्यनेन) ॥ सर्व शब्दस्य चतुर्थोक्तवचने “छेयः” इति यकारि प्राप्ते आह—

२१५ । सर्वनाम्नः स्मै । ७।१।१४॥

टी— । अतः सर्वनाम्नः ‘छे’ इत्यस्य ‘स्मै’ स्यात् । सर्वस्मै ।

स्मै comes in place of ‘छे’ after अकारान्त सर्वनाम words.

मित— । सुगमा— ॥ सर्वनाम् इति पञ्चमी । अनुवृत्तिरत्र पूर्वसूत्रवत् ॥
सर्वशब्दात् पञ्चम्येकवचने “टाङ्सिनसाम्—” इति ‘आत्’ इति प्राप्ते—

२१५ । ङसिङ्योः स्मात्स्मिन् । ७।१।१५॥

आत् and स्मिन् respectively come for ङसि and ङ after अकारान्त
सर्वनाम bases. Thus सर्व + ङसि = सर्व + आत् = सर्व आत् ।

मित— । पञ्चमीसप्तम्येकवचने यथाक्रमे ‘आत्’ ‘स्मिन्’ च भवतः ॥ सर्व—
आम् इत्यत्र “ङस्वनद्यापोनुद्” इति तुटिप्राप्ते आह—

२१७ । आसि सर्वनाम्नः सुट् । ७।१।५२॥

दी । अवर्णान्तात् परस्य सर्वनाम्नः विहितस्य आमः सुडागमः
स्यात् । एत्वषत्वे । सर्वेषाम् । सर्वस्मिन् । शेषं रामरत् । एवं विष्वा-
दयोऽप्यदन्ताः ॥

सुट् is the augment of आम् (i. e. 6th case plural) that is
enjoined after a सर्वनाम word ending in अवर्ण । Thus सर्व + आम् =
सर्वसाम् = सर्वेषाम् । Here in सर्वेषाम्, एत्व comes by the rule “वह-
वचने भव्येत्” (ante), and then we have षत्व here by the rule
“आदेशप्रत्यययोः” (ante), स of सुट् being of an आदेश (augment)
here. In seventh singular we get सर्व + ङि = सर्व + स्मिन् (see
rule 215 above) = सर्वस्मिन् । Other forms of सर्व are like those of
राम । Similarly other अदन्त सर्वनाम words like विश्व etc, are
declined like सर्व ।

मित— । “आत्जसिरसुक्” (७।१।५०) इत्यतः ‘आत्’ इति अनुवर्तते ।
ततश्च ‘अवर्णात् सर्वनाम्नः विहितस्य आमः सुडागमो भवति’ इत्यर्थः सम्पद्यते ॥
‘सर्वेषाम्’ इत्यत्र “वहवचने भव्येत्” इति सूत्रेण एत्वम् । “आदेशप्रत्यययोः” इति

सूत्रेण चाव पत्वम् ॥ सर्व+ङि इति शिनादेशे सति सर्वङिन् ॥ अधुना सर्वानामशब्दानां परिसंख्यानं क्रियते—

दी—। सर्वादयश्च पञ्चत्रिंशत् । सर्वं विश्व उभ उभय इतर इतम
अन्य अन्यतर इतर त्वत् त्व नेम सम सिम । “पूर्वपरावरदक्षि
गोत्तारापराधरायिव्यवस्थायाम् असंज्ञायाम्” (सूत्र २१८), “स्वम-
ञ्जातिधनाख्यायाम्” (सूत्र २१९), “अन्तरं वाह्योर्गोपसंख्यानयोः”
(सूत्र २२०) । त्यद् तद् यद् पृत्तद् इदम् अदम् एक द्वि युष्मद् अरूपद्
भवतु किम् इति ॥ तत्र उभशब्दो द्वित्वविशिष्टस्य वाचकः ; अतएव
नित्यं द्विवचनान्तः ; तस्येह पाठस्तु “उभकौ” इत्यकजर्थः ; न च
कप्रत्ययेन इष्टासद्धिः ; द्विवचनपरत्वाभावेन ‘उभयतः’ ‘उभयत्र’ इत्यादीविंश
अयच् प्राप्तत्वात् ; तदुक्तम् (वाल्तिककृता) “उभयोऽन्यत्र” (वाल्तिक
२३२)—‘अन्यत्र’ इति द्विवचनपरत्वाभावे । उभयशब्दस्य द्विवचनं नास्ति
इति कैयटः, अस्ति इति हरदत्तः । तस्मात् (? उभयशब्दात्) जसि अयजा-
देशस्य स्थानिवद्भावेन तयप्-प्रत्ययान्ततया “प्रथमचरम—” (सूत्र २२६)
इति विकल्पेप्राप्ते विभक्ति निरपेक्षत्वेन अन्तरङ्गत्वात् नित्यैव संज्ञा भवति,
उभये इतर उतमौ प्रत्ययौ, ‘प्रत्ययग्रहणे तदन्ताग्रहणः’ (? इति) । यद्यपि
“संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति”, “सुप्तिङन्तम्” इति
ज्ञापकात् ; तथाभीहतदन्तग्रहणम् ; केवलयोः संज्ञायाः प्रयोजनाभावात् ।
अन्यतरान्यतमशब्दौ अचुत्पन्नौ स्वभावात् द्विवहुविषये निर्धारणे
वर्तते ; तत्र अन्यतमशब्दस्य गणो पाठाभावात् न संज्ञा । ‘त्व त्व’ इति
द्वावप्यदन्तौ अन्यपर्यायौ ; ‘एकः उदात्तः अपरोऽनुदात्तः’ इत्येके ;
‘एकस्तान्तः’ इत्यपरे । ‘नेम’ इत्यर्धे । समः सर्वपर्यायः ; तुल्य पर्यायन्तु
नेह गृह्यते, “यथासंख्यमनुदेशः समानाम्” (सूत्र १२८), इति ज्ञापकात् ।
“अन्तरं वाह्योर्गोप—” इति गणसूत्रे ‘अपुरि’ इति वक्तव्यम् ; अन्तरायाम्
पुरि ।

मित—। अन्तरान्तमशब्दी अव्युत्पन्नौ सभावात् द्विवह्वविषये वचते इति
 द्वाभितः कैयटोपपत्तम् । “व्युत्पन्नौ” इति शाकटायनः । आये, अपहृणात् इतर-
 सिन् नियमात् अनातमशब्दव्याहृतिः ॥ “पूर्वापरान्तर” इत्यादि अष्टाध्यायीपठित-
 मपि गणपरिसंख्याकार्यं पठ्यते । व्याख्यानं तु २२८—२० सूत्रादौ द्रष्टव्यम् ॥
 ‘भवतु’ इत्यनेन उपपदयकः भवच्छब्दश्च गृह्यते ; शतानुवारणार्थं भवतु इति सानुवन्धः
 पाठः । भवदीयः भवाद्भगः इति सिद्धार्थम् पाठफलम् ॥ “तस्येह पाठस्तु” इत्यादि ।
 उभशब्दस्य सर्वादिगणे पाठः—“अव्ययसर्वनामामकच् प्राक् टः” इति—अकजर्थः ;
 ‘उभकौ’ यथा स्यात् । ननु उभशब्दात् स्वार्यिके कप्रत्ययेपि ‘उभकौ’ इति इष्टसिद्धिः
 स्यात्, इत्याशङ्क्य आह—द्विवचनपरत्वाभावे तु उभशब्दात् नित्यम् अयच् उक्तं,
 तथा च सूत्रम् “उमादुदात्तो नित्यम्” (६।२।४४) इति । एवं च कप्रत्यये सति
 अयचि “उभयकौ” स्यात्, “उभयतः उभयत” इत्यादौ अयचि यथा । ततश्च
 कप्रत्ययेन न इष्टसिद्धिः स्यात् । अतः अकजर्थः सर्वादिगणे उभशब्दस्य पाठः कार्यः ;
 तथा च वालमनोरमा “अकचि सति ‘तन्माधापतितः तद्वह्वणेन गृह्यते’ इति
 न्यायेन उभशब्देन उभकशब्दोपि गृह्यते । तस्य च उभक श्चौ इत्यस्यां दशायां
 द्विवचनपरत्वात् अयच् प्रत्ययो न भवति” । इष्टसिद्धिश्च ‘उभकौ’ इति स्यात् ।
 वार्तिककृतापि उक्तम् “उभयोनात्” । तस्यायमर्थः—द्विवचने सति अयच्प्रत्ययो
 न स्यात् । एतदभिप्रेत्य आह—“अनात् इति द्विवचनपरत्वाभावे” ॥ तस्मादिति ।
 ‘तस्मात्’ उभयशब्दात् जसि सति “प्रथमचरम—” (सूत्र २२६) इत्यनेन सर्वनाम-
 संज्ञायाः विकल्पे प्राप्ते, “सर्वादीनि सर्वनामानि” इत्यनेन च सर्वनामसंज्ञायाः
 नित्यत्वे सति समाधानमाह—‘विभक्तिनिरपेक्षत्वात् अन्तरङ्गत्वाच्च नित्या संज्ञा’ ।
 “प्रथमचरम—” इति तु जसपेक्षः विधिः, “सर्वादीनि सर्वनामानि” इत्यत्र च
 तन्निरपेक्षः विधिः । अतश्च सर्वनामसंज्ञा अनिरपेक्षा सती अन्तरङ्गमेव । अस्या-
 पेक्षत्वादपि अन्तरङ्गम् । ततः “वह्विरङ्गात् अन्तरङ्गी बलीयान्” इति न्यायेन
 “सर्वादीनि सर्वनामानि” इत्यनेनैव अन्तरङ्गत्वात् सर्वनामसंज्ञा नित्या स्यात् ।
 ततश्च उभये इत्येव रूपसिद्धिः । ‘अयजादेशस्य स्थानिवहाविन ,तयप् प्रव्ययान्ततया’

इति इत्तौ कथमुक्तम्? इत्याह—“प्रथमचरम्—” इति सूत्रे ‘तय’ शब्देन ‘तयप्-
प्रत्ययान्तो ऋहते । उभयशब्दस्य तु “उभादुदात्तो नित्यम्” इति अयच् विहितः ।
तत् कथमस्य “प्रथमचरम्” इति सूत्रेण जसि विकल्पा सर्वनामसंज्ञा प्राप्ता? इत्याह—
“संख्याया अवयवे तयप्” इति उक्त्वा “उभादुदात्तो नित्यम्” इति अयच् उक्तः ।
स च अयच् स्थानिकत्वेन तयप् एव (इति अयचो स्थानिवत्त्वमाविशत्य तयप्तुल्यतया
अयजन्तउभयशब्दः अपि तयप्प्रत्ययान्ततया ‘तय’ इत्यनेन ऋहते) । अतः अस्य
“प्रथमचरम्—” इति सूत्रेण विकल्पः प्राप्तः । एवं सर्वनामसंज्ञायाः विकल्पे सति
नित्यत्वम् समाहितम् “विभक्ति निरपेक्षत्वात् ‘इत्याद्येन ॥ सर्वमनात् सुगमम् ॥
‘अपुरि’ इत्यनेन ‘पुरि’ विषये अन्तरशब्दस्य सर्वनामता निषिद्धा । तेन अन्तरायां
पुरि न तु अन्तरस्याम् पुरि इति ॥ अधुना सर्वादिगणानां परिसंख्यानं कृत्वा तेषां
केवाक्षित् विशिष्यं समर्थयितुम् उपन्यास्यति सूत्रम्—

२१८ । पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् ।

१।१।३४ ॥

दी— । एतेषां व्यवस्थायाम् असंज्ञायां सर्वनामसंज्ञा गणपाठात्
सर्वत्र या प्राप्ता सा जसि वा स्यात् । पूर्वे—पूर्वाः । स्वाभिधेयापेक्षा-
वधिनियमो व्यवस्था । व्यवस्थायाम् किम्? दक्षिणाः गाथकाः—कुशला
इत्यर्थः । असंज्ञायाम् किम्? उत्तराः कुरवः ।

The seven words beginning with पूर्व etc, become सर्वनाम owing
to their inclusion in the सर्वादिगण in the sense of some ‘limitation’
and not signifying designation; but this सर्वनामसंज्ञा of these
seven words is optional in the case of जस्, i. e., first plural.
Thus we get पूर्वे when treated as सर्वनाम in जस्, and पूर्वाः when
not treated as सर्वनाम in जस् (see ante under सर्वे and रामाः) ।
‘व्यवस्था’ means “certainty of limitation denoted by the meaning

of the word "पूर्व etc." Why do we say 'व्यवस्थायाम्' ? Witness the example दक्षिणाः गाथकाः (expert weavers of garland) when दक्षिण meaning कुशल does not denote limitation, so can not take सर्वनामता in जम् । Why again do we say "असंज्ञायाम्" ? Witness उत्तराः कुरवः (meaning उत्तरकुरु race—) where उत्तर signifying a संज्ञा is not a सर्वनाम in जम् ।

मित— । "विभाषाजसि" (१।१।३२) इति सर्वमनुवर्तते । "सर्वादीनि सर्वनामानि" (१।१।३३) इत्यध्यात् 'सर्वनामानि' इति च वर्तते ; तथा च इति— "एतेषां पूर्वादिशब्दानाम् 'व्यवस्थायाम्' दिग्बचनार्थे" इति फलितम् 'असंज्ञायाम् सर्वनामसंज्ञा—जसि वा स्यात्' ॥ स्वाभिधेयापेक्षेति । 'स्वस्य' पूर्वादिशब्दस्य 'अभिधेयं' वाच्यं तेन 'अपेक्षः' अपेक्ष्यमाणः 'अवधेर्नियमः' व्यवस्थाशब्देन विवक्षितः । ततश्च नियमेन अवधिसापेक्षे वर्तमानता द्योत्यते । एवं व्यवस्थायाम् दिशि वर्तमानायाम् इति च फलितम् ॥ स्वाभिधेयापेक्षोवधिनियमो व्यवस्था इति पाठेऽस्ति—स्वस्य पूर्वादिशब्दस्य अभिधेयमपेक्षते इति स्वाभिधेयापेक्षः इति शः । पूर्वादिशब्दस्य अभिधेयेन अपेक्ष्यमाणस्य अवधेर्नियमः इत्यर्थः ॥ 'दक्षिणा गाथकाः' इत्यत्र दक्षिणशब्दस्य कुशलार्थत्वं अव्यवस्थाधेत्वान् न सर्वनामता । एवं 'उत्तराः कुरवः' इत्यत्र च उत्तरशब्दस्य संज्ञापरत्वात् न सर्वनामता । कथं "दिशः सपत्नीभव दक्षिणस्याः" ? सुत्रे 'असंज्ञायाम्' इत्यकृत्वात् । आधुनिकसङ्केतः अत्र संज्ञालेन गृह्यते । दिक्षु तु चिरन्तनः सङ्केतः । अतो न प्रतिषेधः । उत्तराः कुरवः इत्याधुनिकः सङ्केतः, तेन संज्ञात्वात् प्रतिषेधः ॥

२१६ । स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् । १।१।३५ ॥

द्दी— । ज्ञातिधनान्यवाचिनः स्वशब्दस्य या प्राप्ता संज्ञा सा जसि वा स्यात् । स्वै—स्वाः । आत्मीया इत्यर्थः । आत्मानः इति वा । ज्ञातिधनवाचिनस्तु स्वाः ; ज्ञातयोऽर्था वा ।

The word स्व denoting something other than ज्ञाति (kindred) and धन (wealth) becomes सर्वनाम, being so mentioned in the सर्वोद्दिगण; and it is optionally so (i. e., सर्वनाम) in जस् (i. e., first case plural). Thus स्वो and स्वाः meaning "own" or "self". But while meaning ज्ञाति वा धन, its form in जस् is स्वाः only.

मित—। "विभाषा जसि" इति "सर्वनामानि" इति च अनुवृत्तम् इति पूर्वसूत्रं द्रष्टव्यम् । स्वशब्दस्य अर्थश्च अनरि यथा—“स्वोऽज्ञाती आत्मनि, स्वतिष्ठत्मीये स्वोऽसियाम् धने” । तत्र ज्ञाति इति अर्थे धनार्थे च विद्यमानस्य स्वशब्दस्य सर्वनामता नास्त्येव इति फलिताशयः । अन्यत्र अस्य सर्वनामता स्यादेव । तच्च जसि विकल्पिता इति ॥ सूत्रे आख्यायणम् किम् ? “स्वमज्ञातिधने” इत्युक्ते ज्ञातिधनयोरपि आत्मीयत्वं पुरस्कृत्य प्रवृत्ता सर्वनामता प्रसज्यते, तच्चु निधत्ते । आख्यायणेषु च आत्मीयस्यापि ज्ञाति-त्वेन धनत्वेन वा विचक्षायां सर्वनामता न भवति ।

२२० । अन्तरं वहिर्योगोपसंव्यानयोः । १।१।३६ ॥

दी—। बाह्ये परिधानीये चार्थे अन्तरशब्दस्य वा प्राप्ता संज्ञा सा जसि वा स्यात् । अन्तरे—अन्तराः वा गृह्याः ; बाह्या इत्यर्थः । अन्तरे अन्तरा वा शाटकाः ; परिधानीया इत्यर्थः ।

The सर्वनामता of the word अन्तर while denoting 'बाह्य' (outward) or परिधानीय (wearing,) becomes optional in जस् &c. Thus अन्तरा or अनरि गृह्याः=बाह्याः गृह्याः ।

मित—। वह्निः अनाहतस्थानम् । तेन योगः सम्बन्धः यस्य स वह्नियोगः, बाह्य इत्यर्थः । उपसम्बन्धिते परिधीयते इति उपसंव्यानम् वस्तुमित्यर्थः । वह्नियोगश्च उपसं-व्यानश्च । चन्दः । तदीः । एतदर्थयोः विद्यमानयोः अन्तरशब्दस्य सर्वनामता जसि वा स्यात् इति फलितम् ।

२२१ । पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा । ७।१।१६ ॥

दी— । एभ्यो नवभ्यो ङसिङ्गयोः स्मात्स्मिनी वा सः । पूर्वस्मात्—
पूर्वात् । पूर्वस्मिन्—पूर्वे । एवं परादीनामपि । शेषं सर्ववत् ॥ एकशब्दः
संख्यायां नित्यैकवचनान्तः ।

स्मात् and स्मिन् are optionally ordered in place of ङसि and ङि respectively of the seven words पूर्व etc. (see sutra 218), of स्व and of अन्तर (see sutras 219—20), altogether of these nine words. Thus the words पर अपर are similarly declined. The rest विभक्तिस are as in the case of सर्व । The word एक is always singular while it is a numeral meaning 'one' ।

मित— । “ङसिङ्गोः स्मात्स्मिनी” (७।१।१५) इति भवानुवर्तते । तथा च हतिः—“एभ्यो नवभ्यो ङसिङ्गोः स्मात् स्मिनी वा सः” ॥ अग्रत् सुगमम् । एकशब्दस्य संख्यापरत्वे एकवचनत्वं नित्यम् । अन्यार्थैदिवङ्गवचने भवतः एव । तथा—
एकैवदन्ति, किञ्चिदन्ति इत्यर्थः ॥

२२२ । न बहुव्रीहौ । १।१।२६ ॥

दी— । बहुव्रीहौ चिकीर्षिते सर्वनामसंज्ञा न स्यात् । त्वकं पिता यस्य सः त्वत्कपितृकः । अहकं पिता यस्य सः मत्कपितृकः । इह समासात् प्रागेव प्रक्रियावाक्ये सर्वनामसंज्ञा निषिध्यते । अन्यथा लौकिकविग्रहवाक्ये इव तत्राप्यकञ् प्रवर्तते ; स च समासेपि श्रूयेत । 'अतिक्रान्तो भवन्तम्, अतिभवकान्' इतिवत् ॥ भाष्यकारस्तु 'त्वत्कपितृकः' 'मत्कपितृकः' इति रूपे इष्टापत्तिं कृत्वा एतत् सूत्रं प्रत्याचक्ष्यौ । यथोत्तरं मुनीनाम् प्रामाण्यम् ॥

Words like सर्व etc, of the सर्वादि list, do not become सर्वनाम when we have a mind to make a बहुव्रीहि of सर्वादि words. Thus

सर्वनामता of सर्वादि words is prohibited in the अलौकिकवियहवाक्य only of a बहुव्रीहि समास as—युष्मद् स् पितृस् ; अस्मद् स् पितृस् ।

This अलौकिकवियहवाक्य is not generally eligible for use. But still सर्वनामसंज्ञा of सर्वनाम words in बहुव्रीहि s barred only in this अलौकिकवियहवाक्य, and not in लौकिकवियहवाक्य as लकं पिता यस्य सः लत्कपितकः । In लकं पिता यस्य we have अकच् in लम् by the rule “अव्यय सर्वनाम्नामकच् प्राक् टे:”, but in the final बहुव्रीहि we have लत्कपितकः; with क after युष्मद् (लत् and मत् being ordered in place of युष्मद् and अस्मद् by the rule “प्रत्ययीत्तरपदयोश्च”), for this sutra prohibits सर्वनामता in the बहुव्रीहिसमास and so अकच् can not come in. Similarly interpret the instance मत्कपितकः here. That the prohibition here in this ;sutra is in अलौकिकवियहवाक्य, i. e., when the process of बहुव्रीहि is being made, i. e., when even there is no समास—making, is known thus. For otherwise अकच् would have come in, in the final बहुव्रीहि, as it is heard in the लौकिकवियहवाक्य in the words लकम् and अहकम् in the above instances. In अहकं पिता यस्य etc, अकच् is heard in लौकिकवियहवाक्य, but not in the final बहुव्रीहि समास, where we see “क” only. This suggests that prohibition is in the case of प्रक्रियावाक्य i. e., in अलौकिकवियहवाक्य । Neither can it be said that prohibition in अलौकिकवाक्य is superfluous for it is प्रयोगानर्ह ; for the maxim is—that अकच् in the अलौकिकवाक्य should be heard in समास also, as in the case of “अतिक्रन्तो भवकान्तम्, अभिभवकान्—” where अकच् heard in प्रक्रियावाक्य is also seen in तत्पुरुष समास । भाष्यकार however supports the usages लकत्पितकः मकत्पितकः with अकच् both in प्रक्रियावाक्य

& in final समास । Thus he discards the sutra “न बहुव्रीहौ” । If the question arises—whose authority are we to respect here ? Then the solution is that of the three sages connected with पाणिनि-व्याकरण e. g. सूत्रकार, वार्तिककार and भाष्यकार—superiority will go according to posteriority in time e. g., वार्तिककार is more respected than सूत्रकार and भाष्यकार is more respected than both his prior sages. So follow भाष्यकार here and reject the sutra “न बहुव्रीहौ” । For reasons of भाष्यकार herewe look forward—

मित— । सर्वनामसंज्ञायां तदन्वविधेरभ्युपगमात् बहुव्रीहिरपि सर्वा-
यन्तस्य संज्ञा स्यात् इति तत्प्रतिषेधः आरभ्यते—बहुव्रीहौ समासे सर्वादीनि
सर्वनामसंज्ञानि न भवन्ति । ततः ‘त्वत्कपितृक मत्कपितृक’ इत्यत्र बहुव्रीहौ
सर्वनामसंज्ञानिषेधात् तदाश्रितः अकञ्चपि न स्यात् । “विभाषा दिक् समासे
बहुव्रीहौ” (१।१।२८) इत्यतः ‘बहुव्रीहौ’ इति वर्तमानेपि पुनर्बहुव्रीहिरग्रहणात्,
प्रक्रियावाक्ये एव निषेधो यथा स्यात् इति ज्ञायते । इति सर्वमत एव
व्याख्यायते ॥ “त्वत्कपितृकः, मत्कपितृकः” इत्यादि बहुव्रीहिरिति । तत्रद्विविधं
तावत् विग्रहवाक्यम्—लौकिकम्, अलौकिकञ्च । लौकिकं च प्रयोगार्हम् यथा—
“त्वं पिता यस्य” “अहं पिता यस्य” इति । अलौकिकं पुनः प्रयोगानर्हम्,
यथा—युष्मद् स् पितृस्, अस्मद् स् पितृस् । युष्मद्-अस्मदोः सर्वनामत्वप्रसङ्गेन विग्रह-
वाक्ये श्रुतः अकञ् समासेपि श्रुतेः । ततश्च विग्रहे अकञ् (“त्वं पिता यस्य”
इत्यत्र यथा) समासेपि स्यात् । इति तदेव अकञ् समासे वारयितुम् सूत्रम् आह—
“न बहुव्रीहौ” ; सर्वनामसंज्ञानिषेधात् अकञ् न भवेत् । अत्र सूत्रे “सर्वादीनि
सर्वनामानि” इत्यनुवर्तते । ततश्च अर्थः सम्भवति—बहुव्रीहौ सर्वादीनि सर्वनामानि
न स्युः । अलौकिकविग्रहवाक्ये एव सर्वनामत्वं निषेधयितुमाह—“बहुव्रीहौ चिकी-
षिते” इति । अत्र विषयसत्तन्व्याश्रयाणादेव अयमर्थो लभ्यते । बहुव्रीहिरप्रक्रियादशायाम्
अलौकिकविग्रहवाक्ये सर्वनामतानिषेधात् लौकिकविग्रहवाक्ये लकम् अहकम्

इत्यत्र अकच् अस्ति, किन्तु निषेधादिव समासि अकच् न स्यात्, किन्तु “क” प्रत्यय एव भवति । ततश्च “प्रत्ययोत्तरपदयोश्च” इति सूत्रेण युपाद—अकच्ः स्थाने ल्वत् सत् इति स्थान् एवञ्च कप्रत्ययेन ल्वत्कपिटकः सत्कपिटकः इति स्यात् ॥ इह सूत्रे प्रक्रियाकाले एव सर्वनामतानिषेधः, तदेव वर्णयति “इह समासात् प्रागेव प्रक्रियावाक्ये सर्वनामसंज्ञा निषिध्यते” लौकिकवाक्येपि सर्वनामता निषिधेसति ‘त्वकम्’ ‘अहकम्’ इत्यादिप्रयोगेन सङ्गच्छते । अलौकिकवाक्ये निषेधफलात् समासि “ल्वत्कपिटकः” इत्यादौ अकच् न श्रूयते । यदि निषेधः न स्यात् तदा अलौकिकस्य प्रयोगानर्हत्वेपि लौकिकवाक्ये इव समासिपि अकच् श्रूयते । “अतिक्रान्तो भवकन्तुम् अभिभवकान्” इत्यत्र यथा । अत्र लौकिकवाक्ये श्रुतः अकच्, तत्पुरुषे सर्वनामतानिषेधाभावात्, समासिपि श्रूयते ॥ भाष्यकारस्तु ल्वत्कपिटकः सत्कपिटकः इत्यादि अकच्चा इष्टापत्तिं हत्वा “न बहुव्रीहौ” इति सूत्रं प्रत्याख्यातवान् । स च भाष्यकारः अधिकप्रयोगदर्शो, अपि तस्मै वचनम् प्रमाणतरम् किम् ? इत्यत्र आह—“यथोत्तरम् सुनीनाम् प्रामाण्यम्” । ततश्च भाष्यकारस्य सूत्रकारवार्तिककाराभ्यां उत्तरत्वात् समधिकम् प्रामाण्यम्, इति । तत्र कारणमपि उपन्यस्यति—

दी— । “संज्ञोपशर्जनीभूतास्तु न सर्वाद्यः” । महासंज्ञाकरणेन, तदनुगुणानामेव गणो संनिवेशात् । अतः संज्ञाकार्यम् अन्तर्गणकार्यं च तेषां न भवति । सर्वनाम कश्चित् तस्मै सर्वाय देहि । अतिक्रान्तः सर्वम् अतिसर्वः तस्मै अतिसर्वाय देहि । अतिक्रान्तम् कुलम् । अतितत् ॥

सर्वादि words do not become सर्वनाम when they denote some designation, or when they being subordinate refer to something else, as adjectives. This is owing to the significant great name “सर्वनाम” used here, and not a name in one word as टि (i.e., for final vowel) etc, and also because the list includes such words as are applicable to all. So सर्वादि words signifying names of some one or qualifying some one else, do not admit of सर्वादि

गणकार्य्य as शीभाव etc, or अन्तर्गणकार्य्य as अद्द् of डतरादि words &c. Thus we get सर्वाय in सर्वाय दीहि when it is a name of some one : and also we have अतिसर्वाय when सर्वे qualifies something else and is उपसर्जनीभूत (subordinate). Similarly for this very reason we get अतिकतरम् कुलम् without अद्द् in अतिकतर, and अतितत् without तदाद्यत् &c here, for here कतर and तद् are उपसर्जनीभूत ।

[N. B.—For this reason, सर्वनाम words being उपसर्जनीभूत in “वहुव्रीहि समास”, further सर्वनामनिषेध by the rule “न बहुव्रीहि” becomes superfluous according to भाष्यकार ।]

मित—। “सर्वेषां नामानि इति, सर्वनामानि” इति टि-घु-भादिवत् एकाकारसंज्ञां परित्यज्य अन्वयमहासंज्ञाकारणात् “सर्वेषां नामयोग्यानि शब्दानि” सर्वनामसंज्ञानि स्युः इति लभ्यते । सर्वादिगणेषु प्रविष्टाः शब्दा अपि तादृश्याः एव । ते हि सर्वे एव प्रयोज्यमशक्यन्ते । अतः आह—“संज्ञोपसर्जनीभूताः सर्वादयः सर्वनामानि न स्युः” इति । अतश्च बहुव्रीहि सर्वादयः सर्वनामसंज्ञां लब्धुं नार्हन्ति । ततः “न बहुव्रीहि” इति सूत्रेण तन्निषेधः व्यर्थः स्यात् । एवं सुष्ठु भाष्यकारः एतत् सूत्रं प्रत्याख्यातवान् आकरे । अत एव च ‘सर्वाय दीहि’ इत्यत्र सर्वशब्दस्य संज्ञापरत्वात् न सर्वनामतास्ति । ततः न गणकार्य्यम् भवति । एवं अतिसर्वाय इत्यत्र सर्वशब्दस्य उपसर्जनीभूत्वे च न सर्वनामता ॥ ‘अतिकतरं कुलम्’ इत्यत्र कतरशब्दस्य उपसर्जनत्वात् “अद्द् डतरादित्यः” इति अन्तर्गणकार्य्यं न स्यात् । एवं अतितत् इत्यत्र तद्दशब्दस्य उपसर्जनत्वात् सर्वनामताभावे “तदादीनामः” “तदोः सः सौ अनन्तयोः” इत्यादयः अन्तर्गणसूत्रादयः नात्र प्रवर्तन्ते इत्यासां तावत् ॥ सर्वनामशब्दानां उपसर्जनत्वेन सर्वेषाम् नामविषये अप्रवृत्त्या अकृतव्युहपरिभाषया एव सर्वनामशब्दानां बहुव्रीहि सर्वनामता न स्यात् । अतोपि “न बहुव्रीहि” इति सूत्रं व्यर्थं स्यात् । किञ्चित् “न बहुव्रीहि” इति विषये एव अकृतव्युह—परिभाषायाः अप्रवृत्तिं सिद्धवत्कृत्वा इतरसमासे च अस्याः परिभाषायाः प्रवृत्तेः सार्थकमिदं सूत्रमिवाह ।

२२३ । तृतीयासमासे । १।१३० ॥

दो—। अत्र सर्वनामता न स्यात् । मासपूर्वाय । तृतीया समासाथ-
वाक्येपि न—मासेन पूर्वाय ।

सर्वनामता of सर्वादि words is barred in the case of तृतीया तत्पुरुष Samasa. Thus we get मासपूर्वाय and not मासपूर्वस्मै, as in the case of सर्वनाम words, for मासपूर्वाय is a case of तृतीयासमास । In this rule there is अनुवर्तन of समास from the rule “विभाषा दिक् समासि बहुव्रीहौ” (१।१।२८), still farther repetition of the word समास in the rule suggests that this prohibition will go even in case of words forming विग्रहवाक्य of तृतीया समास as in the case of मासेन पूर्वाय—where मासेनपूर्वाय being तृतीयासमासविधायकवाक्य will not take स्मै in the 4th case singular as is usual with सर्वनाम words.

मित—। “न बहुव्रीहौ” इति पूर्वस्वात् “न” इत्यनुवर्तते । “सर्वादीनि सर्वनामानि” इत्यतः सर्वनामग्रहणमप्यस्ति । ततः फलितमाह—“अत्र सर्वनामता न भवेत्” । इह सूत्रे “विभाषा दिक् समासि बहुव्रीहौ” (१।१।२८) इत्यतः ‘समासे’ इति वर्तमानेपि पुनः समासग्रहणं तृतीयासमासार्थवाक्येपि प्रतिषेधो यथा स्यात् इत्येतदर्थम् “अतः मासेनपूर्वाय, न तु मासेन पूर्वस्मै” ॥ “पूर्वसदृशसमोनार्थ—” इति तृतीयासमासविधायकं सुत्रं समासे वक्ष्यते, तस्मैवात्र ग्रहणं न तु यस्य कस्यापि तृतीयासमासस्य ॥

२२४ । द्वन्द्वे च । १।१।३१ ॥

दो—। द्वन्द्वे उक्ता संज्ञा न । वर्णाश्रमेतराणाम् । समुदायस्यायं निषेधः, न तु अवयवानाम् । नचत् तदन्तविधिना सृष्टप्रसङ्गः । सर्वनाम्नो विहितस्यामः सडिति व्याख्यातत्वात् ॥

सर्वनामता is also barred in the case of द्वन्द्वसमास । Thus we get वर्णाश्रमेतराणाम् and not वर्णाश्रमेतरेषाम् as in the case of सर्वादि words. Here वर्णाश्रमेतर is a case of द्वन्द्वसमास (e. g. वर्णाश्र आश्रमाश्र इतरे च) and this sutra applies. The prohibition here is of the whole द्वन्द्व compound and not of their independent components ; though the निषेध is of the whole compound still we do not by तदन्तविधि get सुट् here in the component इतर by the rule “आमि सर्वनाम्नः सुट्” ; for there the explanation is—सुट् will come of आमि if it is attached to सर्वनाम्न words. Here thus the whole द्वन्द्व compound being prohibited as a सर्वनाम्न, सुट् can not come to आमि (after इतर), for this आमि is not of सर्वनाम्न word here. Thus तदन्तविधि also can not give सुट् in वर्णाश्रमेतराणाम् ।

मित— । वर्णाश्र आश्रमाश्र इतरे च इति वर्णाश्रमेतरे । तेषाम् इति वर्णाश्रमेतराणाम् । अत्र सर्वनामत्वाभावत् “आमि सर्वनाम्नः सुट्” इति सुट् न स्यात् ॥ “इन्ने च” इति निषेधः समुदायस्य, न तु अवयवानाम्, ततश्च अवयवे ‘इतरे’ इति अत्र सर्वनामता अस्त्वैव किम् ? ननु अत्र अवयवे निषेधाभावात् द्वन्द्वसमासे ‘इतर’ शब्दस्य सर्वनामत्वमादाय तदन्तविधिना पठ्ठीवहुवचने आमः सुट् कथं न स्यात् ? इत्यवाह— “आमि सर्वनाम्नः” इति सूत्रे ‘अवर्णान्तात् परस्य सर्वनाम्नी विहितस्य आमः’ इति व्याख्यानात्, अत्र च समुदाये निषेधात्, ‘आमः’ सर्वनामपरत्वाभावात् सुट् न स्यादेव ॥ अनेन नित्ये प्रतिषेधे प्राप्ते जसि विभाषा आरभ्यते—

२२५ । विभाषा जसि । १।१।३२ ॥

दी— । जसाधारं यत् कार्प्यं शीभावाख्यं तत्र कर्त्तव्ये द्वन्द्वे उक्ता संज्ञा वा स्यात् । वर्णाश्रमेतरे—वर्णाश्रमेतराः । ‘शीभावं प्रत्येव विभाषा’ इत्युक्तम् अतो नाकच् ; किन्तु क-प्रत्यय एव—वर्णाश्रमेतरकाः ।

The above prohibition in case of इन्धसमास. will be optional when शी—which शी is ordered in connection with जस्—is being attached. Thus we get both वर्षाग्रमेतराः and वर्षाग्रमेतरे । “This optionality here is in connection with शी which is the कार्य्य of जस्”—this being the explanation here, we can not have अकच् of the word वर्षाग्रमेतरे (in जस्), for अकच् intervening between जस् कार्य्य and the base वर्षाग्रमेतर, this optional सर्वनामता can not come in, and then अकच् also can not come, for then it is not after a सर्वनाम word. Thus there is only कप्रत्यय of the इन्ध base वर्षाग्रमेतर and we thus get वर्षाग्रमेतरकाः ।

मित— । सर्वनामानुवर्तनमस्ति, पूर्वस्वात् इन्धे इत्यपि । ‘जसि’ इति सप्तम्याग्रथणात् जस्कार्य्यविषये इत्यर्थो लभ्यते । केचित्तु अवेदं व्याख्यानं वदन्ति—“जसि इत्यभिभक्तिको निर्देशः । जसः इः=जसि । आर्षः सप्तम्या लुक् । इशब्दो इवर्णपरः सन् ‘शी’ इतीकारमाचष्टे । ततश्च जसादिशि शीभावे कर्षेभ्य इति फलितम्” इति सर्वे मनोरमायां स्पष्टम् ॥ ‘जस् आधरो’ आग्रयो यस्य इति बहुव्रीहिः । जसाधारमिति जस्-स्थानिकं कार्य्यमित्यर्थः ॥ ‘शीभावम् प्रति विभाषा’ इति अवोक्तम्, न तु ‘जसिपरे इन्धसमासे सर्वनामसंज्ञा वा स्वात्’ इति व्याख्यातम् । ततश्च अकच् न स्वात् । एवं जसः कार्य्यं प्रति विभाषा कथनात्, अकचि सति अकचा व्यवधानात् एष विकल्पो न स्वात् । ततश्च “इ’ इ’ च” इति सर्वनामनिषेधात् सर्वनामाश्रितः अकजेव न प्रवर्तते । अतः आह—‘अतो नाकच् । किन्तु कप्रत्यय एव” ॥

१२६ । प्रथमचरमतयाल्पाधकतिपयनेमाश्च । १।१।३३ ॥

दी— । एते जसः कार्य्यं प्रति उक्तसंज्ञा वा स्युः । प्रथमे—प्रथमाः । शेषं रामवत् । तय प्रत्ययः—ततस्तेन तदन्ता ग्राह्याः । द्वितये—द्वितयाः । शेषं रामवत् । नेमे-नेमाः । शेषं सर्ववत् ॥

The base प्रथम, चरम, तद्यप्रत्ययान् bases, अल्प, अर्ध, कतिपय and नैम optionally become सर्वनाम in connection with जस्कार्य (orders in place of जस् i. e., in शी) : By तद्य, words ending in the affix तद्यप् are included here.

मित—। “विभाषा जसि” इति वक्षते । ततश्च व्याख्यानम्—‘जसः कार्यं प्रति उक्तसंज्ञा वा स्युः’ । ‘तद्य’ इति तद्यप्प्रत्ययान्ताः शब्दा गृह्यन्ते । शिष्टानि “प्रथम चरम अल्प अर्ध कतिपय नैम” इत्येतानि प्रातिपदिकानि । तत्र ‘नैम’ इति सर्वोद्दिषु पठ्यते तस्य नित्ये प्राप्ते विभाषा, अन्येषामप्राप्ते विभाषा कथ्यते । तद्यप्प्रत्ययान्तस्य उभयशब्दस्य षष्ठे पाठात् नित्या सर्वनामसंज्ञा इह जस्कार्यं प्रति विकल्प्यते इति ‘सर्व’मेतत् वृत्तिकारिण सुष्ठु उक्तम् ।

दो—। “विभाषाप्रकरणो तृतीयस्य क्त्विष्ट उपसंख्यानम्” (वाचिक) । द्वितीयस्मै—द्वितीयाय । एवं तृतीयः । अथेवद् ग्रहणात् नेह—पटुजातीयाय ॥ निर्जरः ।

In the matter of optionality of सर्वनामसंज्ञा, तृतीयान् words become optionally so when case-affixes having ‘ङ’ as इत्, follows i. e., in ङे, ङसि, ङस् and ङि । By तृतीय, the significant affix तृतीय is taken as in the case of द्वितीय+तृतीय, and not any तृतीय ; so we get पटुजातीयाय without optionality of सर्वनामसंज्ञा ॥ Then there is the base निर्जर (e. g. विर्गता जरा अस्य इति निर्जरः) which is declined as निर्जरः in 1st case singular. But for its peculiarity of declension we look forward—

मित—। ‘विभाषा प्रकरणे’ विभाषा जसि इति विषये तृतीयान्तस्य द्वितीय—तृतीयाशब्दस्य ‘ङिन्सु’ ऊच्यते प्रत्ययेषु “ङे—ङसि—ङस्—ङि” इत्येतेषु सत्सु सर्वनामवचनम् विकल्पितव्यम् ॥ अथेवदिति—“अथेवदयस्ये नानयकस्य अर्थम्” इति परिभाषया अत्र अर्थवान् तृतीयः गृह्यते, यथा द्वितीय-तृतीय इत्येव ।

‘जातीयरि’ तु समुदायो एव अर्थवान् । न तु एकदेशः तीयः । अतः ‘जातीयरो’ तीय नैवात्र गृह्यते । तेन जातीयरप्रत्ययानस्य ‘पट्टजातीय’ शब्दस्य छिन्नु, सर्वनामता नास्ति च ॥ निर्गता जरा अस्य इति निर्जरः । निष्क्रान्तः जरायाः इति “निराद्यः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्याः” इति समासि “गोस्त्रियोरूपसर्जनस्य” इति ऋस्वे सति अपि निर्जरः स्यात् । तस्य विशेषं दर्शयितुमाह—

२२७ । जराया जरसन्यतरस्याम् । ७।१।१०२ ॥

दी— । जराशब्दस्य ‘जरस्’ वा स्यात् अजादौ विभक्तौ । “पदाङ्गाधिकारे तस्य तदन्तस्य च” । “अनेकाल्त्वात् सर्वादेशे प्राप्ते निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति” । एकदेशविकृतस्य अनन्यत्वात् जरशब्दस्य (? अपि) ‘जरस्’ । निर्जरसौ । निर्जरसः । इनादीन् वाधित्वा परत्वात् जरस् । निर्जरसा । निर्जरसे । निर्जरसः । पञ्चे इलादौ च रामवत् । वृत्तिकृतास्तु—“पूर्वविप्रतिषेधेन इनातोः कृतयोः सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वमाश्रित्य जरसि कृते ‘निर्जरसिन’ ‘निर्जरसात्’ इति रूपे, न तु ‘निर्जरसा’ ‘निर्जरसः’ इति केचित्—“इत्युक्तम् । तथा भिसि निर्जरसैः इति रूपान्तरमुक्तम् । तदनुसारिभिरव षष्ठ्येकवचने ‘निर्जरस्य’ इत्येव रूपम् स्वीकृतम् । एतच्च भाष्यविरुद्धम् ।

जरस् is optionally ordered in place of the base जरा when a विभक्तिप्रत्यय beginning with a vowel follows. The maxim is “whatever is enjoined in the matter of पद and अङ्ग, is also to be understood of *that*, as also of whatever ends with *that*”. Thus जरस् is also ordered in place of निर्जरस् । Now if the question arises that जरस् is to come in place of the whole of निर्जरस् being of many letters, then the maxim ‘the order is to be of what is specifically mentioned, in the matter of सर्वादेश due to

to अनिकाल्त्व” । Thus जरस् comes in place of जर only of निर्जर ; and जर here is again to be taken as the same as जरा, for an original one having some of its part deranged is also taken as the same original. So जर is also same as जरा । Hence no bar for जरस् also coming in place of जर in निर्जर । Thus we get निर्जरसौ निर्जरसः &c., with जरस् coming in place of जर in निर्जर । We are however to remember that जरस्—आदेश being पर in the order of षष्ठाध्यायी, comes in supercession of इन-व-आत्-स्य and नुट् आदेश in विभक्ति affixes, so इन &c., can not come after जरस्-आदेश । Thus निर्जरसा (in 3rd. singular) and similarly निर्जरसे and निर्जरसः in 4th and 5th singular. In हलादि विभक्ति, the base निर्जर is declined like राम । Vrittikara (in his Kasika Vritti) says that “some sanction the forms निर्जरसिन (in 2nd singular) निर्जरसात् (in 5th singular) and not निर्जरसा and निर्जरसः by पूर्वविप्रतिषेध i. e. the prior one (इनआदेश &c here) coming in place of latter one (i. e. जरस् आदेश here) ; neither सन्निपात-परिभाषा will here stand in the way (i. e. इन &c coming in place of अ of जर can not destroy it by allowing जरस् to come here), for it is (they say) अनिव्य (not obligatory) in this case.” According to this view, निर्जरसैः in also correct in 3rd plural, Similarly these accept the forms निर्जरस्य in 6th singular. But all this is to be set aside being against भाष्यकार's view who says under this very rule that “अतिजरैरित्येव भवितव्यम् सन्निपातपरिभाषया” ।

मित— । “अटन आ विभक्तौ” (७।२।८४) इत्यतः “विभक्तौ” इत्यनुवर्तते ।
 ऋतः” (७।२।१००) इति पूर्वमुदात् “अचि” इति वर्धते । स च

विभक्तौ अन्वितः सन् “अचिच्चिभक्तौ” इति कलयति । अतः आह—जराशब्दस्य जरस् इति आदेशोवा भवति अजादौ विभक्तौ परतः । ननु जराशब्दस्य विधीयमानो जरसादेशो कथं निर्जरशब्दस्य स्यात्, इत्यतोत्तरमाह—“पदाधिकारि अङ्गाधिकारि च यस्य यद्विहितं तत् तस्य तदन्तस्य च बोध्यम्” इति अनया परिभाषया जरशब्दस्य तदन्तस्य च अथमादेशः, जरसादेशस्य अङ्गाधिकारत्वात् । तेन निर्जर इत्यवापि जर इत्यस्य जरसादेशः ॥ ‘जरस्’ इत्यादेशः अनेकाल् च, तत्कथं सर्वस्य ‘निर्जर’ इत्यस्य आदेशः अयं न स्यात्; इत्यत्र समाधत्ते—“अनेकाल्त्वात् सर्वादेशे प्राप्ते निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति” इति जराशब्दस्यैव जरस् आदेश न तु सर्वस्य निर्जरशब्दस्य ॥ ‘निर्जर’ इत्यत्र ‘जर’ इत्यस्य जराशब्दस्वरूपाभावात् कथं पुनः इह जरसादेशः स्यात् ? ततः आह—“एकदेशविकृतस्य अनन्यत्वात्” इत्यादि । “क्षिन्नेपि पुच्छे आ आ एव भवति न गर्दभः” इति न्यायेन ‘जर’ इत्यस्य आकार—हीनत्वेपि जरास्वरूपत्वात् जरसादेशः स्यादेव । तेन अजादौ विभक्तौ—निर्जरसौ निर्जरसः इत्यादि वा भवेत् ॥ निर्जर आ निर्जर ऊसि इत्यत्र जरसादेशे सति “टाङ्सिङ्साम्” इतिसूत्रेण इनादयः स्युः वा, न वा इति सन्देहे सति समाधत्ते—“इनादीन् वाधित्वा परत्वात् जरस् एव स्यात्”; इदं सूत्रं परम् अतः “विप्रतिषेधपरं कार्यम्” इति अनेनैव जरस् आदेश एव स्यात् । तेन निर्जरसा, निर्जरसः इत्यादिकं स्यात् । पक्षे जरसादेशाभावे, तथा हलादौ विभक्तौ च रामवत् ॥ उत्तकारस्य “निर्जरसिन, निजरसात्” इत्यादि द्रष्टापत्तिं कथयति केषाञ्चित्मते । निर्जर आ निर्जर ऊसि इति स्थिते निर्जरस् आ, निर्जरसः ऊसि इति जरसादेशे एवं जाते “टाङ्सिङ्साम्—” इत्यस्य अथ प्रवृत्तिमप्यनुजानीते । ननु अथ जरस् आदेशः परः, अतः अयमेव विप्रतिषेधे स्याच्चेत्, इत्यत्र एते वदन्ति “विप्रतिषेधे पूर्वं अपि क्वचित् कार्यम्” इति पूर्वविप्रतिषेधेन प्रथमं तावत् इनादयः स्युः । ततः एते अतः सन्निपातपरिभाषायाः अनित्यत्वमाश्रित्य जरसादेशमपि प्रवर्त्तयन्ति । निर्जरशब्दे ‘जर’ इत्यदन्तत्वमाश्रित्य प्रवर्त्तिताः इनादयः अनिमित्तं ‘जर’ इत्यस्य विघतास्य इति एषोत्र न प्रवर्त्तते । ततः निर्जर इन्=निर्ज इन्=निर्जरसिन । एवं

निर्जरसात् इत्यपि स्यात् । एषां मते—निर्जरसा निर्जरसः इति तु न स्यात् । एवम्
एषां मते निर्जरसैः निर्जरस्य इत्यादि अपि स्यात् । किन्तु सर्वमेतत् भाष्यविरोधात्
उपेक्षाम् । किञ्च गीनदीयस्त्वाह—“अतिजरैरित्येव भवितव्यम् सन्निपातपरिभाषया” ।
इति विस्तरपालम् ।

२२८ । पद्-दन्तोमास् हृन्निशसन् यूषन् दोषन् यकन् शकन्
उदन्नासञ्चस्प्रभृतिषु । ६।१।६३ ॥

दी— । पाद् दन्त नासिका मास हृदय निशा असृज् यूष दोष यकृत्
शकृत् उदक आस्य एषां पदादयः [यथाक्रमं पद् दत् नस् मास् इत् निश् असन्
यूषन् दोषन् यकन् शकन् उदन् आसन् इत्यादयः] आदेशाः स्युः शसादौ वा ।
यत्तु “आसनशब्दस्य आसन्-आदेशः” इति काशिकायाम् उक्तम् तत्
प्रामादिकम् ॥ पाद्—पादौ—पादाः । पादम्—पादौ—पादान्, पदः ।
पदा—पादेन इत्यादि ।

मित— । सुगमा ॥ दन्त-शसि इत्यव अनेन ‘दत्’ आदेशे सति दत्+अस् इति
स्थिते अव “भक्षां जथोन्ने” इति सूत्रेण पदान्ते विधीयमानं जग्लमाशङ्क्य पदसंज्ञा-
विधायकं सूत्रं कथयितुमाह—

२२९ । सुडनपुंसकस्य । १।१।४३ ॥

दी— । सुट् इति प्रत्याहारः । स्वादिपञ्चवचनानि सर्वनामस्थान-
संज्ञानि स्युः अङ्गीवस्य ।

Here in this sutra सुट् is a प्रत्याहार with सु (of 1st case sing-
ular) & ending with ट् of षीट् (i. e., 2nd case dual). Thus
altogether first five विभक्तिप्रत्यय are got. These five are called
सर्वनामस्थान, if these are not of neuter gender.

मित— । स्वादिपञ्चवचनानि—सु औ जस् अम षीट् इति पञ्च अत
उदज्ञाने । ‘सु’ इत्यारभ्य ‘षीटः’ ट्कारेण प्रत्याहारकारणात्, ष्ठी ‘सुट्’ इति

प्रत्याहारः, इति व्याख्यातत्वात् ॥ “सुटस्त्रीपुंसयोः” इतिवक्तव्ये गुरुनिर्देशो
 ज्ञापयति प्रसज्यप्रतिषेधेपि नञ्समासोक्ति इति कैयटः । पयुरादासमिति जयादिव्यो
 दौचित्यम् । नपुंसके न विधिर्नापि प्रतिषेधः इति ॥

२३० । स्वादिष्वसर्वनामस्थाने । १।४।१७ ॥

ही— । कप्-प्रत्ययावधिषु स्वादिषु असर्वनामस्थानेषु परतः पूर्वं पद-
 संज्ञं स्यात् ।

When affixes सु etc (those that are entitled as सर्वनामस्थान
 being excepted) ending with the affix कप् (said towards the end
 of the fifth chapter of अष्टाध्यायी) follow, then what precedes these
 is called पद । Thus in दत्+अस् (2nd plural), अस् being outside
 सर्वनामस्थान, दत् is a पद and जञ्त्व is to follow, now we look
 • forward—

मित । सूत्रे ‘असर्वनामस्थाने’ इति एकवचनमात्रम् । पञ्चमाध्यायान्ते कपः
 आ प्रत्ययाः गृह्यन्ते । सर्वनामस्थानवर्जितेषु स्वादिषु प्रत्ययेषु परतः पूर्वं पदसंज्ञं
 भवति इति सूत्रार्थः । सुपीति वक्तव्ये स्वादिष्विति वचनमधिकपरिग्रहार्थम् ; अत
 आह कप्रत्ययावधिषु ॥ ततश्च दत्+अस् इत्यत्र असौ सर्वनामस्थानात्वाभावात्
 ‘दत्’ इत्यस्य अनेन सूत्रेण पदत्वे सति प्रतिप्रसवमुपन्यस्यति—

२३१ । यच्चि भम् । १।४।१४ ॥

ही । यकारादिषु अजादिषु च कप्—प्रत्ययावधिषु स्वादिष्वसर्वनाम-
 स्थानेषु परतः पूर्वं भसंज्ञं स्यात् ।

When affixes (within the jurisdiction ending with कप्,
 at the end of 5th chapter of Astadhyayi) beginning with यकार
 or a vowel (सर्वनामस्थान affixes being excepted) follow, then

what precedes these is called a "भ" and not पद (as said in the prior sutra). Thus in दत्+अस्, दत् is a "भ" & not पद, so जश्त्व can not come in here—that being a पदान्तविधि ।

मित— । "स्वादिष्वसर्वनामस्थाने" अत्र वर्तते । य् च अच् च इति समाहार-
इत्थः ॥ पूर्वेण पदसंज्ञायां प्राप्तायां तदपवादभूता भसंज्ञा अनेन विधीयते । सर्व-
नामस्थानवर्जिते यकारादी अजादौ च स्वादौ परतः पूर्वं भसंज्ञा भवति इति सूतार्थः ।
तेन दत्+अस् इत्यत्र अजादौ स्वादौ परतः 'दत्' इत्यस्य भसंज्ञा, तेन पदत्वाभावात्
पदान्तविधिः जश्भावः अत्र न स्यात् । ननु अत्र पदभसंज्ञयोरुभयोः युगपत् समावेशः
स्यात् वा न वा इत्याशङ्कयामाह—

२३२ । आ कङ्गारादेका संज्ञा । १।४।१ ॥

दी— । इत ऊर्ध्वं "कङ्गाराः कर्मधारये" (२।२।३८ । सूत्र ७६१)
इत्यतः प्राग् एकस्य एकैव संज्ञा ज्ञेया । या परा अनवकाशा च । तेन
शसादौ अचि भसंज्ञैव ; न पदत्वम् । अतो जश्त्वं न । दत्तः । दत्ता ।
जश्त्वम् ददुभ्याम् इत्यादि ॥ मासः । मासा । भ्यामि स्त्वे यत्वे च
यलोपः—माभ्याम् । माभिरित्यादि ॥

Henceforth up to the jurisdiction of the rule "कङ्गाराः कर्म-
धारये" (२।२।३८), one designation is to be attached to a particular
thing & not two designations at a time. That which is later is
powerful and also that which has no scope is powerful. Thus
here भसंज्ञा being later and of smaller scope than पदसंज्ञा, comes
here in शस् etc, that begin with a vowel. Hence no जश्भाव in
दत्+अस् । Thus we get दत्तः । In ददुभ्याम् however दत् being a
पद we have जश्त्व here. Again rule ३२८ directs मास् in place
of मास in शस् &c. In मास्+भ्याम्, first we have ह् by the rule

“ससजुषी रुः” (ante). Then this रु is replaced by य by the rule. “भोभगोअघोअपूर्वस्य योशि” (ante) and this य again elides by the rule “हलि सर्वेषाम्” (ante), and we finally get माभ्याम्—माभिः &c.

नित—। आहू इह मर्थादायाम् नाभिविधौ [तेन विना मर्थादा वत्सहितोभि-
विधिः इति व्याख्यानात्) । कङारण्यद्वय इह प्रवेशे विनियोगाभावात्, “था कङारात्
एकासंज्ञा” इत्यत्र का च संज्ञा स्यात् ? इत्याह,—या परा निरवकाशा च सैव संज्ञा
भवेत् ; उभयोः सावकाशत्वे या परा सा प्रवर्तते ; धनुषा विध्यति इत्यत्र परा करणसंज्ञा
अपादानसंज्ञां वाधते । एकस्याः पुनः अनवकाशत्वे पूर्वापि अनवकाशा परामपि साव-
काशां वाधते । “भवतच्छक्ती” (४।१।२१५) इति भवदीयः । अत्र “सिति च”
(१।४।२५) इति पूर्वा पदसंज्ञा परां भसंज्ञां वाधते । तेन ‘भवदीय’ इत्यत्र जश्त्वं
भवति ॥ एवं शस् इत्यत्र परत्वात् निरवकाशत्वात् च भसंज्ञा सिध्यति ततः
आह—“न पदत्वम् । अतो जश्त्वं न” । तेन दत्+अस्=दतः ॥ दत्+भ्याम्
इत्यत्र भ्यामो पदत्वात् जश्त्वेसति ददभ्याम् ॥ मास+जश्=मास+अस्=मास्+
अस्=मासः (सूत्रे २२८) । अत्र मासशब्दस्य मासादेशे भ्यामि परे मास्+भ्याम्
इति स्थिते “ससजुषी रुः” इति रुत्वं वाधित्वा “भोभगो अघो अपूर्वस्य” इति
यादेशे “हलि सर्वेषाम्” इति यलोपे सति माभ्याम् । एवं माभिरित्यादि ॥

२३३ । भस्य । ६।४।२२६ ॥

दी—। इत्यधिकृत्य—

२३४ । अल्लोपोऽनः । ६।४।२३४ ॥

दी—। अङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानयजादिस्वादिपरः योऽन् तस्य
अकारस्य लोपः स्यात् ।

अन् which is final part of an अङ्ग (base) having an affix
beginning with य or अच् (सर्वनामस्थान being excepted) following
it, elides its अकार । In other words, a base having अन् at the

end & becoming "भ" at the same time, elides its अकार। Thus the base युष् (meaning मष्) becoming युष्न् (by rule 228) in यश् stands as युष्न्+अस्=युष्न्+अस् (the अ of final अन् eliding by this rule) =युष्ः with cerebral, for which we look forward—

मित—। "अत् लोपः अनः" इति सूत्राङ्गानि। तत्र 'अत्' इति लुप्तपङ्क्तिकं भिन्नं पदम्। 'अनः' इत्यवयवपङ्क्ति, "अतः" इत्यस्यविशेषणम्। 'अङ्गस्य' "भस्य" इति अधिकारीति। ततः आह—अङ्गावयवः यः अन् तदवयवस्य अकारस्य लोपः स्यात्, अन्नन्तं भसंज्ञं चैत्। ततः (भसंज्ञाधिकारि) आह—'असर्वनामस्थानयज्ञादिस्तादिपरो यः अन्' इत्यादि। "अन्नन्तस्य भस्य अङ्गस्य अकारस्य लोपः" इति व्याख्यानं तस्माद् इत्यादी तकाराकारस्यापि लोपः प्राप्नोति। "भस्य अङ्गस्य अनोऽकारस्य" इति व्याख्यानं तु मनसा इत्यादी लोपः स्यात्। "अन्नन्तस्य भस्याङ्गस्य अनोऽकारस्य" इत्यपि अनन्तत्वाद् इत्यतलोपः स्यात्। अतः मुहु आह—"अङ्गावयवो—" इत्यादि ॥ ततश्च मङ्गार्थकस्य युष्णब्दस्य णसि युष्+अस्=युष्न्+अस् (सूत्र २२८)=युष्न्+अस् (सूत्र २३४)=युष्ः। अत एतद्विधायकं सूत्रमाह—

२३५ । रषाभ्यां नो णः समानपदे । ८।४।१ ॥

दी—। एकपदस्थाभ्यां रेफकाराभ्यां परस्य नस्य णः स्यात्। यूप्याः। यूप्या। "पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भावः" इति पदो तु 'अङ्गव्यवाये' इत्येवोत्र शब्दम्। "पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्" (वार्त्तिक) इति त्विह नास्ति; "तस्य दोषः संयोगादिलोप—लत्व-शब्देषु" इति निषेधात् ॥

न coming after रिक or षकार in the same पद, becomes cerebral. Thus युष्ः & यूप्या। If the sutra "अचः परधिन् पूर्वविधौ" (ante) is explained as "अजादिश्च स्थानिवत् if there is later विधि after स्थानीभूत अच् which is prior," then here in युष्ः &c. we have cerebral by the rule "अत् कुप्वाङ् तुम्ब्यवायेपि" (notwithstanding the

intervention of अ here). Though this present rule (i.e., एत्व) is within the पूर्व्वासिद्धीय (८।२।१) jurisdiction, still the Varttika “पूर्व्वासिद्धे न स्थानिवत्” has no application here, this varttika being already vitiated by the later varttika “तस्य दोषः संयोगादिलोपलक्षणेषु”, and here we have एत्वविधि ।

मित— । यूष्णः इत्यत्र एवं एत्वंसुस्थितम् । ननु “अचः परस्मिन् पूर्व्विधौ”— इति सूत्रे स्थानीभूतादचः पूर्व्स्मात् परस्य विधौ सति अजादेशः स्थानिवत् इति पक्षोपि माथ्ये अस्ति । एतत्पक्षमाश्रित्य अज्ञोपः स्थानि—अकार इव । तत् यूष्णः इत्यत्र अकारव्यवधाने सति कथमनेन सूत्रेण एत्वम् । तत्रोत्तरमाह— “अट् कुप्वाड् नुम् व्यवायेपि” इति अट् व्यवाये एत्वमेव स्यात् । एतत् सर्वमभिप्रेत्य आह— “पूर्व्स्मादपि विधौ” इत्येवात्र एत्वम् ॥ ननु एषः प्रश्नः कथं उदेति—पूर्व्वासिद्धीयाधिकारि (८।२।१) स्थानिवत्त्वाभावात् इति चेत् ? तत्राह—पूर्व्वासिद्धीये एत्वविधौ—“पूर्व्वासिद्धे न स्थानिवत्” इति वार्तिकं न प्रवर्तते एव, तस्य “तस्य दोषः संयोगादिलोपलक्षणेषु” इति परवार्तिकेन बाधात् ॥ यूष्णन्+भ्याम् इति स्थिते आह—

२३६ । नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य । ८।२।७ ॥

दी— । नेति प्रातिपदिकेति च लुप्तषष्ठीके पदे । प्रातिपदिकसंज्ञकं यत्पदं तदन्तस्य नकारस्य लोपः स्यात् । नलोपस्य असिद्धत्वात् दीर्घत्वम् एत्वम् ऐस्त्वम् च न । यूषभ्याम् । यूषभिः । यूषभ्य इत्यादि ।

The words “न” & “प्रातिपदिक” in this Sutra are षष्ठान्त words, षष्ठी विभक्ति being elided here owing to आर्षप्रयोग । Thus the explanation is—The word which is entitled as a प्रातिपदिक has its नकार at the end elided. Hence यूष्णन्+भ्याम् = यूष+भ्याम् = यूषभ्याम् ; [similarly यूषभ्यः । Here after नलोप, दीर्घत्व by “सुपिच”, एत्व by “बहु-

वचने ऋल्येत्' and ऐस्व by "अतोभिस ऐस्" cannot operate, for नलोप being in पूर्वैवासिद्धीयाधिकार, is here regarded as not elided.

मित—। "न लोपः प्रातिपदिक अन्तस्य" इति चतुःपदं सूत्रम् । तत्र 'न' इति 'प्रातिपदिक' इति लुप्तपठौकेपदे । ततः—प्रातिपदिकावयवस्य अन्तस्य नस्य लोपः स्यात् इत्यर्थः जायते । अतएव इत्थी—'प्रातिपदिकसंज्ञकं यत्पदं तदनस्य' इत्यादिव्याख्यातम् ॥ एवम् यूपन्+भाम्=यूपभाम् । यूपन्+भाः=यूपभाः । अत्र नकारलोपे सति "सुपि च" इति दीर्घत्वम्, "बहुवचने ऋल्येत्" इति एत्वम्, "अतो भिस ऐस्" इति ऐस्त्वमपि न प्रवर्तते, नलोपस्य पूर्वैवासिद्धीयाधिकारत्वात्, नलोपस्य असिद्धत्वात् ॥ यूपन्+ङि इत्यत्र "अङ्गोपोनः" इति नित्ये अङ्गोपे प्राप्ते आह—

२३७ । विभाषा लिङ्योः । ६।७।१३३ ॥

दी—। अङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानयजादिस्वादिपरो षोऽन् तस्य अकारस्य लोपो वा स्यात् लिङ्योः परयोः । यूपिण्य-यूपनि । पक्ते रामवत् । "पहन्तो—" (सूत्र २२८) इति सूत्रे प्रभृतिग्रहणं प्रकारार्थम् । तथा च—अङ्गोऽस्यामपि दोषन्-आदेशः । अतएव भाष्ये "ककुदोषनी इत्युदाहृतः । तेन "पदङ्किश्चरयोऽस्तियाम्" "स्वान्तं हन्मानसं मनः" इत्यादि च सङ्गच्छते । आसन्यं प्राणमूचुः—इति च । आस्ये भवः आसन्यः । 'दोष' शब्दस्य नपुंसकत्वमत एव माप्यात् । तेन "दन्निशं दोर्निशाचर" इति सङ्गच्छते । "भूजवाहू प्रवेष्टी दोः" इति साहचर्यात् पुंस्त्वमपि । "दोषं तस्य तथाविधस्य मजतः" इति ॥ द्वयोरङ्गोर्भव द्वयहः ।

अन् which is the final part of an अङ्ग (base) having an affix beginning with य or अङ् (सर्वनामस्थान being excepted) following it, elides its अकार optionally when ङि (seventh case singular) or

शौ (1st and 2nd dual in neuter) follows. (See also under अहोपोनः Sutra 234). Thus we get both यूष्णि and यूषणि in the seventh singular. The base when यूष् is declined like राम । The word प्रसृति in the Sutra “पद्मो—” (२२४) means प्रकार i.e., सदृश । So also in शौ which comes in place of औङ् in the neuter, दीषण् is ordered in place of दीष् । Thus भाष्यकार uses ककुद्दीषणी (with दीषण्—आदेश for दीष् in शौ) । Hence also we see “पदङ्गि चरणोस्त्रियाम्” with पद् for पाद in 1st singular, and “स्नानं ह्यनानसं” &c. with हत् for हृदय in 1st singular &c. Similarly in “आसन् प्रणसृजुः” we see आसन् coming in place of आस्य in the sense of आस्ये भवः । So also remember that आसन् comes in place of आस्य and not आसन as said in Kasika. From the use of the epithet ककुद्दीषणी in the भाष्य we see that the base दीष् is neuter. Thus it is rightly said in Raghu—as “दाक्षिणं दीः” &c. And from the lexicon “सुजवाहप्रशोष्ठो दीः”, दीष् is also masculine as well. Hence also Sriharsa uses दीषम् in the masculine in—दीषं तस्य तथाविधस्य भजतः &c. In हयोरहोर्भवः we get ह्यङ् with तद्धितार्थसमास, अङ् being ordered for अहन् by the rule “अहोङ् एतेभ्यः” (and टच् समासान्त coming by the rule—“राजाहः सखि-भाहृच्”) । It is declined like राम ; only its speciality in ङि is being shown by the following rule—

मित— । “अहोपोनः” इति अत्र वर्तते ; तच्च प्राज्ञ व्याख्यातम् । उत्तरिपि पूर्ववदेव इति पूर्वत्र द्रष्टव्यम् । ङिश्च शौ च इति वियहः ; तयोः । ‘ङि’ इति सप्तम्येकवचनयहणम् । ‘शौ’ इति “नपुंसकाच्च” इति सूत्रेण विहितः ‘शौ’ (नपुंसकस्य प्रथमाद्वितीयाद्विवचनं) गृह्यते, न तु जसृशसोः शिः ; तस्य सर्वनामस्थानत्वात् भसंश्रान्ताभावात् । इति ङौ यूष्ण् आदेशे यूष्णि यूषणि । पक्षे यूष्ण् आदेश

भावे रामवत् रूपम् ॥ “पद्मिनी—” इति सूत्रे शस्त्रप्रभृतिषु इत्यत्र प्रभृतिग्रहणम् प्रकारार्थम् सङ्गशार्थम् इत्यर्थः । तेन श्रीः श्याम् (नपुंसकस्य प्रथमाद्वितीयाद्विचने इत्यर्थः) दोष शब्दस्य दीपन आदेशः स्यात् । ततश्च भाष्ये “ककुद्दीपणी याचने महादेवः” इत्यत्र “ककुद्दीपणी” इति उदाहृतम् । एवं “पदङ्क्ति—” इत्यत्र पादस्थाने प्रथमायां पदादेशः, “स्नानं हन्मानसं” इत्यत्र च हृदयस्थाने प्रथमैकवचने एव ह्रंदादेशः अपि सङ्गच्छते । [वस्तुतस्तु “तेन ‘पदङ्क्तिः—’, स्नानं हन्मानसम्” इत्यादि च सङ्गच्छते” इत्येतत्दीक्षितपठितप्रक्षितमिव भाति । ‘पद्’ इति ‘हृद्’ इति च पृथक् शब्दद्वयम्, न तु पादस्य हृदयस्य च आदेशभूतम् । अन्यथा “पद्गा भरद्वाजमुनिं सशिष्यम्” इति भट्टिप्रयोगो न सङ्गच्छते । तत्र ‘पद्’ इति पृथक् पद् न तु पादस्य आदेशभूतम्—तथा च ‘वाचस्पत्यम्” पद्गां गन्तरि पदाती...पादशब्देन समासे तु अदन्तपदादेशे ‘पद्ग’ इत्येव” । एवम् “हृद्गसिन्धन्ते पूर्वपदस्य च” इति सूत्रे ‘हृत्’ इति हृदयादेशात् पृथक् पद् गच्छति ; यतः सूत्रे, “लक्षणप्रतिपदोक्तोद्योः प्रतिपदोक्तस्य ग्रहणमुचितम्” । तथा अर्थवदनर्थवतोः अर्थवद्वयग्रहणमपि युक्तम् । अर्थवान् च ‘हृत्’ अनादेशभूतः । अतः मनो ‘हृत्’ इति हृदयादेशभूतात् पृथक् शब्दोक्तिः । तथा च दुर्घट्टची—मुहृत्+अण इत्यनेन सौहाहृ, सौहृद् इति पदद्वयम् उदाहृतम् । द्वितीयं तावत्, ‘हृत्’ शब्दस्य हृदयादेशभूतस्य लाक्षणिकत्वात् “हृद्ग—” सूत्रस्य अपि प्रयत्नात् । वामनस्य “अनपि हृद्भावात्” इत्यस्मात् अपि ज्ञायते ‘हृत्’ इति स्वतन्त्रः शब्दोक्तिः । इत्यास्ताम् विस्तरेण] ॥ एवम् “आसन्व प्राणसूचुः ।” इत्यादि आस्ये भवः इत्यर्थे आस्य—स्थाने आसन् आदेश अपि सङ्गच्छते । एवं आस्ये भवः=आसन्वः इति अवोक्तत्वात् आसनशब्दस्य आसन्—आदेशः इति निरस्त एव । उक्तभाष्योदाहरणात् दोष शब्दस्य नपुंसकत्वम् ज्ञायते । रघौ अपि “दक्षिणं दीः” इति नपुंसकदोषोदाहृतम् ॥ “भुजवाङ्—” इत्यादि कोषात् दोष शब्दस्य पुंस्त्वमपि साधुः । श्रीहर्षे “दोषं तस्य—” इत्यादी तथा उदाहृत्वात् ॥ इयोरहनीः भव इति तद्विधायकसासे, “कालात् ठञ्” इति ठञि, “द्विगोलुंगनपत्ये” इति ठञौ लुकि, “राजाहः सखिभाष्टच्” इति ठञि “अह्नोह्न एतेभ्यः” इति

अह्नादेशे सति द्वाहनः इति रूपसिद्धिः । तस्य रामवत् रूपाणि । ऊँ तु विशेषं दर्शयति—

२३८ । संख्यात्रिसायपूर्वस्य अहस्य अहन् अन्यतरस्याम् ऊँ ।

६।३।११० ॥

दी— । संख्यादिपूर्वस्य अहस्य अहन्—आदेशः वा स्यात् ऊँ ।
द्वयह्नि—द्वयहनि—द्वयह्ने । विगतमहः व्यहः । व्यह्नि—व्यहनि—व्यह्ने ।
अहः सायः सायाहः । सायाह्नि—सायाहनि—सायाह्ने । इत्यदन्ताः ॥

मित— । संख्याच विश्व सायश्च संख्यात्रिसायाः । ते पूर्वे यस्मात् । तादृशस्य अहस्य अहन् वा स्यात् ऊँ ॥ अहनादेशे अलोपे द्वाह्नि ; तदभावे—द्वाहनि । अन्यथा रामवत्, द्वाह्ने इति ॥ विगतम् अहः इति व्यहः । “प्रादयोगतादर्थं प्रथमया” इति प्रादिसम्भ्रसः । पूर्ववत् अहनादेशः । रूपाण्यपि द्वाहवत् ॥ अहः सायः इति सायाहः एकदेशितत् । “सर्वोप्येकदेशो अज्ञा समस्यते” इत्यस्य. अत्र सायश्चरणमेव आपकम् । द्वाहनवत् अहनादेशे अलोपे तदभावे च रूपाणि ॥

विश्वं पातीति क्विपि विश्वपाशब्दः सिध्यति । अतोनासौ आबन्तः ततश्च न सुलोपः । एवमस्य रूपाश्चाह—

दी— । विश्वपाः (इति प्रथमायाः एकवचनम्) ।

विश्वपाभञ्जी इति स्थिते आह—

२३९ । दीर्घाञ्सि च । ६।१।१०५ ॥

दी— । दीर्घाञ्सि इति च परे पूर्वसवर्णदीर्घः न स्यात् । वृद्धिः । विश्वपाः । सवर्णदीर्घः—विश्वपाः ।

पूर्वसवर्णदीर्घं by the rule “प्रथमयोः पूर्वसवर्णः” (ante) does not come in when अस् or affixes beginning with an इच् vowel (i.e., all vowels except अ & आ) follow a दीर्घ base. Thus in विश्वपा+ we do not get पूर्वसवर्णदीर्घ, but वृद्धि only by ordinary सन्धि rules.

and the form is विश्वपी । And by सर्वर्णदीर्घः by सन्धि, we get विश्वपाः in जस् ।

मित— । विश्वपा + औ इत्यव “प्रथमयोः पूर्वसवर्णः” इति दीर्घो न स्यात् ततः एचि परे वृद्धिः—विश्वपी इति । एवम् सर्वमव सुगमम् ॥ ननु “नादिचि” (६।१।१०४) इत्यनेनैव अवर्णात् इचि पूर्वसवर्णदीर्घे असति, तद्धी च सत्यां विश्वपी इति सिध्यति, जसि च पूर्वसवर्णदीर्घेणापि इष्टापत्तिं स्यात् तत् कथमव “दीर्घाञ्जसि” इति प्रथक् सूत्रेण ? तत्रोत्तरमाह—

दी— । यद्यपीह औद्धि “नादिचि” इत्येव सिद्धम् । जसि तु सत्यपि पूर्वसवर्णादीर्घे क्षतिर्नास्ति, तथापि “गौर्यो गौर्यं” इत्याद्यर्थं (“दीर्घांतु जसिच” इति) सूत्रम् । इहापि न्याय्यत्वात् (परत्वात् प्राप्ते इत्यर्थः) सूत्रम् उपन्यस्तम् ।

It is true that in औद् (1st & 2nd dual) the form विश्वपी is got by the application of the rule “नादिचि” (which bars पूर्वसवर्णदीर्घ after अवर्ण bases followed by विभक्ति प्रत्यय beginning with इच vowel) ; and in जम् the very form विश्वपाः is got by पूर्वसवर्णदीर्घ also by the application of the rule “प्रथमयोः पूर्वसवर्णः”, still the necessity of the rule “दीर्घाञ्जसि च” is for the completion of the forms गौर्यो गौर्यः &c. And this rule is enumerated here for it applies here being पर to the rules “नादिचि” and “प्रथमयोः पूर्वसवर्णः” ।

मित— । सुगमा ॥ विश्वपा + शसं इति स्थिते आह—

२४० । आतो धातोः । ६।४।२४० ॥

दी— । आकारान्तो यो धातुः तदन्तस्य शस्य अङ्गस्य स्रोपः स्यात् । “अलोऽन्त्यस्य” (इति अन्त्यस्येव स्रोपः) । विश्वपः । विश्वपा । विश्वपाभ्यामित्यादि । (विश्वपे । विश्वपः । विश्वपि । इत्यादि)

एवं शङ्खध्मादयः ॥ धातोः किम् । हाहान् (हाहा इति नासौ धातुशब्दः किन्तु गन्धर्वविशेषवाचकमधुप्रतपन्नं प्रातिपदिकम् । ततः अस्य सुबस्य अप्राप्तौ “तस्मात् शसो नः पुंसिः” इति हाहान् इति सिध्यति) । टा—सवर्गादीर्घः=हाहा (तृतीयं कवचनम्) । डे—वृद्धिः=हाहै । ङसिङ्सोदीर्घः=हाहाः । ओसि वृद्धिः=हाहौ । ङौ “आद्गुणः”=हाहे । शेषं विश्वपावत् ॥

A base ending with an आकारान्त धातुयुक्त word elides its आ if it be a “भ” । The elision is of the last letter आ by the rule “अलोऽन्तास्य” । Thus विश्वापा शस् being a “भ” becomes विश्वप्+अस् = विश्वपः । Similarly विश्वापा-विश्वपे, विश्वपः, विश्वपीः &c. So also decline शङ्खध्मा (शङ्ख धमति इति क्तिप्) &c. Why do we say “धातोः” in the Sutra ? Witness हाहान् in the 2nd plural (a “भ” of the base हाहा which is not a धात्वन्त word but a primitive word being a name of a गन्धर्व) । Similarly we get हाहै &c. (without अलोप but इद्धि) for it is not धात्वन्त, though a भसंज्ञक word when डे follows.

मित— । सुगमा ॥ सूत्रे धातोश्चित्, कथं “इलः श्नः शानज्झी” (३।१।८३) “समासि अन्जपूर्वं क्त्यो ल्यप्” इत्यादी अः इति क्तः इति च अधातोः ‘त्रा’ इत्यस्य ‘क्ता’ इत्यस्य च स्थाने प्रयोगः ? इत्यत्राह—

दी— । अतः इति योगविभागात् अधातोरेपि आकारलोपः क्वचित्—
क्त्यः । श्नः ।

मित— । ‘क्तः अः’—सीवा एते प्रयोगाः इति अपि केचित् वदन्ति ॥
इत्यादन्ताः ॥

हरि+सु=हरिः (रुत्वविसर्गौ) ॥ हरि+औ इति स्थिते—

दी— । “प्रथमयोः पूर्वसवर्णः” (सूत्र १६४) इति हरी ॥

हरि+जस् इति स्थिते—

२४१ । जसि च । ७।३।१०६ ॥

दी— । ह्रस्वान्तस्य अङ्गस्य गुणः स्यात् जसि परे । हरयः ।

A base ending in ङ्ग vowel (as हरि here) takes गुण in place of its last vowel (by “अलोऽन्त्यास्य”) when जसु follows. Thus हरि+जसु=हरि+असु (by गुण) =हरयः (by सन्धि) ।

मित— । सुगमा ॥ हे हरि+सु इति स्थिते आह—

२४२ । ह्रस्वस्य गुणः । ७।३।१०८ ॥

दी—ह्रस्वस्य गुणः स्यात् सम्बुद्धौ । “एङ्ह्रस्वात्—” (सूत्र १६३) इति सम्बुद्धिलोपः । हे हरे । हरिम् (अग्नि परे पूर्वरूपे सतिरूपम्) । हरी । हरीन् ।

A base ending in ङ्ग vowel takes गुण in its final vowel (by the rule “अलोऽन्त्यास्य”) when सम्बुद्धि follows. Then the form हे हरि +सु=हे हरे+सु । And then the सम्बुद्धि elides by the rule “एङ्ह्रस्वात्” (ante), and we get हे हरे । Similarly हरिम् (by पूर्वरूप), हरी and हरीन् (by पूर्वंसवर्णदीर्घ, and न for शस by the rule “तस्मात् शसी नः पुंसि”) ।

मित— । सुगमा ॥ हरि+आ इति स्थिते विभ्रिषं वत्यन् प्रथममस्य विकार्य-सुपत्यसति—

२४३ । शेषी ऋसस्त्रि । १।४।७ ॥

दी— । अनदीसंज्ञकौ ह्रस्वौ यौ ह्रस्वोर्वर्णौ तदन्तं सखिवर्जं विसंज्ञं स्यात् । शेषः किम् ? मत्स्यै । एकसंज्ञाधिकारात् सिद्धे शेषग्रहणं स्पष्टार्थम् । ह्रस्वौ किम् । वातप्रम्ये । इदुतौ (यू) किम् ? मात्रे ।

Bases ending in short इ and short उ that are not technically called here as नदीसंज्ञक words (by the rule “यू स्नाख्यौ नदी” etc) are called

चिसञ्जक words, with the exception of the base सखि । Why do we say 'शेष' in this rule ? शेष here means those इ and उ वर्णान्त bases that are not known as नदी (Cf. "अनदीसञ्जकौ" in the vritti). Here by the rule "आ कङारात् एका संज्ञा" we get one संज्ञा at a time, here "यू. स्वाख्यौ नदी" having given नदीसञ्जा to इ and ऊ वर्णान्त feminine bases and "शेषः घसखि" having given that bases ending in ङस् इ+उ वर्ण are चिसञ्जक and "ङिति ङस्वय" (१।४।६) providing नदीसञ्जा to ङस् fem. bases, the word शेष in the Sutra seems superfluous, for one संज्ञा will come at a time and no doubt arises here. This rule coming after the rule "ङिति ङस्वय" clearly implies that its jurisdiction is in cases of ङस् इ and उ वर्णान्त bases that are not स्वाख्य । Thus मल्यै &c. with optional नदीत्व of मति is got. Still शेष is used in the Sutra to clear all doubts about non—चिसञ्जकत्व of मति &c in मल्यै । The word ङस्त्री in the vritti is taken to bar चिसञ्जा of दीर्घ इकारान्त masculine bases as वातप्रभौ &c. If ङस् is not used in the vritti then वातप्रभौ being चिसञ्जक will in the 4th singular become वातप्रभवे by the rule "घिङिति" and not वातप्रभ्ये the usual form. Why do you say 'यू.' i.e. इवर्णवर्णौ (इट्ठी) in the vritti ? This is to exclude चिसञ्जा of ङकारान्त bases. If ङकारान्त bases are चिसञ्जक then माङ+ए will give मतेरे with गुण by the rule "घेङिति" । [Thus हरि is a चिसञ्जक word]. And we look forward—
 मित— । "ङिति ङस्वय" (१।४।६) इत्यतः ङस्वः इत्यनुवर्त्तते । "यू.स्वाख्यौ नदी" (१।४।३) इत्यतः 'यू.' इत्यनुवर्त्तनमस्ति । 'इ' इवर्णः 'उ' उवर्णः । इय उय 'यू' । तदाह—ङस्त्री यौ इवर्णवर्णौ तदन्तं चिसञ्जम् स्यात् । शेषशब्दात् अत्र 'अनदीसञ्जकत्वमाह' । 'असखि' इति पर्थुदासात् सखिशब्दस्य चिसञ्जां वारयति ;

किन्तु सख्यनस्य सखिभिन्नत्वात् प्राप्ता संज्ञा—सुसखेः सखिति ॥ अतः कथं शेषः ? इत्याह इतिकारः—“ऋस्रमिवर्षोर्वर्णानां यत्रस्त्राख्यं स्त्राख्यं च यत्र नदीसंज्ञकं स शेषः” ॥ शेषयहणे असति “ङिति ऋस्रश्च” इति नदीत्वपक्षेऽपि चिसंज्ञा स्यात् । ततश्च गुणे अयादेशे मतये इति भवति । शेषयहणे तु मतये इत्यत्र यद्यपि चिसंज्ञा तथापि मय्ये इत्यत्र न स्यात् ; “आ कङारात् एका संज्ञा” इत्यनेन एकदा एकसंज्ञाया एव समावेशात् । तथापि शेषयहणं स्पष्टार्थम्, अतः आह—“एकसंज्ञाधिकारत्वात् सिद्धे शेषयहणं स्पष्टार्थम्” ॥ इत्थौ “ऋस्रौ इवर्षोर्वर्षौ” इति यद्व्याप्तं ‘वातप्रमी’ इति पुल्लिङ्गशब्दस्य ऋस्रत्वाभावात् चिसंज्ञा न स्यात् । ततश्च “चेङिति” (सूत्र २४५) इत्यस्य प्रवृत्तिः न स्यात् । ततः वातप्रमी+ङे=वातप्रमी, नतु चिसंज्ञकशब्दवत् वात-प्रमये स्यात् ॥ इत्थौ यू (इय उय=यू) इति कथं यहणम् स्यात् ? नाह इति ऋकारान्तस्य चिसंज्ञा यथा न स्यात् तदर्थम् । अतः मातरे इति रूपम् न तु “चेङिति” इति गुणे अकारे रपरत्वे मातरे इति स्यात् ॥ एवम् हरिशब्दस्य चिसंज्ञायाम् हरिन्-आ इति स्थिते आह—

२४४ । आङो नाऽस्त्रियाम् । ७ ३।१२० ॥

दी— । घेः परस्य आङो ना स्यात् अस्त्रियाम् । आङिति टासंज्ञा प्राचाम् । हरिणा । अस्त्रियाम् किम् ?—मत्याः ।

ना comes in place of आङ् that comes after चिसंज्ञक word. And आङ् is the old designation of टा by ancient professors. Thus हरि+आ=हरि+ना=हरिणा (by cerebral by the rule “अट्कुप्वाङ्नुम् व्यवधिपि”) । As the rule says अस्त्रियाम्, so we cannot get ना in 3rd singular in cases of feminine bases. Thus we get मति+आ=मत्या and not मतिना । For मति is a fem. base.

मित— । ‘अश्वघेः (७३।११६) इत्यतः ‘घेः’ इत्यनुवर्तते ॥ सर्वमन्यत् सुगमम् ॥ हरि+ङे इति स्थिते आह—

२४५ । घेडिति । ७।३।१११ ॥

दी— । विसंज्ञकस्य डिति सुपि गुणः स्यात् । हरये । 'घेः' किम् ? सख्ये । 'डिति' किम् ?—हरिभ्याम् । 'सुपि' किम् । पट्वी ॥ "घेडिति" इति (डसि) गुणोप्राप्ते—

There is गुण of the final vowel of a विसंज्ञक word when a सुप् विभक्ति beginning with 'ड' इत् follows. 'डे' fourth singular is डइत्, so by गुण we get हरये । Why do you say घेः in the Sutra ? Witness सख्ये, where सखि not being धि we do not get गुण । Why do you say 'डिति' here ? Witness हरिभ्याम् where भ्याम् not being ड इत् does not give गुण in हरि । Why again do you say सुपि in the vritti ? Witness पट्वी, where डीप् though ड इत् is not सुप् विभक्ति and so do not yield गुण in पटु+ई=पट्वी । In हरि+डसि, गुण coming by this very rule, we look forward—

नित— । "सुपिच" (७।३।२०२) इत्यतः सुपि इत्यनुवर्तते । "ऋस्वस्रगुणः" (७।३।१०८) इत्यतः 'गुणः' इत्यनुवर्तनमपि अस्ति । ततः आह—विसंज्ञकस्य अङ्गस्य डिति सुपि गुणः स्यात् ॥ सूत्रे 'घेः' ग्रहणात्, सखिशब्दस्य अधिलात् 'सखी' इत्यत्र गुणो न स्यात् । एवम् 'डिति' इति उक्तत्वात् भ्रामी अडित्वात् हरिभ्याम् इत्यत्र गुणो ना पुनश्च 'सुपि' इति व्याख्यानात् असुपि डीपि (यथा पटु+डीप्=पट्वी) 'पट्वी' इत्यत्रापि गुणः न भवेत् ॥ डसि हरिशब्दस्य अनेनैव सूत्रेण गुणे प्राप्ते आह—

२४६ । डसिडसोश्च । ६।१।११० ॥

दी— । पडो डसिडसोः अतिःपरे पूर्वस्वरमेकादेशः स्यात् । हरेः । इट्योः । हरीणाम् ॥

Of एङन्त bases, when अ of ऊङि and ऊङ् follows, let there be single substitute of पूर्वर्णम् । Thus हरि+अस्=हरिः । But हरि+ओस्=हृष्योः (by यणादेश) ; and हरीणाम् with नुट् and दीर्घ by the rule "नामि" ।

मित— । "एङः पदान्तात् अति" (६।१।१०८) इत्यतः "एङः" इति "अति" इति च अनुवर्तते । "अमि पूर्वः" (६।१।१०७) इत्यतः 'पूर्वः एकादेशः' इति अनुवर्तते ; अस्य "एकः पूर्वपरयोः" इत्यधिकारत्वात् । अतः आह—एङः ऊङिसङसोः अतिपरे पूर्वर्णम् एकादेशः स्यात् ॥ हरि+अस्=हरि+अस्=हरिः ॥ हरि+ओस्=हृष्योः (यणादेशः) । हरि+आम्=हरि+णाम् (नुट्)=हरीणाम् । नामि दीर्घः षत्वम् च ॥ हरि+ङि इत्यत्र "घेङिङिति" इति गुणेप्राप्ते आह—

२४७ । अञ्चघेः । ७।३।११६ ॥

दी— । इदुब्रभ्याम् उत्तरस्य ऊः औत् स्यात् घेः अन्तादेशश्च अकारः । वृद्धिः—हरौ । हृष्योः । हरिषु । एवं श्रीपति—अग्नि-रवि-कल्यादयः ॥

औत् is ordered in place of ङि when this ङि comes after इदन्त and उदन्त bases ; and then अकार is the final substitute of the विसंज्ञक word. Thus हरि+ङि=हर+ओत्=हरी by वृद्धिः । Similarly श्रीपति अग्नि &c. are declined.

मित— । "ङेराम् नद्याम्बीभ्यः" (७।३।११६) इत्यतः 'ङेः' अनुवर्तते । "इदुब्राम्" "औत्" (७।३।११७—१८) इति सूत्रद्वयानुवर्तनमप्यस्ति । तथा च वृत्तिः—इदुब्राम् उत्तरस्य ऊः औत् स्यात् इत्यादि । ततः हरि+ङि इत्यत्र औत् आदेशे, विसंज्ञकस्य हरिशब्दस्य अकारान्तादेशे च हर+ओ इति जातम् । ततः हरी सत्यां हरी इति रूपसिद्धिः ॥ 'हरिषु' इत्यत्र "आदेशप्रत्यययोः" इति षत्वम् बोध्यम् ॥ अधुना सखिशब्दस्य रूपं वक्ष्यामि आह—

२४८ । अनङ्सौ । ७।१।६३ ॥

दी— । सख्युरङ्स्य अनङादेशः स्यात् असम्बुद्धौ सौपरे । “ङिच्च”
(सूत्र ४३) इत्यन्त्यादेशः ।

मित— । अनङ् इति नकारस्य अकार उच्चारणार्थः ॥ ततः सखिन्सु
(प्रथमैकवचनम्) इत्यत्र “ङिच्च” इत्यन्त्यादेशे सति सखन् स्रति जाते—

२४९ । अलोऽन्त्यात् पूर्व उपधा । १।१।६५ ॥

दी । अन्त्यात् अलः पूर्वः वर्णः उपधासंज्ञः स्यात् ।

उपधा is designated of the letter which is just preceding to
the final letter. Thus here in सखन्, ख which is पूर्व to the last
letter 'न' is called उपधा (pen ultimate letter:).

२५० । सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ । ६।४।८ ॥

दी— । नान्तस्य उपधायाः दीर्घः स्यात् असम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने
परे ।

The उपधा (pen ultimate letter) of a नान्त base becomes long
when a case affix technically known as सर्वनामस्थान follows ex-
cepting the संबुद्धि । Thus—सखन्सु इत्यत्र दीर्घं सति सखान् स्रति
जाते—

२५१ । अपृक्त एकाल्प्रत्ययः । १।२।४१ ॥

दी— । एकाल् प्रत्ययो यः स अपृक्तसंज्ञः स्यात् ।

An affix having one letter only is styled as अपृक्त । Thus here
स्र (1st singular) is called अपृक्त ।

मित— । एकः अल् इति एकाल् । तादृशः प्रत्ययः इति+कर्मधारयः ॥ अन्यत्
सुगमम् । इति सखान्सु इत्यत्र 'स्र' इत्यस्य अपृक्तसंज्ञासात् । ततः आह—

२५२ । हल् ङ्यावभ्यो दीर्घात् सुतिस्यपृक्तं हल् । ६।१।६८ ॥

दी—। हलन्तात्परं, दीर्घौ यौ ङ्यापौ तदन्ताच्च परं सुतिसि इत्येतदपृक्तं हल् लुप्यते । 'हल्ङ्यावभ्यः' किम् ?—ग्रामणीः । दीर्घात् किम् ?—निष्कौशाम्बिः, अतिखट्वः । 'सुतिसि' किम् ?—अभैत्सीत् ; तिपा सहवरितस्य सिपो ग्रहणात् सिचो ग्रहणं नास्ति । 'अपृक्तम्' इति किम् ?—विभर्त्ति । 'हल्' किम् ?—विभेद । 'प्रथमहल्' किम् ?—राजा ; नलोपादिर्न स्यात् ; संयोगान्तलोपस्य असिद्धत्वात् ॥ सखा । हे सखे ।

Words ending in (हल्) consonant or words having long ङी and आ at the end, elide सु (of प्रथमा एकवचन) also ति and सि (verbal terminations) immediately following them, and when these (सु etc.) are termed अपृक्तं i.e. when these are reduced to a single consonant. Why do we say हल् ङ्यावभ्यः in the Sutra ?—witness ग्रामणीः, where सु does not elide, for it does not come after a word ending in हल् or ङी or आप् (—ग्रामणी being अजन्त ; here ङी is got with क्तिप् from the verb नी ; thus ग्रामं नयतीति क्तिप् ङलित् ग्रामणी) । Why do you say दीर्घात् in the Sutra ?—witness निष्कौशाम्बिः and अतिखट्वः where सु does not elide, for this comes after ङसभूत ङी and ङसभूत आप् (निष्कान्तः कौशाम्बाः and अतिकान्तः खट्वाम् becoming ङस in समास by the rule "गोस्त्रियोरुपसर्जनस्र") । Why do you say 'सुतिसि' in the rule ?—witness अभैत्सीत् ; where 'सु' being of सिच् (of लृट्) is other than सि which in connection with ति is the verbal termination here and not सिच् &c., and does not thus elide. Why do you say अपृक्तम् in the Sutra ?—witness विभर्त्ति where ति not being अपृक्त does not elide. Why do you use हल् in the Sutra ?—witness विभेद

where 'अ' of लिट्, though अपृक्त, not being हल्, does not elide. Why we use हल् at the very beginning of the Sutra?—witness राजान् सू= राजा with elision of सु (firstly by this rule) and न-लोप् by the rule—नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य (८२१२७) । राजान्+सु may be established by संयोगान्तलोप+नलोप as well ; so प्रथमहल् in the Sutra seems superfluous. But not so ; for by the rule “संयोगान्तस्य लोपः” (८२१२३), सु (स्र) being elided नलोप by the rule “नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य” (८२१२७) does not take place. For this सुलोप is असिद्ध with reference to नलोप which is later. Hence for the formation of the word राजा etc first हल् is to be taken in the Sutra. Thus सखान् सू=सखात् by elision of स् by this very rule=सखा by नलोप् by the rule “नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य” । हे सखे as in हे हरे (which see ante.)

मित— । हल् च ङी च आप् च इति इन्द्रः । ताभ्यः । अध्याहारपरशब्दयोगे प्रथमा । ‘दीर्घात्’ इति समासैकदेशस्य व्यापोरेव विशेषणम् । ततः आह—“हलन्तात् परं दीर्घो यौ व्यापौ तदान्ताच्च परम् इत्यादि” ॥ सुतिसि इति समाहार-इन्द्रः । अपृक्तम् इत्यनेन सामानाधिकरण्येन अन्वितः । “लोपीव्योर्वेलि” इत्यतः लोपः इत्यनुवर्त्तते ; तदाह—‘सुतिसि इत्येत् अपृक्तं हल् लुप्यते ॥ यामं नयतीति क्विपि यामणीः । “अययामाभ्यां नयतेषां वाच्यः” इति षत्वम् । अत्र यामणीः इत्यत्र “णी” इति हल् ङ्यावन्तो न ; अतः सुलोपोपि नात्र स्यात् । अतः सूत्रे “हल् ङ्यावन्थी” इत्याह ॥ सूत्रे ‘दीर्घात्’ इति यद्व्यात् निष्कौशाब्धिः अतिखट्टः इत्यादीनिषक्रान्तः कौशाम्ब्याः खट्टानतिक्रान्तः इति समासे “गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य” इति ‘ङस्वे सति, अत्र ङ्यापोः अदीर्घान्तत्वात् न सुलोपः ॥ ‘सुतिसि’ इत्यत्र तिपासाहात्थात् सिप एव यद्व्यम् न तु लुङः सिचः, अतः अभैलीत् इत्यत्र अपृक्तस्य सिचो ‘सु’ इत्यस्य लोपो न स्यात् ॥ सूत्रे अपृक्त यद्व्यात् विभर्त्ति इत्यत्र ‘ति’ इति समुदायस्य अपृक्तत्वाभावात् न तस्य लोपः—पूर्वापि द्रष्टव्यम् । एवं ‘हल्’ यद्व्यात् विभेद इत्यत्र अपृक्त

‘अ’ न लुप्यते ॥ सर्वे ‘प्रथमहल्’ किमर्थम् गृहीतम् ? अगृहीते तस्मिन् राजन् स इत्यत्र अस्य सूत्रस्य अप्रवर्तनात् “संयोगान्तस्य लोपः” (८।२।२३) इति मुल्लोपे सख्यपि “नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य” (८।२।२७) इति नलोपो न स्यात् । “नलोपः—” इत्येतत् प्रति मुल्लोपस्य असिद्धत्वात् । तथा चोक्तम्—“संयोगान्तस्य लोपे हि नलोपादिर्न सिध्यति । रात्तु तेनैव लोपः स्यात् इलस्तस्मात् विधीयते” । अतः सार्थकं सूत्रे प्रथमहल् यङ्गम् ॥ सर्वमेतत् दूचितेन प्रीदमनोरमायाम् व्याख्यातम् । अत्र तस्य व्याख्यानं न युक्तं प्रतिभाति, यन्त्यकर्तुरेव स्त्रस्यव्यविरोधात्—इति एतत् शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम् ॥ एवम् सखान्+स इत्यत्र अनेन सूत्रेण स—लोपे सखान् इति जाते नलोपे सखा इति । एवं राजा ॥ ‘हि सखि’ इति ‘हि हरि’ इतिवत् ॥ सखि+श्री इति स्थिते आह—

२५३ । सख्युरसम्बुद्धौ । ७।२।६२ ॥

दी— । सख्युरङ्गात् परं सम्बुद्धिवर्जं सर्वनामस्थानं षिट्त्व स्यात् ।

A सर्वनामस्थान affix excepting that of सम्बुद्धि, coming after the base सखि, is treated as like a ष इत् affix.

मित— । “चित्शब्दः तत्कार्थ्यातिदेशार्थ एव”, इत्यर्थः एव इति फलितम् ।

२५४ । अचोऽङ्गिति । ७।२।१५ ॥

दी— । ङिति षिति च परे अजन्ताङ्गस्य वृद्धिः स्यात् । सखायौ-सखायः । सखायम्—सखायौ—[सखीन् । अत्र असर्वनामस्थानत्वात् षित्वाभावात् न वृद्धिः] । सखिशब्दस्य विसंज्ञाभावात् न तत्कार्थ्यम् । तेन—खख्या । सख्ये ।

The final vowel of an अजन्त base takes वृद्धि if a अ इत् or ष इत् affix follows. Thus श्री here being a सर्वनामस्थान affix is षिट्त्व । So सखि+श्री=सखि+श्री (by वृद्धि =सखायौ by सन्धि) । Similarly-सखायः, सखायम् &c. In सखि+टा, सखि not being a विसंज्ञक word the

rule "आङो नास्त्वियाम्" does not apply and we get सख्या by (सखि) ; so also सख्ये ।

मित— । सुगमा ॥ सखि+(ङसि) अस् इत्यत्र सखिशब्दस्य धित्वाभावात् "वेङ्किति" इति गुणाभावे सति यणि कृते सख्यम् इति जाते आह—

२५५ । ख्यत्यात् परस्य । ६।१।११२ ॥

दी— । खितिशब्दभ्यां खीतीशब्दाभ्यां कृतयणादेशाभ्याम् परस्य ङसिङसोरत उत्स्यात् । सख्युः ।

उत् comes after अ of ङसि and ङस् when this ङसि and ङस् comes after the words खि, ति or खी ती after which घणादेश has already been made. Thus सखा स्=सख्युः with ङ for अ of ङसि ।

मित— । 'खि-खी' इत्यनयोः 'ति-ती' इत्यनयोश्च कृतयणादेशयोः 'ख्यत्य' इति निर्देशः । "यकारात् अकार उच्चारणार्थः" । "एङ पदान्तात् अति" इत्यत्र: 'अति' अनुवर्तते । "ङसिङसोश्च" इत्यन्येव । "अत उत्" इत्यत्र: 'उत्' अनुवर्तते । अत "परस्य" इति लक्तात् "एकः पूर्वपरयोः" इति तु निहतम् । ततः फलितमाह— 'खिति-खीती शब्दभ्यां कृतयणादेशाभ्यां परस्य ङसिङसोः अत उत् स्यात्' ॥ 'खिति' इति विहृतिनिर्देशः किमर्थम् । अतिसखेः सेनापतेः एवमत्र ङसिङसोरत ङः न । अविहृते अतिसख्युः सेनापतयुः इत्यनिहापत्तिः स्यात् । केवलस्य सखिशब्दस्य घिसंज्ञा प्रतिषिध्यते न तु तदन्तस्य, इति इदमप्यत्र कर्तव्यम् ॥ सखि+ङि इत्यत्र सखिशब्दस्य धित्वाभावान् "अचघेः" इत्यस्य अग्रहणी सर्वेषुदीर्घं प्राप्ते आह—

२५६ । औत् । ७।३।११८ ॥

दी— । इदुद्भ्याम् परस्य ङेः औत् स्यात् । उकारानुवृत्तिः उत्तरार्थां ("अचघेः" इति उत्तरसूत्रार्थम् इत्यर्थः) । सख्यौ । शेषं हरिवत् ॥ शोभनः सखा इति सुसखा । सुसखायौ । सुसखायः । अनङ्—खिङ्ङाव-बोराङ्ङत्वात् तदन्तेऽपि प्रवृत्तिः । समुदायस्य सखिरूपत्वाभावात् 'असखि'

इति निषेधाप्रवृत्तः विसंज्ञा (सुसखिशब्दस्य) । (तेन) सुसखिना । सुसख्ये ।
 ङसिङ्सोः गुणो कृते कृतवशादेशत्वाभावात् “ख्यत्यात्” इत्युत्वं न—
 सुसखेः । (ङौ) सुसखौ इत्यादि । एवमतिशयितः सखा अतिसखा ;
 परमः सखा यस्य इति विग्रहे परमसखा—परमसखायौ इत्यादि । गौश्लेषेपि
 अनङ् शित्वे प्रवर्त्तते ॥ सखीमतिक्रान्तः अतिसखिः लिङ्गविशिष्ट परिभा-
 षायाः अनित्यत्वात् न टच् । इह अनङ्शित्वे न भवतः । (कथं न भवतः
 इत्याह—) “गोस्त्रियोः” (सूत्र ६५३) इति ह्रस्वत्वेन सखिशब्दस्य अत्र
 लक्षणिकत्वात् । “लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणात्” ।

श्रीत् comes in place of ङि coming after इकारान्त and उकारान्त bases. Thus सखि+ङि=सखि+श्री=सखी by सन्धि ॥ This Sutra applies in case of सखि only, for “अच्घेः” provides for विसंज्ञक words and the rule “इदुङ्गाम्” provides for नदीसंज्ञक words. Still here उत् is said in इदुङ्गाम् i.e. उत् is repeated only for its अनुवर्त्तन to the next Sutra “अच्घेः” (ante). In rest विभक्ति सखि is like हरि । शोभनः सखा gives सुसखा by कर्मधारय—this is declined as, सुसखा—सुसखायौ—सुसखायः &c. Here also अनङ् and षिङ्गाव come in, for these being after अङ् i.e. bases, come in after सखान्त bases also by तदन-विधि ॥ But the whole सुसखि being other than सखि is a विसंज्ञक word, for the rule “शेषोऽसखि” bars विसंज्ञा of सखि only and not of सखान्त bases as well (see ante under “शेषोऽसखि”) । Thus we get सुसखिना—सुसख्ये &c. as in case of हरि । Again in ङसि and ङस्, सुसखि being विसंज्ञक takes गुण by the rule “वेङ्कित्” ; thus there being no यथादेश here when ङसि + ङस् follow (गुण already coming in), the rule “ख्यात्यात्”—cannot provide उत् here. Thus सुसखेः as in हरि । Similarly सुसखौ ॥ अतिशयितः सखा gives अतिसखा

(“न पूजनात्” इत्यत्र टच् न स्यात्) and परमः सखायस्य gives परमसखा । Here also declension is परमसखायौ—परमसखायः &c., अनङ्+शिङ्भाव. coming in when सखि is subordinate as well. Lastly in सखीमतिद्वान्तः we get अतिसखिः । The sutra “राजाङ् सखिभाटच्” provides टच् after सखि & not after सखी (feminine) also ; so no टच् here. Further the maxim ‘प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्’ is not obligatory (its अनित्यत्व being implied from taking घटी even after-saying घट in the Varttika “शक्तिलाङ्गलाङ्गुश—” &c), so also no समासान्त—टच् here. This base does not take अनङ्+णित् । For here सखि is लाचणिक, being got from सखी, with—ङ्गस्त्व by “गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य” । And the maxim “लक्षणप्रतिपदोक्तयोः” says that of two kinds of words one लाचणिक (got by application of some लक्षण) & another independent, the independent one is to be taken ; so the rule “अनङ्गी” &c, takes independent सखि & not लाचणिक सखि, as here got from सखी । So no अनङ् or शिङ्भाव in अतिसखि— it is to be declined like हरि ।

मित - । “इदुङ्गाम्” इति सूत्रानुवर्तनात् इतिरपि तादृशी ॥ ऊौ “अञ्घेः” इति सूत्रम् विशंज्ञकविषयमेव । “इदुङ्गाम्” इति च ऊौ नदीसंज्ञकविषयम् । अतः पारिशेष्यात् ‘ञीत्’ इति सूत्रम् सखिशब्दभावविषयम् । तथापि इत्तौ ‘इदुङ्गाम् परस्य’ इति व्याख्यातम्, न तु ‘सखिशब्दात् परस्य’ इति । न चैवम् ‘इदुत्’ इत्यत्र उकारानुवृत्तिः व्यर्था ? अत्र ‘उत्’ इति ‘उकारानुवृत्तिः उत्तरार्धा’ “अञ्घेः” इति उत्तरसूत्रार्था इत्यर्थः ॥ शोभनः सखा सुसखा इति कर्मधारयादौ अपि अनङ्-शिङ्भावौ वर्तते । यत एतौ अङ्गस्त्वैव विहितत्वात् तदन्तविधिना सख्यन्तेपि वर्तते । ततः आङ्—सुसखायौ—सुसखायः इत्यादि । किन्तु सुसखिशब्दस्य समुदायस्य सखि-भिन्नत्वात् “शेषो ञ्सखिः” इति सूत्रे सखिशब्दस्य एव घिलाभावात्, सुसखिशब्दस्य तु

धित्वसत्वात् सुसखिना सुसख्ये इति स्यात् । अस्य डसिङ्सोः “वेर्ङिति” इति गुणे सति यथादेशत्वाभावात् “ख्यत्वात्” इति न प्रवर्तते एव, तत्र तस्य कृतयथादेशविषय-
व्याख्यानात् । ततः सुसखिः इति स्यात् । ऊँ सुसखी इत्यादि ॥ अतिशयितः सखा
अतिसखा (“न पूजनात्” इति समासान्तः टच् न स्यात्), परमः सखा यस्य इति
विग्रहे परमसखा इत्यादौ सखिशब्दस्य गौणत्वेपि अनङ्गित्वे वर्त्तते । तयोः अङ्गकार्य-
त्वात् । तेन अतिसखायौ—परमसखायौ इति ॥ किन्तु सखीमतिक्रान्तः अतिसखि
“अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया” इति समासे “गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य” इति ङस्ते सति
अतिसखिः । अत्र “राजाहः सखिभ्यः टच्” इति समासान्तः न स्यात्, सूत्रे ‘सखि’ न तु
‘सखी’ ग्रहणात् । ननु “प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्” इति परि-
भाषया सखिग्रहणेन सखीग्रहणमपि भवतु, समासान्तोपि प्रवर्त्तताम् इत्याह—अनित्ये यं
लिङ्गविशिष्टपरिभाषा ; “शक्तिलाङ्गलाङ्गुश—” इत्यादि वार्तिके घटघटी इति पृथक्
पृथक् ग्रहणात् प्रापकात् । अतो न टच् समासान्तः । तेन अतिसखिः इति । इह
तु अनङ्गित्वदभावो न स्याताम् । कथम् ? इत्याह—अत्र “सखि” इति सखी-
शब्दात् लक्षण्येन “गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य” इत्यनेन निङ्गन्तम् । इत्यत्र ङस्त्रविधानेन तेन अत्र
‘सखि’ लाक्षणिकः शब्दः । “अनङ्गसौ” इत्यादि सूत्रे तु ‘सखि’ स्वतन्त्रः (प्रतिपदोक्तः)
शब्दः षट्छते, न तु लाक्षणिकः सखिशब्दः । “लक्षण्यप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव
ग्रहणम्” इति परिभाषयापि सर्वत्र सूत्रे स्वतन्त्रः शब्दः षट्छते न तु लाक्षणिकः । तेन
लाक्षणिकस्य सखिशब्दस्य “अनङ्ग च णिङ्गदभावश्च” न स्याताम् । एवमाह—“इह
अनङ्गित्वे न भवतः । “गोस्त्रियोः” इति ङस्त्वेन सखिशब्दस्य लाक्षणिकत्वात्”
इत्यादि” ॥ अधुना पतिशब्दरूपे विशेषं दर्शयति—

२५७ । पतिः समास एव । १।४।८ ॥

दी— । पतिशब्दः समासे एव विसंज्ञः स्यात् । पत्या । पत्ये ।
पत्युः । पत्युः । पतीनाम् । पत्यौ । शेषं हरिवत् । समासे तु भूपतिना
भूपतये ॥ कतिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः—

मित—। “शेषो घ्यसिञ्” इत्यतः ‘घि’ इत्यनुवर्त्तने सति आह—पतिशब्दः समासे एव घिसंज्ञः ; नान्यत्र । इति केवलस्य पतिशब्दस्य घित्वाभावात् आत्वगुणाभावे सति यणि पत्या-पत्ये इत्यादि ॥ पत्यु रित्यत्र “स्त्वत्यात् परस्य” इत्युत्वम् । पत्यौ इत्यत्र “शोत्” इति डेरौले यणि च रूपसिद्धिः ॥ समासे सति भूपतिशब्दः हरिवत् ॥ का सङ्गा तेषाम् इति किम्+ङति=कति (“किम्: सङ्गापरिमाणे ङतिच” इति ङतिः) । अस्य नित्य बहुवचनान्त्वत् कति+ञस् इति स्थिते आह—

२५८ । बहुगणवतुङति संख्या । १।१।२८ ॥

दी—। एते संख्यासंज्ञाः ।

These are technically known as सङ्गा (numerals).

मित—। बहुश्च गणश्च वतुश्च ङतिश्च इति समाहारइन्द्रः । बहुगणशब्दी इङ्गित्वादिपरार्धान्त सङ्गाविशेषवाचिनी गृह्यते ; सङ्गायते अनेन इति ‘सङ्गा’ इति अन्वयसंज्ञाविधानात् । तथा च काशिका—“बहुगणशब्दयोः त्रैपुल्ये सङ्गे च वर्त्तमानयोरिङ्ग गृह्यणं नास्ति । वतुङती प्रत्ययौ । “यत्तदेतित्यः परिमाणेवतुप्” (५।२।३६) इति “किम्: सङ्गापरिमाणे ङतिच” इति च प्रत्ययौ गृह्यते । संज्ञाविधावपि अत्र तदन्तरङ्गणेन बलन्ताः ङत्यन्ताः च शब्दाः गृह्यन्ते ।

२५९ । ङति च । १।१।२९ ॥

दी—। ङत्यन्ता संख्या षट्संज्ञा स्यात् ।

मित—। ‘ङति’ इत्यविभक्तिकः निर्देशः । “षान्ताषट्” इत्यतः षट् अनुवर्त्तते । ‘सङ्गा’ इत्यस्यैव । फलितमाह—ङत्यन्ता सङ्गा षट्संज्ञा स्यात् । एवं कतिशब्दस्य ङत्यन्तत्वात् षट्संज्ञायाम् आह—

२६० । प्रत्यस्य लुक्श्लुलुपः । १।१।३१ ॥

दी—। लुक्—श्लु—लुपशब्दैः कृतं प्रत्ययादर्शनम् क्रमात् तत्तत्संज्ञः स्यात् ।

Elision of a प्रत्यय done with the utterance of either of the words लृक्, श् and लृप् will be known by either of these terms as the case may be.

मित—। “अदर्शनं लोपः” इत्यतः ‘अदर्शनम्’ इत्यनुवर्तते। एतत् च तृतीयाद्यम्। अत्र अदर्शनस्य संज्ञा। न तु लोपसंज्ञापवादः। अत्र एकसंज्ञाधिकारत्वात् “आ कङारात् एकासंज्ञा” इति, लृक्-श्-लृप इति एवमैकैव संज्ञा एकतया स्यात्।

२६१ । षडभ्यो लृक् । ७।१।६२ ॥

दी । षडभ्यः परयोः जस्यसोलुक् स्यात् ।

जम् and श्म् glide after षट् संज्ञक words.

मित—। तेन कतिजम् इति जसो लुगादेशे पूर्वमूलेण च अदर्शने कृते, कति इति जाते—

२६२ । प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् । १।१।६२ ॥

दी—। प्रत्यये लुप्तेपि तदाश्रितं काव्यं स्यात् । इति “जसिच” (सूत्र २४१) इति गुणो प्राप्तिः ।

Procedure connected with an affix apply even when the affix elides. Thus in कति+जम् though जम् elides, still गुण by the rule “जसिचं” is to operate by this rule.

मित—। “स्थानिवत्—” इति सिद्धे नियमाधेमिदम् । कृत्प्रत्ययलोपस्यैव स्थानिवत्त्वम् ।

२६३ । न लुमताङ्गस्य । १।१।६३ ॥

दी—। लृक् श्लु लृप् एते लुमन्तः । लुमता शब्देन लुप्ते तन्निमित्त-

समङ्गकार्यं न स्यात् । कति । कति । कतिभिः । कतिभ्यः । कतिभ्यः ।
 कतोनाम् । कतिप् । (प्रसङ्गादाह—) अस्मद् युष्मद् षट्संज्ञकाः त्रिषु
 (लिङ्गेषु) सरूपाः ॥ त्रिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः । त्रयः । त्रीन् ।
 त्रिभिः । त्रिभ्यः । त्रिभ्यः ।

The terms लुक् यु+लुप् are called लुमान् । When an affix
 elides with the utterance of either of these लुमन् terms, then pro-
 cedure in connection with that affix is not to come in.
 So गुण in कति does not come in and we get कति etc.
 कतिभिः &c, are as in हरिशब्द । षट्संज्ञक words & bases
 युष्मद् + अस्मद् are equal in all the genders. The base त्रि also is
 always plural. Thus त्रयः, त्रीन् &c as in हरिशब्द । Then in त्रि+
 आम् we look forward—

मित— । लु इति लुक् यु लुप्ः यद्वयम् इति मूले एव स्पष्टम् । 'लु' इति
 अस्ति अस् इति लुमान् । तेन लुमता i.e., लुमता शब्देन इत्यादि । अन्यत् सुगमम् ॥
 त्रि+आम् इत्यत्र नुटिदीर्घे च प्राप्ते आह—

२६४ । त्रैस्त्रयः । ७।१।५३ ॥

दी— । त्रिशब्दस्य 'त्रय' आदेशः स्यात् आमि । त्रयाणाम् ।
 परमत्रयाणाम् । गौणत्वे तु ('त्रय' आदेशः) न इति केचित् । प्रियत्री-
 णाम् । वस्तुतस्तु प्रियत्रयाणाम् (इति) । त्रिषु ॥ द्विशब्दो नित्यं
 द्विवचनान्तः ॥

मित— । सुगमा ॥ द्विशब्दस्य द्विवचनान्तत्वात् द्वि+थौ इति स्थिते
 आह—

२६५ । त्यादादीनामः । ७।२।१०२ ॥

दी—पुषामकारो अन्त्यादेशः स्यात् विभक्तौ । “द्विपर्यान्तानामेवेष्टिः” ; (भाष्यकरस्य ‘इष्टिः’ इच्छा इत्यर्थः) । द्वौ । द्वौ । द्वाभ्याम् । द्वाभ्याम् । द्वाभ्याम् । द्वयोः । द्वयोः । ‘द्विपर्यान्तानाम्’ । इति किम् ?— भवान्, भवन्तौ, भवन्तः (इति अत्र विभक्तौपरे ‘अ’ न स्यात्, भवत्शब्दस्य द्विशब्दात् परम् परिसंख्यानान्) ॥ संज्ञायाम् उपसर्जनत्वे च न अत्त्वम् । अस्यसर्वाद्यन्तर्गणकार्यत्वात्)—(तथा च परिभाषा “संज्ञोपसर्जनीभूतानाम् सर्वादिगणकार्यम् अन्तर्गणकार्यं च न भवति” । (संज्ञाले उदाहरणमाह—) द्विनाम कश्चित् । द्विः—द्वी—द्वयः । (उपसर्जनत्वे उदाहरणं यथा—) द्वावतिक्रान्तः अतिद्विः । हरिवत् ॥ प्राधान्ये (अनुपसर्जनीभूतत्वात्) तु परमद्वौ इत्यादि ॥ (श्रीडुलोमिशब्दस्य विशेषमाह—) श्रीडुलोमिः—श्रीडुलोमी—उडुलोमाः ; “लोम्नो अपत्येषु बहुष्वकारो वक्तव्यः” (वार्त्तिक) (इति बहुवचने अत्र अकारः) । (अयम्) वाद्वादीजोऽपवादः श्रीडुलोमिम्—श्रीडुलोमी—उडुलोमान् ॥

Words beginning with लृत् etc in the सर्वादि list take अकार at the end when a विभक्ति follows. The counting here is upto the word द्वि in the सर्वादि list and not of words after it. Thus द्वि+श्री=द्व+श्री=द्वौ as in राम । Why do we say ‘द्विपर्यान्तानाम्’ in the वार्त्तिक । Witness भवान् भवन्तौ &c, when भवत् being outside द्वि of the सर्वादि list does not take अकार when विभक्ति follows. This अकार does not come in after लृदादि words when these denote संज्ञा (designation) or are subordinated in some compound. This is rightly so owing to the Paribhasha “संज्ञोपसर्जनीभूतानाम् सर्वादिगणकार्यम् अन्तर्गणकार्यं च न भवति” (and “त्यादादीनामः” is an अन्तर्गणकार्यं) ॥ Thus द्वि being

name of some one is declined as हिः—ही—इयः as in हरिश्चन्द्र । Similarly अतिक्रान्तः द्वौ इति अतिहि is also declined like हरि । But if हि is emphasised in a compound then this सर्वनामान्तर्गणकार्य (i. e., अकार as by this rule) comes in as in परमद्वौ (a कर्मधारय compound). Now specialities in the declension of the word औडुलोमि is being enumerated. It is declined like हरि in all विभक्ति except its plural. Thus औडुलोमिः—औडुलोमी &c. In the plural we have औडुलोमाः—उडुलोमान् &c as in the case of राम । For the Varttika “लौढो अपत्येषु बहुष्वकारो वक्तव्यः” directs अकार in बहुवचन in supercession of इञ् here by the rule “वाङ्मादिभ्यश्च” । When अकार replaces इञ् in the बहुवचन only then उडुलोमन्+अ इति स्थिते “नस्तद्धिते” इति टिलोपः=“उडुलोम” इत्यकारान्त as राम ।

मित— । सुगमा ॥ उडुनि नक्षत्राणि लोमानि यस्य इति विग्रहे उडुलोमानाम् कथित्पद्यिः । तस्य अपत्यं पुमान् इति “वाङ्मादिभ्यश्च” इति इञि आदिबद्धौ, “नस्तद्धिते” इति टिलोपे औडुलोमिः इति रूपसिद्धिः । अयं शब्दः हरिवत् । बहुवचने तु विशेषः अस्ति । तत्र वाङ्मादि—इञं वाधित्वा “लौढोपत्येषु बहुष्वकारो वक्तव्यः” इति वार्तिकेन अकार एव विधीयते । ततः टिलोप अकारप्रत्यये ब्रह्मभावात् उडुलोम इत्यकारान्तो जायते । तदा च रामवत् रूपाणि । उडुलोमा उडुलोमान् इत्यादि ॥ इतीदन्ताः ॥

दी— । “वातप्रमोः” (उणादि सूत्र) इत्युणादिसूत्रेण माळ ईप्रत्ययः ; स च कित् ; वातं प्रमिमीते इति वातप्रमीः । “दीर्घाञ्जसि च” (इति पूर्वसवर्ण-दीर्घो न) । (ततः) वातप्रम्यौ—वातप्रम्यः । हे, वातप्रमीः । (अस्मि तु) “अस्मि पूर्वः” (सूत्र १६४) इति (पूर्वरूपे सति) वातप्रमीम् । वातप्रम्यौ-वातप्रमीन् । वातप्रम्या—वातप्रमीभ्याम्—वातप्रमीभिः । वातप्रम्ये—वातप्रमीभ्याम्—वातप्रमीभ्यः । वातप्रमीभ्यः—वातप्रमीभ्याम् । वात-प्रम्यः—वातप्रम्योः—वातप्रम्याम् (दीर्घत्वात् न तुट्) । ऊँ तु परत्वात्

स्वर्गादीर्घः (न तु "एरनेकाचः—" इति वक्ष्यमाणो यणादेशः, अत ईकारस्य धातु-
त्वाभावात्)—वातप्रमो । वातप्रम्योः—वातप्रमीषु । एवं ययीपप्यादयः ।
यान्त्यनेन इति ययोर्मागः । पाति लोकमिति पपोः सुव्यः । "यापोः कित्
द्धे च" इति (श्रीणादिकसूत्रेण याधातोः पाधातोः) ईप्रत्ययः (तस्य कित्त्वं प्रकृतः
द्विलक्ष्य) । (मीञ् हिंसायामिति क्रैयादिकस्य तु क्विपि यो वातप्रमीशब्दस्य
विशेषं वक्ष्यन् आह—) क्विन्त वातप्रमीशब्दस्य तु अमि शसि डौ च विशेषः ।
(तत्कमतो तथा—) वातप्रम्यम्, वातप्रम्यः, वातप्रम्यि—(इति अत्र
(ईकारान्धधातुत्वात्) "एरनेकाचो—" (सूत्र २७२) इति वक्ष्यमाणा यणा-
देशः । प्रमीशब्दवत् ॥ बहुः श्रेयस्यः यस्य स इति बहुश्रंयसी ("श्यस्य"
इत्यत्र कप् न, "इयसो बहुव्रीहे निति वाच्यम्" इति अत्र उपसर्जनङ्गसो न ;
स्त्रियाः पुं वत्—' इति बहुश्रंयस्य पुं वत्वम् । ततः बहुश्रंयसी इति पुंलिङ्गविशेष-
णात् पुंलिङ्गः शब्दः । तस्य प्रथमैकचने सेपरं प्रक्रियामाह—) । दीर्घलघन्त-
त्वात् "हल्लघ्यावभ्यो"— (२६२ सूत्र) इति छलोपः (बहुश्रंयसी इति) ।

[बहुश्रंयसी ओ इत्यत्र "दीर्घाञ्जसि च" इति पूर्वसंवर्णदीर्घनिर्घन्ने, यणि सति
बहुश्रेयसी । एवं बहुश्रेयसः बहुश्रेयसी+अम् इत्यत्र "अमिपूर्वः" इति पूर्वरूपे
बहुश्रंयसीम् । एवं शसि पुंसि "तस्मात्शसी नः पुंसि" इति अस्त्रे पूर्वसंवर्णदीर्घं
च बहुश्रेयसीन् ॥ हे बहुश्रंयसी सु इति स्थिते नदीकार्ये वक्ष्यन् नदीसंज्ञामाह—]

२६६ । यू स्त्रयाख्याौ नदी । १।४।३ ॥

दी— । ईदृदन्तौ नित्यस्त्रीलिङ्गौ नदीसंज्ञौस्तः । "प्रथमलिङ्गप्र-
शाहञ्च" (वार्तिक) इति पूर्वं स्त्रयाख्यस्योपसर्जनस्येपि इदानीं नदीत्वं
वक्तव्यम् इत्यर्थः ।

Words ending in ईकार+ककार & that are always feminine are
technically known as नदीसंज्ञक words. The rule directs नदील of
feminine ईकारान्त words whereas बहुश्रंयसी though ईकारान्त is mascu-

line ; how then can there be नदीत्व of the whole word बहुत्रेयसी ? Now the Varttika “प्रथमलिङ्गग्रहणञ्च” decides the issue ; it asserts that स्त्रीलिङ्गता of words even before its entrance into समास is to be counted. So नदीत्व of त्रेयसी though subordinated in समास, is to be counted even after समास । So नदीत्व of बहुत्रेयसी is to be counted now ; and we look forward— ।

मित— । ईञ ऊञ “यु” । अविभक्तिकी निर्देशः । स्त्रियमाचक्षते ‘स्त्र्याख्या’ (मूलविभुजादित्वात् कः) ; ‘यु’ इत्यस्यैदं विशेषणम् । ततः फलितमाह—‘ईदू-दन्ती नित्यस्त्रीलिङ्गौ’ इत्यादि । “स्त्रियाम्” इति सिद्धे आख्याग्रहणं नित्यस्त्रीलिङ्गत्वाभावं । तेन यामणीशब्दस्य न संज्ञा । नित्यस्त्रीत्वञ्च एकस्मिन् प्रवृत्तिनिमित्ते लिङ्गान्तरविशिष्टस्वार्थस्य अनभिधायकत्वम् ॥ ननु प्रकृते तु बहुत्रेयसी शब्दस्य पुंस्वात् कथं नदीसंज्ञा इत्याह—“प्रथमलिङ्गग्रहणञ्च”—‘समासादिहत्तिप्रवृत्तेः पूर्वं स्त्रीलिङ्गस्य सतः हत्तिदशायाम् उपसर्जनतया स्त्रीलिङ्गत्वाभावेऽपि नदीत्व’ वक्तव्यमिति अस्वार्थः । ततश्च बहुत्रेयसीशब्दस्य नदीत्वं सुस्थितमेव । ततः आह—

२५७ । अम्बार्थनद्योर्हस्वः । ७।३।१०३ ॥

दी— । अम्बार्थानां नद्यन्तानां च हस्वः स्वात् सम्बुद्धौ । (हति) हे बहुत्रेयसि । शसि—बहुत्रेयसीन् ।

अम्बा पठ्यांश्च words, words technically known as नदी, become ऋस्व when सम्बुद्धि follows. Thus we get, हे बहुत्रेयसि with ऋस्व । In शस् the form is बहुत्रेयसीन् (see ante)

मित— । बहुत्रेयसि इत्येव ऋस्वे सति “एरुऋस्वात्—” इति सम्बुद्धिलोपः । सूत्रे ऋस्वविधिसामर्थ्यात् “ऋस्वस्य गुणः” इति सम्बुद्धौ गुणो न । इष्टेगुणे “अम्बार्थ-नदीगुणः” इत्येव लाघवं सूच्यते इति भाष्ये स्पष्टम् ॥ बहुत्रेयस्या—बहुत्रेयसी-भ्याम्—बहुत्रेयसीभिः । बहुत्रेयसी ए इति स्थिते, यसि सति बहुत्रेयस्ये इति प्राप्ते च आह—

२६८ । आप्नद्याः । ७।३।११२ ॥

दी— । नद्यन्तात् परे क्तिताम् आडागमः स्यात् (इति अथ आडागमे सति आह—)

आट् is the augement of ऊ इत् affix that comes after नदीसंज्ञक words. And ए in 4th case singular is a ऊ इत् affix. Thus we get—वहुश्रेयसी आट् ए, and we look forward—

मित— । सुगमा ।

२६९ । आटश्च । ६।१।६० ॥

दी— । आटः अचि परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । (इति वृद्धौयणादेशे) बहुश्रेयस्यै । एवम् (वृद्धौ यणादेशे च) बहुश्रेयस्याः । बहुश्रेयस्याः । (बहुश्रेयसीशब्दे) नद्यन्तत्वात् परत्वात् (“इस्वनयापो नुट्” इति) नुट्— बहुश्रेयसीनाम् ।

वृद्धि is the single substitute for आट्, when a vowel (अच्) follows. Thus by वृद्धि (here ऐ) & यणादेश we get बहुश्रेयस्यै &c.

मित— । “इकोद्यचि” इत्यतः ‘अचि’ ; “वृद्धिरेटि” इत्यतः ‘वृद्धिः’ इत्यनुवर्तते । तत् आह—आटः अचिपरि वृद्धिः एकादेशः स्यात् ; “एकः पूर्वपरयोः” इत्यस्य अचिकृतत्वात् ॥ अतः तु “वृद्धिरेचि” “अकः सवर्णदीर्घः” इति सिद्धेपि ऐचत—ऐन्दिदत् इत्याद्यर्थं वचनम् ; इहापि न्याय्यत्वात् उपन्यस्तम् ॥ बहुश्रेयसी कि इत्यतः वातप्रमीवत् सवर्णदीर्घं प्राप्ते आह—

२७० । ऊंराम् नद्यास्त्रोभ्यः । ७।३।११६ ॥

दी— । नद्यन्तात् आबन्तात् नीशब्दाच्च ऊंराम् स्यात् । इह परत्वात् आटा नुट् वाच्यते । बहुश्रेयस्याम् । शेषम् ईप्रत्ययान्त वातप्रमीशब्दवत् ॥ (अतिलक्ष्मीशब्दे लक्ष्मी इत्यस्य) अङ्ग्यन्तत्वात् न उलोपः । (तेन)

अतिलक्ष्मीः । शेषं बहुश्रेयसीवत् ॥ कुमारीभिच्छन् कुमारीवाचरन् वा
ब्राह्मणः कुमारी । (कुमारीनामधातोः क्विपि रूपसिद्धिः तदाह—) व्यजन्तात्
क्विवन्ताद्वा कर्त्तरि क्विप् । “हल्लुब्ध्याप्—” इति सुलोपः ।

आम् is substituted for ङि after नदीसंज्ञक words, after आवन्त
words & after the word नी । Here नुट्, by the rule “ङ्खनयापी
नुट्,” will not come in after आम् is substituted for ङि ; for आट्
which is the augment of ङि (and of its substitute आम् also)
being later in the order of Astadhyayi bars नुभाग्न here. Thus we
get बहुश्रेयस्याम् &c.

मित— । इह ङी “आट् नयाः” इति सूत्रेण य आट् विहितः, स च परत्वात्—
ङेः स्थानी आम् कृते सति “ङ्खनयापी नुट्” इति आम् विहितस्य नुटो बाधक एव ;
अतोव तदाह—“इह परत्वात् आटा नुट् बाध्यते” ॥ “लक्ष्मिं च” इति ईप्रत्यये
सुटि कृते लक्ष्मीः । बहुश्रीही अतिलक्ष्मीक इति, प्रादिसमासे अतिलक्ष्मी इति प्रातिप-
दिकम् । तस्य अङ्गी—अन्त्वात् न सुलोपः । ततः :अतिलक्ष्मीः इत्यादि, अति-
लक्ष्मी इत्यत्र लक्ष्मीशब्दस्य अस्त्रीप्रत्ययान्तत्वात् नोपसर्जनदुस्त्वः । इदमपि अत्र स्मार्त्तव्यम्
केवलस्य तु लक्ष्मीशब्दस्य “कृदिकारादङ्गिनः” इति ङीप् विकल्पनात् पक्षे सुलोपः—
लक्ष्मी इति । तथाच “वातप्रमी श्रीलक्ष्मीति पक्षेऽवन्ताः सुसाधवः” इति रचितः ।
“आशीराश्चङ्गिदंष्ट्रायाम् लक्ष्मीलक्ष्मी हरिप्रियां” इति द्विरूपकोषय ॥ अन्यत् सुगमम् ॥

दी— । कुमारीम् इच्छन् कुमारीवाचरन् वा ब्राह्मणः कुमारी । व्यज-
न्तादाचार क्विवन्ताद्वा कर्त्तरि क्विप् “हल्लुब्ध्यावभ्यो—” इति सुलोपः ।

मित— । सुगमा ॥ कुमारी षी इति स्थिते आह—

२७१ । अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियडुवडौ । ६।४।७७ ॥

दी— । श्नुप्रत्ययान्तस्य इवर्षोर्वर्णान्तस्य धातोः ‘भ्रु’ इत्यस्य चाङ्गस्य
इयडुवडौ स्तः अजादौ प्रत्यये परे । “ङिच्च” (सूत्र ४३) इत्यन्त्यादेशः ।
आन्तरतम्यात् परिषेठ्, ओस्वड् । इति इयङि प्राप्ते—

इयङ् and उवङ् respectively come when अजादि affixes follow, in places of इ and उ—this इ and उ should be of verbs ending in इ and उ ; and उवङ् also comes in place of अ प्रत्ययान्त bases and of the base अ when an अजादि प्रत्यय follows. This इयङ् and उवङ् come in place of the last vowel and not of the whole base by the rule “ङिञ्” (see ante) ; owing to contiguity of pronunciation इयङ् comes in place of इ and उवङ् in place of उ । Thus in कुमारी+औ, इयङ् is to come by this rule and we look forward—

मित— । ईय उय 'यु' ; तयोः । इवर्णोवर्णयोःरित्यङ् । 'युः' इति 'धातोः विशेषणम्—तदन्तविधिय । । अय धातुस्य अय इति 'अधातुभुवः'—इन्द्रः । 'अ' इत्यनेन प्रत्यययङ्परिभाषया अ प्रत्ययान्तः गृह्यते [“स्त्रादिभ्यः अः” इति वस्यमाणः अ गृह्यते] । अ भवोः उवर्णस्य उवङ् इति फलितम् । तयोः इवर्णस्यासम्भवात् । ततः फलितमाह— “अ प्रत्ययान्तस्य, इवर्णोवर्णान्तस्य च धातोः, 'भु' इत्यस्य अङ्गस्य इयङ्उवङ्गीस्तः” इत्यादि । इयङ् इति सिद्धे अत्र सूत्रे 'यु' रिति गुरुनिर्देशः “इयङ् परेण षकारिण” इति ज्ञापनार्थः ॥ “ङिञ्” इत्यनेन सूत्रेण इयङ्उवङ्गी अन्यस्य इवर्णोवर्णस्य एव भवतः ॥ इति कुमारी औ इत्यत्र इवर्णस्य नामधातुत्वान् इयङ् प्राप्ते आह—

२७२ । परनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य । ६।४।८२ ॥

दी— । धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवति य इवर्णाः तदन्तोयो धातुस्तदन्तस्य अनेकाचो अङ्गस्य यण् स्यादजादौ प्रत्यये परे । इति यण् । कुमार्यौ—कुमार्य । हे कुमारि ।

When अजादिप्रत्यय follows an इकारान्त verbal base of more than one vowel—the root here ending in इ but not preceded by a संयुक्तवर्ण (conjunct consonant), then यण् is the substitute for

इवर्ण and इयङ् । Thus कुमारी+औ gives :कुमार्यौ with यण् । • Similarly we get कुमार्यः (in 1st plural). In हे कुमारि, we have इस्, for the original base कुमारी is a नदीसंज्ञक word.

मित— । 'ए' इति षष्ठान्तम्, 'इ' इति शब्दस्य । तस्यचाद्यः—इवर्णस्य इति यावत् । पूर्वसूत्रात् "श्रुधातु भवाम्" इत्यस्मात् 'धातोः' इति अनुवर्तते ॥ "इणो यण्" इत्यतः 'यण्' इत्यनुवर्तिरस्ति । अजादी प्रत्यये परे यण् स्यात् इति पूर्वसूत्रवत् फलितम् ॥ अनेकः अच्—तस्य, इति 'अनेकाचः' । एतत् अङ्गविशेषणम् । 'धातोः' इत्येतत् 'असंयोगपूर्वस्य' इत्यत्र संयोगांशे अन्विति । ततः फलितमाह—'धात्वावयव-संयोगपूर्वो न भवति य इवर्णः' इत्यादि । 'धात्वावयवो यो संयोगः' संयुक्तवर्णः 'स पूर्वो षस्मात् सः' तादृशः न भवति इवर्णः इत्यर्थः ॥ एवं यणि सति कुमारी+औ इत्यत्र कुमार्यौ इति सिध्यति । एवं कुमारी+अस् = कुमार्यः । एवं हे कुमारि, इत्यत्र कुमारी शब्दस्य पूर्वं नदीत्वात् अम्बाधेनद्योरिति ङस्वः ॥

दी— । अमि शसि च (पूर्वरूपाद्यपवादभूते यणि प्राप्ते) कुमार्यम् । कुमार्यः । कुमार्यै । कुमार्याः । कुमारीणाम् । कुमार्याम्—कुमार्योः (इति बहुश्रेयसीवत् ॥ (प्रधायतीति क्तिपि) 'प्रधीशब्दः' । अजाजौ सर्वत्र ("एरनेकाचः—" इति यणिव । अस्य अस्त्रीत्वात् नदीकार्यं न इति आह—) प्रधीः—प्रधयौ—प्रधयः । प्रध्यम्—प्रध्यः इत्यादि ; (प्रकृष्टा धीर्यस्य इति विशेहेतु नदीसंज्ञा इयङ् च वक्ष्यते) ॥ (उन्नयतीति उत्पूर्वकस्य नयतेः क्तिपि उन्नीशब्दः) (अल्यन्तत्वात् न छलोपः) उन्नीः । ('उन्नी' इत्यत्र अजादी प्रत्यये परे यणिव । यतः 'न्न' इति धातुसंयोगो न तदाह—) धातुना संयोगस्य विशेषणात् इह स्यादेव यण् । उन्नयौ—उन्नयः । हे उन्नीः (अस्त्रीत्वात् अनदीत्वाच्च संतुङ्गिङ्गसो न) । उन्नयम् । (नदीत्वाभावेपि "उन्नीराम नयाम् नौभ्यः" इति नौशब्दस्य पृथक् यङ्गात् छेः आम तदाह—) उन्नीम्—उन्नयाम् । एवं ग्राम्याः ॥ (सूत्रे) अनेकाचः किम् ? नीः—नियौ—नियः (अनेकाच-त्वाभावात् न यण् क्तिन् इयङ्) । अमि शसि चापिपरत्वात् इयङ् । नियम्—

नियः । डेराम्—नियाम् ॥ असंयोगपूर्वस्य किम् ? सुश्रियौ । यवक्रियो ।

[सु शोमना श्रीरैस इति सुश्रीः । यवान् क्रीणातीति यवपूर्वात् क्रीणातोः क्विपि यवक्रीः । अत्र अजादिप्रत्यये परे यण् न भवति—इवर्णस्य धात्ववयवसंयोगपूर्वकत्वात् ॥ इदमपि अत्र सक्तव्यम्—शयतीति क्विपि “क्विवचिप्रच्छिभायतसु—कटपुञ्जश्रीणां दीर्घोऽसम्प्रसारणश्च” इति दीर्घसम्प्रसारणाभावी । अत्र “कृदिकारात्—” इत्य-
 प्राप्तेऽपि “सर्वतोऽक्तिन्नर्यात्” (गं १४।१।४५) इत्यस्य “कृदिकारात् अकृदिकारात्” इति व्याख्यानात् पक्षेऽपीह । डीषि नदीत्वात् सुश्रीक इति नित्यम् ; अन्यथा मश्री-
 रपि] ॥ (“एरेनकाचः—” इति सूत्रे “गतिकारक पूर्वस्यैव इत्यते” इति वार्तिकं पठितम् । तदेव तात्पर्यतः संग्रहाति—) “गतिकारकेतरपूर्वपदस्य यण् नेप्यते” (वार्तिक) । शुद्धधियौ । परमधियौ [यज्ञाधीर्व्यस्य इति विग्रहे यज्ञशब्दस्य गतिकारकेतरत्वात् यण् न किन्तु इयङ् एव । एवं प्रकृष्टा धीर्व्यस्य इति विग्रहे तु इयङ् स्यादेव यतः अत्रापि पूर्वपदं न गतिः नापि कारकम् । अत्र समासान्वविधेरनित्यत्वात् संज्ञात्वाद् कवभावः ।] । कथं तर्हि ‘दुधियः वृश्चिकभियः’ इत्यादि (अत्र दुर् शब्दस्य गतित्वात्, वृश्चिकशब्दस्य अपादानकारकत्वात् इति) ? उच्यते । दुःस्थिता धीर्येषाम् इति विग्रहे ‘दुरः’ इत्यस्य धीशब्दं प्रति गतित्वमेव नास्ति ; यत्क्रियायुक्ताः प्रादयः तं प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञा । वृश्चिकशब्दस्य बुद्धिकृतमपादानत्वं नेह विवक्षितम् । (अतः वृश्चिकशब्दस्य अत्र अकारकत्वात् इयङ्) । वृश्चिकसम्बन्धिनी भीः वृश्चिकभीः इत्युत्तरपदलोपो वा ॥

[सुष्टु ध्यायतीति क्विपि, सुधीशब्दः । अस्य अजादौ प्रत्ययेपरे ‘एरेनकाचो—’ इति यणि च प्राप्ते आह—]

२७३ । न भूसुधियोः । ६।४।४५ ॥

दी— । एतयोर्यण् न स्यात् अचि सुपि । सुधियौ—सुधियः इत्यादि ।

मित— । भूशब्दस्य भ्वन्तस्य च निषेधः । भ्वनेषु अयम् “भीः सुपि” (६।४।८०)

इत्यस्मापवादः ॥ सुस्विता धीर्वस् इति वियहे तु ङिति सुपि पाचिकी सदीसञ्ज्ञा इति विशेषः ॥

दी—। सखायमिच्छति इति सखीयति [सखिगन्धात् क्वचिह्रते “अकृत सार्वधातु कयोः” इति दीर्घः] ततः क्विप् । [सखीयञ् इति स्थिते “अतोऽलोपः” (६।१।४८) इति अलोपः । “लोपः व्योचैलि” (६।१।६६) इति यलोपः तदाह—] अल्लोपोपयलोपौ । अल्लोपस्य (“अचः परस्मिन् पूर्वविधौ” इति) स्थानिवत्त्वात् यणि प्राप्ते (यकारात् ईकारस्य “इको यणचि” इति यणि प्राप्ते) “क्वौ लुसं न स्थानिवत्” (इति स्थानिवल्लनिषेधः ॥ वेरपुक्तलोपात् ‘सखी इति प्रातिपदिकम् । ततः सुउत्पत्तौ सख्यामाह—) एकदेशविकृतस्य अनन्यत्वात् अनङ्गिच्छे । (ततः) सखा—सखायौ सखायः । हे सखीः (अणन्त्वात् न सुलोपः । स्त्रीत्वाभावात् नदीत्वाभावात् नदीकार्थं च न) । अमि तु पूर्वरूपात् परत्वात् यणि प्राप्ते— । ततोपि परत्वात् “सख्युरसम्बुद्धौ” इति प्रवर्त्तते । सखायम्—सखायौ । शसि तु यण्—सख्यः ॥ सहस्रेण वर्त्तते इति सखः । तमिच्छतीति सखीः (क्विपि अलोपयलोपयोः इति भावः) । सुखमिच्छतीति सखीः । सुतमिच्छतीति सुतीः (पूर्ववत् क्विपि प्रातिपदिकम्) । सख्यौ । सख्यौ । सुत्यौ (अजादौ “एरनेकाचः—” इति यण्) । “ख्यत्यात्—” इत्यत्र दीर्घस्यापि ग्रहणात् उकारः । सख्युः । सुख्युः । सुत्युः ॥ (लूनं छेदने क्तः इतिलूनम् । लूनमिच्छतीति क्वचि ईत्वे, लुनीयनामधत्तोः क्विपि ‘लुनी’ इति प्रातिपदिकमाह)—लूनीः । एवं ज्ञाममिच्छतीति (क्विपि) ज्ञामीः । (प्र+स्त्यै+क्त=प्रस्तीम्) प्रस्तीममिच्छतीति प्रस्तीमीः । एषां ङसिङ्-सोर्यण् (“एरनेकाचः—” इत्यनेन इति) । (क्ते विहितयोः) नस्त्वमत्वयोर-सिद्धत्वात् “ख्यत्यात्” इत्युत्वम् । लून्युः ज्ञाम्युः । प्रस्तीम्युः । (शुष्+क्त=शुष्क । ततः क्वचि शुष्कीयति) शुष्कयतेः क्वचि शुष्कीः । (? एवं) पक्वीः । (अत्र उभयव संयोगपूर्वत्वात् न यण् किन्तु इयङ् इत्याह—) इयङ् । शुष्क्यौ—शुष्क्यः । इस्सिङ्गोः शुष्क्यः इत्यादि (न ज्ञात क्ते विहितस्य

कत्वस्य असिद्धत्वात् “ख्यत्वात्—” इत्युत्त्वम् शक्यम् । इयडादेशे सति कृतयणादेश-
त्वाभावात् “ख्यत्वात्—” इत्यस्य प्राप्तिर्नास्ति ॥ इतीदन्ताः ॥

Eng.—unnecessary.

दी— । शम्भुर्ह्रिवत् । एवं विष्णुवायु—भान्वादयः ॥ (क्रोष्टु—
क्रोष्टु च द्वावपि शब्दौ शक्यालवाचिनी । तत्र क्रोष्टुशब्दस्य विगेषं वक्ष्यन् आह—)

२७४ । तुज्वत् क्रोष्टुः । ७।१।६५ ॥

दी— । क्रोष्टुः तुजन्तेन तुल्यं वर्तते ; असम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने परे ।
क्रोष्टुशब्दस्य स्थाने क्रोष्टुशब्दः प्रयोक्तव्यः इत्यर्थः ।

The base क्रोष्टु is to stand like its तुजन्त form (क्रोष्टु) when an
affix technically called as सर्वनामस्थान follows (excepting that of
संबुद्धि) i. e., in the first five विभक्ति प्रत्ययः क्रोष्टु is to be applied in place
of the base क्रोष्टु । And what then ?

मित— । सुगमा ॥ क्रोष्टु स इति स्थिते आह—

२७६ । ऋतो ङि सर्वनामस्थानयोः । ७।३।११० ॥

दी— । ङौ सर्वनामस्थाने च परे ऋदन्ताङ्गस्य गुणाः स्यात् । इति
(गुणो) प्राप्ते—

ऋदन्त bases take गुण when a ङ इत् affix or सर्वनामस्थान affix
(i. e. विभक्तिप्रत्यय) follow. Thus गुण being available in क्रोष्टु स
we look forward—

मित— । एवं क्रोष्टु स इत्यत्र गुणे प्राप्ते आह—

२७६ । ऋदुशनस्पुरुदंसोऽनेहसां च । ७।१।६४ ॥

दी— । ऋदन्तानाम् उशनसादीनां च अनङ् स्यात् असम्बुद्धौ ङौ
परे ।

अनङ् comes in place of the final of षट्न्त bases and उग्रसन् पुरुदंश and अनेहस्, when सु (not of संवृद्धि) follows. Thus the stage being क्रोष्टृ+अनङ्+सु=क्रोष्टन्+सु=क्रोष्ठा (as in सर्खा—see ante) and we look forward.

मित—। अत्र षट्न्तः अनङ्गा गुणस्य बाधः स्यात्, अनवकाशत्वप्रसङ्गात् वचनस्य । वतः क्रोष्टृ अनङ् स=क्रोष्टृ, अन् स इति जाते “सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ” इति दीर्घसुलोपी । क्रोष्ठा । उग्रना । पुरुदंश । अनेहा ॥ असंबुद्धौ किम् ? हे क्रोष्ठः ; अर्वागुण सुलोपी ॥

२७७ । अप्तृन् तृच् स्वसूनप्तृ नेष्टृत्वष्टृक्षत्तृ होतृ पोतृ

प्रशास्तृणाम् । ६।४।११ ॥

दी—। अवादीनाम् उपधायाः दीर्घः स्यात् असम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने परे । नप्त्रादिग्रहणं व्युत्पत्तिपक्षे नियमार्थम् । (नियमशरीरमाह—) उणादिनिष्पन्नानां तुन्तुजन्तानां चेत् भवति तर्हि नप्त्रादीनामेव । तेन पितृभ्रातृ प्रभृतीनां न । उद्गाता तुशब्दस्य तु भवत्येव । “समर्थः—पदविधिः” इति सूत्रे उद्गातात्तारः इति भाष्यप्रयोगात् ॥ क्रोष्ठा [एतच्च “सर्वनामस्थाने” इत्येव सिद्धम् इति पूर्वं कथितम् । क्रोष्टारौ इत्याद्यर्थम् तुवचनम्] क्रोष्टारौ । (गुणे रपरत्वे ततः अनेन स्वरेण दीर्घं सति)—क्राष्टारः । क्रोष्टारम्-क्रोष्टारौ । क्रोष्टृन् (सर्वनामस्थाने एव तुजवद्भावात् शसि न तुजवत्) ॥

The bases अप्, षट्न्त, षजन्त bases also the bases स्वसूनप्तृ, नेष्टृ, स्वष्टृ, चत्तृ होतृ प्रशास्तृ have their penultimate vowel lengthened when a सर्वनामस्थान affix (other than सम्बुद्धि) follows. The necessity of taking नप्तृ etc apart from the षट्न्त and षजन्त bases is to make this restriction when नप्तृ etc, are derivatives. And the derivative side (व्युत्पत्तिपक्ष) of the bases नप्तृ &c is predominant; भाष्य

takes these as derivatives under the rule "तृन्" (३१२।३१) । Now the author states the restriction here thus—If this दीर्घ is to come to तृन्त + तृजन्त bases got from उणादि तृच्+तृन्, then the दीर्घ is to attach only after नन् &c (that are तृन्त of उणादि vairety) and not to others. Thus दीर्घ does not come after the bases पिठ भाट &c (being derived with उणादि तृन्) ; but the base उद्गात takes दीर्घ for भाष्यकार uses उद्गातारः under the rule "समर्थः पद-विधिः" । क्रोडा however is established with अनङ् and then दीर्घ and सुलोप by the rule "सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ" । But दीर्घत्व here is stated for the formation of क्रोडारौ &c. Thus क्रोडा । क्रोडारौ &c (with गुण by the rule २७५ ; and दीर्घ by this present one).

मित— । 'अप्' इति जलवाची बहुवचनान्तः शब्दः । तृन् तृजन्ताभ्याम् पृथक् नप्वादीनां पृथक्गुहणं नियमाद्यम् । तत्र नियमशरमाह—उणादितृन्तृजन्तनिष्पदानां चेतु दीर्घः तद्धि नप्वादीनामिव । 'तृन्नन्—तृजन्त' इति उणादिभिन्नस्य कृति विहितस्य तृन्—तृज प्रत्यस्य रहणम् । उद्गातशब्दस्य तु भाष्योक्तत्वात् दीर्घत्वमिति एव ॥ अथ उपत्यतिपच एव ज्यायान्, नेष्ट्रादीनां "तृन्" (३१२।३१) इति सूत्रेण भाष्ये व्यत्यतिदर्शनात् सुहृ, अस्मतीति तृन् स्मसा । न पतन्ति पितरोनेन इति तृच् करणे निपातनात्—टिलोपश्च नप्ता । नयतीति तृन् युक् च नेष्टा । त्विषेस्वन् अघोपधाया लडा । चदेस्वन् चधा । जुहोतेस्वन् धोता । पुनातेस्तृन् पीता । प्रगान्तेस्तृन् प्रशासा ॥ अधुना क्रोड, आ इति स्थिते आह—

२७८ । विभाषा तृतीयादिष्वचि । ७।१।६७ ॥

दी । अजादिषु तृतीयादिषु क्क्रीष्ट्वा तृजवत् । क्क्रीष्ट्वा । क्क्रीष्ट्वा ।

The base क्क्रीष्ट्वा is to be designated as तृजवत् i. e., like क्क्रीष्ट्वा when तृतीयादि विभक्ति प्रत्यय beginning with अच् follows. Thus तृजवद्भावपचे

we have क्रीट्—क्रीष्टे । तृजवद्भावाभावे we get क्रीट्ना—क्रीष्टवे इति शम्भुवत् ॥
मित— । सुगमा । क्रीष्ट् अस् इति स्थिते आह—

२७६ । ऋत उत् । ६/२।२१२१ ॥

दी । ऋदन्तात् ङसिङ्सोरति परे उकारः एकादेशः स्यात् । रपरत्वम् ।

When ऋ of ङसिङ्स follows a ऋदन् base, then ङ in the single substitute for both. Here ङ that comes in place of ऋ and ऋ is ऋस्थानिक, so we have र after it. Thus we get by गुण क्रीष्ट र् स् and look forward—

मित— । ऋकारस्य अकारस्य च स्थाने प्राप्नो वतः उकारस्य स्थानिवत्वम्
अस्यैव । ततः गुणे कृते रपरे सति क्रीष्ट र् स् इति स्थिते आह—

२८० । रात्सस्य । ८।२।२४ ॥

दी— । रेफात् संयोगान्तस्य सस्यैव लोपः 'नान्यस्य । इति (? ततः) ।
("खरवसानयोः—" इति) रेफस्य विसर्गः—क्रीष्टुः ॥

After रेफ, the संयोगान्त letter स् only elides & not others. Thus we get क्रीष्टुर् (with elision of संयोगान्त स् here). Then by the rule "खरवसानयोः"; we get विसर्गः in place of र and the result is क्रीष्टः in fifth & sixth case singular.

मित— । सुगमा । क्रीष्ट् आम् इति स्थिते तृजवद्भावे च प्राप्ते आह—

दी— । आमि परत्वात् तृजवद्भावे प्राप्ते—“नुम्—अचिर—तृजवद्भा-
वेभ्यो नुट् पूर्वविप्रतिषेधेन” (वार्त्तिक) क्रीष्टूनाम् ॥ क्रीष्टरि—क्रीष्टूः ।
पक्षे हलादौ च शम्भुवत् ।

When आम् follows क्रीष्ट्, then both तृजवद्भाव and नुट् being due here, तृजवद्भाव is to come in, for it is पर । And तृजवद्भाव in connection with अजादि विभक्ति being in here नुट् can not further

operate (the अच्त्वं for तृजवद्भाव will then be destroyed) and the सन्निपातपरिभाषा will thus stand in the way. So the Vartika "नुम्—अचिर—" &c decides, and says that नुट् here is to operate and not तृजवद्भाव । So we get क्रौष्टुनाम् । So then we have क्रौष्टरि—क्रौष्टोः in the 7th case. In other हलादि विभक्ति क्रौष्टु is declined like शम्भु ।

मित— । आमि परे नुट् वाधित्वा परत्वात् तृजवद्भाव एव स्यात् । कृते तु तृजवद्भावे नुभागमः असम्भवः यतः अज्विभक्तिमाश्रित्य विहितः तृजवद्भावः नुभागमं विधाय अच्त्वं व्याहन्तुम्नुचितः । एवं तदा सन्निपातपरिभाषया नुटो दुर्लभत्वं स्यात् । एवं स्थिति आह—“नुमि—अचिर—तृजवद्भावविभ्यो नुट् पूर्वविप्रतिषेधेन” ततश्च अत्र नुट् स्यात् न तु तृजवद्भावः । क्रौष्टुनाम् इति ॥ “इकोचि विभक्तौ” (७१।७२) इति नुम् विधिः । अनेन वार्त्तिकेन वारीणाम् इत्यत्र नुमंवाधित्वा पूर्व विप्रतिषेधेन नुटेव स्यात् । अचिर—अचिरविधिः । “अचि र ऋतः” (७२। १००) इत्यचि रविधिः । तत्र तिसृणाम् इत्यत्र अचि परे परमपि रविधिं वाधित्वा नुट् प्रवर्त्तते । “विभाषा तृतीयादिष्वचि” इति च तृजवद्भावविधिः । ततश्च क्रौष्टुनाम् इत्यत्र अचिपरे तृजवद्भावविधिं परमपि वाधित्वा अनेन वार्त्तिकेन नुडा-गमः विहितः । इदमत्र व्याख्यानम्—एतैः विप्रतिषेधे “इस्त्रनद्यापो नुट्” इति पूर्वोपि नुडविधिवलवत्तरः । ऊहितमेतत् आचार्यप्रहृष्टया भाष्ये इत्यास्तां विस्तरेण ॥ इत्युदन्ताः ॥

अथ ऊदन्ताः ॥ (इह इति गन्धर्वविशेषवाचि अन्वत्प्रदं प्रातिपदिकम्)—
हृहः । हृहौ । हृह्वः । हृह्वस् हृह्वौ । हृह्वन् इत्यादि ॥ अतिचमू-
शब्दे तु नदीकार्थ्यं विशेषः । हे अतिचमु । अतिचम्ये । अतिचम्व्याः ।
अतिचमूनाम् । अतिचम्वाम् ॥

मित—। चमति शतून् इतीणादिके कप्रत्यये, “अप्राणिजातेश्वरज्ज्वादीनाम्” (वार्तिक) इगृकारान्तात् अपि स्त्रियाम् ऊङ् । ततो नदीसञ्ज्ञा । एतेनापि “विमानना सुम् कृतः पितृर्गृहे” इति कालिदासीयं व्याख्यातम् । चमून्मतिक्रान्तः अतिचम्—अव एकादिभि “उभयत आश्रयणे नान्तादिवत्” इत्यन्तादिवद्भावनिधेयान् नोपसर्जनङ्गस्वः ॥ पुनः ऊङिति च उकारइयं दीर्घेण निर्दिष्टं । तत्र द्वितीय उकारः कपोबाधकः । उपसर्जनङ्गस्वाभावे तु “गोटाङ् यङ्गं कृत्रिहृत्त्वयम्” (वां-१।२।४८) इति कृतो ङस्त्रनिधेयोपि प्रयोजकः ॥ अतिचमून्शब्दे नदीकार्थं दर्शयति—हे अतिचम् इत्यादि ॥ अन्यत् सुगम्म् ॥ (खलं पुनातीति किपि) खलपुः । ततः खलपु औ खलपू अम् इति स्थिते आह—

२८१ । ओः सुपि । ६।४।८३ ॥

दी—। धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवति य उवर्णः । तदन्तो यो धातुस्तदन्तस्य अनेकाचोऽङ्गस्य यण् स्यादजादौ सुपि । “गतिकारकेतरपूर्वषट्स्य यण् नेच्यते” (वार्तिक) । खलप्वौ—खलप्वः इत्यादि ॥ एवं सलवादयः (सुप्त्तु क्लमासीति किपि सलूः) ॥ अत्र वृत्तौ एरनेकाचः किम् ? लूः—लुवौ—लुवः (एकाच्त्वात् न यण्) । ‘धात्ववयव—’ इति किम् ?—उल्लूः उल्लवौ—उल्लवः (अत्र ‘ल्ल’ इति धात्ववयवसंयोगपूर्वो न, अतः यण् एवं) । ‘असंयोगपूर्वस्य’ किम् ? कटप्रः—कटप्रवौ—कटप्रवः (संयुक्तधात्ववयवत्वात् न यण्) । ‘गति—’ इत्यादि किम् ?—परमलुवौ (अत्र गतिकारकेतरपूर्वकत्वात् न यण्) । सुपि किम् ? लुलुवतुः (अत्र अतुसो धातुप्रत्ययत्वात् न यण्) ॥ स्वधात् स्त्रेण आत्मना वा भवतीति—) स्वभूः । “न भूसधियोः” इति (उवङिसति) स्वभुवौ, स्वभुवः । एवं स्वयम्भूः ॥

Eng—When अजादि सुप्—प्रत्यय i. e. विभक्ति, follows a उ वर्णान्त verbal base of more than one vowel—the root having ending in उ but not preceded by a संयुक्तवर्ण (conjunct consonant), then यण् is the substitute for उवर्णं । This यण् is not intended of verbal

bases having पूर्वपद other than a गति or a कारक । Thus in खलपू— the पूर्वपद being a कारक (e. g. खलपुनातीति &c) यष् comes by this rule in औ, अस् &c. Hence खलपू—खलपूः &c.

(Rest easy—see also under the rule “एरनेकाचः” ante).

मित— । अत्र अनुवृत्तिः व्याख्यानादि च सर्वम् “एरनेकाचः—” इति सूत्रवत् । अतः न पुनरुल्लिख्यते ॥

वर्षासु भवतीति क्विपि वर्षाभूशब्दः । “वर्षाभूददुंरे पुमान्” इति यादवः । तस्य आज्ञादौ सुपि ‘न भूसुधियोः’ इति यष्निषेधे प्राप्ते आह—

२८२ । वर्षाभ्वश्च । ६।४।८४ ॥

दी— । अस्य उवर्गास्य यष् स्यात् अचि सुपि । वर्षाभ्वौ—वर्षाभ्वः ॥ दृग्भवतीति दृग्भूः ; “अन्दूदृग्भूजम्भूकफेलूककन्धूदिधिवुः” इत्युणादि सूत्रे य (कृप्रत्ययो नुम् चेह) निपातितः । (अत्र ऊकारो न धात्ववयवः । अतः उवङ्,) “ओः सुपि” इति (यष् न किन्तु “इकोयणचि” इति यष् तदाह) दृग्भ्वौ—दृग्भ्वः । दृग्भूस्—दृग्भ्वौ—दृग्भून् । शेषं इहूवत् ॥ ‘दृन्’ इति नान्ते हिंसार्थे अव्यये (लपपदे) भुवः क्विपि (दृन्भू इति प्रातिपदिकम्) ; (सी) दृन्भूः । “दृन्करपुनः पूर्वस्य भुवो यष् वक्तव्यः” इति (अत्र आज्ञादौ सुपि यष्च)—दृन्भ्वम् । दृन्भ्वः इत्यादि—खलपूवत् ॥ करभूः—करभ्वम्—करभ्वः । दीर्घं पाठे तु ‘करः’ एव ‘कारः’—स्वार्थिकः प्रज्ञायश्च । (ततः) कारभ्वम्—कारभ्वः ॥ (“पुनर्भूदिधिवु-ऊदा” इति कौषात् पुनर्भूशब्दस्य स्त्रीत्वं सति आह—) पुनर्भूः योगिकः पुंसि । (पुनर्भवतीति क्विपि पुनर्भूः अस्य पुंस्त-मस्येव इति फलितम्) । पुनर्भवौ इत्यादि ॥ (दृशी भवतीति दृग्भूः, कारायां भवतीति काराभूः)—‘दृग्भू-काराभू’ शब्दौ स्वयम्भूवत् । इत्युदन्ताः ॥

दी— । अथ ऋदन्त प्रकरणम् ॥ (धा धारणपोषणयोः+तृन् तृञ्वा) धातृ । सौ (क्रोष्टृशब्दवत् अनङ्—दीर्घं—सुलोप—नलोपाः इति) धाता । हे

धातः (“ऋवोङि—” इति गुणः । रपरत्त्वम् । हल्च्चादिलोपः, विसर्गश्च) ।
 धातारौ—धातारः । “ऋवर्णात् नस्य णत्वं वाच्यम्” (इति) धातूणांम् ।
 इत्यादि (श्रोष्ठृ शब्दवत्) । एवं नप्त्रादयः ॥ उदुगाता—उदुगातारौ—
 उदुगातारः (भाष्यप्रयोगात् दीर्घः) ॥ पिता । व्युत्पत्तिपक्षे नप्त्रादि ग्रहणस्य
 नियमार्कत्वात् न दीर्घः (अव्युत्पत्तिपक्षे विध्यर्कत्वादपि अनुकृत्वात् पितादीनां न
 दीर्घः इति “अपृत्तुम्—” इति सूत्रे व्याख्यानवसरे उक्तम्) । पितरौ—पितरः ।
 पितरम्—पितरौ—पितृन् । शेषं धातृवत् ॥ एवं जामातृ—भ्रात्रादयः ॥
 (नृशब्दः मनुष्यवाची । अस्यसौ “ऋदृशनस—” इत्यनङ् । “सर्वनामस्थानि चा-
 संवृद्धौ” इति नान्तत्वहेतुकदीर्घः । हल्च्चादिलोपः— इति न लोपः । ततः—)
 ना । नरौ—नरः । हे नः । (शसि पूर्वसवर्णदीर्घः । णत्वम्—इति नृन् ।
 शेषं धातृवत् । नामि विशेषं वक्ष्यति—)—

Eng.—Easy.

२८३ । नृ च । ६।४।६ ॥

दी— । ‘नृ’ इत्येतस्य नामि वा दीर्घः स्यात् । नृणाम्—नृणाम् ॥

(ऋवर्णात् नस्य णत्वम्— इति अत्र णत्वम्) ॥ (ऊँ गुणे रपरत्वे नरि । नृः—
 नृषु) ॥

दी— । ‘कृ’ ‘तृ’—अनयोरनुकरणयो “प्रकृतिवत् अनुकरणम्—” इति
 कल्पिकातिदेशात् “ऋतो इत् धातोः” इति इत्त्वे रपरत्वे—कीः । किरौ—
 किरः । तीः—तिरौ—तिरः । इत्यादि गीर्धत् ।

मित— । ‘कृ’ इत्यस्य अनुकरणभूतस्य अनुकार्यशब्दस्वरूपवाचकत्वात् क्रिया-
 वाचकत्वाभावात् धातुत्वं न स्यात् ततः “ऋते इत् धातोः” इति श्लमपि न स्यात् ।
 ततः आह—“प्रकृतिवत् अनुकरणम्” । अनया परिभाषया “अतिदेशः” विधा-
 नमिति यावत् वैकल्पिकः । ततश्च अतिदेशमावमादाय धातुत्वात् “ऋत इत् धातोः”
 इति इत्त्वम् । अतिदेशाभावे तु धातुत्वाभावात् प्रातिपदिकत्वाद् अनुत्पत्तिश्च । ततः

की—किरी—किरः इत्यादि ॥ “प्रकृतिवत् अनुकरणम्” इत्ययं अनित्यत्वात् अनुकरणस्य धातुत्वाभावात् “ऋतश्चातोः” इति इच्छाभावे सति आह—

दी—। इच्छाभावपक्षे तु “ऋदुशसन्—” इति “ऋतो ङि—” इति च तपरकस्यात् (ऋतः अग्रहृयात्) अग्रहृ—गुणौ नः। (ऋतः) कृः—क्रो—कः। कृम्—कौ—कृन्। क्रा। क्रे इत्यादि।

दी—। लृदन्तप्रकरणम् ॥ ‘गम्ल’ शकल । अनयोरनुकरणो (चलवर्णयोः सावर्ण्यात् “ऋदुशनम्—” इति (अग्रहृ। गमा। शका। लौ) सर्वनामस्थाने च “ऋतोङि—” इति) गुणविषये तु लपरत्वम् । गमलौ—गमलः । गमलम्—गमलौ—गम्लन् (ल वर्णस्य दीर्घाभावात् ऋवर्ण एव) । गम्ला । गम्ले । ङसिङसोस्तु “अत उत्” इत्युत्वे लपरत्ये “संयोगान्तस्यलोपः” (सूत्र ५४) । गमुल् । शकुल् इत्यादि ॥

Eng—Easy.

(अथ एदन्ताः निरूप्यन्ते)—

(अ; विश्वः । तस्यापत्यम् इति इः (अतः इञ्) । तेन इना सह वर्त्तते इति (से इति प्रातिपदिकम् । तस्य सौ—) सेः सयौ—सयः (अजादौ अयादेशः) । (हे से । अत “एङ्—इस्वात्” इति सम्बुद्धिलोपः) ॥ (ऋतः इः येन इति सति । तस्य रूपाण्याह—) स्मृतेः—स्मृत्यौ—स्मतयः इत्यादि ॥

मित—। सुगमा ॥ अथ ओदन्ताः कथ्यन्ते । गो सू इति स्थिते आह—

३८४ । गोतो णित् । ७।१।६० ॥

दी । गोशब्दात् परं सर्वनामस्थानं शिद्धत्वात् स्यात् । गौः । गावा । गावः ।

When सर्वनामस्थान affixes comes after the base गो then these affixes are treated as ण् इत् । Thus we get इद्धि and the result is गौः गावौ &c.

मित—। षिद्वस्त्वे “अचोऽभिषति” इति वृद्धिः। सा चात ओकारः। रत्ववि-
सर्गो। ततः गौः इति रूपम्। एवं वृद्धौ आवादिशे गौ+ओ=गावौ। गौ+अम् =
गावः। अमि गौ+अम् इति स्थिति अनिन सूत्रेण षिद्वस्त्वात् वृद्धौ प्राप्तायाम्
आह—

२८५। औतोऽम्शसौः। ६।१।६३ ॥

दी। ‘आ औतः इति द्वेदः। ओकारादम् शसो रचि परे अकार एका-
देशः स्यात्। शसा साहचर्यात् सुवेव अम् गृह्यते; नेह—अचिनवम्,
असुनवम् (‘चि, छ’ इति धात्वोः लङि उत्तमपुरुषे मिपो.अम्) ॥ गाम्—
गावौ—गाः। गवा। गवे। गोः इत्यादि।

औतः in the sutra is to be disjoined as आ औतः। And thus
आ is the single substitute (for ओ and अ) when अ of अम् & शस्
come after ओकार। Here अम् of सुप् affixes is taken & not अम्
of धातु। Hence in अचिनवम्, असुनवम् &c आ is not the एकादेश
though धातु ‘अम्’ follows. This is inferred from अम् being taken
in conjunction with शस्। Thus गौ+अम्=गाम्; गौ+शस्=गौशस्=
गाः & so on.

मित—। सुगमा ॥ दोशब्दः ओकारान्त स्त्रीलिङ्गः। सुशीभना द्यौः
यस्य इति बहुव्रीहौ सुद्यो इति प्रातिपदिकम्। अस्य रूपाध्याह—

दी। “ओतो षित् इति वाच्यम्” (वार्त्तिक)। विहितविशेषणं
च। तेन। सुद्यौः—सुद्यावौ—सुद्यावः। सुद्याम् इत्यादि (गोवत्)।
‘ओकारान्तात् विहितं सर्वनामस्थानम्’ इति (‘ओतोऽणित्’ इति वार्त्तिक)
व्याख्यानात् नेह। हे भानो। हे भानवः।

उः सम्भुः स्मृतो येन स (‘अृतो’ इति प्रातिपदिकम्। अस्य स्त्री आह—)
स्मृतौः—स्मृतावौ—स्मृतावः। स्मृताम्—स्मृतावौ—स्मृताः इत्यादि
गोवत् ॥

Some (e. g, Kaiyata) read 'ओतो षित्' for the Sutra "गौतो षित्" । In fact 'ओतो षित् वाच्यम्' is the varttika which is explained as—"ओकारात् विहितं सर्वनामस्थानं षित् स्यात्" i. e, सर्वनामस्थान affixes after ओकारान्त bases are treated as ष इत् । As ओतो is explained as ओकारात् विहितम् । So Bhattoji here says "विहितविशेषं च" । Thus सुयो+सु=सुयोः as in गौः । It is in fact declined like गौः । As this varttika is explained as "ओकारान्तात् विहितम् सर्वनामस्थानम्" and not as, ओकारात् परम्" &c, so in हे भानु+सु=हे भानो (by इत्स्य गुणः)+स्, there is no षित्भाव, for here सु is after उ and not made (विहित) after ओ, and we get हे भानो । Similarly in हे भानवः ("जसि-च" इति गुणे सति ओतः षित्वं न स्यात् । यतः जस् दशायाम् भानु इति उकारान्त एव, अतः जस् उकारात् विहितः न तु ओकारात्) । So also the base अटूतो is also declined like गौः ।

मित— । सुगमा ॥ "गौतो षित्" इत्यत्र "ओतो षित्" इति पाठानुसारेण वार्तिकमाह—"ओतो षित् वाच्यः" । व्याख्यानं च—ओकारात् विहितम् इत्यादि । विहितविशेषणफलं तु हे भानो इत्यादी षित्वनिषेधार्थम् । वस्तुतस्तु लक्षणप्रतिप-दोक्तपरिभाषया एव हे भानो इत्यादी षित्भावो न स्यात् । अत्र ओकारस्य लाच-णिकत्वात् ॥ "ओतो षित् वाच्यः" इति व्याख्यानात् ओकारान्ताः शब्दाः गौवत्; यथा अटूतो शब्दः ॥ इत्योदन्ताः ॥

अथ ऐदन्ताः निरूप्यन्ते । रेशब्दः धनवाची । अस्य विशेषं दर्शयति—

२८६ । रायो हलि । ७।२।८५ ॥

दी— । रेशब्दस्य आकारो अन्तादेशः स्यात् हलि विभक्तौ ; (ततः सौ) राः । अचि विभक्तौ आयादेशः । रायौ—रायः । रायम्—रायौ—रायः । रायाः—राभ्याम् इत्यादि ।

Eng.—Easy.

मित—। सुगमा ।

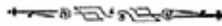
अथ औदन्ताः निरूप्यन्ते । त्रीशब्दः चन्द्रवाची । अस्य सौ—

दी—। ग्लौः—ग्लौवौ—ग्लौवः । ग्लौवम्—ग्लौवौ—ग्लौव इत्यादि ।

“ओतो अम् शसोः” इति सूत्रमिह न प्रवर्तते । “ऐ औञ्” इति (? माहेस्वर) सूत्रेण औदौतोः सावर्ण्याभावज्ञापनात् । इत्योदन्ताः ।

इत्यजन्तपुंलिङ्गप्रकरणम्

“अथ अजन्ताः स्त्रीलिङ्गाः”

[रमते इति पचाद्यचि स्त्रियाम् “अजाद्यतष्टाप्” इति, टापि च रमा । रमा+सु इत्यत्र “हलश्चाप्भ्यो दीर्घात् सुतिस्वप्नकं हल्” इति सुलोपः—] रमा ।

(अस्य औडि रमा औ इति स्थिते आह—)

२८७ । औडिआपः । ७।१।१८ ॥

दी—। आवन्तात् अङ्गात् परस्य औडिः शी स्यात् । ‘औडि’ इतौकार विभक्तेः छंजा (प्राचां शास्त्रे इत्यर्थः) । रमे । रमाः ।

औडि coming after आवन्त bases is replaced by शी । औडि is the designation of औकार विभक्ति-affixes of the old school. Thus रमा+औ=रमा+शी=रमा ई (शकारस्य “लशक्तद्धिते” इति इच्चात्)=रमे (by the rule “आद्गुणः”) ॥ (सवर्णदीर्घे मत्वा आह—) रमाः ।

मित—। 'आपः' इति पञ्चमी ; आवन्तं विवक्षितम् । श्रौङः इति षष्ठी ।
 "जश् शसोः शी" इत्यतः 'शी' इत्यनुवर्तते । अत आह—'आवन्तात् अज्ञात्' इत्यादि ।
 'शी' इत्यत्र "लशकृतज्ञिते" इति शकारस्य इत्त्वम् । रमा+ई=रमे ("आद्गुणः" इति
 सूत्रेण) ॥ "हल्-व्यावर्धो—" इति सूत्रे व्यावर्धणे दीर्घग्रहणं वक्तव्यम् । तेन
 'मलम्बमाली रामगोपाली' । अत 'माला' इत्यस्य दीर्घाभावात् श्रौङः शी न स्यात् ॥
 हे रमा स् इति स्थिते आह—

२८८ । सम्बुद्धौ च । ७।३।१०६ ॥

दी—। आप एकारः स्यात् सम्बुद्धौ । "एङ् ह्रस्वात्—" इति सम्बु-
 द्धिलोपः । हे रमे । हे रमे—हे रमाः ॥ रमाम् ("अभि पूर्वः" इति पूर्व-
 रूपम्) । रमे—रमाः । (शशि) स्त्रीत्वात् नत्वाभावः ("तन्मात् शसो नः
 पुंसि" इति नत्वमव म भवति) ।

एकार is ordered in place of आ when संबुद्धि follows. Thus हे
 रमा स् becomes हे रमे स् । Then by the rule "एङ् ह्रस्वात्—" the
 संबुद्धि elides and we get हे रमे &c. हे रमे ; हे रमाः are as in 1st
 case dual & plural. In रमाम् we get पूर्वरूप ; and in रमा शस् we
 get रमाः by पूर्वसवर्णदीर्घः ; here नत्व does not come in by the rule
 "तन्मात् शसो नः पुंसि", for the base is in the feminine.

मित—। "बहुवचने भाष्येत्" (६।३।१०३) "ओसिच" (७।३।१०४) इत्यतः
 'ऐ', "आङिचापः" इत्यतः 'आपः' इत्यनुवर्तते, तदाह "आप एकारः स्यात्" इति ॥
 दीर्घस्य आवन्तस्य एव एकारः । हे चन्द्रबुद्धि । अत 'चुडा' इत्यस्य दीर्घत्वाभावात्
 न एकारः ॥ रमा आ इति स्थिते आह—

२८९ । आङिचापः । ७।३।१०५ ॥

दी—। आङि ओसि च परे आवन्तस्य अङ्गस्य एकारः स्यात् ।
 रमया । रमाभ्याम्—रमाभिः ।

एकार is ordered at the end of a आवन्त base when आङ् (the

designation for 3rd case singular affix) and ओस् follow. Thus रमा आ=रमे आ=रमया &c.

मित—। 'आङ्' इति पूर्वाचार्थनिर्देशेन तृतीयैकवचनं गृह्यते । सूत्रे "चकारात्" ओसि च गृह्यते । 'ओसि' इति पूर्वस्वात् अनुवृत्तिरस्ति । एकारानुवृत्तिः चात्र पूर्वसूत्रवत् बोद्धव्या । एवं रमा आ =रमे आ=रमया । अत्रापि दीर्घ-आप् गृह्यणात् नेह—अतिखट्वेन ॥ रमा ए इति स्थिते आङ्—

२६० । याडापः । ७।३।११३ ॥

दी—। आपः परस्य क्ति—वचनस्य याडागमः स्यात् । "बृद्धिरेचि" इति (एकारादेशे) रमायै । सवर्णदीर्घः—रमायाः । रमायाः—रमयोः—रमायाम् । रमायाम् । रमयोः । रमाह । एवं दुर्गादयः ॥

याङ् (या) is the augment after आवन्त bases, when a क्त्वात् Vibhakti affix follows. Thus रमान् ए =रमा या ए (by याडागम) । Then by the rule "बृद्धिरेचि" we get रमायै =रमायै । By सवर्ण दीर्घः we get रमा या अस् =रमायाः । रमा ओस् =रमे ओस् (एकार coming when ओस् follows by the previous rule "आङ्चिपापः") =रमयोः । In रमायाम् we have नुट् by the rule "ङ्खनद्यापो नुट्", then दीर्घ by the rule "नामि" and lastly षत्व by "षट् कु षाङ्" and "रषाभ्यां नोष्ः समानपदै" । In रमायाम् we have first अम् in seventh singular by the rule: "ङेः आम् नद्याम्नोभ्यः" then याडागम and lastly सवर्णदीर्घ ॥

मित—। 'ङित्' वक्तौति क्तिवचनम् । तस्य ; ङितः सुपः इत्यर्थः ॥ "चेङ्ङिति" इत्यतः ङेः इति षष्ठ्या विपरिणतम् अनुवर्तते । ततः आङ् 'ङित्वचनस्य' । आवन्तात् उत्तरस्य ङितः सुपो याडागमः इत्यर्थः । रमान्-या ए =रमायै । अत्र बृद्धिश्च एकारः "बृद्धिरेचि" इत्यनेन ॥ रमा ओस् इत्यत्र "आङ्चिपापः" इत्यनेन एकारे सति रमे ओस् =रमयोः ॥ 'रमायाम्' इत्यत्र "ङ्खनद्यापो नुट्" इति नुटि सति "नामि" इति दीर्घं च सति, "रषाभ्याम्—षट्

“कुप्राङ्—” इति च षत्वम् ॥ रमा ङि इत्यत्र ‘ङेराम् गयाम् नीभ्यः’ इत्यनेन
आमि सति याङागमे सर्वर्षदीर्घं च रमायाम् ॥ सर्वशब्दात् टापि कृते स्त्रियाम्
सर्वाशब्दः । सोऽपि प्रायेण रमावत् । अस्मापि ङित्सु - “याङापः” इति याङा-
गमे प्राप्ते आङ्—

२६१ । सर्वनाम्नः स्याङ् ह्रस्वश्च । ७।३।११४ ॥

दी— । आवन्तात् सर्वनाम्नः परस्य ङितः स्याट् स्यात् ; आपश्च ह्रस्वः ।
याटोऽपवादः (अयं स्याट्) । सर्वस्यै । सर्वस्याः । सर्वस्याः । एकादेशस्य
पूर्वान्तत्वेन ग्रहणात् “आमि सर्वनाम्नः—” इति सुट्—सर्वासाम् । सर्व-
स्याम् । सर्वयोः—सर्वासु । एवं विश्वाद्योऽप्यावन्ताः ॥

स्याट् is the augment of ङ इत् vibhakti affixes after आवन्त सर्वनाम
(pronominal) bases. And also there is ङस्त्व of आप् here by this
very rule. This स्याट् is a bar to याङ् as declared by the previous
rule. Thus सर्वस्यै, सर्वस्याः &c. In the case of सर्वा+आम्, आवादेश्च in
सर्वा is taken as पूर्वान्त and not as परादि, and now as regards सर्वा by
लिङ्गविशिष्टपरिभाषा it is also a सर्वनाम । Then by the rule “आमि सर्व-
नाम्नः—” we have सुट् when आम् follows. Thus we get सर्वासाम् ॥
In सर्वस्याम्, सुट् is barred by the rule “ङेराम्” being पर । Then स्याट्
and ङस्त्व come by this-rule and we get सर्वस्याम् ॥ Similarly विश्वा
&c. are to be declined.

मित ।—पूर्वसूत्रादापः इत्यनुवर्चते । तत्र ‘सर्वनाम्नः’ इत्यस्यं विशिष्यम् । ङितः
इत्युवर्चनम् पूर्वस्यवत् वीह्वयम् । तेषु ‘सर्वनाम्नः’ इति पञ्चम्या अनुरीचात् षटा
विपरिणम्यते । तद्वाङ्—‘आवन्तात् परस्य सर्वनाम्नो विहितस्य ङितः इत्यर्थः । तेन
नासपूर्वाये इत्यादि सिद्धम् ॥ सर्वा+आम् इत्यत्र ‘सर्वा’ इत्यस्य आवादेशः पूर्वान्त-
वत् न तु परादिवत्, तेन आवन्तस्य सर्वा-शब्दस्य सर्वादिगणेषुपाठाभावान् अपि लिङ्ग-
विशिष्टपरिभाषया सर्वनामत्वे सति ‘आमि सर्वनाम्नः सुट्’ इति सुटि सर्वासाम् इति

रूपम् ॥ सर्वा ङि इत्यत्र सुटं परत्वात् बाधित्वा “ङेराम्” इति आम् । ततः श्वाट्
ङस्य इति सर्वं श्याम् ॥ एवं विद्यादयः चावन्ताः बोधव्याः ।

२६२ । विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ । १।१।२८ ॥

दी । अत्र सर्वनामता वा स्यात् । उत्तरपूर्वस्ये—उत्तरपूर्वायै । दिङ्-
नामान्यन्तराले इति प्रतिपदोक्तस्य दिक्समासस्य ग्रहणात् नेह । योत्तरा
सा पूर्वा यस्या उन्मग्धायाः तस्यै उत्तरपूर्वायै । बहुव्रीहियग्रहणं स्पष्टार्थम् ।
अन्तरस्ये शालायै ; बाह्यायै इत्यर्थः । ‘अपुरि’ इत्युक्तं नेह—अन्तरायै
नगर्यै ॥

This rule provides optional सर्वनामता of दिग्वाचक words entering in a बहुव्रीहि compound by the specific rule “दिङ्-नामानान्तराले” । Thus we get both उत्तरपूर्वस्यै and उत्तरपूर्वायै, as बहुव्रीहि here is by the rule “दिङ्-नामानि—” &c. As the दिक् समास only is to be committed here by the special rule “दिङ्-नामानि—”, so in the case of ordinary बहुव्रीहि as योत्तरा सा पूर्वा यस्याः सा उत्तरपूर्वा etc, सर्वनामता cannot attach to the base उत्तरपूर्वा । And the mention of the word बहुव्रीहौ in the sūtra is thus to avoid ambiguity, though without it the same meaning comes if प्रतिपदोक्त दिक् समास is counted. In अन्तरस्यै शालायै, अन्तरा meaning बाह्या is a सर्वनाम, but in अन्तरायै नगर्यै, अन्तरा is not a सर्वनाम, सर्वनामता here being prohibited by the word ‘अपुरि’ in the गण-सूत्र “अन्तरं वह्निर्योगि—” ; here reference being to a ‘city.’

मित । “न बहुव्रीहौ” इति नित्ये प्रतिषेधे प्राप्ते विभाषयमारभ्यते । दिशां समासो ‘दिक्समासो’ दिशुपदिष्टे समासे बहुव्रीहौ विभाषा सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि भवन्ति । दिग्ग्रहणं किम् ? “न बहुव्रीहौ” इति प्रतिषेध उक्तः, तत्र न ज्ञायते—कविभाषा क प्रतिषेध इति । दिग्ग्रहणे कियमाणे ज्ञायते—दिशुपदिष्टसमासे विभाषा अन्यत प्रतिषेध इति । दिशां समासः ‘दिक् समासः’—इत्यनेन “दिङ्-नामानान्तराले

(१।२।२६) इति समासोह यद्गणात्, लाचणिकदिक्शब्दानां (“अनेकमन्य पदार्थैः” इति बहुव्रीहिसमासे इत्यर्थः) न स्यात् । तदाह—“प्रतिपदोक्तस्य दिक्समासस्य यद्गणात् नैह” । या उत्तरा सा पूर्वा यस्याः इति उत्तरपूर्वा “अनेकमन्य पदार्थैः” इति समासः, इह यद्-तद् शब्दगुहणं सामान्याधिकरणदर्शनाद्यम् । अत्र दिक्शब्दस्य अप्राधान्यात् लाचणिकत्वात् नास्य सूत्रस्य प्राप्तिः । अतः आह—उत्तरपूर्वायै ॥ लक्षणप्रतिपदोक्त-परिभाषया “विभाषा दिक्समासे” इत्येतावता एव सूत्रशरीरेण “दिङ् नामानि” इति बहुव्रीहरेव यद्गणसिद्धेऽपि सूत्रे “बहुव्रीहियद्गणं” स्पष्टार्थम् । अन्तरशब्दस्य वाच्यार्थे, सर्वनामता, ‘अपरि’ इति सर्वादिगण—गणपाठे उक्तत्वात् ; ‘अन्तरायै’ नगर्थे इत्यत्र सर्वनामता न ॥

२६३ । विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्याम् । ७।३।११५ ॥

दी । आभ्यां क्तितः स्याद् वा स्यात्, आपश्च ह्रस्वः । इदं सूत्रं त्यक्तुं शक्यम् (इदं सूत्रं न कर्त्तव्यमित्यर्थः) । “तीयस्य क्तिसुपसंख्यानात्” (२२६ सूत्रे अथात् वार्त्तिकवलात् इदं सूत्रं न कर्त्तव्यम् इत्यर्थः) । द्वितीयस्मै—द्वितीयायै । द्वितीयस्याः—द्वितीयायाः । द्वितीयस्याः—द्वितीयायाः । द्वितीयस्याम्—द्वितीयायाम् । शेषं रमाचत । एवं तृतीया ॥ (अम्बा-अम्बा-अम्बा इति अम्बार्थशब्दाः । एषां सम्बोधने विशेषमाह—) “अम्बार्थनयोर्ह्रस्वः” (सूत्र २६७) इति (ऋक्षे सति आह)—हे अम्ब । हे अम्ब । हे अम्ब । “असंयुक्ताः ये ङलकाः तद्वतां ह्रस्वो न” (वार्त्तिक) । हे अम्बाङ् । हे अम्बाले । हे अम्बके ।

Eng.—Easy.

मित ।—सुगमा— “जुष वयोहानी” इति धातोः “षिद्भिदादिभ्योऽङ्” इति अङ्गि जराशब्दः । अस्य सौ ह्रस्वादिना सुलोपे जरा इति । जराशब्दस्य “जराया जरसन्वतरस्याम्” इति सूत्रेण तु अजादी पाचिकी जरसादेशः तदाह—

दी । जरा । जरे—जरसौ । शीभावात् षरत्वात् जरस् ॥ आमि जुटः षरत्वात् जरस् । जरसाम् इत्यादि । पञ्चे हलादौ रमाचत । इह पूर्वविप्रतिषेधेन शीभाव कृत्वा सञ्ज्ञिपात्परिभाषायाः अनित्यत्वमाश्रित्य ‘जरसौ’ इति

केचित् । तन्निर्मूलसु । यद्यपि जरसादेशस्य स्थानिवद्भावेन आवन्ततामाश्रित्य “श्रीङ्चापः” “याडापः” “ह्रस्वनद्यापः” “डेराम् नयामनीभ्यः” इति च पञ्चापि विधयः प्राप्ताः । एवं नस्-निट्-पृत्तु, तथापि ‘अनल्विधौ’ इत्युक्तेः न भवान्त । ‘आ आप्’ इति प्रथिलप्य आकाररूपास्यैवापः सर्वत्र ग्रहणात् । एवं ‘इल् ङ्याप्—’ (सूत्र २५२) इति सूत्रेऽपि ‘आ आप्’ ‘ङी ई’ इति प्ररलेषात्, ‘अतिखट्वः निष्कौशाम्बिः’ इत्यादिःखट्वे दीर्घग्रहणं प्रत्याख्येयम् । न च एवमपि ‘अतिखट्वाय’ इत्यत्र स्वश्रयमाकारत्वं स्थानिवद्भावेन आपत्त्वं चाश्रित्य याट् स्यात् इति वाच्यम् । आवन्तं यदङ्गं ततः परस्य याट् विधानात् । “उपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमात्” ॥

मित—। जरसी इत्यत्र जरस्-भावः परः । अतः तस्मिन् प्रवृत्तौ शीभावः न स्यात् । अङ्गते तु जरस्भावे जरा इत्यावन्तात् शीभावः स्यादेव । तदाह ‘शीभावात् परत्वात् जरस्’ ॥ एवं ‘आमि नुटः परत्वात् जरस्’ । ततश्च जरसादेशे न नुट्—जरसामिति । पुनश्च शीभावः आवन्तसन्निपातमाश्रित्य प्रवर्तितः सन् आवन्ततां न विनाशयेत् । अतश्च आवन्तनाशके जरसादेशे सति शीभावो न स्यात् ॥ केचित्तु अत्र “विप्रविधेः पूर्वं कार्यम्” इति परिभाषामाश्रित्य पूर्वं विप्रविधेन शीभावः कृत्वा ततः जरसादेशं विदधति, ततश्च ‘जरसी’ इति रूपयति । एतेऽपि सन्निपातपरिभाषाया अनित्यभावपुरस्कृत्य इष्टसिद्धार्थं नात्र तां परिभाषां प्रवर्तयन्ति । तत्र न युक्तम् । सर्वत्र सन्निपातपरिभाषायाः अनित्यत्वाद्यथे प्रमाणाभावात्, अत्र पूर्वं विप्रविधात्रयणस्य च भाष्ये अष्टत्वात् ॥ जराशब्दस्थाने जरसादेशस्य स्थानिवद्भावमाश्रित्य अत्र आवन्तत्वेऽसति “श्रीङ्चापः” “आङ्गिचापः” इत्यादि पञ्च विधयः प्राप्नुवन्ति । एवं “पहंद्नी—” इति सूत्रेण नासिका-निशा-पृतनाशब्दस्थाने नस्—निष्-पृत्—आदेशेषु सत्सु स्थानिवच्चात् एषाभावन्तत्वेऽसति एते पञ्चापि विधयः स्युः इति शङ्कते । तां च शङ्कां परिहरति—“स्थानिवदादेशे अनल्विधौ” इति सूत्रे ‘अनल्विधौ’ इति उक्तत्वात् । अत्र च आवन्तमाश्रित्य एते पञ्चविधयः अल्विधिः एव । अतः एषु कर्तव्येषु एतेषाम् असाध्यविधित्वात् जरसादादेशानां स्थानिवत्वं न सम्भवति । ततः जरसादेशस्य आवन्तत्वाभावात् उक्तपञ्चसूत्रा एलादिविधयो न भवन्ति । अथवा “आङ्गिचापः” इत्यादी ‘आ आपः’

इति प्रश्नेषात् सर्वत्र आपः एव यद्दृशात् जरसादेशस्य भावन्तत्वाभावात्, तत्र एते विधयः न स्युः । अतश्च 'जरसी' इति रूपमनितम्बव ॥ प्रसङ्गात् आह—इल्लङ्गादि—सूत्रे लृकारौष्या 'आ आप' 'लौ इ' इति व्याख्याने सति सूत्रे दीर्घयङ्गण प्रत्याखेयम् स्यात् । ततश्च 'अतिखट्वः निष्कौशाब्धिः' इत्यादि सिद्धिरपि स्यात् । एवं 'अतिखट्व' इत्यत्र खट्व इत्यस्य आकारान्तत्वाभावात् सुलोपी न ॥ ननु एवम् 'याडाप' इति सूत्रे आकार-प्रत्यये सत्यपि, 'अतिखट्वाय' इत्यत्र खट्वा शब्दस्य स्वतःसिद्धस्य आकारस्य स्थानिवद्भावेन आपूर्वं पुरस्कृत्य याट्कथं न स्यात् ? इत्यत्रोत्तरमाह—'भावन्तं यदङ्गं ततः परस्य याट्-विधानात्', प्रकृते तु 'अतिखट्' इति समुदाय एव लिख्यं प्रति अङ्गम् ततश्च 'अतिखट्' इति यदङ्गं न तत् भावन्तम् । अतः स्थानिवच्चेन आद्ये सत्यपि न याडिति भावः । 'याडाप' इत्यत्र हि भावयङ्गणेन प्रत्यययङ्गणपरिभाषया ('प्रत्यययङ्गणे प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य यङ्गणम् इत्यर्थयुक्तपरिभाषया इत्यर्थः) भावन्तं यच्छते । नासौ 'अतिखट्' इति भावन्तमङ्गम् । अतश्च नाह "याडापः" इति सूत्रस्य प्रवृत्तिर्बुद्ध्यते । "उपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमात्" इति न्यायात्, प्रकृते स्त्रीप्रत्यये उपसर्जने तदादिनियमस्य निर्वापत्वात् अपि "य.डापः" इति सूत्रस्य नाह प्रस-रोक्तिः । एवम् च भावयङ्गणेन प्रत्यययङ्गणमिपरिभाषया तदन्ते यद्दृते तेन अङ्गस्य विशेषणात् भावन्तान्तं यदङ्गमित्येतात् 'अतिखट्' इत्यत्र भावन्तत्वाभावात् 'याडाप' इत्यस्य नास्ति । अतएव आप्यङ्गणे "अदीर्घो आदेशो न स्यादिवत्" इति वार्तिकेन अङ्गे स्थानिवच्चनिषेधात् कथं तत्स्थानिके दीर्घे तज्ज्ञाम इति वार्तिककारमतं भाष्यकारिण दूषितम् । अङ्गस्य विशेषणत्वान्नयणात् ॥ आप्तुना नासिकाशब्दस्थाने शसादौ नसादेशं वक्ष्यति ।

द्वी—। "पङ्क्तौ—" इति नासिकाया नस् । नसः । नसा । नोभ्याम् इत्यादि । पङ्क्ते (नसादेशाभावपङ्क्ते) छुदि रभावत् ॥ निशाया निष् । निशः । निशा ।

मित । सुगमा—। निष् भ्याम् इति स्थिते आह—

२६४ । अक्षस्रस्जसृज—सृजयजराजम्राजच्छशां थः । ८।२।३६

द्वी—। अक्षदीर्घां स्रजानां छ्रान्तयोश्च षकारोऽन्तादेशः स्वात् कसि

पदान्ते च । अस्य जश्त्वेन डः । निङ्भ्याम्—निङ्भिः । अपि "डः सिधुट्" (सूत्र १३१) इति पक्षे धुट् । चर्चम् । तस्य असिद्धत्वात् "चयो द्वितीयाः शरि—" इति टतयोः यथौन । "न पदान्तात्—" इति ष्टुत्व न । निट्त्सु-निट्सु ।

Thus of seven roots beginning with व्रश्च and ending with भ्राज and of roots ending in क्ख and श्च, षकार is ordered (at the end) when a भक्तृ letter follows or these are final in a पद । Thus निष्भ्याम् = निष्भ्याम् । Then ष becomes ड by the rule "भक्तां जशो अन्ते", and we get निङ्भ्याम्, निङ्भिः &c. In निष्+सु (seventh plural) we get निट्सु—ङ् becoming ट by the rule "खरि च" । Optionally here षट् (augment) comes in by the rule "ङः सि धुट्" ; and then the form is निट् धु सु । Then here चर्चम् comes by the rule 'खरिच' (i.e., खरि परे भक्तां चरः स्युः) and the form is निट् स्यु सु । Here however ट+त are not replaced by ठ and थ by the Varttika "चयो द्वितीयाः शरि—" (under rule 130 ante.) [Remember that this Varttika is to direct थ for त् in धुट पक्षे, and to direct ठ for ट् in धुडभावपक्षे] । For चर्चम् is regarded as असिद्ध with reference to this Varttika ; because this Varttika being read under the rule "नादिनाक्रोशे" (८११८) by भाष्यकार is earlier than the rule for चर्चम् e.g. "खरि च (८१५५) ; by the rule—पूर्वतासिद्धम् (८११), this परशास्त्र (i.e., चर्चम्) is असिद्ध with regard to earlier operations. Then again in निटत्सु, त् does not become ट by षत्व by the rule "न पदान्तात् टोरनाम्" (८१४२) ; so the final form is निटत्सु in धुटपक्षे ।

नित्— । 'निष्भ्याम्' इत्यत्र अनेन सूत्रेण पक्षे, तस्य "भक्तां जशोन्ते" इति जश्त्वेन डकारः । ततः निङ्भ्याम्—निङ्भिः इत्यादि । 'निष् सुप्' इति सुपि परे 'निङ्सु' इति स्थिते "खरिच" (८१५५) इति डस्य टत्वे निट्सु इति रूपम् । पक्षे

अत "ङः सिधुट्" इति धुडागमोपि । ततः निट्, ध् सु इति जाते चर्त्तम् न निटन्सु इति रूपम् । चर्त्तम् चाव "खरिच" (८।४।५०) सुत्वलभम् । शरिपरे च चयो द्वितीयाविधानं च ("चयो द्वितीया शरि"—इति वार्त्तिकेन) ८।४।४८ संस्वरकसूत्रदशायाम् जातम् ("नादिस्याक्रोगे" ८।४।४८ इति सूत्रे भाष्ये अस्य वार्त्तिकस्य पाठात्) ; अतश्च "पूर्ववासिद्धम्" (४।२।१) इति सूत्रे परं चर्त्तम्, पूर्वे शरि द्वितीयाविधानं प्रति असिद्धम् । ततश्च निटन्सु इत्यत्र त्कारस्य न घकारः । एवं निट्, सु इत्यत्र टस्य न टः । निटन्सु इत्यत्र त्कारस्य टुत्वेन टकारोपि न "न पदान्तात् टोरणम्" इति टुत्वनिषेधात् ॥ ननु "ब्रथादि—" सूत्रेण अत्र निष्, सु इत्यत्र निष्, सु इति षत्वे जाते जश्, त्वात् प्राक् सकारे परे सति ककारमाशङ्क्य आह—

२६५ । षट्ठोः कः सि । ८।२।४१ ॥

दी । षत्स्य षत्स्य च कः स्यात् सकारे परे । इति तु न भवति । जश्त्वं प्रति (अस्य असिद्धत्वात्) । केचित्तु ब्रथादिसूत्रे—"दादेशातोः" (८।२।३१) इति सूत्रात् धातोरित्यनुवर्त्तयन्ति । तन्मते (निष्, भ्याम् इत्यत्र) जश्त्वेन जकारे—निज्, भ्याम्—निज्, भिः । "चोः कुः" (८।२।३०) इति कुत्वं तु न भवति । (कुत्वं प्रति) जश्त्वंस्यासिद्धत्वात् ॥ (निष्, सु इत्यत्र) जश्त्वम् । श्चुत्वम् (सस्त्रचुत्वेन शकारः) । चर्त्तम् (जस्य चर्त्तम् च) इति निष्, सु, (शस्य क्वत्विकल्पे तु) निष्, सु ॥ "भांस-पृतना-सानूनां मांसू-पृत-स्नवः (आदेशाः) वाच्याः शसादौ वा ("पहनो—इति सूत्रे वार्त्तिकमेतत्) । (अतः पृतनाशब्दस्य शसि पृत आदेशे) पृतः । पृता—पृजघास । षट्ठो ह्युटिचरमावत् । गोषा विश्वपावत् (क्लिवन्तात् स्त्रियामपि पुं, वद्, रूपम् । न तु टावन्तः, "अजाद्यतष्टाप्" इति तपरकरणात्) ॥ इत्यावन्ताः ॥

In निष्, सु there being षत्व by the rule "ब्रथा—" &c we get निष्, सु । Then the apprehension is that, why should not the rule "षट्ठोः कः सि" (i. e. क comes in place of ष and ष when सकार follows) operate before the operation of the rule for जश्त्व. e. g. "भासां

जशोने" (८१३६) ? The answer is that this present rule is असिद्ध with regard to जश्त्व, for this rule being पर is to operate after operation of जश्त्व । And जश्त्व coming in, then this has no application at all. Some however bring "धातोः" in the rule "त्रय—" from the rule "दादिधातोर्घः" । In that case in निज्भ्याम्, निश् being not a verb, then घत्व does not come & by जश्त्व we get निज्भ्याम् &c. In निज्भ्याम्, कुत्व by the rule "चीः कुः" (८१३०) does not operate, for जश्त्व is असिद्ध with regard to कुत्व, and जश्त्व being more powerful operates first & thus nullifies further operation of कुत्व । According to this latter view in निज्स्व we have निज्स्व by जश्त्व then निज्स्व by यत्व and lastly निच्श् by चत्वं of जकार । Again श becoming optionally ङ by the rule "शश्च्ङीटि" we get निच्ङ् । (Rest easy).

मित— । सुगमा ॥ इत्यावन्ताः ।

दी— । मतिशब्दः प्रायेण हरिवत् । स्त्रीत्वात् ("तद्याच्छो नः पुंसि" इति) नस्वाभावः—मतीः । (तृतीयैकवचने "भाङीनास्त्रियाम्" इति 'अस्त्रियाम्' इति प्रथमादात्) नात्वं न—मत्या ।

मित— । सुगमा ॥ मतिशब्दस्य इदमन्तात् "यू स्याख्यौ नदी" इति "नदी-संशयाम् अप्राप्तयाम् ङित्सु तद्विकल्पं दर्शयितुमाह—

२६६ । ङिति ह्रस्वश्च । १।३।६ ॥

दी— । इयङ्बुवङ्स्थानौ स्त्रीशब्दभिन्नौ नित्यस्त्रीलिङ्गावीदृतौ ह्रस्वौ च इवर्थावर्था स्त्रियां वा नदीसंज्ञौ स्तः ङिति परे । "आयनद्याः" (सूत्र २६८) । मत्ये—मतये । मत्याः—मतेः । मत्याः—मतेः । नदी-त्वपक्षे "श्रौत्" इति ङेरोत्वे प्राप्ते—

Words that are always feminine (except the base स्त्री) and ending in long ई and ऊ which are to take इयङ् and उयङ् after them by the rule "अचित्र घातुभ्वां योरियङु वञ्जी", and also bases ending in short इ and उ, are optionally designated as नदी in feminine when विभक्तिप्रत्यय having 'ङ' इत् follows. Thus in मति ऊ, the base being optionally नदी we get आट् here by the rule "आट्-नद्याः," and the form is मति आ ए=मत्यै with वृद्धि by the rule "आट्य" (ante). मतये is the form when मति is not नदीसंज्ञक, गुण coming by the rule "घिङित्ति". Similarly मत्याः—मतेः are formed. Then in मति ङि, the rule "भौत्" (२५६) is to operate here when मति is नदीसंज्ञक and we look forward—

मित। "नेयङुवङ्स्थानवञ्जी" (१४४) इति सूत्रं नञ्पूर्वमनुवर्षते। 'यू' इत्यपि अनुवर्षते, "वामि" (१४४) इत्यतः 'वा' इत्यनुवर्षते। इयङुवङोः स्थानं स्थितिर्यथोः तौ इयङुवङ्स्थानी। फलितमाह—'इयङुवङ्स्थानो अञ्जी (स्त्रीशब्दभिन्नी) नित्यस्त्रीलिङ्गो ईदृती ङस्त्री च इषोविषौ स्त्रियां ङिति परे वा नदीसंज्ञी सः' इति। ततः मति ऊ इत्यत्र मतिशब्दस्य पाश्चिके नदीत्वे सति "आट्-नद्याः" इति आट्; ततः "आट्य" इति वृद्धिरिकादिशे मत्यै। नदीसंज्ञाभावे चिसंज्ञायाम् "घिङित्ति" इति गुणः—मतये। एवं मत्याः—मतेः इत्यादि ॥ मति ङि इत्यत्र नदीत्व-पक्षे "भौत्" (७३११८) इति ऊः; भौत्वे प्राप्ते आह—

२६७। इदुदुभ्याम्। ७३११६ ॥

दी—। नदीसंज्ञकाभ्याम् इदुदुभ्याम् परस्व ङेराम् स्यात् (सदीत्वा-भावपक्षे) "अचचवेः" (सूत्र २४७) (इति ऊः भौत्वम्, घेरलम्)। ततः आह—) मत्याम्—मतौ। एवं श्रुत्यादयः।

भाम् is the substitute for ङि when it comes after इ and उ कारान् bases that are optionally नदीसंज्ञक। Thus मति भाम्=मत्याम्।

When मति is not नदीसंज्ञक then मति + ङि=मत औ=मती by the rule "अश्चवेः" । Similarly श्रुति &c are declined.

मित— । "ङेराम् नद्याम् नौभाः" (७।३।११६) इत्यतः "ङेराम्" इति 'नदी' इति च अनुवर्त्तते । "नदी" इति च इदुङ्ग्राम् इत्यस्य विभक्ति विपरिणामिन विशेषणम् । तदाह—'नदीसंज्ञाकाभ्याम् इदुङ्ग्राम्' इत्यादि ॥ "इदुङ्ग्राम् औत् अश्चवेः" इत्यपि सूत्राङ्गं केचिदत्र पठन्ति । तेषां मते अत्र धीगविभागः कर्त्तव्यः—"इदुङ्ग्राम्" "औत् अश्चवेः" इति । नदीसंज्ञायाम् आद्येन परत्वात् आम्भावस्य बाधक औद्भावो निवर्त्तयति ॥ एवम् मति आम्=मत्याम् । नदीत्वाभावपक्षे तु मति ङि इति स्थिते "अश्चवेः" इति सूत्रेण ङेरौत्वे, घेरत्वे च , मत ऐ=मती ॥ अधुना स्त्रियाम् विशब्दस्य विशेषमाह—

२६८ । त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृ चतसृ । ७।२।६६ ॥

दी— । स्त्रीलिङ्गयोरेतयोः एतावादेशौ स्तः विभक्तौ परतः ।

तिसृ and चतसृ are respectively ordered in place of feminine base त्रि and चतृ when a case affix follows.

मित— । सुगमा ॥ विशब्दस्य नित्यवहुवचनान्तत्वात् तिसृ+अम् इति स्थिते आह—

२६९ । अचिर ऋतः । ७।२।१०० ॥

दी— । तिसृ चतसृ एतयोः ऋकारस्य रेफादेशः स्यादचि । गुणदीर्घोत्त्वानामपवादः । तिस्रः । तिस्रः । तिसृभिः । तिसृभ्यः—तिसृभ्यः । अमि 'नुम्—अचिर—' इति नुट् ।

रिफ is ordered in place of च् of तिसृ and चतसृ when affixes beginning with अच् follow. This bars गुण here by the rule "ऋतो ङिसृत्तनामस्त्रानयोः" (ante) and we get तिस्रः । In तिस्रः (2nd case plural) this rule bars application of सवर्ण दीर्घ by the rule "प्रथमयोः

पूर्वसवर्णः" (ante). This very rule also bars application of लृत्व by the rule "ऋत उतृ" in the case of 6th case singular of the base प्रियति (got as प्रियाः तिस्रः यस्य इति विग्रहः) which becomes प्रियतिस्र् when विभक्तिप्रत्यय follows. Thus we get प्रियतिस्रः स्त्रम् (and not प्रियतिस्रुः स्त्रम् by लृत्व). So we have here "गुणदीर्घोत्त्वानामपवादः". In तिस्र्+आम्, नुट् comes after रत्वं by पूर्वविप्रतिषेध by the Varttika "नुम्—अचिर—दृजवदभावेभ्यः नुट् पूर्वविप्रतिषेधेन" (which see ante), and then दीर्घ being due by the rule "नामि" we look forward—

मिव—। पूर्वसूत्रात् 'तिस्र्चतस्र्' इत्यनुवर्धते, तत्र षष्ठ्यन्तं सत् अन्वितं वर्धते, तदाह—'तिस्र् चतस्र् एतयोः ऋकारस्य रिफादेशः' इत्यादि। एष रिफादेशः "ऋतो ङिः सर्वनामस्थानयोः" इत्यनेन विहितस्य गुणस्त्रापवादः। ततः तिस्र्+अस्= तिस्रः। एवं तिस्र्+अस् इत्यत्र "प्रथमयोः पूर्वसवर्णः" इति सवर्णोदीर्घे प्राप्ते अयं रिफादेशः तस्य बाधको वर्धते; ततः तिस्रः इति रूपम् ॥ प्रियाः तिस्रः यस्य इति विग्रहे प्रियति इति प्रातिपदिकम्। अस्य सुपि तिग्रहस्य स्त्रियां स्थितत्वात् विभक्तिपरत्वात् तिस्र्भावः इति परसूत्रे द्रष्टव्यः। एवं प्रियतिस्रः स्त्रम् इत्यत्र षष्ठ्यन्तवचने तिस्र् आदेशे सति "ऋत उतृ" इति लृत्वं न स्यात्; एष रिफादेशः एव तस्य बाधकः स्यात्। अतः आह—"गुणदीर्घोत्त्वानाम् अपवादः" ॥ तिस्र् आम् इत्यत्र नुट् बाधित्वा "अचिर ऋतः" इति रत्वे प्राप्ते "नुम् अचिर दृजवदभावेभ्यो—" इति वार्तिकेन पूर्वविप्रतिषेधेन नुडेव प्राप्तेः। तदाह—"नामि" 'नुमचिर'— इति नुट्। नुटि सति "नामि" इति दीर्घे प्राप्ते आह—

३००। न तिस्र् चतस्र्। ६।४।४।

दी—। तिस्र् चतस्र् एतयोः नामि दीर्घो न स्यात्। तिस्र्याम् तिस्र्बु। 'स्त्रियाम्' इति त्रिचतुरोर्विशेषणात् नेह ("विचतुरोः स्त्रियाम्—" इति सूत्रे स्त्रियां स्थितयोः विचतुरोः इत्यन्वयः, अतः तत्र उच्चावाह स्त्रीलिङ्गयोरेतयोरिति। एवं व्याख्यानान्तु इह 'तिस्र्' आदेशो न—)।

प्रियाः त्रयः त्रीणि वा यस्याः सा प्रियत्रिः (अत्र त्रिशब्दस्य स्त्रियां वृत्तिर्नास्ति ततः समासोत्तरं सुपि तिसृभावन)—मति शब्दवत् । आमि तु (षष्ठीवहुवचने “वे स्वयः” इति वयादेशस्य आज्ञत्वेन तदन्तेऽपि प्रवृत्तेः) प्रियत्रयानाम् इति विशेषः । ‘प्रियास्त्रिस्रो यस्य सः’ इति विग्रहे तु प्रियतिसा (प्रियास्त्रिस्रो यस्य इति तु “अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुप्त्वाधते” इति समासे अन्तर्बर्तिविभक्तोः लुप्तत्वात् अन्तरङ्गोपि तिसृभावो न । तेन प्रियवि इत्येव प्रातिपदिकम् । अस्य सुपि त्रिशब्दस्य स्त्रियां स्थितत्वात् विभक्तिपरत्वाच्च तिसृभावः । “अदुश्नम्—” इत्यनङ् ततः प्रियतिसा इति) । प्रियतिस्रौ—प्रियतिस्रः—(गुणादीन् वाधिला रत्वम्) प्रियतिस्रमित्यादि । प्रियास्त्रिस्रो यस्य तत् कुलं प्रियत्रि । (“समोर्गुपुं समात्” इति सूत्रेण) स्वमोर्लुं का लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणाभावात् न तिस्र्नादेशः (“न लुमताङ्गस्य” इति सूत्रेण प्रत्ययलक्षणाभावात् विभक्तिपरकत्वाभावात् तिसृभावन) । न लुमताङ्गस्य इति निषेधस्य ध्वान्त्यत्वात् पक्षे प्रियतिस्र् । रत्वात् पूर्वविप्रतिषेधेन नुम् (पूर्वविप्रतिषेधेन रत्वं वाधिला नपुंसके नुम् ततः आह—) प्रियतिस्र्या । प्रियतिस्र्याणि । तृतीयादोषु वक्ष्यमाणपुंवद्भाव—विकल्पत् (सूत्र ३२१) पर्यायेन नुम्—रभावौ । (पुंवत्त्वाभावपक्षे नुमिरुपम्—) प्रियतिस्र्या (पुंवत्त्वेनुमभावात् “अचिरकृतः” इति रत्वम्—) प्रियतिस्रा इत्यादि ॥

(द्विशब्दस्य “व्यदादीनामः” (८।२।१०२) इत्यले स्त्रियां “अजायतः टाप्” इति टाप् ततः आह—) द्वे रत्वे सति आप् । द्वे द्वे । द्वाभ्याम् द्वाभ्याम् द्वाभ्याम् । द्वयोः—द्वयोः । (टापि सति दाशब्दस्य रभावत् रूपाणि इति फलितम्) ॥

Eng.—Easy.

(अथ स्त्रियामीदन्ताः निरूप्यन्ते ।—गौरी सु इत्यत्र हलव्यादिसूत्रेण सुलोपः । ततः आह—) ।

दी— । गौरी । गौर्व्यौ—गौर्यः (दीर्घात् “जसि च्व” इति पुंवत्सवर्णदोर्वनिषेधे यण् इति भावः) । (गौरीशब्दस्य “यूस्त्राख्यौ नदी” इति नदीलात् आह—) । नदीकार्यम्, हे गौरि (“अर्थायनयोर्ङ्खः” इति । (“आट् नद्याः”

“आटघः” इति) गौर्य्य इत्यादि । (डेराम्—” इति डी गौर्याम् इत्यादि नदीकार्थं बहुश्रेयसीवत्, बोध्यम्) । एवं वायोनिघादयः ॥ (सखिशब्दात् स्त्रियाम् डीषि सखी इति प्रातिपदिकम् । अस्य “अनडसी” “सख्यारसंजुषी” इति अनड्—शिद्भावी आशङ्क्य आङ्—) प्रातिपदिकग्रहयो लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणात् अनङ्गिद्वद्भावे प्राप्ते “विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणस्य” (धात्तिक) इति न अनङ्—शिद्भावावौ । ततः सखी—सख्यौ—सख्यः इत्यादि गौरीवत् ॥

(“लवेमुं ट्च” इति लचघातो रीप्रत्यये मुडागमे लघीशब्दः । तस्य अङ्गन्तत्वात् विशेषमाह—) अङ्गन्तत्वात् न सुलोपः । लङ्मीः । शेषं गौरीवत् । एवं तरीतस्त्रयादयः । [“अवितृ स्तृ तस्त्रिभ्यः ई” इति ईप्रत्यये आवीः तरीः स्तनीः, इत्यादि । एषां “कृदिकरात्” इति डीषि तु सम्पूर्णे गौरीवत्] ॥

(स्थायत्वस्याम् इत्यधिकरणे उट् । स्त्रियां डीप् । ‘स्त्री’ इति प्रातिपदिकम् । हल्ङ्गादिलोपः । ततः आङ्—) स्त्री । (स्त्रीशब्दस्य नदीत्वात्—) हे स्त्रि (“अन्वार्थ-नयोर्दुःखः”) ॥ (स्त्री षी इति स्थिते अत्र अधालिकारत्वात् “अपि त्र धातुभुवं योरियङ्बडौ” इति इयङि अप्राप्ते आङ्—)

३०१ । स्त्रियाः । ६।४।६६ ॥

दी— । स्त्रीशब्दस्य इयङ् स्यात् अजादौ प्रत्यये परे । स्त्रियौ— स्त्रियः ।

Eng.—Easy.

मित— । सुगमा ॥ स्त्रीशब्दस्य अमि शसि च अनेन तत्रैव स्त्रियम् स्त्रियः इति नित्यमेव इयङि प्राप्ते आङ्—

३०२ । राऽम् शसोः । ६।४।८० ॥

दी— । अमि शसि च स्त्रियाः इयङ् वा स्यात् । स्त्रियम्—स्त्रीम् । स्त्रियौ । स्त्रियः—स्त्रीः ॥ स्त्रिया । स्त्रिये (आट् बुद्धिः इयङ् च) ॥

स्त्रियाः । स्त्रियाः—स्त्रियोः । (आनि “स्त्रियाः” इति इयङ् अपेक्षया “ऋस्व-
नद्यापो नुट्” (७१।१४) इति नुटः परत्वात् नुटि प्राप्ते आह—) परत्वात् नुट्—
स्त्रीयाम् । स्त्रियाम्—स्त्रीयोः—स्त्रीषु ॥

The base स्त्री takes optionally इयङ् when अस् and शस् follows.
Thus स्त्रियम्—स्त्रीम् &c. In स्त्रीयाम् we have नुट् in superces-
sion of इयङ् by the rule “स्त्रियाः”, for the rule for नुट् is later
than this rule.

मित— । सुगमा ॥ अधुना प्रसङ्गात् पुंसि नपुंसके च स्त्रीशब्दस्य विशेषं
दर्शयति—

दी— । स्त्रियमतिक्रान्तोऽतिस्त्रिः । अतिस्त्रियौ । “गुण—नाभाव
श्रौत्व—नुट्भिः परत्वात् पुंसि वाध्यते । क्लीबे नुमा च स्त्रीशब्दस्य
इयङ् इत्यवधार्यताम्” ॥

(स्त्रीशब्दस्य इयङ्त्वं, पुंसि “जसि च” “वेङ्किति” इत्यादिगुणः, “आडो नास्त्रियाम्”
इति नाभावः, “अचचेः” इति श्रौत्वम्, “ऋस्वनद्यापो नुट्” इति नुट् प्रभृतिभिः वाध्यते;
ततः आह—गुण—नाभाव—श्रौत्वनुट्भिः परत्वात् वाध्यते” ; क्लीबे तु परत्वात्
“इकोपि विभक्तौ” इति नुमा इयङ् वाध्यते इत्यन्वयः । ततः आह—)

दी— । “जसि च” (? इति गुणः) । अतिस्त्रियः । हे अतिस्त्रिं (“ऋस्वस्य गुणः”
इति गुणे “एङ् ऋसात्” इति संबुद्धिक्षीपः) । हे अतिस्त्रियौ—हे अतिस्त्रियः ॥
“वाम् शसोः” इति इयङ् विकल्पात्—अतिस्त्रियम् अतिस्त्रिम् । अतिस्त्रियौ ।
अतिस्त्रियः—अतिस्त्रीन् । अतिस्त्रिया । “वेङ्किति” (? इति गुणः) । अति-
स्त्रिये । अतिस्त्रेः । अतिस्त्रियोः । अतिस्त्रीयाम् । “अचचेः” (इति
श्रौत्वे) अतिस्त्रौ । अतिस्त्रियोः । (अधुना फलितमाह—)

“ओसौकारे च नित्यं स्यादमशसोस्तु विभाषया ।

इयादेशोऽचि नान्यत्र स्त्रियाः पुंस्युपसर्जने” ॥

(अन्वयः यथा—“उपसर्जनवदशायां पुंसि विद्यमानस्य स्त्रीशब्दस्य ‘अचि चः
इत्यादेशः’ ‘स्त्रियाः’ इति सूत्रविहितः इत्यर्थः, सः ‘ओसि’ पञ्जीसप्तमीद्विवचने ‘शौकारिच’

प्रथमा—द्वितीया—द्विवचने च नित्यं स्यात् । ‘अम् शसोस्तु विभाषया’ विकल्पेन स्यात् । उक्त चतुर्भ्यो—अन्यत्र तु अचि सर्वत्र इयादेशो न स्यात् इति योजना’—इति वालमनोरमा ।

दी— । (स्त्रियमतिक्रान्तं कुलम् अतिस्त्रि । अस्य “स्वमोर्नपुंसकात्” इति सुलुक् । ततः अतिस्त्रि इति—) अतिस्त्रि । क्लीवे तु नुम् (“नपुंसकस्य भ्रूलचः” इति नुम्) अतिस्त्रिणी । [अत्र “क्लीवे तु नुम् । अतिस्त्रि” इति पाठः सर्वत्र दृश्यते । तत्र युक्तम्, यतः अतिस्त्रि इत्यत्र तुमागमस्य प्राप्तिरेव नास्ति, किन्तु अतिस्त्रिणी इत्यत्र नुमो प्राप्तिरस्ति । अतः “अतिस्त्रि । क्लीवे तु नुम्—अतिस्त्रिणी” इत्येव पाठः साधीयान् भाति] । अतिस्त्रीणि । (“इकोचि विभक्तौ” इति नुम्, तदाह—) अतिस्त्रिणा । अतिस्त्रियो । हेप्रभृतौ अजादौ वक्ष्यमाणपुंवद्भावात् पक्षे प्राग्वद्गुप् (३२, सूत्रं द्रष्टव्यम्) । अतिस्त्रिये—अतिस्त्रियो । अतिस्त्रेः—अतिस्त्रियाः । अतिस्त्रेः—अतिस्त्रियाः । अतिस्त्रियोः—अतिस्त्रियोः । इत्यादि ॥ (स्त्रियमतिक्रान्ता इति विग्रहे “अत्यादयः कान्दायश्च” इति समासे “शोस्त्रियोरुपसर्जनस्य” इति ऋषे सति अतिस्त्रिशब्दः । तस्य प्रायेण उक्तपुल्लिङ्गवत् रूपाणि तदाह—) स्त्रियां तु प्रायेण पुंवत् । (विशेषं दर्शयति—) शसि अतिस्त्रीः (इयङ् पक्षे पुंवत् । तदभावपक्षे—स्त्रीलिङ्गत्वात् नत्वं न, अतः आह अतिस्त्रीः इति) । (स्त्रीलिङ्गत्वात् नालाभावे इयङ्, तदाह—) अतिस्त्रया । “ङितिह्रस्वश्च” इति ह्रस्वान्तत्वप्रयुक्तो विकल्पः (इति अतिस्त्रिशब्दस्य मतिशब्दवत् ङित्सु नदीत्वविकल्प एव) । [ननु “नेयङ्बुङ्स्थानावस्त्री” (सूत्र ३०३) इत्यतः ‘अस्त्री’ इत्यस्य अनुवृत्तेः कथमिह नदीत्वविकल्पः इत्याशङ्क्यामाह—] ‘अस्त्री’ इति तु ‘इयङ्बुङ्स्थानौ’ इत्यस्यैव पठ्युंदासः, तत् संवद्धस्यैवानुवृत्तेः दीर्घस्यायं निषेधः न तु ह्रस्वस्य (“ङिति ऋस्यथ” इति सूत्रे इयङ्बुङ्स्थानौ स्त्रीशब्दमिद्री नित्यस्त्रीलिङ्गी ईदृती नदीसंज्ञीवासाः ङिति इति प्रथमः कल्पः । ऋस्त्री इवर्थावर्षौ स्त्रियां ङिति नदीसंज्ञीवासाः इति द्वितीयः कल्पः । अतिस्त्रिशब्दस्य द्वितीयकल्पेन ङित्सु नदीत्वविकल्पः । ‘अस्त्री’ इति पर्युंदासश्च प्रथम कल्पस्थितस्य “इयङ्बुङ्स्थानौ” इत्यस्य

एव विशेषणम् । अतः अस्यैव पर्युदासः । एतत्संबद्धस्य च 'ईदृती' इत्येतं प्रति
 अन्वयात् 'अस्त्री' इति दीर्घस्य स्त्रीशब्दस्य निषेधः न तु ङस्त्वस्य; अतः 'अतिस्त्रि' इत्यतः 'स्त्रि'
 इत्यस्य दीर्घत्वाभावात् ङित्सु अस्य नदीत्वविकल्पः सुस्थितः एव । ततः आह—
 अतिस्त्रियै—अतिस्त्रिये । अतिस्त्रियाः—अतिस्त्रोः (२) अतिस्त्रीयाम् ॥
 अतिस्त्रियाम्—अतिस्त्रौ ॥ (अधुना शीशब्दमाह । शि+किप्र=शीः । दीर्घः
 असम्प्रसारणश्च । अस्य अद्यन्तत्वात् न सुलोपः तदाह—) श्रौः श्रियौ—श्रियः
 (घालत्वयव—इवर्णत्वात् "अचि न् धातु—" इति इयङ्) ॥

Eng.—Easy.

(अस्य "यू स्याख्यौ नदी" इति नदीत्वात् संबुद्धौ ङस्त्वे प्राप्ते आह—)

३३३ । नैयङ्कुवङ्स्थानावस्त्री । १।४।३ ॥

दी— । इयङ्कुवङ्कोः स्थितिर्ययोः तावीदृताौ नदीसंज्ञौ न स्तः, न तु
 श्रौ । हे श्रौः । श्रियम्—श्रियौ—श्रियः (इयङ्) । ("ङिति ङस्त्वश्च"
 इति ङिति नदीत्वपक्षे आट् इङितश्च, तदाह—) श्रियै—श्रिये (इति नदीत्वाभावे
 इयङ्) । श्रियाः—श्रियः ।

Excepting the base श्रौ, words that take the affixes इयङ्
 and लवङ् after them and end in ई and ऊ are not termed as
 नदी । Thus श्रौ is not नदीसंज्ञक, and we get हे श्रौः (without ङस्त्व
 as in नदीसंज्ञक words). In श्रियम् &c, there is इयङ् । When
 श्रौ is optionally नदी by the rule "ङिति ङस्त्वश्च", then श्रौ+ङ्=श्रौ+
 आट् ए=श्रौ ऐ=श्रियै (with इयङ्); when it is not नदी then इयङ्
 only comes and the form is श्रिये । Similarly श्रियाः+श्रियः in नदी-
 लपक्षे+अनदीत्वपक्षे respectively.

मित— । "यू स्याख्यौ नदी" इति पूर्वसूत्रेण विहित्वा नदीसंज्ञा प्रतिषि-
 ष्यते ॥ अनेन सूत्रेण शीशब्दस्य तु नित्या संज्ञा इत्यर्थः । अन्वत् सुगमम् ॥ श्रौ+
 याम् इति स्थिते । आनी अङित्वात् तत्र नदीत्वाभावे सति आह—

३०४ । वामि । १।४।५ ॥

दी—। इयङ्बहुस्थानो स्त्रयाख्यौ य् वामि वा नदीसंज्ञकौ स्तः, न तु स्त्री । श्रीणाम्—श्रियाम् । श्रियाम्—श्रियि ॥

Excepting the base स्त्री, feminine words that take the affixes इयङ् & उवङ् after them and end in ई and ऊ are optionally treated as नदीसंज्ञक when वाम (6th case plural affix) follows. Thus नदीत्वपक्षे—श्री+नाम्=श्रीणाम् (with नुट् by the rule “ङ्स्वनद्यापो नुट्”); अनदीत्वपक्षे—श्रियाम् (with इयङ्) । Similarly ऊँ नदीत्वपक्षे श्रियाम् ; other wise the form is श्रियि ।

मित—। “वा वामि” इति वृद्धेः । “यू स्त्रयाख्यौ नदी” (१।४।३।) इति वर्तते, “नेयङ्बहुस्थानावस्त्री” इत्यपि नञ्बर्जमनुवर्तते । तदाङ्—‘इयङ्बहुस्थानो स्त्रयाख्यौ’ इत्यादि । वामि नदीत्वपक्षे—श्रीणाम् (“ङ्स्वनद्यापो नुट्” इति नुट्; णत्वम्) ; अनदीत्वपक्षे इयङ् श्रियाम् । एवं ऊँ क्त्वात् नदीत्वे श्रियाम् (“ङ्ङीराम् नद्याम् नोभ्यः” इति ङः वाम्) । अनदीत्वे तु श्रियि इति इयङ् ॥

दी—। ‘प्रधी’ शब्दस्य तु वृत्तिकारादीनां मते लक्ष्मीवत् रूपम् । (ननु प्रध्याद्यतेः क्विपि निष्पन्नस्य प्रधीशब्दस्य नित्यस्त्रीलाभावात् कथमस्य नदीसंज्ञा येन लक्ष्मीवत् रूपं स्यात् ? इत्यत्राङ्—) ‘पदान्तरं’ विनापि स्त्रियर्थावर्त्तमानत्वं नित्यस्त्रीत्वम् इति (वृत्तिकारादिभिः) स्त्रीकारात् । ‘लिङ्गान्तरानभिधायकत्वं नित्यस्त्रीत्वं’ इति कैयटमते तु पुं वत् रूपम् । ‘प्रकृष्ठाधीः’ इति विग्रहे (प्रधीशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वात्) लक्ष्मीवत् रूपम् [अङ्गान्नत्वात् न गीरीवत्] । वामि शसि च ‘प्रध्यम्’ ‘प्रध्यः’ इति विशेषः (“एरनेकाचः असंयोगपूर्वस्य” इति यश्च) ॥ छण्डु धोर्यस्य, छण्डु—ध्यायति वा इति विग्रहे तु वृत्तिकारमते ‘छधीः’ ग्रीवत् । मतान्तरे तु (लिङ्गान्तरानभिधायकत्वं स्त्रीत्वमिति कैयटमते) पुं वत् । ‘छण्डु धीः’ इति विग्रहे तु नित्य स्त्री-

त्वात् स्त्रीवदेव । ग्रामणीः (स्त्रियामपि) पुंवत् । (प्रधीशब्दवत् पदान्तरं विनापि स्त्रियां वर्धमानत्वात् नित्य स्त्रीलिङ्गत्वात् कथं ग्रामणी पुंवत् इत्याह—) ग्रामनयनस्य उत्सर्गतः पुंघर्मतया, पदान्तरं विनापि स्त्रियामप्रवृत्तेः (अस्य नित्यस्त्रीत्वाभावात् न नदीकार्यम्) । एवं खलपवनादेरपि पुंघर्मत्वम् औत्सर्गिकम् बोध्यम् (अतः खलपूः कटप्रूः इत्यादिशब्दानामपि स्त्रियाम् इत्ति-कारादिमतेपि नित्यं स्त्रीत्वं न) ॥ इतीदन्ताः ॥

Eng.—unnecessary.

(अथ उदन्ताः निरूप्यन्ते—)

दी— । धेनुः—'मतिवत् ।

मित— । अथ क्रोष्टुशब्दस्य स्त्रियाम् विशेषमाह—

३०५ । स्त्रियां च । ७।१।६६ ॥

दी— । स्त्रीवाची क्रोष्टुशब्दः तुजन्तवत् रूपं लभते ।

The base क्रोष्टु when denoting स्त्रीलिङ्ग then it is declined like तुजन्त bases.

मित— । रूपातिदेशीयम् । तदाह—'स्त्रीवाची क्रोष्टुशब्दः' । एवं स्त्रियाम् क्रोष्टुशब्दः क्रोष्टु इति ऋदन्त भवति । ततश्च इह—तज्जवद्भावः सार्वत्रिकः, पूर्वतु अस्मिन्नुच्ची सर्वनामस्थाने विधिः, वैकल्पिकयाजादौ ॥ एवं क्रोष्टु इति प्रातिपदिके स्थिते आह—

३०६ । ऋन्तेभ्यो ङीप् । ४।१।५ व

दी— । ऋदन्तेभ्यः नान्तेभ्यश्च (प्रातिपदिकेभ्यः) स्त्रियां ङीप् स्यात् । क्रोष्ट्री—क्रौष्ट्र्यौ—क्रौष्ट्र्यः (गौरीवत्) ।

ङीप् comes after ऋदन्त+नान्त bases when they denote feminine objects. Thus क्रोष्टु+ङीप्=क्रौष्ट्री । Then it is declined like गौरी ॥ The instance for ङीप् नान्त bases is दुःखिनी, दन्तिनी &c.

मित—। अतश्च नश्च इति हन्ः। तेषां। “स्त्रियाम्” इत्यधिकारोक्तिः। “ङ्याप् प्रातिपदिकात्” इत्यत्र प्रातिपदिकग्रहणमनुवर्तते। तथा च इति—अदन्तेभ्यः नान्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रियां ङीप् स्यात्। ‘प्रातिपदिक’ इत्यनुवृत्तेः दीक्षितपाठे ‘प्रातिपदिकेभ्यः’ इति स्यात् युक्तम् मन्ये। इतिकारस्य आह—अकारान्तेभ्यः नकारान्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रियाम् ङीप् प्रत्ययो भवति ॥ इत्युदन्ताः ॥

(अधुना ऊदन्ताः कथ्यन्ते—)

दी—। ‘वधूः शौरीवत्। ‘भ्रूः’ श्रीवत् (“अचि श्लुधातु भ्रूवां—” इति उवङ्)। (सुगोभना भ्रूयँस् इति सुभ्रूः। अस्य “नेयङ्वङ्स्थानावस्त्री” इति नदीलनिषेधात्—)। हे छभ्रः। (यदि सुभ्रूशब्दे नदीकार्यं न स्यात्) कथं तद्दि “हापितः क्वासि हे छभ्रु” इति भट्टिः। प्रमाद एवायम् इति वद्वः। (वसुतस्य “अप्राणिजातेशारङ्गादीनाम्” (वार्त्तिक) इत्यकारान्तादपि स्त्रियाम् ऊङ् विहितः। ततो नदीसंज्ञा। ततो संवृद्धिदूसः। एतेन “विमानना सुभ्रु कुतः पिङ्गुं” इति व्याख्यातम् इति पूर्वत द्रष्टव्यम्)। खलपुः पुंवत् (इति प्राक् प्रतिपादितम्)। पुनर्भूः। (अस्य “नेयङ् उवङ्स्थानावस्त्री” इति निषेधमाशङ्क्य आह—) “इन्कर—” (वार्त्तिक) इति यथा उवङो वधनात् “नेयङ्वङ्—” इति निषेधो न (ततः अस्य नदीकार्यं सति आह—) हे पुनर्भू। पुनर्भ्यम् पुनर्भवौ—पुनर्भवः ॥

मित—। नद्यन्तेलात् नुटि दीर्घे पुनर्भूनाम् इति स्थिते रेफात् नकारस्य भिन्नपदस्थलात् “अट् कुप् वाङ् नुम् व्यवयिपि” इत्यस्य अप्राप्ती सत्याम् आह—

३०७। एकाजुत्तरपदे णः। ८।४।१२॥

दी—। एकाजुत्तरपदे यस्य तस्मिन् समाप्ते पूर्वपदस्थात् निमित्तात् परस्य प्रातिपदिकान्त्र नुस् विभक्तिस्तस्य नस्य नित्यं सत्त्वं स्यात्। आरम्भसामर्थ्यात् नित्यत्वे सिद्धे—पुनर्भाप्रदृशं स्वप्ठार्थम्। (“इन्कर—” इति वार्त्तिकविहितं) यथा वाचित्वा प्रस्तात् नुट्। पुनर्भूणांम् ॥

न (dental) being in the उत्तरपद which is of one vowel & at the same time it being of विभक्ति, of नुम् and at the end of a प्रातिपदिक, always changes to ण (cerebral) & the cause for the change (as in the rule "रषाभां नोणः" &c) being in a पूर्वपद । Thus पुनभूषाम् with cerebral. Here नुट् comes in supercession of यण् due by the Varttika "हृन्कर—", being पर in the order of Astadhyayi.

मित— । उत्तरपदशब्दस्तु समासस्य चरमावयवे रुद्रः । एकः अच् यस्मिन् तत् एकाच् ; तत् उत्तरपदं यस्य सः एकालुत्तरपदः । तस्मिन् । एकाच् यः समासचरमावयवः तस्मिन् स्थितस्य नस्य इत्यर्थः । "प्रातिपदिकान्तनुम् विभक्तिषु च" (८।४।१) इति अत्र वर्त्तते । "पूर्वपदात् संज्ञायाम् अगः" (८।४।३) इत्यतः 'पूर्वपदात्' इति अनुवर्त्तते । तदाह—एकानुत्तरपदे समासे पूर्वपदस्यात् निमित्तात् परस्य प्रातिपदिकान्त विभक्तिस्थस्य नस्य नित्यं णः स्यात् ॥ "रषाभां नोणः समानपदे" (८।४।१) इत्यतः 'ण' इत्यनुवर्त्तमाने पुनर्ण—यहणं व्यर्थम् । न च "प्रातिपदिकान्त नुम्—" इति विकल्पनिवृत्त्यर्थं पुनर्ण—यहणं बाध्यम् ?—तत् कथं पुनर्ण—यहणमित्यत्राह—"आरभ्यसामर्थ्यात् नित्यत्वेसिद्धे पुनर्णहणं स्पष्टार्थम्" ॥ अनात् सुगमम् ॥ अधुना वर्षाभूशब्दे विशेषमाह—

दी— । वर्षाभूः । भेकजालौ नित्यस्त्रीत्वाभावात् हे वर्षाभूः कैयटमते । मतान्तरे तु (पदान्तरं विनापि स्त्रियां वर्त्तमानत्वात् इति वृत्तिकारमते 'तु') हे वर्षाभु । "भेक्यां पुनर्नवायां स्त्री वर्षाभूदुर्दु रे पुमान्" इति यादवः (ततः वर्षाभूशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वम्) । "वर्षात्वंश्च" इति यण् । वर्षाभूवौ वर्षाभूवः । स्वयम्भू पुं वत् (अस्य चतुरानने रुद्रत्वात् न स्त्रीलिङ्गता) ॥ इत्यादन्ताः ॥

Eng.—unnecessary.

मित— । सुगमा— । अथ स्यदन्ताः कश्चने—अस + अण् = अस्य इति, पूर्व-सुक्तम् । अस्य स्त्रियाम् "अन्नेभ्यो ङीप्" इति ङीप् प्राप्ते आह—

३०८ । न षट् स्वस्त्रादिभ्यः ।

दी— । षट्संज्ञकेभ्यः स्वस्त्रादिभ्यः ङीप् टापो नस्तः ।

ङीप् (by the rule “ऋन्नेभ्यो ङीप्”) and टाप् (by the rule “टा-
वृचि”) are not to come after the six bases with स्वस्त्र &c, at the
beginning in the feminine. Now the seven bases स्वस्त्र &c are
being enumerated.

मित— । सुगमा ।

दी— । स्वसा तिस्रश्चतस्रश्च ननान्दा दुहिता तथा ।

याता मातेति सप्तैते स्वस्त्रादयः उदाहृताः ॥

“अप् टृन्—” इति दीर्घः । स्वसा—स्वसारौ—स्वसारः ॥ माता पितृ-
वत् । शसि (अपुंस्वात् न—भावो न) मातुः ।

Eng.—Easy.

मित— । “न तिसृ चतसृ” इति निषेधादेवानवोः ङीवभावो ज्ञायते ; अत्र
तु पाठो व्यर्थः इति “कृन्नेजन्तः” सूत्रे कथ्यते ॥ “ननान्दा तु स्वसा पतुः”
इत्यमरः ॥ स्वस्त्रशब्दस्य “अपटृन्—” सूत्रे गृह्यणात् संबन्धनामस्थाने दीर्घः । अनि-
श्यामगृह्यणात् न दीर्घः ।

दी— । शौः गोवत् । (द्योशब्दस्य इदं रूपं न तु दिव्शब्दस्य) । राः पुं वत्
(रैशब्दस्य स्त्रियाम् राः इत्यादि पुं वत्) । नौ ग्लौवत् ॥

Eng.—Easy.

मित— । सुगमा ॥

“अथ अजन्तनपुंसकलिङ्गाः”

३०६ । अतोऽम् । ७।१।२४ ॥

दी—। अतोऽङ्गात् क्लीवात् स्वमोरम् स्यात् । “अभि पूर्वः” (सूत्र १६४) । ज्ञानम् । “एङ् ह्रस्वात्—” (सूत्र १६३) इति ह्रस्वमात्रलोपः । हे ज्ञान ।

सु (1st case singular) and अम् (2nd case singular) after अकारान्त neuter bases, are replaced by अम् । Then the sutra “अभिपूर्वः” operates and we get ज्ञानम् by पूर्वरूप एकादेश । Then in हे ज्ञान स् it becomes हे ज्ञान अम् (सोः अम् by this very rule)=हे ज्ञानम् ; and then न् only which is now left of संबुद्धि elides by the rule “एङ् ह्रस्वात्” (rule 193 ante).

३१० । नपुंसकाल्त्व । ७।१।२६ ॥

दी—। क्लीवात् परस्य औङ् शी स्यात् । भसंज्ञायासु ।

औङ् is the designation for औ and औट् । And औट् ending after neuter bases is replaced by शी । Now in ‘शी’, श्-स इत् and ई is only left. In ज्ञान+इ (the substitute of औ), ज्ञान is a भ by the rule “यचि भम्” ; for here अच् विभक्तिप्रत्यय follows, and now we look forward—

मित—। “जसः शी” (७।१।२७) इत्यतः ‘शी’ ; “औङ् चापः” (७।१।२९) इत्यतः औङ् इति अनुवर्तते । तथा च इति: “क्लीवात् परस्य औङ् शी स्यात्” । ‘शी’ इत्यत्र “लशक्तद्धिते” इति सूत्रेण शकारस्य इत्त्वान् ईकारभावे सति ज्ञान+इ इत्यत्र ‘ज्ञाने’ इत्यस्य “यचिभम्” इति भसंज्ञायाम् सव्याम् आह—

३११ । यस्येति च । ६।४।१४८ ॥

दी— । तस्य इवर्णावर्णयोः लोपः स्यात् ईकारे तद्धिते च परे । इत्यकारलोपे प्राप्ते— । “औङ्ः श्यां प्रतिषेधो वक्तव्यः” (वार्त्तिक) । ज्ञाने ।

The इवर्ण and अवर्ण of a भसञ्जक word elides when ई or a तद्धिते affix follows. Thus here in ज्ञान+ई the elision of अकार in ज्ञान being due, the Varttika “औङ्ः श्याम्” declares that अकार of a भसञ्जक word is not to elide when शी of औङ् follows. Thus now ज्ञान+ई=ज्ञाने ।

मित— । यस्य ईति इति क्केदः ॥ अः च इः च इति समाहारह्रस्वः ‘यम्’ । तस्य । अवर्ण—इवर्णयोः इत्यर्थः । ‘भस्य’ इत्यधिकृतमस्येव । सूत्रे ‘चकारात् ‘नः तद्धिते’ इति सूत्रात् ‘तद्धिते’ इति “देलोपः” (६।४।१४७) इत्यतः लोपः चानुवचमस्ति । तदाह—भस्य इवर्णावर्णयोः लोपः स्यात् ईकारे तद्धिते च परे । एवम् ज्ञान+ई इत्यत्र अकारलोपे सति वार्त्तिकमाह—“औङ्ः श्याम्—” । अनेन च अलोपे प्रतिषिद्धे “आद्गुणः” इति ‘ज्ञाने’ इति रूपम् ॥ ज्ञान+जस् इति स्थिते आह—

३१२ । जश्शासोः शिः । ७।१।२० ॥

दी— । क्लीवात् अनयोः शिः स्यात् ।

मित— । सुगमा । इति ज्ञान+शि इति स्थिते आह—

३१३ । शि सर्वनामस्थानम् । १।१।३२ ॥

दी— । ‘शि’ इति एतत् उक्तं संज्ञं स्यात् ।

This शि (the substitute of जस् and शस्) is styled as सर्वनामस्थान affix. And we look forward—

मित— । सुगमा ॥

३१४ । नपुंसकस्य झलचः । ७।१।७२ ॥

दी— । झलन्तस्य अजन्तस्य च क्लीवस्य नुमागमः स्यात् सर्वनामस्थाने परे । उपधादीर्घः । ज्ञानानि । पुनस्तद्वत् । शेषं रामवत् । एवं धनवनफलादयः ॥

Of a neuter base ending in झल् letter (i. e, consonants excepting the nasals & ह य व र ल) or अच् letter (vowel), नुम् is the augment when a सर्वनामस्थान affix follows, Thus here शि being सर्वनामस्थान, we have नुम् here. So ज्ञान+शि (इ)=ज्ञानन् इ ; this becomes ज्ञानानि with उपधादीर्घ by the rule “सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ” (ante). Similar declension is in 2nd case, & the rest are like राम ।

मित— । “इदितो नुम् घातोः” इत्यतः ‘नुम्’ इति, ‘उगिदघां सर्वनामस्थाने’ इत्यतः ‘सर्वनामस्थाने’ इति चानुवर्त्तते । तदाह—‘झलन्तस्य अजन्तस्य च क्लीवस्य नुमागमः’ इत्यादि । “मिदचोऽन्तात् परः” इति नुम् इत्यस्य मिच्चात् अन्त्यात् अचः परः सात् । एवं ज्ञानन् शि (इ) इति जाते “सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ” इति अत्र नान्तस्य ‘ज्ञानन्’ इत्यस्य उपधादीर्घे सति ज्ञानन्+इ=ज्ञानानि ; इति द्वितीयामपि ईदृशं रूपम् । अतः आह—“पुनस्तद्वत्” ॥ शिष्यते इति ‘शिष्यम्’ (कर्मणि घञ) । “घञ्जवन्ताः पुंसि” इत्यस्यतु प्रायिकत्वात् ‘शिष्यम्’ इति क्लीवे रूपम् इति सर्वमपवादतम् ॥ अनात्-सुगमम् ॥ अधुना सर्वादिगणान्तभूतकानाम् केषाञ्चित् क्लीवे विशेषं वक्तुमुपन्यास्यति—

३१५ । अदृह उतरादिभ्यः पञ्चभ्यः । ७।२।२५ ॥

दी— । पञ्चभ्यः क्लीवेभ्यः स्वमोरदृह आदेशः स्यात् ।

Eng.—Easy.

मित— । उतरादि सर्वाद्यन्तर्गणः । उतर उतम अना अनतर इतर इति उतरादयः । अत्र उतरउतमी प्रत्ययी । तदय तदन्विधिना उतरउतमप्रत्ययान्ताः

गृह्यन्ते ॥ अत्र डकार इत् । एवं कतर+सु इत्यत्र कतर+अत् इति स्थिते
आह—

३१६ । टेः । ६।४।१४३ ॥

दी— । डिति परे भस्य टेः लोपः स्यात् । “वावसाने” (इति चच्च-
विकल्पः) । कतरत्—कतरद् ॥ ‘भस्य’ इति किम् ? पञ्चमः ॥ टेः लुप्त-
त्वात् “प्रथमयोः—” (सूत्र १६४) इति पूर्वसवर्णादीर्घः “एङ्ङस्वात्—”
इति सम्बुद्धिलोपश्च न भवति । हे कतरत् । पुनन्तद्वत् । शेषं पुंवत् ॥
(? एवं) कतमत् । इतरत् । अन्यत् । अन्यतरत् । (अनातमशब्दः
अव्युत्पन्नः इत्युक्तां प्राक् अतः)—अन्यतमशब्दस्य तु अन्यतमम् इत्येव ॥
“एकतरत् प्रतिषेधो वक्तव्यः” (वार्त्तिक)—एकतरम् ॥

The टि portion of a भसञ्जक base elides when a डइत् affix follows. Thus कतर+अदङ्=कतर+अत्=कतर+अत्=कतरत् ॥ In कतरत्, चच्च by the rule “वावसाने” (ante) is optional ; so two forms are available—कतरद् and कतरत् । why do we take भस्य in the वृत्ति ? Witness पञ्चमः (where when मट् in place of डट् follows पञ्चन्—पञ्चन् not being a भ, its टि portion does not elide & we get पञ्चमः) । Now the necessity of डित् in अदङ् is being enumerated ;—As टि portion elides owing to डित् here, so the rules “प्रथमयोः पूर्वसवर्णः” & “एङ्ङस्वात्—” does not apply here, for टि—portion being elided we have no ङ्ङस्वान्तत्व in कतर & hence the above rules can not apply at all (अङ्गस्य ङ्ङस्वान्तत्वाभावात् सम्बुद्धिलोपी न) । Thus we get हे कतरत् । Similarly ‘कतमत्’ इतरत् &c. The base अनातम being a non—derivative as said before i. e, not being डतम प्रत्ययान्त we get अनातमम् in the neuter 1st and 2nd case singular. In the case of एकतर however अदङ् for सु and अम् does

not come by the very Varttika "एकतरात् प्रतिषेधो वक्तव्यः" । Thus we get एकतरम् in neuter 1st case & 2nd case singular.

मित— । "अलोपोऽनः" (६।४।१३४) इत्यतः 'लोप' इति "तिवि'शतेर्ङिति" (६।४।१४२) इत्यतः 'ङिति' इति अनुवर्त्तते । 'भस्य' इत्यधिकृतमस्येव । तदाह— 'ङिति भस्य टेः लोपः स्यात् ॥ ङिति अभस्यापि अनुवन्धकरणसामर्थ्यात् टिलोपो भवति यथा 'कुसुधान्' इत्यादी । एवं सत्यपि कथं 'भस्य' इति क्त्वी उक्तम् ? तदाह— 'पञ्चमः' इत्यव डटो मडागमे 'पञ्चन्' शब्दस्य अभत्वात् टिलोपो न । अतः सुहु 'भस्य' इति उक्तम् ॥ कतर+अदट् इत्यव टेः लोपात् कतर+अत् इति जाते ङस्त्वान्ताभावात् 'एङङ्स्वात्' इति संवृद्धिलोपो न । 'कतरत्' इति । अतः टिलोपप्रवृत्तये 'अदङ्' इति ङित्करणम् ॥ अविद्यमाना जरा यस्य कलस्य इति विग्रहे "नञोऽप्यर्थानाम् बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्च वक्तव्यः" इति बहुव्रीहौ अजरशब्दः सिधति ; अस्य रूपमाह—

दी— । सोरमादेशे कृते सन्निपातपरिभाषया न जरस्—("अदन्त सन्निपाताश्रयस्य अमः अदन्तविधातक—जरसादेशं प्रतिनिमित्तत्वायोगात्" इत्यर्थः) । अजरम् । (जरसादेशपचे) अजरसी ; (जरसादेशाभावे) अजरे । (जसि तु) परत्वात् जरसिकृते भलन्तत्वात् ("नपुंसकस्य भलचः" इति) लुम् ।

Eng.—Easy.

मित— । अजरस असु इति स्थिते जसः शिभावात् परत्वात् जरसि कृते भलन्तत्वात् लुम् । ततः अजर' सु इ इति स्थिते आह—

३१७ । सान्त महतः संयोगस्य । ६।४।१० ॥

दी— । सान्त संयोगस्य महतश्चयो नकारः तस्योपधाया दीर्घः स्यात् असम्बद्धौ सर्वनामस्थाने परे । अजरांसि । (जरसादेशाभावपचे) अजराणि । अमि लृकोपवादम् अम्भावं वाधित्ता परत्वात् जरस् । ततः सन्निपातपरिभाषया न लृक् । अजरसम्—अजरम् । अजरसी—अजरे । अजरांसि—अजराणि । शेषं पुवंत् ।

There is दीर्घ of the उपधा of नकार i. e., of letter immediately preceding नकार provided, a case-affix entitled सर्वनामस्थान (सम्बोधन being excepted) follows—and this नकार should of the word सहत् and of a conjunct consonant ending in स् । Thus in अजरन् स्+इ, न is of a conjunct consonant ending in स्, so we get दीर्घ of the उपधा of नकार and the form is अजरांसि । In अजर+अस्, जरस् comes in being पर in supercession of अभाव here by the rule “अतोम्—” —this अभाव being an अपवाद of लुक् due by the rule “स्वमोर्नपुंसकात्” । As अभाव comes in connection with अ of अजर, so further लुक् can not come after जरसादेश here, then the सन्निपात maxim will be violated. Thus finally we get अजरसम् and अजरम् &c.

मित— । “सर्वनामस्थाने चासम्बद्धौ” (६।४।८) इति वर्तते । “नोपधायाः” (६।४।७) इति च वर्तते । अत्र ‘न’ इति लुप्तषष्ठीकं पदम् । “द्रुलोपे पूर्वस्य दीर्घोष्णः” (६।३।१११) इत्यतः दीर्घाधिकारः अस्ति । सूत्रे—‘नान्तं’ इति षष्ठ्यन्तं पृथक् पदम् । अस्य संयोगे अभेदेन अन्वयः । सान्तः यः संयोगः तस्य इत्यर्थः । सर्वमितत् ‘न’ इति षष्ठ्यन्तेन अन्वति । तदाह—‘सान्तसंयोगस्य महत्तस्यो नकारः तस्य उपधायाः दीर्घः स्यात्’ इत्यादि । एवं अजरन् स्+इ इत्यत्र सान्तसंयोगस्य नकारस्य उपधादीर्घं सति अजरांसि इति ॥ अजर+अस् इत्यत्र “स्वमोर्नपुंसकात्” इति लुक् वाधित्वा “अतोम्” इति अभावः प्राप्तः, तं वाधित्वा परत्वात् जरस् । ततः अमाश्रिते जरसि कृते पुनः लुक् न स्यात्, सन्निपातपरिभाषाविरोधात्, तदाह—‘असिः लुकोपवादम् अभावं वाधित्वा...न लुक्’ इत्यादि । ततः अजरसम् । जरसादेशाभावपक्षे तु अजरम् । अन्यात् सुगमम् ॥ हृदय—उदक—आस्यशब्दाः सृष्टि ज्ञानवत् । शसादी विशेषमाह—

दी— । “पहन्तो—” इति हृदयोदकाश्यानां हृद् उदन् आसन् ॥ (ततः शसि) इन्द्रि । हृद्वा—हृद्गाम् इत्यादि ॥ उदानि । उदना—

उदभ्याम् इत्यादि ॥ आसानि । आस्ना—आसभ्याम् इत्यादि ॥
 (मांसशब्दः ज्ञानवात् । शसादौ मांस् आदेशः । ततः आह—) मांसि
 मांसा—माम्भ्याम् इत्यादि । वस्तुतस्तु प्रभृतिप्रहर्षां प्रकारार्थम् इत्युक्तम् ।
 अत एव भाष्ये “मांसपचन्याः उखायाः” इत्युदाहृतम् (पच्यते अस्त्रामिति
 अधिकरणे कृत्वाटि पचनी । मांसस्य पचनी इति समासे मांस् आदेशे ‘मांस्—पचनी’
 इति) ।—

(ननु ‘मांसपचनाः’ इत्यत्र अन्तःस्थितं कृतं कसम् आश्रित्य मांस् इत्यस्य पद-
 लभसि इति चेत् । तदा अत्र संयोगान्तस्य अकारस्य लोपोदुर्वार एव । इत्यतोत्तर-
 आह—) अयस्मयादित्वेन (“अयस्मयादीनि क्न्दसि” इति मांसशब्दस्य अत्र
 मणे पाठात्, ततः अस्य भवात्) भत्त्वात् संयोगलोपो न । (“संयोगान्तस्य लीपः”
 इति विहितोलीपः पदस्यैव बोधाल्यः इति) ॥

दी— । “पह्नो—” इत्यत्र द्वि ‘क्न्दसि’ इत्यनुवर्त्तितं वृत्तौ (ततः वैदिक-
 प्रक्रियायामेव अस्य सूत्रस्य उपस्थासौ युज्यते इति काशिकामतम् । तत् न शोभनम्
 इत्याह—) । तथापि “अपोभि” (सूत्र ४४२) इत्यत्र “मांसक्न्दसि”
 इति वार्त्तिके “क्न्दोप्रहर्षसामर्थ्यात् लोकेपि क्वचित्” इति कैयटोक्तरीत्या
 प्रयोगमनुसृत्य पदादयः (आदेशाः लोके भाषायामपि) प्रयोक्तव्या इति बोध्यम् ॥

मित— । “पह्नो—” इति सूत्रे क्न्दोप्रहर्षानुवृत्तौ अपि लोकेपि पदादयः
 आदेशाः क्वचित् भवन्ति । कस्मात् एतत् शायते इत्याह—“अपो भि” इति सूत्रे
 “मांसक्न्दसि” इति वार्त्तिके—(मांस इत्यस्य तकारः स्थात् भादिप्रत्यये परे क्न्दसि
 इत्यर्थः) क्न्दोप्रहर्षात् शायते—एतत् सूत्रम् “पह्नो” इति सूत्रम् इत्यर्थः न केवलं क्न्दो-
 मांस विषयम् अपि तु लोकविषयमपि । केवलक्न्दोविषये सति अत्र वार्त्तिके पुन-
 र्क्न्दोप्रहर्षं व्यर्थं स्थात् । अतः “लोकेपि क्वचित्” इति कैयटोक्तरीत्या “पह्नो—”
 इति सूत्रस्य लोकेपि प्रवृत्तिः बोधाल्या इति ॥ इत्यदन्तप्रकरणम् ॥

Eng.—Easy,

मित— । श्रियं पातीति श्रीपाः । श्रीपाशब्दः विश्रपावत् । अस्य नपुं-
 सके ह्रस्वविधानमाह—

३१८ । ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य । १।२।४७ ॥

दी— । क्लीवे प्रातिपदिकस्य अजन्तस्य ह्रस्वः स्यात् । श्रीषं ज्ञान-
वत् । श्रीषाय । अत्र सन्निपातपरिभाषया “आतोघातोः” इत्याकार-
लोपो न ।

In neuter gender a crude form of the word ending in a vowel becomes short. Thus श्रीप in the neuter becomes श्रीप & is declined like ज्ञान । In श्रीपाय, the प of श्रीप though of the verb ‘पा’ should not direct आलोप by the rule “आतो घातोः”, for यादेश coming in connection with आकारान्त ‘श्रीप’, here gives दीघ by the rule “सुपि च” । Thus there is no cause for आकारान्तता of a घातु here so the rule “आतोघातोः” can not apply. If however we say that ‘प’ of श्रीप though shortened is ‘पा’ indeed by the maxim “एकदेशविकृतमनन्रवत्”, then we are to say that आकारलोप in श्रीपाय by the rule “आतोघातोः” will be stopped by सन्निपातपरिभाषा । How can यादेश come in connection with अदन्तल of श्रीप, be the cause of आलोप here at the same time ?

मित— ‘ननु सन्निपातपरिभाषया’ इत्यादि ॥ श्रीपाय इत्यत्र “ऋस्यो न पुंसके—” इति ऋस्वे सति उर्यादेशे च “सुपिच” इति दीर्घे सति ‘श्रीपाय’ इति रूपसिद्धिः ॥ ननु अत्र ऋस्वे सत्यपि ‘प’ इत्यस्य एकदेशविकृतमन्वायेन घातुलाभङ्गात् दीर्घे कृते आकारान्तत्वाच्च “आतो घातोः” इति आलोपः कथं न स्यात् ? इत्यत्रोत्तरमाह—‘सन्निपातपरिभाषया आलोपः न स्यात्’ । प्रकृते च अदन्तलसुप-
जीव्य प्रवृत्तस्य आदेशस्य आलोपं प्रति कथं निमित्तत्वं स्यात् इति भावः ॥ इदमपि अत्र अक्षव्यम्—श्रीप इत्यत्र पाघातोः ऋस्वत्वे तु पुनः दीर्घे सति (श्रीपाय यथा) उपस्थीयमानं पास्वरूपं लाचणिकमेव, अतः “आतो*घातोः” इत्यत्र अस्य लाचिण्यकस्य यद्यथासनुचितमेव इत्यास्तां तावत् ॥

अधुना वारिण्यप्रक्रियां दर्शयति—

३१६ । स्वमोर्नपुंसकात् । ७।१।२३ ॥

दी— । क्लीवात् अङ्गात् परयोः स्वमोर्लुक् स्यात् । वारि ।

सु and अम् elide after neuter bases. Thus वारिन्+सु gives वारि with सु लोप ।

मित— । “प्रहभ्यो लुक्” इत्यतः लुक् अनुवर्तते । तदाह—“क्लीवात् अङ्गात् परयोः स्वमोर्लुक् स्यात्” । ततः वारिन्+सु इत्यत्र सुलोपे सति—‘वारि’ ॥ वारि षी इति स्थिते षीकारस्य “नपुंसकाच्च” इति ‘शी’ आदेशे सति वारिन्+ई इति स्थिते आह—

३२० । इकोचि विभक्तौ । ७।१।७३ ॥

दी— । इगन्तस्य क्लीवस्य नुमागमः स्यादचि विभक्तौ । वारिणी । वारीणि । “न लुमता—” इति निषेधस्य अनित्यत्वात् पक्षे सम्बुद्धि-निमित्तो गुणः । हे वारे—हे वारि । “आहोना—” (सूत्र २४४) (इति) वारिणा । “धेरिति” इति गुणो प्राप्ते “वृद्धौत्त्व नृजवद्भाव—गुणोभ्यो नुम् पूर्वविप्रतिषेधेन” (वार्त्तिक) । वारिणे । वारिणः । वारिणोः । “नुम-चिर—” (२५० सूत्रे द्रष्टव्यम्) इति नुट् । “नामि” इति दीर्घः—वारी-याम् । वारिणि—वारिणोः । हस्तादौ हरिवत् ।

Neuter bases ending in इक् vowel (i. e. ending in इ, उ, ऋ) take नुम् when an अजन्त case affix follows. The वारिन्+ई=वारिणी । Similarly वारिन्+इ=वारीणि (here इ being a सर्वनामस्थान by the rule “शि सर्वनामस्थानम्”, लपधा इद्धि comes in by the rule “सर्वनाम-स्थाने चासंबुद्धौ”) । If we take the rule “न लुमताङ्गस्य” as obligatory the सु being elided in संबुद्धि, we do not get गुण by the rule “ङ्खस्य गुणः” ; if however the rule “न लुमता—” is taken as not obli- gatory then even सु being elided there is प्रत्यय लक्षण by the rule “प्रत्ययलोप प्रत्ययलक्षणम्” and the final form is हे वारि by गुण ।

[N. B.—That the rule “न लुमता” is not obligatory is proved from taking अच् here in this rule. If ‘अचि’ is not taken then even तुम् in हलादिविभक्ति प्रत्यय will ‘elide by the rule ‘न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य’ and in संबुद्धि the affix सु being elided, तन्निमित्तकार्यं ceases by the rule “न लुमताङ्गस्य” । So even if we do not say ‘अचि’ in this rule तुम् will come in अजादि विभक्ति प्रत्यय only. Hence in order that ‘अचि’ be significant, we are to take “न लुमता” as non—obligatory, and thus there being occasion for तुम् in संबुद्धि even though सु elides it is prohibited by saying that तुम् comes only when अजादि प्रत्यय follows. Further भाष्यकार’s use of “इह किञ्चित् तपो” (७१।२२) also proves the अनित्यत्व of the rule “न लुमताङ्गस्य”] ।
In वारि+ङे, गुण being due by the rule “वेङ्किति” it is superceded by तुम् by the Varttika “इङि—शील—ऽजवद्भावगुणोभ्यो तुम् पूर्वविप्रतिषेधेन” & we get वारिणे । In वारि+आम्, तुम् being पर is due over तुट्, but the Varttika “तुमच्चिरऽजवद्भावेभ्यो तुट् पूर्वविप्रतिषेधेन” (ante) replaces तुट् here. Then we get दीर्घ by the rule “नामि” । Thus वारी-णाम् । वारिणि in 7th case singular & so on. It is like हरि in हलादि case affixes.

मित— । “इदितो तुम्धातोः” इत्यतः ‘तुम्’, “नपुंसकस्य ऋत्वः” इत्यतः ‘नपुंसकस्य’ इति चानुवर्तते । अङ्गाधिकारः अक्षेव । ततः आङ्—‘इगन्तस्य ङीवस्य तुमागमः’ इत्यादि । ततः वारि+शी=वारिन्+ई=वारिणी । वारि+शि=वारिन्+इ=वारीणि (‘शि’ इत्यस्य सर्वनामस्थानत्वात् उपाधादङ्ङिः) ॥ अत्र सूत्रे तुमो हलादिविभक्तौ सत्यां “न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य” इति लोपः स्यात् । संबुद्धौ च सीलुंका लुप्तत्वात् “न लुमताङ्गस्य” इति तन्निमित्तकार्यं नाख्येव इति तुमपि न स्यात् । अतः अस्मिन् सूत्रे ‘अचि’ इति यद्द्वयं व्यर्थम् स्यात् ; फलतः अपि तज्जाभात् । ततः केचित् आहुः—अपियद्द्वयं यदि सार्थकं स्यात्,

तदा 'न लुमता—' इत्यस्य अनित्यतोऽम् अवधारय । 'न लुमता—' इति निघे-
 षस्य अनित्यत्वे तु संबुद्धौ प्रत्ययलक्षणेन प्राप्तं नुमं वारयितुम् अज्यङ्घणम् अर्धवत् इति
 भवति अज्यङ्घणं 'न लुमता—' इत्यस्य अनित्यत्वे लिङ्गम्" इति वालमनोरमायां
 स्पष्टम् । "इह किञ्चित् तपो" इति भाष्यप्रयोगोप्यत लिङ्गम् । ततश्च हे वारि—हे
 वारि इति दयमपि संबुद्धौ साधु ; "न लुमता—" इत्यस्य नित्यत्वे अनित्यत्वपक्षे च
 यथाक्रमं बोध्यम् ॥ वारि+टा इत्यत्र "आङो नास्त्रियाम्" इति वारिणा । वारि
 ङे इत्यत्र "घेङिर्ति" इति गुणप्राप्ते "इङ्गील—" इति वार्त्तिकं तदेव वारयति । ततः
 नमि सति वारिणे ["गुणहृद्भि—शौल वृजवहावेभ्यो नुम—" इति तु भाष्ये पाठः] ॥
 हृद्भे नुम यथा—अतिक्रान्तः सखा यैः तानि अतिसखीनि ब्राह्मणकुलानि (अत्र इह
 वाधित्वा नुमेव) । शौलात् नुम् यथा—कृशक्रोष्टुने अरण्याय (नात्र क्रोष्टुशब्दस्य
 वृजवहावः) ॥ वारि आम् इत्यत्र परत्वात् नुटं वाधित्वा नुमि प्राप्ते आह—"नुम
 अचिर वृजवहावेभ्यो नुट पूर्वविप्रतिषेधन" । ततः नुटि सति "नामि" इति दीर्घ-
 'वारोणाम्' इति । वारि ङि इत्यत्र शौलं वाधित्वा नुमि सति वारिणि । अपुना
 'अनादि' इति अस्य विशेष्यनिघ्नस्य शब्दस्य भाषितपुंस्त्वत्वात् विशेषं दर्शयति—

३२१ । तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद् गालवस्य । ७।१।७४ ॥

दी— । प्रवृत्तिनिमित्तकेषु—भाषितपुंस्कम् इगन्तं क्लीबं पुंवद्वा
 स्यात् टादौ अचि । अनादये—अनादिने इत्यादि । शेषं वारिवत् ।
 पीलुर्वृक्षस्तत् फलं पीलु, तस्मै पीलुने । अत्र न पुंवत्, प्रवृत्तिनिमित्ता-
 भेदात् ॥

इतन्त neuter bases which can be used in all the genders with
 same connotation are optionally declined like masculine bases
 in अजादि case—affixes beginning with टा । Thus we get both
 अनादये+अनादिने । But when the connotation of a word differs
 in different gender, it not being a भाषितपुंस्क word, it will be declined
 as like neuter bases only. Witness पीलुने referring to fruits of

पौलु tree. Here पौलु masc. refers to a tree, whereas पौलु neuter-refers to its fruit. So it is not a भाषितपुंस्, and cannot have optional पुंवहाव in 3rd case singular onwards.

मित— । भाषितः पुमान् येन प्रवृत्तिनिमित्तेन तत् भाषितपुंस्त्वम् प्रवृत्तिनिमित्तम्, वदस्यास्तीति अर्थं आद्यच् । शब्दसंख्यं विशेष्यम् । पुंस्त्वे नपुंसकत्वे च एक-प्रवृत्तिनिमित्तमितिभावः । पूर्वसूत्रात् “इकोचि” इति अनुवर्त्तते । ‘नपुंसकस्त्र’ इत्यप्यस्ति ; तदाह—‘प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये भाषितपुंस्त्वम् इगन्तम् क्लौवम् इत्यादि ॥ अन्यत् सुगमम् ॥ अस्थि, दधि, सक्थि, अचि एतेषां प्रथमाद्वितीययोः वारिवत् रूपाणि । टादौ अचि विभक्तौ विशेषमाह—

३२२ । अस्थिदधिसक्थ्यक्षणांमनङ्कुदात्तः । ७।१।७५ ॥

दी— । एषाम् अनङ् ह्यात् टादौ अचि, स चोदात्तः । (ङिष्वात् अन्यादेशः । दधन् आ इति स्थिते—) ‘अल्लोपोऽनः’ इति दध्ना । दध्ने । दध्नः । दध्नः—दध्नोः—दध्नाम् । (“विभाषा ङिष्ठीः” इति अङ्गोपविकल्पे) दध्नि—दधनि । दध्नोः । शेषं वारिवत् । एवम् अस्थि—सक्थि—अङ्गीणि । तदन्तस्यापि अनङ् । अतिदध्ना ।

अनङ् is ordered at the end of अस्थि दधि, सक्थि and अचि when टादि vibhakti affixes beginning with अच् follows. And this अनङ् is उदात्त । अनङ् is ordered at the end (ङिष्वात्) । Thus in दधन्-आ, अकार of अन् elides by the rule “अङ्गोपोऽनः” and the form is दध्ना । Similarly दध्ने &c. Then in ङि, अकार elision being optional by the rule “विभाषा ङिष्ठीः” we get दध्नि दधनि । This अनङ् is ordered even after bases ending in दधि &c. Thus we get अति-दध्ना &c.

मित— । पूर्वसूत्रात् ‘द्वितीयादिपु’ इति ‘अचि’ इति, चानुवर्त्तते । तथाच इतिः ‘अनङ् ह्यात् टादौ अचि’ इत्यादि ॥ सुत्रे संज्ञितार्थां अनुवर्त्तभावः सौतः ॥ अन्यत् सुगमम् ॥

सुधीशब्दस्य नपुंसके "ऋस्वी नपुंसके प्रातिपदिकस्य" इति ऋस्रले सति वारिवत् रूपम् तदाह—

दी—। सुधि । सुधिनी—सुधीनि । हे सुधे—हे सुधि । सुधिया—सुधिना ("दृतीयादिषु भाषितपुंस्के पुंवत्—" सुधिया इत्यपि) । (एवं) सुधियाम्—सुधीनाम् ॥ (ऋवी प्रथिशब्दस्य पुंवस्त्वे सति यष् तदाह—) प्रध्या—प्रधिना ॥

मधु—मधूनि—मधुनी । हे मधो—हे मधु । एवमम्बादयः । ("पद्मो—इति सूत्रेण") ; सानुशब्दस्य स्नुवां । सूनि—सानूनि ॥ प्रियक्रोष्टु—प्रियक्रोष्टुनी । ('मि' इत्यस्य सर्वनामस्थानत्वात् ढजवद्भावे प्राप्ते आह—) तृजवद्भावात् पूर्वविप्रतिषेधेन नुम् ; प्रियक्रोष्टूनि । टादौ पुंवत् पद्मे—प्रियक्रोष्ट्रा—प्रियक्रोष्टुना । प्रियक्रोष्ट्रे—प्रियक्रोष्ट्वे । अन्यत्र (पुंवस्त्वाभावे पक्षे इत्यर्थः) तृजवद्भावात् पूर्वविप्रतिषेधेन नुमेव । प्रियक्रोष्टुना । प्रियक्रोष्टुने । "नुमचिर—" इति नुट् । ("नामि" इति दीर्घः तदाह—) प्रियक्रोष्टूनाम् ॥ इत्युदन्ताः ॥ (शोभनं लुनातीति क्तिप् । ऋवी ऋस्रले सति) सलु—सलुनी—सलूनि । पुनस्तद्वत् । सलुषा (इति पुंवद्भावपक्षे) । (तदभावे) सलुना ॥ इत्युदन्ताः ॥

धातु—धातृणी—धातृषि । हे धातः—हे धातु । धात्रा—धातृणा (पुंवस्त्वे तदभावे च रूपे) । एवं ज्ञातृ कर्त्रादयः ॥ इत्युदन्ताः ॥

Eng.—Easy.

मित—। सुगमा ॥ अथ ओदन्तान् निरूपयन् प्रकृष्टा यीः यस्य इति बहुव्रीहौ अस्य नपुंसके ऋस्रले प्राप्ते एषां ऋस्रत्वाभावात् आह—)

३२३ । एच इन्द्रस्वादेशे । १।१।४८ ॥

दी—। आदिश्यमानेषु ह्रस्वेषु एचः ह्रगेव स्यात् । प्रधु—प्रधुनी—प्रधूनि । प्रधुना इत्यादि । इह न पुंवत् । यदिगन्तं 'प्रधु' इति तस्य भाषितपुंस्क्त्वाभावात् । एवमग्रेपि ॥ इत्युदन्ताः ॥

When in neuter &c, ङस् is to be the order for ए ओ ऐ & औ, then ल for ओ+औ and इ for ए and ऐ must be ordered. Thus प्रकृष्टा द्यौः यस्य becomes प्रद्व्य in neuter with ल substituted for ओ । In 3rd case singular we get प्रद्व्यना & no optional पुंवल् by the rule “द्वतीयादिषु भाषितपुंस्कां पुंवल्—” । For the ङन्त word प्रद्व्य here is different from original प्रद्यो in the masculine—So we are to understand in cases of (सुनु) औदन्त, & (प्ररि) ऐदन्त bases.

मित— । सुगमा ॥ प्रकृष्टा द्यौः अस्य इति वियङ्गे लौवे ङस्सादेशे ‘प्ररि’ इति प्रातिपदिकम् । अस्य रूपाख्या—

दी— । प्ररि—प्ररिषी—प्ररोषि । प्ररिषा । एकदेशविकृतस्य अङ्गन्यत्वात् “रायो हलि” इत्यात्वम् । प्रराभ्याम्—प्रराभिः । “नुमचिर—” इति नुटि आत्वे (च) प्रराष्याम् इति माधवः । वस्तुतस्तु सन्निपातपरिभाषया नुट्यात्वं न (“ङ्स्वान्तत्वमुपजीव्य प्रवृत्तस्य नुटः तदिघातकमालं प्रति निमित्तत्वासम्भवात् इति भावः । ननु तर्हि ङ्स्वान्तत्वमुपजीव्य प्रवृत्तस्य नुटः तदिघातकं “नामि” इति दीर्घं प्रति कथं निमित्तम् इत्यतः आह—) “नामि” इति दीर्घस्त्वारम्भसामर्थ्यात् सन्निपातपरिभाषां वाधते इत्युक्तम् (? प्राक्) । प्ररीष्याम् । इत्यैदन्ताः ॥ (शोभना नीर्यस्य तत् इति लौवे ङ्स्सादेशे सुलु इति प्रातिपदिकम् । तस्य रूपं यथा—) सुलु—सुलुनी—सुलूनि । सुलुना । सुलुने । इत्यादि । इतौदन्तोः ॥

इत्यजन्तनपुंसकालिङ्गप्रकरणम् ॥

कम् । अस्य सौ “इलङ्गाप्—” इति सुलोपः । ततः लिङ् इत्यस्य पदान्तत्वात्
टः—लिङ् इति । ततः “भलां जशोऽन्ते” इति ‘लिङ्’ इति । “बावसाने”
(८।४।५६) इति चल् विकल्पे ‘लिट्’ इति ॥ लिट्‘सु’ इति ध्रुवभावे ङत्वे ततः
जश्त्वे चल् च रूपसिद्धिः । लिङ्सु इत्यत “ङः सिधुट्” इति ध्रुट्पक्षे लिङधसु ।
ततः चल् सति लिट्सु । “न पदान्तात् टोरनाम्” इति टुलनिषेधात् षत्वम् न
भवति ॥ भलि परे हकारस्य ङत्वं यथा ‘लिङि’ इत्यत्र ॥

दुहधातोः क्विपि दुह् इति प्रातिपदिकम् । अस्यविशेषं वक्ष्यन् आह—

३२५ । दादेधातोर्घः । ८।२।३२ ॥

दी— । उपदेशे दादेर्धातोर्हस्य घः स्यात् भलि पदान्ते च । उपदेशे
क्विप् ? ‘अधोक्’ इत्यत्र यथा स्यात् । दामलिङ्मात्वनः इच्छति दाम-
लिङ्गति । तत्रः क्विपि दामलिङ् । अत्र (घत्वं) मा भूत् ।

A root beginning with द in its enunciation changes its ह into घ when भलि letter follows or when at the end of a पद । Why do we say उपदेशे ? उपदेश is said in the Vritti so that the change of ह into घ may be in अधोक् (here दुह् being दादिधातु in its enunciation), & that ह must not change into घ in the case of the base दामलिङ् where ह is of the root लिङ् & not of any दादिधातु in Panini धातु पाठ ।

Thus in दुह् + सु (सु elides as in the case of लिङ्) and then ह is to change to घ by this rule and we look forward—

मित— । अनुवृत्तिरत्र पूर्वसूत्रवत् ॥ दामलिङ्मात्मनः इच्छति इति दाम-
लिङ्गति । ततः क्विपि दामलिङ् । अत्र उपदेशे दादिधातुत्वाभावात् घत्वं मा
भूत् इत्याह ‘उपदेशे’ इति ॥ दुह्+लङ् तिप् अधोक् इत्यत्र ‘दुह्’ इत्यस्य दादि-
धातुत्वात् हस्य घः । ‘इलङ्गाप्—’ इति तिलोपः “एकाचो वशोभय” इति अधोक्
जश्त्वचल् । अधोक्—अधीग । अत्र दादिधातुत्वात् हस्य घः स्यादेव ॥

इकारस्य घत्वम् यथा—दुग्धम् ॥ दुह् + सु इति स्थिते “इल्ल्ङ्राप्—” इति सुलोपि
दुह् इत्यत्र अनेन स्वीय घत्वे दुह् इति स्थिते आह—

३२६ । एकाचो वशो भष् भषन्तस्य स्त्वोः । ८।२।३१ ॥

दी— । धातोरव्ययो य एकाच् भषन्तस्तदव्यवस्थेय वशः स्थाने भष्
स्यात् सकारे ध्वशब्दे पदान्ते च । “एकाचो धातोः” इति सामानाधि-
करण्येनान्वये त्विह न स्यात् । गर्दभमाचष्टे गर्दभयति । ततः क्विप् ;
शिलोपः—गर्ध्वप् । ‘भलि’ इति निवृत्तम् । स्-ध्वोर्गर्दभसामर्थ्यात् । तेनेह
न—दुग्धम् दोग्धा । व्यपदेशिवद्भावेन धात्वयवत्त्वात् भष्भावः । जश्त्व—
चत्त्वे । धुक्—धुग । दुहो—दुहः । जश्त्वचत्त्वे—धुच् ।

Letter determined by भष् प्रत्याहारः (i. e. भ, ष, ङ and घ) is the
substitute of letter signified by वश् प्रत्याहार (i. e. letters व, ग, ङ
and द) when it is a part of a verbal root—that part having one
vowel and when that part end in either भ् or भ or ष or ङ or घ,
provided स् or the verbal affix ष् follows or when it is at the
end of a पद । The words “एकाचः धातोः” having same विभक्ति are not
related by way of adjective & noun in the sutra ; if the mean-
ing be “of a verb of one vowel”, भष् will not come in place
of वश् in the following case, (for in the following case the verb
is of more than one word)—गर्दभमाचष्टे इति क्विपि गर्धप् इति प्रातिपदिकम् ।
Then गर्दभ् + सु = गर्धप् (द becoming घ by this rule), for दभ् the
verbal portion of one vowel ends in भ् (भषन्) and is एकाच् ।
For the formation of गर्धप् &c the explanation here in the writt
is धातोरव्ययो य एकाच् &c. Here the अनुवृत्ति of भलि is gone. This
is inferred from the fact that स् + ष्, are separately mentioned
ere. Had there been अनुवृत्ति of भल् then their separate mention-

becomes unnecessary. So in case of दुग्धम् & दोग्धा, though भ्रल् follows there is no change of द into घ (for here neither स्र or ष्व follows).

Now in दुह्+क्विप्=दुह्, there being घ by the rule "दादीर्घातोर्धः" the form is दुघ् । Though this is a धातु still it not being a धात्ववयव how can द here become घ by भष्भाव by this rule? And, the व्याख्या in vritti here is धात्ववयवो य एकाच् &c. So the author here says—recognition of धात्ववयवत्व with regard to a धातु is indirectly taken no doubt. Hence in case of दुघ् we have भष्भाव and the form is घृघ् । Then by जश्त्व and चर्त्त (see under "होठः") the forms are घृक्—घृग् । In घृच् we have first चर्त्त by the rule "आदेशप्रत्यययोः" and then चर्त्त by the rule "खरिच" ।

मित— । स्र च ष्व च स्ध्वी । तयोः । वश् प्रत्याहारः । स्थानपठौ । पूर्व सुवात् 'धातोः' इत्यनुवर्त्तते । 'एकाचः' इत्यवयवपठौ, न तु धातोः इत्यनेन सामानाधिकरणेन अन्वयः । भष् भष् इत्यपि प्रत्याहारौ । भष्न्तस्य शब्दस्य इत्यर्थः । पदान्ते इत्यधिकृत-मस्त्वैव पूर्ववत् । तदाह—'धातीरवयवो य एकाच् भष्न्तःतदवयवस्य वशः स्थाने इत्यादि । ननु 'एकाचः' इत्ययं 'धातोः' इत्यनेन सामानाधिकरणेन अन्वये सति कः दोषः स्यात् ? इत्यतोत्तरमाह—'एकाचः धातोः' इति सामानाधिकरणेन अन्वये गर्दभमाचष्टे इति किपि गर्दभ् इति प्रातिपदिकस्य सौ, 'दभ्' इत्यंशस्य दस्थाने धः न स्यात् । यतः गर्दभ् इति अनेकाच् एव । अतः "धात्ववयवो च एकाच्" इति व्याख्यानम् ॥ अत सूत्रे 'भ्रलि' इति निवृत्तम् स्ध्वीः यद्व्याप्तं आपकात् । यदि 'भ्रलि' इत्यनुवर्त्तन-मस्त्वैव तदा 'स्र' इति 'ष्व' इति अनयोः भ्रल्वात् घृघ्क् यद्व्यर्थं स्यात् । अतः आह—'भ्रलि' इति निवृत्तम् । स्ध्वीः यद्व्याप्तं सामर्थ्यात् । 'भ्रलि' इति अनुवर्त्तनम् नास्ति ; ततः 'दुग्धम्' (दुह्+क्) इत्यादौ भ्रलि परे सत्यपि न भष्भावः ॥ ननु सूत्रव्याख्यानं 'धात्ववयवो य एकाच्' इत्युक्तम्, किन्तु प्रकृते 'दुह्' इत्यस्य "दादीर्घा-तोर्धः" इति घत्वे सति 'दुघ्' इत्यस्य धातुत्वे सति धात्ववयवत्वाभावात् कथं दकारस्य

भष्भावेन धकारः स्यात् ? अतः समाधानमाह—धातो धालवयवत्वव्यवहारः 'व्यप-
देशिवत्' मुख्यावत्, गीणः एव [व्यपदेशः मुख्याव्यवहारः । स. अस्मात्तीति व्यपदेशी ।
तेन तुल्यम् इति व्यपदेशिवत् । मुख्यावत् इत्यर्थः] । ततश्च धातोरेव धालवयवत्व-
व्यवहारम् पुरस्कृत्य अतः भष्भावः स्यादेव ततः धुष् इति स्थिते जश्त्वेन, चर्त्वेन
च—धुक्—धुग्' इति सिद्धौ । धुष् सु इत्यत्र जश्त्वेन गकारे सति "खरिच"
इति चर्त्वे स्यात्सिद्धत्वात् प्रथमं "आदेशप्रत्यययोः" इति श्लोके सति ततः चर्त्वंम् ।
एवम् धुक्षु इति रूपसिद्धिः ॥

'दृष्' इत्यस्य "दादेशातोः—" इत्यनेन नित्यं घले प्राप्ते, 'सृष्' इत्यादीनाम् च
घले अप्राप्ते आह—

३२७ । वा द्रुहमुहष्णुहष्णिहाम् । ८।२।३३ ॥

दी— । एषां हृष्य वा घः स्यात् भलि पदान्ते च । पक्षे ("होठः" ।
ध्रुक्—ध्रुग्—ध्रुट्—ध्रुङ् । द्रुहौ—द्रुहः । ध्रुग्भ्याम्—ध्रुङ्भ्याम् ।
ध्रुक्षु—ध्रुक्षु—ध्रुक्षु । एवं मुहष्णुहष्णिहाम् ।

Of these four words द्रुह्, मुह्, ष्ह+षिह्, हृ is optionally
changed into घ when भल् follows or when at the end of a पद ;
optionally ट also comes by the rule "होठः" । Thus घत्वपक्षे—ध्रुक्—
ध्रुग् ; and टत्वपक्षे—ध्रुट्—ध्रुङ्, &c, as in the case of लिह् । Simi-
larly मुह्, सुह्+षिह्, are declined.

मित— । सुगमा ॥ 'सृष्' इति घान्तः पाठः । व्यवहारकास्ति तु "धात्वादेः
घः सः" (६।१।६४) इति 'षस्य' सः स्यात् । सृष्टतीति सृष् । इत्यादि । एषा-
मपि दृष्टवत् रूपाणि ॥ 'सृष्—सृष्' इत्यादीनाम् भष्भावः न स्यात्, असम्भवात् ॥
विश्वं बहतीति "बहश्च" इति षिः । ततः "अतः उपधायाः" इति इद्धौ 'विश्ववाह्'
इति प्रातिपदिकम् । ततः स्वादिसर्वनामस्थाने लिङ्गवत् रूपाणि । शंसादौ षिः तु
सम्प्रसारणं वक्ष्यन् उपन्यसति—

३२८ । इग्यणः सम्प्रसारणम् । १।१।४५ ॥

दी— । ययः स्थाने प्रयुज्यमानो य इक् स सम्प्रसारणसंज्ञः स्यात् ।

The substitution of इक् letter in place of यश्च letter is technically known as सम्प्रसारणम् ।

मित— । सुगमा । आन्तरतम्यात् यस्य इकारः, वस्य उकारः, रेफस्य ऋकारः सस्य स्थाने लकारः सम्प्रसारणसंज्ञः ऋथः ॥

३२९ । वाहः ऊट् । ६।४।१३२ ॥

दी— । अस्य वाहः सम्प्रसारणम् ऊट् स्यात् ।

The सम्प्रसारणम् of वाह्, which is a "म" is ऊट्; the result here however is—ऊट्, a सम्प्रसारणम् is to come in place of यश्च in वाह्; this is inferred from the अनुवृत्ति of सम्प्रसारणम् here.

मित— । सुगमा ॥ 'सम्प्रसारणम्' इत्यनुवृत्तौ 'वाहो' वस्य सम्प्रसारणम् ऊट् इति ज्ञायते । न तु "अलोऽन्वयस्य" इत्यनेन इकारस्य ऊट् स्यात् । एवं विश्ववाह् + अस् (अस्) इत्यत्र विश्ववाह् इत्यस्य भवात्, 'वाह' इत्यस्य वकारस्य सम्प्रसारणम् ऊट् स्यात् । ततः विश्व ऊ वाह् + अस् इति स्थिते वाह—

३३० । सम्प्रसारणाच्च । ६।१।१०८ ॥

दी— । सम्प्रसारणात् अचि पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् । "एत्वधत्तु" (सूत्र ७३)—(इति वृद्धिः) । विश्वौहः । विश्वौहा इत्यादि ॥ 'इन्दुस्येव शिवः' इति पक्षे शिञ्जन्तात् विच् ।

When अच् follows after a सम्प्रसारणम्, then पूर्वरूप is the substitute for both. Thus विश्व ऊ वाह् + अस् becomes by पूर्वरूप एकादेशम् विश्व ऊह् + अस् । Then by the rule "एत्वधत्तु" वृद्धि comes in and the form is विश्वौह् + अस् = विश्वौहाः । Some say that the rule "वहश्च" enjoins लि after वह्, in veda (इन्दुस्) only. In that case how

can विश्ववाह्, be applied in classical language ? On this Bhattoji says, in that case derive विश्ववाह्, as 'विश्व' वाहयतीति विश्व+वाह्+विच्+विच् = विश्ववाह्, । And this विश्ववाह् being applicable in भाषा, we give here the declension of विश्ववाह् as above.

मित— । सुगमा ॥ ननु "वहश्च" इति सूत्रे केचित् "कन्दसि सहः" इति सूत्रात् 'कन्दसि' अनुवर्त्तय 'कन्दस्यैव वहेः खिः इत्याहुः । एतत् पक्षे तु भाषायां विश्ववाह् शब्दस्य प्रयोगश्चिन्त्यः—इति पूर्वपक्षमाशङ्क्य आह—“कन्दस्यैव खिः” इति पक्षे शिञ्जन्तात् विच् ॥ विश्वं वाहयतीति विश्व+वाह् + शिञ्+विच्,—“अन्वोभ्योपि वृश्यते” इति विच्+विश्+वाह्+विच्, (“निर्वृत्तिशक्तिः” इति इडभावे शिलोपः) = विश्ववाह्, (“विच्” इत्यस्य लोपः) । एवमस्य लोकप्रयोगार्हत्वात् रूपप्रदर्शनम् युक्तम् ॥ अनः शकटं वहतीति अनसिवहेः क्विप् (“अनसोडश्च” इति क्विप् सस्यडश्च—ततः सम्यसारण्ये पूर्वरूपे सति) 'अनुडुह्' इति प्रातिपदिकम् । अस्य विशेषमाह—

३३१ । चतुरनडुहोरामुदात्तः । ७।१।६८ ॥

दी— । अनयोः आम् स्यात् सर्वनामस्थाने परे । स च उदात्तः ।

आम् is the substitute for the bases चतुर् & अनडुह्, when a सर्वनामस्थान affix follows. आम् being मित् comes after the final vowel by the rule “मिदचोन्धात् परः” । Thus we get अनडु, आह्+स् = अनड्वाह्+स् and we look forward,

मित— । सुगमा । 'आनो' अव मित्वात् अन्यात् अचः परः स्यात् । एवम् अनडु, आह्+स् = अनड्वाह्+स् इति जाते—

३३२ । सावनडुहः । ७।१।८२ ॥

दी— । अस्य नुम् स्यात् सौपरे । 'आत्' इत्यधिकारात् अवर्णात् परोप्यं नुम् । अतो विशेषविहितेनापि नुमा आम् न वाध्यते । आमा च नुम् न वाध्यते । सोल्लोपः । नुम् विधिसामर्थ्यात् “वसुस्रस्र—” (सूत्र ३३४) इति दत्त्वं न । संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात् नुलोपो न । अनड्वान् ।

नुम् is ordered at the end of अनङ्ङ्, when सु (स्) follows. This नुम् is to come after the last अवर्णं (i. e, after आम् comes in) for there is अनुवृत्ति and jurisdiction of आत् (from the rule "आत् शीनयोर्नुम्" (७।१।८०) in this rule. Thus though आम् is general and नुम् is special (विशेष विहित); still नुम् does not bar आम् ; neither आम् bars नुम् (but both come in order i. e, first आम् giving अनङ् वाह् + नुम् = अनङ् वान्ङ् + नुम्) । Then सु (स्) elides by the rule "हल्ङ्गाश्चो—" । Here we get अनङ् वान्ङ् । Now ङ् at the end elides by संयोगान्तलोपः । This being treated as असिद्ध, further नलोपः by the rule "नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य" does not take place and we get—अनङ् वान् ।

Again a further question arises that after सुलोप and हलोप by संयोगान्तलोपः, why should there not be द् in place of final न here by the rule "वससं सुध्वंसु—अनङ्ङादः" (rule 334 infra)—the answer is, that final न (in अनङ् वान्) is not replaced by द् owing to the very fact that नुम् is ordered in स् ; for if द्त्व is to come at all at the end by replacing न, then नुम् (न्) should better be not enjoined. In अनङ् वान्, if द् comes & the form is to be अनङ् वाद्, then rather do not enjoin नुम् here and still then in अनङ् वाह् we by द्त्व will get अनङ् वाद् । The very fact that नुम् is enjoined here suggests that further द्त्व is not to come here. So the final result is as above i. e, अनङ् वान् ।

मित— । अनङ्ङ्शब्दस्य नुम् स्थात् सौपरि । अत्र "आत्शीनयोर्नुम्" (७।१।८०) इत्यतः 'आत्' इत्यधिकारात् अनुवर्तनात् इत्यर्थः अवर्णात् परीयं नुम् विधीयते । ततश्च आम् कृते अवर्णं सति नुम् विधीयते इत्यर्थः लभ्यते । अतः आम्-
मीः सत्यपि सामान्यविशेषले विषयभेदात् आमी न नुमा (विशेषभूतेन नुमा इत्यर्थः)

बाधः । तेन आनि कृते अनङ्वाह इत्येतस्य नुमि सति ततः “हलङ्ग्राधभ्यो—” इति सुलोपे संयोगान्त—हकारलोपे च सति अनङ्वान् इति रूपसिद्धिः । अत्र पुनः “नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य” (८२।७) इति नलोपं प्रति असिद्धः संयोगान्तलोपः, तस्य ८२।२७ सूत्रघटितत्वात् । अतश्च संयोगान्तहकारलोपे सति पुनः नलोपी न स्यात् ॥ ननु अनङ्वान्ङ्+सु इत्यत्र सुलोपे संयोगान्तहकारलोपे च सति अनङ्वान् इत्यत्र न-कारस्य पदान्तत्वात् कथं “वसुसंतुध्वंसु—अनङ् हं दः” (सूत्र ११४) इति दकारः न स्यात् ? अत्र आह—‘नुम् विधिसामर्थ्यात् “वसुसंतु—” इति दत्वं न स्यात् । यदि चात्र नुमो नस्य दत्वं स्यात्, तदा अनङ्वाह् इत्यत्र नमभाविपि हस्य दत्वं नैव अनङ्वाह् इति रूपसिद्धेः नुमविधिः अनर्थकः स्याद् । ततः यदि नुमविधिः सार्थकः स्यात्—तदा नुमो नकारस्य दत्वं न स्यात् इति नमविधिसामर्थ्यादेव विश्रायते ॥ संबुद्धौ ङे अनङ्ङ्, स् इति स्थिते “चतुरनङ्ङीराम्”—इति आमागमे प्राप्ते आह—

३३३ । अम् सम्बुद्धौ । ६।१।६६ ॥

दी— । चतुरनङ्ङीराम् स्यात् सम्बुद्धौ । आमोपवादः । हे अनङ्ङ्वन् अनङ्ङ्वाहौ—अनङ्ङ्वाहः । (शसि) अनङ्ङुहः । अनङ्ङुहा ॥

अम् is the augment at the end of the bases चतुर्, and अनङ्ङ्, when संबुद्धि follows. This अम् bars आम् । Thus we get ङे अनङ्ङ्वन् । In शस् which is not a सर्वनामस्थान affix we do not get आम् and the form is अनङ्ङुहः । Similarly अनङ्ङुहा &c. In अनङ्ङुह्+भ्याम्, अनङ्ङुह् is a पद by the rule “स्वादिषु असर्वनामस्थाने” and we look forward—

मित— । ‘चतुरनङ्ङुहोः’ इति “चतुरनङ्ङुहोराम् उदत्तः” इत्यतः अनुवर्तते । कलित्त्वं यथा—चतुरनङ्ङुहोः अम् स्यात् संबुद्धौ । अयमानो अपवादभूतः, किन्तु अत्र आनि कृते पूर्वसूत्रेण नुम् स्यात् । ततः ङे अनङ्ङ्वन् इति । अनङ्ङ्वन् इति प्रातिपदिकान्त नलोपं प्रति असिद्धः संयोगान्तलोपः ॥ शसि अनङ्ङुहः ; अत्र शसः सर्वनामस्थानत्वाभावाद् आम् न स्यात् ॥ अनङ्ङुह्+भ्याम् इति स्थिते आह—

३३४। वसुधसुध्वस्वनडुहांदः । ८।२।७२ ॥

दी—। सान्तवस्वन्तस्य स्रसादेश्च दः स्यात् पदान्ते । अनडुध्व-
भ्याम् इत्यादि । सान्तेति किम् ?—विद्वान् । पदान्तेति किम्—स्रस्तम् ।
ध्वस्तम् ।

Of bases ending in वसुप्रत्यय and having सू at the end, o the
roots खंसु and ध्वसु, and of the base अनडुह्, द is ordered when at
the end of a पद । Thus अनडुह्+भ्याम्=अनडुह्भ्याम् & so on. Why
do we say 'सान्त—' in the इति ?—Witness विद्वान् (with तुम् अङ्ग
विहन् in सु), where विद्वान् though ending in वसुप्रत्यय is not सान्त
but is नान्त, so here द does not come. (In विहसु+भ्याम् however,
विहस् is सान्त and we get द giving विहदभ्याम्) ; why again do we say
पदान्त in the इति ?—Witness the क्त प्रत्ययान्त words स्रस्तम् and ध्वस्तम्,
here खंसु &c being not पद, द does not come in.

मित—। वसु, इत्यनेन वसुप्रत्ययः गृह्यते । तदन्तविधियः । 'खंसुध्वंसु
भवसंसने' धातु एतौ । "ससजुषोरः" (८।२।६६) इत्यतः 'स इति लुप्तपठौकम्
अनुवर्तते । तच्च वसोविशेषणम् । 'खंसुध्वंसु' इत्यत्र सकारस्य अव्यभिचारात्,
अनडुह्शब्दं च असम्भावात् 'स' इत्यनेन वसुरेव विशेष्यते । 'पदस्य' इत्यधिकृतम-
ख्येव । फलितमाह—'सान्त—वस्वसास्य स्रसादेश्च दः स्यात् पदान्ते' । "अलोऽ-
न्यस्य" इत्यनेन अन्यस्यैव दः स्यात् । ततः अनडुह्+भ्याम् इत्यत्र "सादिषसर्वनाम-
स्थाने" इति अनडुह्शब्दस्य पदत्वात् दले सति अनडुह्याम् इत्यादि ॥ इतौ 'सान्त—'
ग्रहणम् किमर्थम् ? विहन्+सु (सु) इत्यत्र तुमि सति विहन्+स् इति स्थिते सुलोपे
उपधादीर्घे च विद्वान् इति रूपसिद्धिः । यद्यप्ययं वसुप्रत्ययान्तशब्दः, अत्र पदान्तश्च,
तथापि अस्य सान्तत्वाभावात् दलं न स्यात् ॥ पदान्ते' इति कथमुक्तम् ? 'स्रस्तम्
इत्यादि यथा स्यात् । अत्र क्तप्रत्ययान्तम् । खंसु+क्त इत्यत्र 'सु'स' इत्यस्य पदत्वात्-
भावात् न दलम् ॥ विहंसौ—विहंसः, अनडुह्यौ इत्याद्येषां च प्रत्यादाकार्थ्याः ॥

अधुना तुरासाहश्चर्द्धे सौ “हल् खादि—” इति सलोपे हस्य ढले च कृते विशेषं
वक्ष्यति—

३३५ । सहेः पांडः सः । ८।३।५६ ॥

दी— । साड् रूपस्य सहेः सस्य मूर्धन्यादेशः स्यात् । तुराषाट्—
तुराषाड् । तुरासाहौ—तुरासाहः । तुराषाड् भ्याम् इत्यादि ॥ तुरं
सहते इत्यर्थे “कृन्दसि सहः” इति शिवः । लोके तु साहयतेः
क्विप् । “अन्येषामपि दृश्यते” (६।३।१३७) इति पूर्वपदस्य दीर्घः । इति
हान्ताः ॥

The स of सह, when it is in the form of साड् becomes cerebral.
Thus in तुरासाह्+स=तुरासाड्=तुराषाड् (by cerebral). By क्विप् we
get तुराषाट् । Similarly तुराषाड् भ्याम् &c. The derivation of तुरा-
साड् is तुरं सहते इति तुरं+सह+क्विप्=तुरासाह् (with उपधाहलि) । In
classical language however the derivation is तुरं साहयति इति तुरं+
साहि + क्विप्=तुरासाह् with पूर्वपददीर्घ by the rule “अन्येषामपि दृश्यते” ।

N. B.—Remember that the rule “नचिहतिहपिव्यधिरुचिसहितनिषुक्ती
(६।३।११६) does not apply here to give दीर्घ in ‘तुर’, for the rule
enjoins दीर्घ of the पूर्वपद of सह and not of साहि ।

मित— । अथ तुरासाहश्चर्द्धे उात्पत्तिं दर्शयन् आह—“तुरं सहते इत्यर्थे
“कृन्दसि सहः” इति शिवः । ननु एवं उात्पत्तस्य तुरासाहश्चर्द्धे कृन्दोमात्रविषयत्वान्
कथमस्य भाषायां प्रयोगः ? तदाह—“लोके तु साहयतेः क्विप्” इत्यादि ॥ भाषा-
याम्— तुरं साहयति इति सहेः णिचि क्विप् । “अन्येषामपि दृश्यते” इति पूर्व-
पदस्य ‘तुराशब्दस्य’ इत्यर्थे, दीर्घः इति अत्र भट्टोजीशैतम् । यत्र “नचिहतिहपिव्य-
धिरुचिसहितनिषुक्ती” (६।३।११६) इति सहेरेव पूर्वपदस्य दीर्घः विहितो न तु
साहेरपि । अतएव “अन्येषामपि—” इत्याह भाषायाः । एवञ्च “सहेः पांडः सः”
इति सहेरेव बलं न च साहेरपि ; इति बलं ज्ञातं प्राप्नोति । वक्ष्यताम् “कृन्दसः-

सङ्घिर्षः” न तु साङ्घिः क्तिप् । तेन “तुरासाङ्घं पूरोधाय”, “पृतनाषाङ्घ् चिथी योद्धम्
“पुरुद्धतः पृतनाषाङ्घ् इति भाषायां प्रयोगाः चिन्त्याः” इति हरदत्तोक्तमेव युक्तं प्रति-
भाति इत्यास्ताम् तावत् ।

स्त्रीलिङ्गदिव्शब्दः अस्ति । सुशोभना द्यौः यस्य इति बहुव्रीहौ पुंसि वकारान्तः
सुदिव्शब्दः जातः । अस्य रूपं वक्ष्यन् आह—

३३६ । दिव औत् । ७।१।८४ ॥

दो— । दिव इति प्रातिपदिकस्य औत् स्यात् सौ परे । अलुविधित्वेन
स्थानिवत्त्वाभावात् “हल्ङ्याप्—” इति सलोपो न । सुद्यौः—सुदिवौ—
सुदिवः । सुदिवम्—सुदिवौ—सुदिवः ।

Of the crude word (प्रातिपदिक) दिव्, औत् is ordered at the end
when सु follows. This औत् being अलान्त्रयविधि is not स्थानिवत् by
the rule “स्थानिवदादिशोऽनल्विधौ”, & so सु (स्) here does not elide
by the rule “हल्ङ्याप्—” । And we get सुद्यौः ।

मित—‘सावनङ्घुहः’ इति सूत्रात् ‘सौ’ अनुवर्तते । ‘दिवः’ इति षष्ठान्तम् ।
ननु “दिङ् प्रौढावाम्” इत्यस्यात् यङ्घणं स्यात् न वा ? इति सन्देहे सति आह—
‘दिव् इति प्रातिपदिकस्य’ । प्रातिपदिकयङ्घणे किं मानम् ? तदाह—“निरनुवन्ध-
कयङ्घणे न सानुवन्धकस्य” इति न्यायात् अनुवन्धरहितः ‘दिवः एव यङ्घणम् । न तु
अनुवन्धयुक्तस्य ‘दिङ्घ’ इति धातोः । ततः आह—‘दिव् इति प्रातिपदिकस्य’ ।
‘औत्’ इत्यस्य ‘व्’ इति अलान्त्रयविधित्वात् न स्थानिवत्त्वमस्ति । ततः ‘हल्ङ्यादि—’
इति सुलोपो न । ततः सुद्यौः इति ॥ सुदिव्+भ्याम् इति स्थिते आह—

३३७ । दिव उत् । ६।१।३३१ ॥

दो— । दिवः अन्तादेशः उकारः स्यात् पदान्ते । (वकारस्य उच्चैः सति
सुदि+उ=‘सुद्र’ । उकारस्याव यण् । तदाह—) सुद्युभ्याम् । सुद्यभिः
इत्यादि ।

उकार is ordered at the end of the base द्वि when at the end of a पद—(i. e., द्विच्) being at the end of a पद changes its व् into उ and we get सुदि उ+भ्याम्=सुदु+भ्याम् (by यणादेश for “इ and उ” = सुदु+भ्याम् । Similarly we get सुदुभिः &c.

मित— । सुगमा ॥ अधुना नित्य बहुवचनान्तस्य चतुर्शब्दस्य रूपाण्याह—

दी— । चत्वारः (“चतुर्नड होः—” इति भ्याम् । जसः सर्वनामस्थान-
लात् भ्याम् । चतुरः (जसः असर्वनामस्थानलात् न भ्याम्) । चतुर्भिः । चतुर्भ्यः ।
चतुर्भ्यः ।

मित— । सुगमा ॥ चतुर्+भ्याम् इति स्थिते “इस्वनद्यापो नुट्” इति इस्वा-
नाभावात् नुटि अपात्रे आह—

३३८ । षट्चतुर्भ्यश्च । ७।२।५५ ॥

दी— । षट्संज्ञकेभ्यः चतुरश्च परस्य ध्यामो नुडागमः स्यात् ।
(“रषाभ्याम्—” इति) षत्वम् । (“अचो रषाभ्याम् होच” इति षकारस्य)
द्वित्वम् । षतुयर्षाम् ।

भ्याम् after words technically known as षट्संज्ञक (by the rules
“ष्यान्ता षट्” and “डतिच” &c.) and after the base चतुर्, takes the
augment नुट् । Thus चतुर्+भ्याम् = चतुर्+नाम् = चतुर्षाम् । षत्व here
coming by the rule “रषाभ्याम्—” । Then द्वि here of ष is optional
by the rule “अचो रषाभ्याम्” । Thus both चतुर्षाम् and चतुर्भ्याम् ।

मित— । ‘षट्’ इत्यनेन “ष्यान्ता षट्” इति “डतिच” इति षट्संज्ञकाः शब्दाः
गृह्यन्ते, न तु केवलः षट्शब्दः ; तथाचहतिः—“षट्संज्ञकेभ्यः” इति । अत्र “भ्याम् सर्व-
नामः सुट्” इत्यतः “भ्याम्” इति षष्ठान्तम् अनुवर्तते ॥ ‘चतुर्षाम्’ इत्यत्र “रषाभ्याम्
नोषः समानपदै” इति षत्वम् । पश्चिकञ् षकारस्य द्वित्वम् “अचो रषाभ्याम्”
इत्यनेन । चतुर्+भ्याम् इति स्थिते “खरबसानयोर्विसर्जनीयः” इति रेफस्य विसर्गे प्राप्ते
आह—

३३६ । रोः सुप् । ८।३।१६ ॥

दी—। सप्तमी बहुवचने रोरेव विसर्जनीयः नान्य रेफस्य । षत्वम् ।
षस्य द्वित्वे प्राप्ते—

Eng.—Easy,

नित—। 'सुप्' इति सप्तमी बहुवचनम् । तदाह "सप्तमी बहुवचने" इति ।
एवं यस्+सु इत्यत्र "ससजुषोरः" इति कृत्वे सति अनेन विसर्जनीये कृते यस्+सु
इति सिध्यति ॥ प्रकृते चतुर्+सु इत्यत्र रेफस्य कृत्वाभावात् न विसर्जनीयः इति
फलितम् । सिद्धे सति आरभो नियमार्थः इत्याह—'रोरेव' न तु अन्यस्य 'रस्य' इति ;
चतुर्+सुप् इत्यत्र "आदेश प्रत्यययोः" इति पलं प्राप्तम् । यस्य तु "अचो रङ्गाभ्याम्"
इति पाठिके द्वित्वे प्राप्ते आह—

३४० । शरोऽचि । ८।४।३६ ॥

दी—। अचि परे शरो न द्वेस्तः । चतुर्षु ॥ प्रियचत्वाः । हे प्रिय-
चत्वः । प्रियचत्वारौ—प्रियचत्वारः । गौणत्वे तु नुट् नेष्यते—प्रियचतु-
राम् । प्राधान्ये तु स्यादेव—परमचतुर्णाम् । इति रेफान्ताः ।

A शर् letter does not become duplicated when षच् (i. e, a
vowel) follows. Thus we get चतुर्षु without द्वित्व of षकार । The
base प्रियचतुर्, formed by the बहुव्रीहि समास—प्रियाः चलारः यस्य इति is
thus declined—प्रियचत्वाः (with चाम here & in सर्वनामस्थान affixes).
प्रियचत्वारौ—प्रियचत्वारः—प्रियचत्वारम्—प्रियचत्वारौ—प्रियचतुरः । In संबुद्धि the
form is प्रियचत्वः with षम् by the rule "षम् संबुद्धौ" । There will be
no नुट् in चाम् of this base, for it is subordineted here. Thus we
get प्रियचतुराम् without नुट् । But when चतुर् is the प्रधान though
in a compound, then नुट् must come as in the case of परमचतुर्णाम्
(which is a कर्मधारय compound of परम and चतुर्) ।

मित— । एवं चतुर्षु इति एकषकारमेव रूपम् ॥ प्रियाः चत्वारः यस्य इति बहुव्रीहौ प्रियचतुर्शब्दः विशिष्यनिघ्नः सर्ववचनयुक्तम्—गदि । अस्य सर्वनामस्थाने “चतुरनङ्गुहोराम्” इति आन् स्थात् । शसो सर्वनामस्थानत्वाभावात् न आम्—प्रियचतुरः इति स्यात् । प्रियचतुर् इत्यत्र चतुर्शब्दस्य गीणत्वात् “षट्चतुर्भ्यश्च” इति सूत्रे प्रधानस्य चतुर्शब्दस्य ग्रहणात्, नुट्, न ; अतः आह—गीणत्वे न नुट् । ततः प्रियचतुराम् इति । चतुर्शब्दस्य प्राधान्या सति तु नुट् स्यादेव यथा परमचतुर्णाम् इत्यत्र । ‘परमचतुर्णाम्’ इति कर्मधारयसमासे चतुर्शब्दस्य न गीणत्वम्—“उत्तरपदाद्ये प्रधानस्तत्पुरुषः” इति ॥ अथ लकारान्तं निरूपयन् आह—

दी— । कमलं कमलां वा आचक्ष्णाणः (इति “तत्करोति तदाचष्टे” इति णिचि कमलधतेः किपि कमल् इति प्रातिपदिकम् । अस्य सौ “इलङ्गादि—” इति सुलोपात् आह—) कमल्—कमला—कमलः । (कमल् सु इत्यत्र ल्कारस्य इष्टत्वात् “आदेशप्रत्यययोः” इति) षत्वम् । कमलषु । इति खान्ताः ॥

Eng.—Easy.

मित— । सुगमा ॥ अधुना मकारान्तं निरूपयति । प्रशाम्यतीति किपि “अनुनासिकस्य किभ्रलोः किङ्कति” (६।४।१५) इति दीर्घः । ततः प्रशाम् इति शब्दे जाते सति आह—

३४१ । मो नो धातोः । ८।२।६४ ॥

दी— । मान्तस्य धातोः नः स्यात् पदान्ते । नत्वस्य अक्षिद्धत्वात् लोपो न । प्रशाम्यति इति प्रशान् । प्रशामौ—प्रशामः । प्रशान्भ्याम् इत्यादि ।

Root ending in न takes न (in place of न) when at the end of a पद । Thus प्रशाम+किप्=प्रशान् when at the end of a पद । Now न being at the end of a पद and प्रातिपदिक here, there should be elision of it by the rule “नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य” (८।२।७) । But

the rule "मोनी घातो" being later in the order of Astadhyayi is to be regarded as असङ्गि [by the rule "पूर्ववासिङ्गम् (ante)] with regard to the operation of the rule "नलोपः—". Thus प्रशान्+स्= प्रशान् (with (सु) लोप by "हल्ङ्याप्थो—").

सित—। "अलोऽन्त्यस्य" इति सूत्रेण अन्त्यमकारस्य एव नकारः स्यात् पदान्ते । ततः प्रशान्+स् इत्यत्र 'हल्ङ्याप्—' इति सुलोपे 'प्रशान्' इति रूपसिद्धिः ॥ ननु 'प्रशान्' इत्यत्र नकारस्य पदान्तत्वात् ततः प्रातिपदिकान्तत्वाच्च "न-लोपः पातिपदिकान्तस्य" इति नलोपः कथं न स्यात् ?—अत्रोत्तरमाह—"मोनीघातोः" इति विहितः नकारः परत्वात् "नलोपः—" इति सूत्रं प्रति असिद्ध एव, "पूर्ववासिङ्गम्" इति सूत्रेण । ततः नात्र नलोपः ॥ भ्यामादी हलि "स्वादिष्वसर्वनामस्थाने" इति पदत्वात् 'नत्वम्' अस्मिन् तदाह—प्रशान्भ्याम् इत्यादि ॥ अधुना किम्—शब्दस्य विशेषं निरूपयति—

३४२ । किमः कः । ७।२।१०३ ॥

दी—। किमः कः स्याद्विभक्तौ । अकच्-सहितस्याप्ययमादेशः । कः—
कौ—के । कम्—कौ—कान् इत्यादि सर्ववत् ॥

Eng.—Easy.

सित—। "अठनः चा विभक्तौ" इत्यतः विभक्तौ इति अनुवर्तते, तदाह—
किमः कः विभक्तौ इत्यादि । "त्यदादीनाम् :अः" (७।२।१०२) इति पूर्वसुवान् अकारः यथा नानुवर्त्यते तदाह सूत्रम् "किमः कः" इति । एवं विभक्तौ किमः कादेशे सति "साकच्कस्य अप्ययमादेशो भवति", तदाह—"अकच् सहितस्य अपि अयमादेशः" । इदमप्यवस्यत्तव्यम्—"त्यदादीनाम्" इत्यनुवर्तनमस्यैव । वचन-
विपरिणामिन—तदादिः किमः कः इति व्याख्येयम् ॥ अथ इदमशब्दो निरूप्यते—

३४३ । इदमो मः । ७।२।१०८ ॥

दी—। इदमो मः स्यात् सौ परे । त्यदाद्यत्वापवादः ।

m is ordered in place of the final म् of इदम् when सु (1 st case

singular विभक्ति) follows. This order of म in place of स is to bar अकार at the end due by the rule "त्यदादीनामः" (७२।१०२) ।

मित—। "तदोः सः सौ अनन्ययोः" इत्यतः 'सौ' अनुवर्तते ॥ अलोऽन्य-परिभाषया अन्यस्य मस्य मः स्यात् । न च मस्यमविधिः निरर्थकः एव । तथा च काशिका—“इदमो मकारस्य मकारवचनं त्यदाद्यत्ववाचनार्थम्” । ततः इदम्+स् इति स्थिते आह—

३४४ । इदोऽय्युप्सि । ७२।१११ ॥

दी—। इदमो इदोऽय्य स्यात् सौ पुंसि । सोल्लोपः—अय्यम् ॥ त्यदाद्यत्वं पररूपत्वं च ।

When सु of the masculine follows इदम्, then अय्य् is ordered in place of the इद् of इदम् । Thus in इदम्+सु=अय्यम् (सु also eliding by the rule "ह्रलङ्गावभ्यो—") । Now in इदम्+सौ, अकार is ordered at the end by the rule "त्यदादीनामः", so the author says "त्यदाद्यत्वम्" । Then we get इद+असौ=इद+सौ (the two अ combining into पररूप आदेश by the rule "अतो गुणे"), and we look forward—

मित—। सुगमा ॥ इदमो इद्-रूपस्य अय्य्—आदेशे सति, ह्रलङ्गादिलोपे च 'अय्यम्' इति ॥ इदम्+सौ इति स्थिते "त्यदादीनामः", इति अच्चे इद अ सौ इति जायते—अतः आह "त्यदाद्यत्वं पररूपत्वम्.च" । ततः निरूपयति—

३४५ । दश्च । ७२।१०६ ॥

दी—। इदमो दस्य मः स्यात् विभक्तौ । इमौ—इमे (इत्यपि सन्वत्) । "त्यदादेः सम्बोधनं नास्ति" इत्युत्सर्गः ।

Eng.—Easy.

मित—। सुगमा ॥ अपवादलक्षणव्यभिचारवान् उत्तमैः । त्यदादीनाम् प्रायेण सम्बोधनं नास्ति क्वचिशास्ति इति तदर्थः । इमौ इति चदहाप्यमेवातमानम् ॥ इदम् शब्दस्य टादौ अचि विशेषमाह—

३४६ । अनाप्यकः । ७।२। ११२ ॥

दी—। अककारस्य इदम् इदः अन् स्यादापि विभक्तौ । 'आप्' इति 'टा' इत्यारभ्य छवः षकारेण प्रत्याहारः । अनेन ।

इदम् not ending in ककार takes अन् in place of its इद portion when a विभक्ति प्रत्यय beginning with टा & ending in सुप् follows. The word 'आपि' in the vritti being a प्रत्याहार beginning with आ & ending in प् of सुप्, we have got the above explanation. Thus इदम्+आ=इद+आ (by ल्यदायल)=अन् अ+आ=अन+आ=अन+इन (as is राम)=अनेन ।

मित—। "अन् आपि अकः" इति सूत्रानि । न विद्यते क् यस्य सः अक्, तस्य 'अकः' ककाररहितस्य इत्यर्थः । अनुवृत्तिस्तु "इदमो मः" "इदोय् पुंसि" इत्यव द्रष्टव्या ॥ एवम् इदम्+आ=इद+आ (ल्यदायलेन)=अन् अ+आ (अनेन सूत्रेण—अनादेशः)=अन+इन (रामादिशब्दवत् इनादेशः)=अनेन ॥ 'अकः' इति किम् ? इमकेन । अत्र ककाररहितस्य इदमो आपि अनादेशो न ॥ इदम्+भ्याम् इत्यव ल्यदायले पररूपले च सति इद+भ्याम् इत्यत्र "अनाप्यकः" इति प्राप्ते आह—

३४७ । हलि लोपः । ७।२। ११३ ॥

दी—। अककारस्य इदम् इदो लोपः स्यात् आपि हलादौ ।

The इद portion of इदम् not ending in ककार, elides when an आप् विभक्ति beginning with हल् follows. Thus इदम्+भ्याम्=इद+भ्याम्=अभ्याम् (see next).

But the question here arises that the elision (लोप) should be due of the final letter of इद by the rule "अलोऽन्त्यस्य" and then there can be no इदसिद्धि in अभ्याम्, so we look forward—

मित—। सुवमा ॥ ननु "अलोऽन्त्यस्य" इति सूत्रेण "इदोऽलोपः" इति, वचने अन्त्यस्य 'इ' इत्यस्य लोपे प्राप्ते आह—

दी—। “नानर्थके अलोन्त्यविधिरनभ्यासविकारे” (वार्त्तिक) ।

“अलोन्त्यविधि” is not to extend to a portion which in itself is अनर्थक (having no meaning at all), excepting अभ्यासविकार when अलोन्त्यविधि is to extend no doubt.” So here ‘इट्’ in itself being अनर्थक there is no application of अलोन्त्यपरिभाषा here. But the whole of इट् here elides.

मित—। अनर्थकस्य आदेशो लोपो वा विकारो वा अन्यस्य अलो न भवति अपि तु सर्वस्य । अत एव अनर्थकस्य इट्ः सर्वस्यैव लोपः वा विकारो वा । कृते लोपे अकारभावः शेषः ॥ ‘अनभ्यासविकारे’ इति उक्तत्वात् अभ्यासस्य तु विकारे कर्त्तव्ये अन्यस्य एव अलो भवति । केवलस्य धातोरर्थवत्त्वेऽपि तिल्लेकते समुदायस्वार्यवत्त्वात् अभ्यासभावस्य नार्थवत्त्वं तु इति अत्र सर्वलोपे अनिष्टापत्तिः । ततः “अनभ्यासविकारे” इत्यनेन अभ्यासविकारे सर्वादेशः निषिद्धः ॥

३४८ । आद्यन्तवदेकस्तिन् । १।१।२१ ॥

दी—। एकस्मिन् क्रियमाणं काथ्यम् आदाविव अन्त इव स्यात् ।

[तेन अ.भ्याम् इति स्थिते अस्य सूत्रस्य प्रकृतौ सत्याम्—“सुपि च” इति दीर्घः । ततः आह—] आभ्याम् ।

When an operation is to come in a single letter then that one is to be regarded as both आदि वा अन्त as the case may be. Thus in अ + भ्याम् we can apply the rule “सुपि च” and by दीर्घ we get आभ्याम् । Here ‘अ’ इत्यस्य अन्तवत्त्वात् दीर्घत्वम् ।

मित—। सुगमा । ‘आद्यन्तवत्’ इत्यत्र ‘वति’ इन्वान्ते श्रूयमाणत्वात् प्रत्येकमभिसम्बध्यते । तदाह वृत्तौ—‘एकस्मिन् क्रियमाणं...आदाविव अन्ते इव स्यात्’ इत्यादि ॥ भाष्ये तु “व्यपदेशिवद् एकस्मिन्” इति सूत्रशिक्षा विहितम् ॥

[मन्त्रः “व्यपदेशिवदेकस्मिन्” इत्यपठित्वा सूत्रकारेण “आद्यन्तवदेकस्मिन्” इति उच्चार्य्य ‘एकस्मिन्’ प्रकृष्यि ‘आद्यन्तवत्’ सर्वद्रव्यं वसते इति इक्षितम् विहितम् इत्यास्तां

तावत्] ॥ इदम् भिम् इति स्थिते व्यदायत्वे पररूपे च सति “हलिलोपः” इति इद लोपे अ भिम् इति जाते “अतो भिम् एम्” इति भिसः स्थाने ऐसि प्राप्ते सति आह—

३४६ । नेदमदसोरकोः । ७।१।११ ॥

दी— । अककारयोः इदमदसोभिस् ऐस् न स्यात् । (बहुवचने भलिपे) एत्त्वम् = एभिः ॥ (“त्यदादीनामः” इति) अत्त्वम् । नित्यत्वात् ङेः स्मै. परचाद्धलि लोपः । अस्मै—आभ्याम्—एभ्यः । अस्मात्—आभ्याम्—एभ्यः । अस्य—अनयोः—एषाम् । अस्मिन्—अनयोः—एषु । ककारयोगे तु—अयकम्—इमकौ—इमके । इमकम्—इमकौ—इमकान् । इमकेन-इमकाभ्याम् इत्यादि ।

ऐम् is not to come in place of भिम् after the bases इदम् and अदम् not ending in ककार । Then इदम् + भिस् = इद + भिस् (by व्यदायत्वम्) = अ भिस्, (“by हलिलोप”) = एभिः. Here एत्व coming by the rule “बहुवचने भल्यत्” । In इदम् + ङे (ए) = इद + ए (by व्यदायत्व), we do not get यादेशः as in रामाय, but स्त्रै comes by the rule “सर्वनामः, स्त्रै”, for इदम् being सर्वनाम, स्त्रै is नित्य and comes in supercession of यादेशः । Then we get इद + स्त्रै which become अ + स्त्रै = अस्त्रै by हलिलोपः । Hence the author here says “अत्वम् । नित्यत्वात् ङेः स्त्रै पश्चात् “हलिलोपः” &c. Similarly आभ्याम् एभ्यः, अस्मात्, अस्त्र्य, अस्मिन् &c. In आम also there is व्यदायत्व, पररूपत्व, सुट् (as in सर्वेषाम्), then “हलिलोपः and lastly एत्व and षत्व and the form is एषाम् । Similarly एषु is formed. Declension of इदम् when ककार (अकच्) comes differs, for then the rules “अनाप्यकः” “हलिलोपः” and “नेदमदसोरकोः” &c donot apply, these being disallowed from operation owing to the prohibition ‘अककारश्च’ &c. Thus we get अयकम्—इमकौ—इमकान् &c.

मित— । “अतो भिस ऐस्” इत्यतः ‘भिस ऐस्’ अनुवर्तते । ‘अकोः’ इति षष्ठान्तम् ; अविद्यमानः कः ककारः यथोः तथोः इत्यर्थः । तदाह— ‘अकारयोः इदमदसोः इत्यादि । इदम्+भिस्=अ भिस्=एभिः । “बहुवचने भाल्येत्” इत्यत्र एत्वम् । इदम्+ङे इत्यत्र प्रथमं तावत् व्यदाद्यत्वम् ततः अस्य सर्वनामत्वात् अस्मि नित्यः । अतः नित्यत्वात् यादेशं वाधित्वा अस्मि स्वादेव, पश्चात् “इलिलोपः” इति इदलोपः ततः अस्मि इति ॥ अन्यत् सुगमम् ॥ ककारयोगे विशेषम् दर्शयति, यतः ककारयोगे “अनाप्यकः”, “इलिलोपः”, “नेदमदसोरकोः” इति सूत्राणां प्रवृत्तिर्नस्यात् ककारयोगे तन्निषेधात् ।

३५० । इदमोऽन्वादेशोऽशनुदात्तस्तृतीयादौ । २।१।३२ ॥

दी—अन्वादेशविषयस्य इदमोऽनुदात्तः अशादेशः स्यात् तृतीयादौ ।
अशु—वचनं साकृत्कार्यम् ।

When अन्वादेश (i. e, a subsequent assertion of one already mentioned) is to be made for the word इदम्, then अशु is to be substituted for it in तृतीया &c, and this is pronounced as अनुदात्त । The forms अस्मि with अशादेश are same as अस्मि without अशादेश, so the sutra should rather assert अनुदात्त only & not अशादेश also ; अशादेश having no significance here. So to remove this ambiguity now the author says that अशु is to come in place of इदम् along with अकच्, so अशादेश is significant here ; compare the example (though not given here) “इमकाभ्यां क्वाभ्यां रात्रिरधीता, अथो आभ्याम् अहरप्यधीतम्” ।

मित— । अन्वादेशे अशुवचनविधानाभावेपि अस्मि आभ्याम् इत्यादि लभ्यते “द्वितीयाटोस्तेनः” इति द्वितीयादौ विशिष्यविधानात् । तद् अनुदात्तत्वमेव विधीयताम्, अशुवचनं च निरर्थकमिति चेत् ? अत्र समाधत्ते—अशुवचनं साकृत्कस्य इदमो विहितम् ततो न निरर्थकम् । उदाहरणं यथा—“इमकाभ्यां क्वाभ्यां रात्रि-

रधीता, चयी, आभ्याम्, अहरप्यधीतम्' ॥ आदेशः कथनम्, अन्वादेशः अनुकथनम् । कथनसत्र विधानं न तु वस्तुनिर्देशमावम् । तेन इह न "ईपदर्थं मर्यादाभिविधौ यः । एतमातं जितं विद्यात्" पूर्वाधस्य च शब्देन अनुवादत्वात् । अन्वादेशस्तु इदमेतदो-
रसद्भावेपि बुद्ध्या सन्निधापितस्य अन्यतरस्य विधानमपि भवति "तर्थांशं सः...शैलसुता-
मुपेताम् । कथयामास च भर्तुरेताम्" ॥ तथा च काशिका—नेह पद्यादुच्चारण-
मावम् अन्वादेशः । किं तर्हि ? एकस्मैवाभिधेयस्य पूर्वं शब्देन प्रतिपादितस्य द्वितीयं
प्रतिपादनमन्वादेशः" । परसूत्रेपि अन्वादेशार्थः द्रष्टव्यः ॥

३५१ । द्वितीयो टौस्वेनः । २।४।३४ ॥

दी— । द्वितीयायां टौसोश्च परतः इदमेतदोरेनादेशः स्यात् अन्वादेशे ।
(अन्वादेशशब्दं व्याख्यायते—) किञ्चित् कार्यं विधातुमुपात्तस्य काव्यां-
न्तरं विधातुं पुनरुपादानमन्वादेशः" । यथा—'अनेन व्याकरणम्
अधीतम् 'एनं ह्यन्दोऽध्यापय' इति 'अनयोः पावत्रं कुलम्' 'एनयोः
प्रभूतं स्वम्' इति । एनम्—एनौ—एनान् । एनेन । एनयोः । इति
मन्ताः ॥

Eng.—Easy.

मित— । पूर्वसूत्रव्याख्यावसरे च द्रष्टव्या ॥ अधुना यकारान्तान् निरूपयन् आह-
'गणसंख्यानं' इति अदन्तचरादिः धातुः । ततः सुपूर्वात् स्वार्यं णिचि सति विचि-
सुगणि+विचि=सुगण्+विच् ("अन्धोपि दृश्यते" इति णिलोपः)=सुगण् (विचिं
इत्थावितौ ; ततः वीरपृक्तलोपः) इति प्रातिपदिकम् । अस्य सौ हलङ्गादिलोपेः
'सुगण्' इति रूपसिद्धिः । तदेवाह दीधितः—

दी— । गणयते विच् । सुगण्—सुगणौ—सुगणः । (सुगण्+सु इत्यत
"ङणोः कुक्कुक्षरि" इति टुक् विकल्पः । टुकि सति "चयी द्वितीया—" इति
वार्तिकेन टस्य ङः स्यात् । अतः टुक्पक्षे इरूपे तदाह—) सुगण्ट सु—सुगण्टसु
(टुग्रभावपक्षे रूपं यथा) सुगणसु ॥ (गणयतिः क्विप्, विशेषमाह—) क्विप् ।
"अनुनासिकस्य क्विभक्तोः" (६।४।१५) इति दीर्घः (सुगण् इति प्रातिपदि-

कम्) । (ततः) छगाश्—छगाशौ—छगाशः । (पूर्ववत्) छगाशठ्छ—
छगाशठ्छ—छगाशठ्छः इति श्रान्ताः ॥

Eng.—Easy.

(अथ नकारान्ताः कथ्यन्ते—) राजन्+सु इति स्थिति आह—

दी— । परधात् उपधादीर्घः ; हल्ङ्यादिलोपः । ततो नलोपः ।

राजा ।

मित— । राजन् सु इति “हल्ङ्याप्—” सूत्रेण सुलोपे सति प्रथमं तावत् पर-
त्वात् “सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ” इति प्राप्ती—उपधा इद्धिः । ततश्च प्रातिपदिकान्त-
नलोपः, तथा च सूत्रम् ‘नलोपः प्रातिपदिकान्तश्च’ । एवं ‘राजा’ इति सिद्धम् ॥
हे राजन् सू इत्यत्र हल्ङ्यादिना सुलोपे सति नकारस्य पदान्तात् प्रातिपदिकान्तत्वाच्च
लोपे प्राप्ति आह—

३५२ । न ङिसम्बुद्धयोः । ८।२।८ ॥

दी— । नस्य लोपो न स्यात् ङौ सम्बद्धौ च । हे राजन् ॥ ङौतु
छन्दस्युदाहरणम् । “सपां छलुकु—” इति छेलुकु । निषेधसामर्थ्यात्
प्रत्ययलक्षणम् । “परमे व्योमन्” । “छाबुत्तरपदे प्रतिषेधो वक्तव्यः”
(-वार्त्तिक) । ङौ विषये उत्तरपदे परे “न ङिसम्बुद्धयोः” इत्यस्य निषेधो
वाच्यः इत्यर्थः । चर्मणि तिलाः अस्य चर्मतिलः ; बह्वनिष्ठः ॥ राजानौ—
राजानः । राजानम्—रजानौ—राजानः । ‘अल्लोपोनः’ (इत्यकार-
लोपः) ; श्चुत्त्वम् ; न च अल्लोपः स्थानिवत् । ‘पूर्वशासिद्धे’ तन्निषे-
धात् । नापिवहिरङ्ग तथा असिद्धः । यथोद्देशपक्षे वाष्ठीं परिभाषां प्रति
श्चुत्त्वस्य असिद्धतया अन्तरङ्गाभावे परिभाषायाः अप्रवृत्तेः । जगार्हः—
राज्ञः । राज्ञा ॥

The न at the end does not elide when ङि or संबुद्धि follows. Thus
हे राजन् सू gives हे राजन् (with सुलोपः) । In राजन् ङि, राजन् is a ‘म्’
and not a “पद” । So how can the question of नलोपः which is to

come at the end of a पद arise here at डि ? Hence the author says that the example of डि (i. e, न not elided in डि) is in Vedic language. In vedic language the डि elides by the rule “सुपां सुलुक्—” (vedic rule), and then in राजन् डि, (डि being elided) we get राजन्, here न् at the end being about to elide this Sutra bars elision and we finally get राजन् &c (in डि in Vedic uses), witness the example here परमे व्योमन् । In राजन् डि though डि elides by लुक् and question of प्रत्ययलक्षण seems to cease by न् लुमतादस्”, still here is प्रत्ययलक्षणम् (being a vadic case), for otherwise the निषेध in this sutra with be useless. Hence the very fact of prohibition suggests प्रत्ययलक्षण here. If there is प्रत्ययलक्षण in vedic usages as परमे व्योमन् though डि elides by the word लुक् (see above), why then should not प्रत्ययलक्षण exist in examples of compounds like चर्मतिलः (compounded from चर्मणि तिला अस्य) and वृद्धनिष्ठ (compounded from वृद्धणि निष्ठा अस्य) and why thus डि-लुक् in समास be not by प्रत्ययलक्षण come under the operation of the rule yielding non-elision of न् ? Against this the Varttika “ङी उत्तरपदे—” bars the operation of this rule “डि संवृत्तौः” in case of डि if उत्तरपदे—follows (as in चर्मतिल &c). Thus चर्मतिलः । वृद्धनिष्ठः &c are got with नलोपः । Similarly राजानी—राजानः &c with उपधावृद्धि in सर्वनामस्थान affix. In राजन् + शस् (शस् not being a सर्वनामस्थान affix, we donot get उपधावृद्धि) । The rule “अलोपोऽनः” (Sutra 234) provides अलोप in अन् portion here. Thus we get राजन् + अस् which by अस्त्व (the rule being “ओ. अ ना चुः” becomes राजन् + अस् = राज्ञः We here need not apprehend स्थानिवत्त्व of अलोप here by the rule “अचः परस्मिन् पूर्वविधौ” for its स्थानिवत्त्व will be prohibited when अस्त्व

is to come in by the rule "पूर्वतासिद्धम्" । Again अज्ञोपः which with respect to भसञ्जा and सादिप्रत्ययः is वहिरङ्ग in comparison with अत्त्व which is अन्तरङ्ग being dependent on अ यीग only, should rather be regarded as असिद्ध by the maxim "असिद्धं वहिरङ्गमन्तरङ्गे" with respect to अत्त्व and thus अत्त्व is not to operate here. Against this the author says that though वहिरङ्ग still अज्ञोप is not असिद्ध with respect to अत्त्व । The reason is—this maxim being mentioned by भाष्यकार in the 6th chapter of Astadhyayi under the rule "वाहः ऋद्" is called a षष्ठी परिभाषा and it is regarded as to operate only in its own sphere by the maxim "यद्योद्देशं संज्ञापरिभाषाम् । But अत्त्व rule is in the 8th chapter and is असिद्ध by the rule "पूर्वतासिद्धम्" no matter whether अज्ञोप is अन्तरङ्ग । And thus in fact this षष्ठीपरिभाषा can not thus operate in matter of श्चुत्त्व it being असिद्ध respect to this परिभाषा । So in the from राज्ञः, अत्त्व must come in after अज्ञोप । Similarly राज्ञा is formed. In राजन्+भ्याम्, न being elided आत्त्व &c by the rule "सुपि च" is apprehended and we look forward—

मित्त— । "न लोपः प्रातिपदिकानस्य" इत्यतः 'नलोपः' (नस्य लोपः इत्यर्थः) अनुवर्तते । तदाह— 'नस्य लोपो न—' इत्यादि । ततः हे राजन् इति सिद्धम् ॥ राजन् ङि इत्यत्र 'राजन्' इत्यस्य मञ्जात् पदत्वाभावात् नलोपस्य प्राप्तिरिव नास्ति, तत् कथमत्र ङी नलोपो निषिद्धः ? इत्यत्रोत्तरमाह—'ङी' तु ङन्दस्यैव' इत्यत्र उदाहरणम् । उदाहरणं यथा—'परमे व्योमन्' । 'व्योमन्' इत्यत्र "सुपां सुलुक्—" इति ङान्दस्य सूत्रेण ङिलुकि सति प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य नलोपो प्राप्ते तद्विधिष्यते । अत्र ङी-लुका लुप्तत्वात् "न लुप्तत्वाङ्गस्य" इति सूत्रेण प्रत्ययलक्षणाभावः युक्तः ; किन्तु "निषेधसामर्थ्यात्" शायते यदत्र प्रत्ययलक्षणमङ्गैव अन्यथा निषेधः व्यर्थः स्यात् । अतः आह— "निषेधसामर्थ्यात् प्रत्ययलक्षणम्" एतदपि ङन्दसि सम्भवत्येव ॥ ननु यदि परमे व्योमन् इत्यादी ङी-लुका लुप्तत्वेऽपि प्रत्ययलक्षणं स्यात् तदा—चर्मणि तिस्रा अस्य

चमैतिलः, ब्रह्मणि निष्ठा अस्य ब्रह्मनिष्ठः इत्यादि समासेपि ङिलुकः प्रत्ययलक्षणमा-
त्रित्व “न ङिसंबुद्धोः” इत्यस्य सूत्रस्य प्राप्ती नकारस्य लोपनिषेधः कथं न स्यात् ?
अतः वार्तिकमाह—“ङाङुत्तरपदे प्रतिषेधो वक्तव्यः” । ब्रह्मनिष्ठ इत्यादी उत्तरपदे
परि ङिविषये “न ङिसंबुद्धोः” इति सूत्रस्य प्रवृत्तिर्प्रतिषिध्यते । तेन ब्रह्मनिष्ठ
इत्यादी नलोपः स्यादिव इत्यादि ॥ राजन् + शस् इत्यत्र शसो सर्वनामस्थानत्वाभावात्
उपधादीर्घे असति, “अङ्गोपोऽनः” इति सूत्रेण ‘राजन्’ इत्यत्र ‘अन्’ इत्यस्य अलोपे च
सति राजन् + अस् इति जाते यत्नेन राज्ञः इत्यत्र “अचः पूरयिन् पूर्वविधौ” इति
सूत्रेण अङ्गोपस्य स्थानिवत्त्वं न शक्यम् ? यत्त्वं कर्त्तव्यं “पूर्ववासिङ्गम्” इति सूत्रेण
अङ्गोपस्य स्थानिवत्त्वं न स्यात् । अन्यदपि अत्र द्रष्टव्यम्—अङ्गोपस्य भसंज्ञापेचः स्वादि-
प्रत्ययापेचः बहिरङ्ग एव, श्चुत्त्वं तु श्चुत्योगमात्रापेचः सन् अन्तरङ्ग एव । ततः
“असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे” इति परिभाषया कथं अङ्गोपः श्चुत्वविषये असिद्धः न स्यात् ?
इत्यत्र समाधानमाह—“असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे” इति परिभाषा तु षष्ठाध्याये “वाङ्-
ऊठ” इति सूत्रभाष्ये उक्तम् । अतः इयं ‘षाष्ठी परिभाषा’ । “यथोद्देशं संज्ञा-
परिभाषम्” इति पञ्चाशयत्वेन इयं परिभाषा निजस्थानमेव व्याप्रियते । एवं षष्ठा-
ध्याय्याः षष्ठमाध्यास्य चतुर्थपदे स्थितस्य श्चुत्वस्य विधाने सति “पूर्ववासिङ्गम्” इति
पुंस्यसासिङ्गत्वात् अन्तरङ्गापि इयं परिभाषा षष्ठाध्यायगता षाष्ठी सती न प्रवर्तते अतः
आह—“यथोद्देशपक्षे षाष्ठी परिभाषा प्रति श्चुत्वस्य असिद्धत्वम्” इत्यादि । एवमपि
राज्ञः इत्यत्र श्चुत्वनिर्वाहः एव । ततः श्चुत्वेन जञोः संयोगात् ‘राज्ञः’ इति
रूपसिद्धिः । एवम् राज्ञा इत्यादि ॥ राजन् + भ्याम् इत्यादी पदत्वात् नलोपे सति
“सुपिच” इति आत्वादि कथं न स्यात् इत्याशङ्क्य आह—

३५३ । नलोपः सुप्स्वरसंज्ञानुग्विधिषु कृति । ८।२।२ ॥

दी— । सुप्विधौ स्वरविधौ संज्ञाविधौ कृतितुक्विधौ च नलोपोऽसिद्धः,
नाम्यत्र—‘राजाश्च इत्यादौ । इत्यसिद्धत्वात् आत्वमेत्व’ ऐस्त्वं च न ।
राज्ञभिः । राज्ञे—राजभ्याम्—राजभ्यः । राज्ञः—राज्ञोः—राज्ञाम् । राज्ञि—
राजनि । प्रतिदिध्यतीति (प्रतिदिध्व + कनिन्) प्रतिदिवा—प्रात दिवानौ—
प्रतिदिवानः (इत्यादि राजवत्) । अस्य भविष्ये अङ्गोपे कृते—

In सुप्विधि (i. e, as regards rules on case-affixes) in स्वरविधि (i. e, when स्वर is to be enjoined), in संज्ञाविधि (i. e, when संज्ञा is being enjoined), in तुन्विधि of क्त affixes, नलोप is to be regarded as if it has not taken place at all. But in other place नलोप is to be deemed as taken place ; thus in समासविधि &c, नलोप is taken as accomplished, so we have राजाश्च । Hence in राजन् + भ्याम् and राजन् + भिस्, नलोप being असिद्ध we do not get दीर्घ (आल) by “सुप्-च” and ऐस्त्व by the rule “अतो भिस् ऐस्” respectively. So in राजन् + भ्यस् we do not get एत्व by the rule “बहुवचने भाल्लते” । The base प्रतिदिवन् is also like राजन् ; but in प्रतिदिवन् + शस् there being अलोप we look forward—

मित— । विधानं विधिः । सुप्च स्वरस्य संज्ञा च तुक्च, इन्द्रः । तेषां विधयः । तेषु । ‘कृति’ इति तुका सम्बध्यते ; अन्यत्र असम्भवात् । फलितं यथा— सुपोविधौ, स्वरविधौ संज्ञायां विधेयायाम् ; कृतिपरि यः तुक्, तस्य च विधौ नलोपः असिद्धः । अत्र “पूर्ववासिद्धम्” इत्यत्र नलोपे असिद्धे सति आरम्भो नियमायः । “एतेष्वेव नलोपोऽसिद्धो भवति नान्यत्र” । तथा च वसौ—नान्यत्र ‘राजाश्च’ इति । अत्र नलोपः सिद्धः एव । अत्र विस्तरव्याख्या च काशिकायां द्रष्टव्या ॥ प्रतिदीम्बतीति प्रति + दिव् (क्रीडायाम्) + कनिन् = प्रतिदिवन् इति प्रातिपदिकम् । अस्मै राजवत् रूपम् । किन्तु शसि भवात् राजवत् अलोपे कृते विशेषमाह—

३५४ । हल्लिच । ८ । ७७ ॥

दी— । रेफवान्तस्य घातोरूपघाया इङ्को दीर्घः स्यात् हलि । न न्नाल्लोपस्य स्थातिवत्त्वम् । (न पदान्त—इति सूत्रे) दीर्घविधौ तन्निषेधात् । बहिरङ्गपरिभाषा तुलन्यायेन न प्रवर्तते । प्रतिदीम्बः । प्रतिदीम्बा इत्यादि ॥ यज्वा—यज्वानौ—यज्वानः ।

The लपधा इक् vowel of a verb ending in र or व becomes दीर्घ when a हल् letter follows. Thus प्रतिदिवन् + शस् becomes प्रतिदिव् with

the penultimate vowel being lengthened. Here अल्लोप is not to be treated as स्थानिवत्, for its स्थानिवत्त्व is prohibited in connection with दीर्घविधि in the rule "न पदान्—" (ante.). And वहिरङ्गपरिभाषा also to make अल्लोप असिद्ध does not operate here for reasons discussed under the rule 352 in connection with the formation of the word राज्ञः ॥ (Rest Easy).

मित—। "वीरुपधाया दीर्घ इकः" इति अनुवर्तते । "सिंधिधाताः" इत्यतः "धाताः" च । "धाताः" इति 'वोः' इत्यस्य विशेष्यम् ; तदाह—"रिफवान्तस्य धाताः" इत्यादि ॥ ननु "अचः" परस्मिन्—" इति सूत्रेण अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वमाप्तिव्य अकारिण्य व्यवधाने सति हल्परत्वाभावात् कथमिह दीर्घः स्यात् इत्याकाङ्क्षायामाह—"अव अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वं नास्ति । दीर्घविधौ "न पदान्—" इति सूत्रे तन्निषेधात् ॥ वहिरङ्गपरिभाषाया अप्राप्तिसाव, 'राज्ञः' इति रूपसाधनावसरे व्याख्यातः ॥ यज्वन्-शब्दः सुटि राजवत् । शसि तु अल्लोपे प्राप्ते आह—

३५५ । न संयोगाद्ब्रह्मन्तात् । ६।४।१३७ ।

दी—। वकार-मकारान्तसंयोगात् परस्य अन्तोऽकारस्य लोपो न स्यात् । यज्वनः । यज्वना—यज्वभ्याम् इत्यादि । (ब्रह्मन्शब्दस्य शसि अनेन सूत्रेण अल्लोपे असति—) ब्रह्मणः । [ब्रह्मणा—ब्रह्मभ्याम् इत्यादि ।

The अकार of अन् portion of words having वकार or मकार as conjuncts preceding does not elide, when it is a "भ" । Thus यज्वन् + शस् = यज्वनः without अल्लोप, for here अन् portion comes after वान्त-संयोग । Similarly ब्रह्मन् + शस् gives ब्रह्मणः without अल्लोप, for अन् here is preceded by वान्तसंयोग ।

मित—। वय मय वनी, इन्धः ; ती अनी यस्य । तस्मात् संयोगात् । वान्त-संयोगात् वान्तसंयोगाच्च इत्यर्थः । "अल्लोपीनः" इति वर्तते ॥ अन्यत् सुगमम् ॥

'इत्' तत्रामकम् असुर' इतवान् इति इत् + हन् + क् ("प्रलभूष इवेषु क्त्विप्" इति) = इत् + हन् । असुर सौ विशेषं दर्शयति—

३५६ । इन्-हन्-पुषार्यम्नां शौ । ६।४।१२ ॥

दी— । एषां शावेव उपधाया दीर्घः नान्यत्र । इति (इत् + हन् + सु इत्यत्र दीर्घस्य) निषेधे प्राप्ते—

Eng.—Easy.

मित— । 'इन्' इति इन्नान्ताः सृजन्ते । इन्, हन्, पुषन्, अर्थमन् इत्यन्तानां सौ दीर्घः स्यात् । "जसृशसोः शिः" "शिः सर्वनाम स्थानम्" इति तदेव 'शि' अत्र सृजते । "नोपधायाः" (६।४।७) "सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ" इति सिद्धे नियमार्थोपधारम्भः । अतः आह— "शावेव... नान्यत्र" । ततः इत् + हन् + सु इत्यत्र उपधायाः दीर्घस्य निषेधे प्राप्ते आह—

३५७ । सौ च । ६।४।१३ ॥

दी— । इन्नादीनाम् उपधायाः दीर्घः स्यात् असम्बुद्धौ सौ परे । वृत्रहा । हे वृत्रहन् ।

The उपधा of इत्तन् words, of words ending in हन्, of पुषन् + अर्थमन्, becomes lengthened when सु not of संबुद्धि follows. Thus इत् + हन् + सु = इत् + हन् (with सुलोप by "इल्लङ्गाप्भ्यो—") = इत् + हन् + सु (with उपधादीर्घः) = इत् + हन् + सु (by "नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य") । But in सम्बोधन, न does not elide as in the case of राजन् by the rule "न ङिसंबुद्धौः" and there is no उपधादीर्घः also, and the result is इत् + हन् + सु ।

मित— । पूर्वस्वमवानुवर्त्तते । तदाह— "इन्नादीनाम्" इत्यादि । 'असंबुद्धौ' इति उक्तत्वात् "इत् + हन्" इत्यत्र दीर्घः न स्यात् ॥

दी— । "पकाजुत्तरपदे षः" (सूत्र) ३०७ इति (? अत्र यात्वम् । वृत्रहस्यौ—वृत्रहस्यः । वृत्रहस्यम्—वृत्रहस्यौ ।

Eng.—Easy.

मित—। “एकाजुत्तरपदेषु” इति सूत्रेण इवङ्घणी इत्यादि स्थाने षत्वम् । ‘ङन्’ इति एकाजुत्तरपदम् । नकारस्य षत्वनिमित्तं तु ‘इव’ इत्यत्र ‘र’ इति । ‘ङन्’ इत्यत्र ‘नः’ प्रातिपदिकान्तस्यः । अतः “एकाजुत्तर—” सूत्रस्य प्रवृत्त्या इवङ्घणी इत्यादि सिध्यति ॥ इवङ्घन्+श्स् इत्यत्र अङ्गोपि सति इवङ्घन्+अम् इति स्थिते षाङ्—

३५८ । हो हन्तेर्जिघन्नेषु । ७।३।५४ ॥

दी—। जिति षिति च प्रत्यये, नकारे च परे, हन्तेः हकारस्य कुत्वं स्यात् ।

Eng.—Easy

मित—। सुगमा । एवं इवङ्घन्+अस् इत्यत्र नकारे परे हन्तेः हकारस्य कुत्वे सति इवङ्घन्+अस् इति जातम् । मद्वाप्राणस्य हकारस्य कुत्वेन मद्वाप्राणः कवर्गस्यः घकारः एव स्यात् । अत्र पुनः “एकाजुत्तरपदेषु” इति षत्वे प्राप्तिं वदति—“हन्ते-रतपूर्वस्य” (८।४।२२) ‘इवङ्घः’ इत्यत्र अतपूर्वत्वाभावात् न षत्वम् । इति तदेव सूत्रं विभज्य व्याख्यायते—

३५९ हन्तेः—

दी—। उपसर्गात्थान्निमित्तात् परस्य हन्तेर्नस्य षत्वं स्यात् । प्रहयत्वात् ।

मित—। अत्र ‘प्र’ इत्यत्र षत्वनिमित्तस्य रकारस्य भिन्नपदस्यत्वात् अप्राप्तिं षत्वे वचनम् । अधुना प्रकृतमनुश्रियते—

३५० । अतपूर्वस्य । ८।४।२२ ॥

दी—। हन्तेः अतपूर्वस्यैव नस्य षत्वम् नान्यस्य । प्रवृत्तिः ।

Eng.—Easy.

मित—। अत्र सूत्रे “रषाभ्यां नोष्ः समानपदे” इत्यनुवर्त्तते । “उपसर्गाद्-समासिपि षोपदेशस्य” इत्यतः ‘उपसर्गात्’ इत्यस्ति । तच्च “तत्स्य” लक्षणा । अतः

—उपसर्गस्वात् इति लभ्यते । अतः पूर्वसूत्रे आह—उपसर्गस्वात् निमित्तात् परस्य इत्यादि । किन्तु योगविभागसामर्थ्यात्—“अतपूर्वस्य” इत्यंशे उपसर्गात् इत्यनुवृत्तिर्नास्ति । किन्तु ‘हन्तेः’ इत्यनुवर्तते । “रयान्यां भोगः” इति च । ततः क्लृप्तमाह—हन्तेरतपूर्वस्य नस्य षः स्यात् । सिद्धे सति नियमारम्भः । तथा च वृत्तिः—“नान्यस्य” इति । एवं प्र+हन्+लट् अन्ति=प्रहन्ति इत्यत्र “हन्तेः” इति प्राप्तं शलं, ‘अतपूर्वस्य’ इति नियमात् न भवति ॥ . “प्रातिपदिकान्तं तुम् विभक्तिषु च” (८४११) “एकाजुत्तरपदे षः” (८४१२) “कुमति च” (८४१३) “हन्तेरतपूर्वस्य” (८४१२) इति हि अष्टाध्याय्यां सूत्रपादक्रमः । ततः हतघ्नः इत्यत्र “प्रातिपदिकान्त—” इति निवर्तते, परत्वात् प्रकृतोपयोगित्वाच्च “एकाजुत्तरपदे षः” इति च प्राप्नोति । तदपि “हन्तेरतपूर्वस्य” इति सूत्रेण प्रतिषिध्यते । इदं च सूत्रम् “अनन्तरस्य विधिर्वा भवति—” इत्यादि परिभाषया विधिरपि भवतु प्रतिषेधोपि भवतु । तथा च ‘अतपूर्वस्य’ इति विधिमाश्रित्य प्रहन्ति इत्यत्र एव हन्तेः अन्यवहित—शलं वारयतु, “हन्तेः” इति च अनन्तरं सूत्रं निषेधयतु, न तु “एकाजुत्तरपदेः” इत्यादि—पूर्वगतानि सूत्राणि । इति आशङ्क्य दूचित उवाच—

दी—। योगविभागसामर्थ्यात् “अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा” (परिभाषा) इति न्यायं वाधित्वा “एकाजुत्तरपदे—” इति यात्वमपि निवर्तते । नकारे परे कुत्वविधिसामर्थ्यात् अल्लोपो न स्थानिवत् । वृत्रघ्नः । वृत्रघ्ना इत्यादि । यस्तु ‘वृत्रघ्नः’ इत्यादौ वैकल्पिक यात्वम् माधवेनोक्तं तत् भाष्यवार्तिकविरुद्धम् । एवं शाङ्गिन्, यथास्विन्, अर्च्यमन्, पूषन् । यथास्विन्निति विन्प्रत्यये इनोनर्थकत्वेपि ‘इन्हन्—’ इत्यत्र ग्रहणां भवत्येव । “अन्-इन्-असृ-मन् ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति” (५-) इति वचनात् । अर्थमिन् अर्थमशि । पूषि—पूषि ।

Owing to the force of योगविभाग (i. e., splitting up of the Sutra into two) the maxim “अनन्तरस्य विधिर्वा भवति” &c. is superceded here, and the rules “एकाजुत्तरपदे षः”, “कुमति च”, “प्रातिपदिकान्त—” are all barred by the rule “हन्तेरतपूर्वस्य” । So no शलं in हतघ्नः ।

In इतन्नः, अङ्गोप is not to be regarded as स्थानिवत्, and thus should not stand in the way of कुल here, for the very fact that कुल is enjoined when नकार follows suggests that here अङ्गोप is not to be regarded as स्थानिवत्, thus इत्तद्धन्+अस् = इत्तद्धन् + अस् = इतन्नः (without cerebral). Madhava however makes कुल optional in इतन्नः by the rule "प्रातिपदिकान्त—" and he says that "हन्नेरत्पूर्वस्य" bars "एकाजुत्तरपदेषः" &c. and not prior rules. But this being against भाष्य and Katyayana the author of Varttikas, is rejected. Thus the भाष्य writes "कुव्यवाये हृदिदेशे प्रतिषेधो वक्तव्यः" । किं प्रयोजनम् ? इतन्नः, सुन्नः" । Similarly शाङ्गिन्, यशस्विन् पूषन् &c. are declined. In यशस्विन् &c., इन् portion of विन् is not significant (अर्थवान्), so how can it come under the operation of the rule "इन्हन्—" &c. and the परिभाषा "अर्थवत् यदृशे नानर्थकस्य यदृशम्" standing in the way ? On this the परिभाषा is that "अन्, इन्, अस्, मस्, etc. signify तदन्तविधि both significantly and not significantly as well" and it thus says that इन् of विन् &c. is to be regarded as significant. In लि, the form is both अर्थविधि and अर्थमणि owing to optionality of अङ्गोप in लि by the rule "विभाषा लिङ्गोः" । Similarly both पूषणि and पूषि are correct in लि ।

मित— । अत्र बालमनोरमा द्रष्टव्या यथा—"यदि अत्पूर्वस्य इत्यनेन 'हन्ते' इति नत्वमेव व्यावर्त्तयति, तर्हि "हन्नेरत्पूर्वस्य" इत्येकमेव सूत्रं स्यात् । उपसर्गस्यात् निमित्तात् परस्य हन्नेरत्पूर्वस्य फलं इत्येतावतैव प्रवृत्तौ नत्वनिवृत्तिसम्भवात् । अतो योगविभागसामर्थ्यात् शलमावस्था नियम इति विश्रयते" । "एकाजुत्तरपदे—" इति शब्दं निवर्त्तते इत्यनेन "कुमति च", "प्रातिपदिकान्त—" इति सूत्रद्वयस्यापि व्यावर्त्तनयदृशम् अत्र सिद्धम्, अस् अत्रोपलक्ष्यत्वात् ॥ न चात्र "अचः अशस्विन् पूर्वविधौ" इति अङ्गोपस्य पूर्वधादपि शलविधौ सति, अङ्गोपस्य स्थानिकत्वमाश्रित्य

इतन्नः इत्यत्र कुलं न इति वाच्यम् । “हो ह्नोः—” इति सूत्रेण नकारे परे कुल-
विधिसामर्थ्यात् इदं प्रायते यदत्र अङ्गोपः न स्थानिवत् ; तदा सूत्रारम्भ एव व्यर्थः स्यात्,
तदाह—“नकारे परे कुलविधिसामर्थ्यात्” इत्यादि । अतः इतन्नः इति नत्वाभावे
कुलेन सिद्धम् ॥ माघवन्तु ‘इतन्न’ इत्यादि “प्रातिपदिकान्त” इति सूत्रेण अत्र
शत्वमपि साधयति । तन्मते “ह्नोरत्पूर्वस्य” सूत्रं, “एकानुत्तरपदेषुः” “कुमति च”
इति सूत्रद्वयस्य व्यावर्त्तकम्, नतु पूर्वगतस्य “प्रातिपदिकान्त—” इति सूत्रस्य । अतः
इतन्नः इत्यत्र शत्वमपि साधुत्वेन द्रढयति । किन्तु भाष्यवार्त्तिकविरोधात् एतदुपेत्यम् ।
तथा च भाष्य—“कुव्यवाये ह्नादेशेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः” । किं प्रयोजनम् ? इतन्नः
सुन्नः इत्यादि” । ह्नोरत्पूर्वस्य” इति सूत्रे “कुव्यवाये—” इतिवार्त्तिकात् अतपूर्व-
यहणं न कर्त्तव्यम् इति हि भाष्यमतम् एवमत्र शत्वप्रकारणे ह्नादेशकुव्यवाये सति प्रति-
षेधवचनात् “प्रातिपदिकान्त—” इति शत्वमपि ह्नादेशकुव्यवाये न भवति इति ज्ञायते ।
अतश्च माघवन्तमताह्वम् । “अर्थन्विअर्थमणि” इति “विभाषाङ्गिणीः” इति विकल्पात् ॥
अन्वत्सुगमम् ॥ अथुना मघवन्शब्दे विशेषवक्तुमाह—

३६० । मघवा बहुलम् । ६।४।२२८ ॥

दी— । ‘मघवन्’ शब्दस्य वा ‘त्’ इत्यन्तादेशः स्यात् । [‘त्’ इत्यस्य]
च इत् ।

Eng.—Easy.

मित— । “अर्थन्ः त् असौ” (६।४।२२७) इत्यतः ‘त्’ अनुवर्त्तते । ‘मघवा’
इति षष्ठाद्यै प्रथमा । ततः आह—‘मघवन्शब्दस्य’ इत्यादि । एवम् मघवत् इति
जाते सौ च परे आह—

३६१ । उगिद्वान् सर्वनामस्थानेऽधातोः । ७।१।७० ॥

दी— । अधातोः उगितोः नलोपिनोऽन्वतेरश्च लुमागमः स्यात् सर्वनाम-
स्थाने परे । उपधादीर्घः । मघवान् । इह दीर्घे कर्त्तव्ये संयोगान्तलोपस्य
अखिलत्वं न भवति । बहुलप्रख्यात् । तथा च “एवन्नुत्तन्—” (उनादि-

सूत्र) इति निपातनात्, (घनपर्यायात्) मघशब्दात् मतुपा च भाषायामपि शब्दद्वयसिद्धिम् आश्रित्य एतत्सूत्रं प्रत्याख्यातमाकरे । (मघवान् इति दीर्घः । तदाह) “हविर्जञ्जिति निःशङ्को मखेषु मघवानसौ” इति भट्टिः । मघवन्तौ मघवन्तः । हे मघवन् । मघवन्तम्—मघवन्तौ—मघवतः । मघवता—मघवद्गाम् इत्यादि । तृत्वाभावे—मघवा । ‘छन्दसि ईवनिपौ’ इति यनिघन्तं मध्योदात्तम् छन्दस्येव अन्तोदात्तं तु लोकेपि इति विशेषः । मघवानौ—मघवानु (इत्यादि) छटिराजवत् ।

तुम् is the augment of bases having उक् इत् (elision) at the end, of bases having the root अच् with न elided from it at the end, when सर्वनामस्थान affixes follow. Thus in मघवन्तम्, सु elides by the rule “हलञ्चापु भ्यो—”, then there is संयोगान्त लोप and the form is मघवन् which by उपधादीर्घ by the rule “सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ” (६।१।८) becomes मघवान् । Owing to the force of बहुल in the dictum “कचित्प्रवृत्तिः कचिदप्रवृत्तिः कचिद्विभाषा कचिदन्यदेव । विविर्विधानं बहुधा समीक्ष्य चातुर्विधं वाहुलकं वदन्ति”—here संयोगान्तलोप is not regarded as असिद्ध when उपधादीर्घ is to be made. If it be argued that let the form be मघवन् here, by adopting असिद्धत्व of संयोगान्तलोप, the author says that मघवान् with दीर्घ is adopted by writers, thus Bhatti has “हविर्जञ्जिति मघेषु मघवान्” । And Kaiyyata also in his भाष्यप्रदीप says that मघवान् is the form—it is got as मघवन् by निपातन् in the unadi Sutra “ब्रह्मन्—” and as मघवत् by adding मतुप् after मघ meaning ‘wealth’. And the base मघवत् with मतुप् becomes मघवान् (as दीर्घ) here ; उपधादीर्घ coming by the rule “अलसन्तस्य चाघातोः” (infra ६।१।१४) । So दीर्घ use as मघवान् is legitimate. Thus both मघवत् and मघवन् being got Kaiyyata rejects the sutra “मघवावहुलम्” both in Vedic and classical languages there are seen, though

differing in स्वर only. In सुट् affixes i. e., in first विभक्तिप्रत्यय मघवन् without 'व' is like राजन् &c. Now as regards the form of मघवन् in शस् (अस्) we look forward—

मित—। उगिदचाम् सर्वनामस्थानि अघातोः इति छेदः । उक् इति प्रत्याहारः । उक् इत् येषां ते 'उगितः' । 'अचः' इति नलोपयुक्तस्य अचुधातोः ग्रहणम् । 'अघातोः' इति 'उगित्' विशेषणम् । न तु अचतेः, तस्य स्वभावादेव घातुलभाव-ग्रहणात् । "इदितो नुम् घातोः" (७।१।६८) इत्यतः 'नुमः' अधिकारोऽयं वर्तते ; तदाह— "अघातोः उगितोः नलोपिनी अचतेः" इत्यादि । एवम् 'मघवन्' इत्यस्य 'व' इत्यस्य छेदित्वात् उगित् । ततः नुम् । ततश्च मघवन् न सु इति स्थिते हल्ब्यादिना सुलोपः, संयोगान्न लोपः । मघवन् इति । ततः "सर्वनामस्थानि—" इति उपधादीर्घं कर्त्तव्ये असिद्धोपि संयोगान्नलोपो— "कचित् प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिधिककः क्वचिदन्वदेव । विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य चातुर्विधं बाहुलकं वदन्ति—" इति बहुलग्रहणात् अस्य नित्यो भवति । ततः मघवान् इति रूपसिद्धिः । न चायं संयोगान्नलोपस्य असिद्धत्वमाश्रित्य मघवन् इति रूपं साधु इति वक्तुं शक्यम् । यतः दीर्घं प्रयोगः एव शिष्टसम्मतः, तथा च भट्टिः— "हविर्जञ्चिति.....मघवानसौ" इत्यादि । कैयटोपि भाष्यप्रदीपे मघवान् इति रूपं समर्थयामास ; अपि चाह— मघवन् इति "अनुत्तन्—" इति ऊष्णादि सूत्रेण सिध्यति, मघवत् इति तु धनपठ्यायात् मघशब्दात् मत्तुपि भवति । मघवत्शब्दस्य सौ तु मघवान् इति रूपम् "अत्वसन्नस्य चाघातोः" इति दीर्घः । अनेन च "मघवन् मघवत्" इति शब्दद्वयस्य लामे सति "मघवा बहुलम्" इति सूत्रं व्यर्थमेव इति कैयटस्य मतम् । किन्तु, "मघवन् मघवत्" इत्यत्र स्वरदिभेदसत्त्वात् तावत् कैयटमतं चिन्त्यं ॥ 'व' आदेशाभावे तु मघवा—मघवानौ इति राजवत् । सुटिति स्वादिपञ्चानां प्रत्याहारिणनिर्देशः अपि च मघवत्शब्दे यद्यपि स्वरविशेषः अस्ति न केवलं छन्दोगत एव किन्तु लोकेपि तदाह "छन्द-सौवनिपीच" इति वनिवन्तं मध्योदात्तं छन्दःरूपं । अन्तोदात्तं लोकेपि अस्ति" इत्यादि ॥ शसि मघवन् अस् इति स्थिते "अज्ञोपीनः" इति अज्ञोपे च प्राप्ते आह—

३६२ । श्वयुवमघोनामतद्धिते । ६।४।१३३ ॥

दी— । अन्नन्तानां भसंज्ञकानामेषाम् अतद्धिते परे सम्प्रसारणं स्यात् ।
 “सम्प्रसारणाच्च” (सूत्र ३१०) [इति पूर्वरूपम्] । (ततः) “आद्गुणः” ।
 मघोनः । ‘अन्नन्तानाम्’ किम् ? मघवतः, मघवता । स्त्रियां मघवती
 (अन्नत्वाभावात् न सम्प्रसारणम्) । अतद्धिते किम् ? माघवनम् । मघोना-
 मघवभ्याम् इत्यादि ॥ शुनः । शुना—श्वभ्याम् इत्यादि ॥ ‘युवन्’ इति शब्दे
 वक्ष्य उर्ये कृते—

The words अन्, युवन् and मघवन् ending in अन् and becoming a
 “भ” take सम्प्रसारण but not when तद्धित affixes follow. Thus मघवन्
 + अस् = मघ उ अन् + अस् । And by पूर्वरूप by the rule “सम्प्रसारणाच्च”
 the form is मघ उन् + अस् which by गुण by the rule “आद्गुणः” be-
 comes मघोन् + अस् = मघोनः । Similarly we get मघोना । Why do
 we say अन्नन्तानाम् in the इति here ? Witness मघवतः &c, where
 मघवन् being not ending in अन्, सम्प्रसारण does not come in. Simi-
 larly in मघवती meaning मघवतः स्त्री, स्त्रीष् comes by the rule “पुंथीनात्
 आख्यायाम्” । Here also मघवत् being not ending in अन् does not
 take सम्प्रसारण । Again why do we say अतद्धिते in the Sutra ।
 Witness the form माघवनम् without सम्प्रसारण । मघवादेवता अस् इति
 मघवन् + अष् = माघवन (Here अष् coming by the rule “सास्त्र देवता”) ।
 Here in मघवन् + अष् though मघवन् is a “भ” and ends in अष् still we
 do not get सम्प्रसारण, for अष् is a तद्धित affix, and the Vritti says
 “अतद्धिते परे सम्प्रसारणम्” । The sentence “न वनी माघवनी विनीदहेतुः”
 is also an instance on the point. So also—अन् + अस् becomes अन्
 by सम्प्रसारण । And युवन् + अन् becomes यु उ अन् + अस् = यु उन् +
 अन् (by पूर्वरूप) ; then we are to look forward—

मिध—। ना च युवा च मघवा च इति इन्द्रः । तेषाम् । “वसोः सम्प्रसारणम्” (६।४।१३१) इत्यतः सम्प्रसारणम् अनुवर्तते । ‘भस्’ (६।४।१२८) इत्यधिष्ठितमन्थेव । “अज्ञोपोऽनः” इत्याक्षरसूत्रात् अनः अपकथ्यते । [उत्तरसूत्रात् आनयनं नाम अपकर्षः] । तदपि श्रुवमघोनाम् प्रत्येकं विशिष्यति । ततः आह— ‘अन्नन्तानां भसंशकानाम्’ इत्यादि । मघवन् + अस् = मघ उ अन् + अस् इत्यत पूर्व-रूपार्थे वदति “सम्प्रसारणाच्च” । ततः मघउन् इत्यत्र “आद्गुणः” इति गुणः । एवं मघोः, मघोनां इत्यादि सिध्यति ॥ सूत्रे अन्नन्तानां आदीनां इति व्याख्यानात् मघवतः इत्यत्र अन्नन्तत्वाभावात् सम्प्रसारणं न स्यात् । एवं मघवतः स्त्री मघवती (“पुंघोशादाध्यायाम्” इति ङीष्) इत्यत्रापि अन्नन्तत्वाभावात् सम्प्रसारणं न प्रवर्तते । तदाह— “अन्नन्तानां किम् । मघवतः” । इत्यादि ॥ सूत्रे ‘अतद्धिते’ कथम् उक्तम् ? मघवा देवता अस् इति “सास् देवता” इत्यणि कृते माघवनम् । अत्र मघवन् इति अन्नन्तत्वेऽपि तद्धितप्रत्ययसत्त्वात् न सम्प्रसारणम् ॥ एवं अन्शब्दस्य सम्प्रसारणे सति युनः युना इत्यादि । युवन् शब्दस्य षसि वकारस्य सम्प्रसारणे, ततः पूर्वरूपे सति युउन् + अस् इति जाते पुनः यकारस्य सम्प्रसारणमाशङ्क्य आह—

३६३ । न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम् । ६।२।३७ ॥

दी—। सम्प्रसारणे परतः पूर्वस्य यथाः सम्प्रसारणं न स्यात् । इति यकारस्य (सम्प्रसारणेन) न इत्त्वम् । अत एव ज्ञापकात् अन्त्यस्य यथाः पूर्वं सम्प्रसारणम् (अन्यथा सम्प्रसारणनिषेधः व्यर्थः स्यात्) । युनः । युना—युवभ्याम् इत्यादि ॥ अर्वा । हे अर्वन् ।

When a सम्प्रसारण follows then a prior यष् letter does not further take सम्प्रसारण । Thus here in युउन् + अस् there is no further सम्प्रसारण of यकार, and so य here does not become इकार । This very sutra thus suggests that we are first to make सम्प्रसारण of the last यष् letter. Hence युउन् + अस् becomes युनः ॥ The base अर्वन् in सु becomes अर्वा like the base राजन् । Its सम्बोधन thus is हे अर्वन्, as in राजन् । Then we look forward—

मित—। सुगमा ॥ ऋधातोः वनिपि अर्बन् शब्दः अन्धे योगारूढः । तथाच
नैषधः “वाङ्मैरलुप्यत सष्टस्रहर्गर्गवः” । अस्य सौ, संनुवौ च राजवत् रूपम् ।
तदाह—‘अर्वा । ङे अर्बन्’ ॥ अस्य अन्यत्र विशेषं दर्शयति—

३६४ । अर्बणस्त्रसावनजः । ६।४।२२७ ॥

दी—। नञारहितस्य ‘अर्बन्’ इत्यस्य अङ्गस्य ‘त्’ इत्यन्त्यादेशः स्यात्
न तु सौ । उगित्वान्नुम् । अर्बन्तौ—अर्बन्तः । अर्बन्तम्—अर्बन्तौ—
अर्बतः (शसो सर्वनामस्थानत्वाभावात् न तुम्) । अर्बता—अर्बद्ग्याम् इत्यादि ।
‘अनजः’ किम् ? ‘अनर्वा’ यञ्बवत् ।

Of the base अर्बन् not preceded by नञ्, ‘त्’ is ordered at the
end when विभक्तिप्रत्यय other than सु (1st singular) follows. This
त् being उगित् allows नुमागम when सर्वनामस्थान affixes follow (as
in the case of नञ्वा—see ante). Thus अर्बन्तौ—अर्बन्तः &c. But
शस्, not being a सर्वनामस्थान affix, नुम does not come in and the
form is अर्बतः—so on. Why do we say अनजः in the Sutra ? Wit-
ness ‘अनर्बन्’ which does not thus being preceded by नञ्, take ‘त्’
and is declined like the base यञ्बन् ।

मित—। अर्बन्ः/त् असे अनजः इति सूत्रच्छेदः । अविद्यमानः नञ् यस्य तस्य
‘अनजः’ नञ्परहितस्य इत्यर्थः । ‘अनजः अर्बन्ः’ इत्यन्वयः । न सु इति असु ।
तस्मिन् । अङ्गस्य इत्यधिकृतमस्ति । फलितमाह—‘नञ्परहितस्य अर्बन्’ इति अङ्गस्य
इत्यादि ॥ अन्यत् सुगमम् ॥

[‘अलोन्नास्’ इति सूत्रे विहितः अन्त्यादेशः । स च अन्त्यास्य आदेशः इति
व्याख्यायते । अतः ‘अन्त्यादेशः इति यकारयुक्तः पाठः समीचीनः ॥ पथिन्, मथिन्
ऋभुचिन् इति नकारान्तानां विशेषं वल्यन्, आह—

३६५ । पथिमथ्यृभुक्षामात् । ७।१।८५ ॥

दी—। पृषामाकारो अन्त्यादेशः स्यात् सौपरे । ‘आ आत्’ इति प्ररने-
षण शुद्धाया एव व्यक्तेर्विधानात् नानुनासिकः ।

आकार is ordered at the end of the bases पद्यिन् मद्यिन् and ऋमु-
चिन् when सु follows. This आकार being in place of नकार, the
अनुनासिक, should naturally be अनुनासिक by आन्तरतम्यता । But this
is not the case here. For the explanation here is 'आ आत् ।' So
pure आ being enjoined it is not अनुनासिक by आन्तरतम्यता । Then
we look forward—

मित—। “अलोन्वस्य” इत्यनेन अन्वस्य नकारस्य आकारः स्यात् । न च
नकारस्य आन्तरतम्यात् अनुनासिक आकारः इह प्राप्नोति । यतः अत्र सूत्रे ‘आ आत्’
इति प्रसिध्यते शक्य आकारः विधीयते न तु अनुनासिक आकारः; एवं व्यक्तिनिर्देशोयम्
न तु आह्वतिनिर्देशः । यतः आह—“आ आत्” इति प्रश्नेषु शक्याया एव “इत्यादि ।
अधुना अनेन सूत्रेण पथि आ ऋमुचि आ इति स्थिते आह—

३६६ । इतोऽत्सर्वनामस्थाने । ७।१।८३ ॥

दी—। पथ्यादेरिकारस्य अकारः स्यात्सर्वनामस्थाने परे ।

Eng.—Easy.

मित । सुगमा । एवं पथ आ मथ आ ऋमुच आ इति जाते आह—

३६७ । थो न्यः । ७।१।८७ ॥

दी—। पथिमथोस्थस्य न्यादेशः स्यात् सर्वनामस्थाने परे । पन्थाः—
पन्थानौ—पन्थानः । पन्थानम्—पन्थानौ ।

The थ of the base पद्यिन् and मद्यिन् becomes थ when
सर्वनामस्थान affix follows. Thus we get the forms पन्थाः
पन्थानौ &c.

मित—। थः न्यः इति छेदः । ‘थः’ थकारस्य इत्यर्थः । ‘ऋमुचिन्’ इत्यत्र
थकारस्य असत्त्वात् तदयङ्गणम् निवृत्तम् । पथिमथियङ्गणम् तु अतुवर्त्तते । आदेशः
अकारः उच्चारणार्थः बोध्यः । ततः आह—पथिमथोः थस्य न्यादेशः स्यात् इत्यादि ।
एवं पथ आ इत्यादौ पन्थ आ = पन्थाः ॥ “इतोऽत्—” इति पद्यन् - मद्यन् - ऋमुचन् ।

“द्योत्यः” इति पयन्, मन्यन्, ऋतुचन् “सर्वनामस्थानि चा—” इति उपधादीर्घं पयानी मन्यानी ऋतुचाणी इत्यादि बोध्यम् ॥ अथना शशि विशेषमाह—

३६८ । तस्य टेलोपः । ७।१।८८ ॥

दी— । भसंज्ञकस्य पथ्यादेः टेलोपः स्यात् । पथः । पथा—पथि-
म्याम् इत्यादि । एवं मन्थाः । ऋमुक्षाः ॥ खियां नान्तलक्षणं ङीपि
भत्वात् टिलोपः—सुपथी नपरी । असुमुक्षी सेना ॥ आत्वं नपुंसके न
भवति “न लुमता—” इति प्रत्ययलक्षणनिषेधात् । सुपथिवनम् । “सम्बुद्धौ
नपुंसकानां नलोपो वा वाच्यः” (वार्तिक) हे सुपथिन्—हे सुपथि । “नलोपः
सुपस्वर—” इति नलोपस्य असिद्धत्वात् ह्रस्वस्य गुणो न ॥ (नपुंसके)
द्विवचने भत्वात् टिलोपः—सुपथि । शौ सर्वनामस्थानत्वात् सुपन्थानि ।
पुनरपि—सुपथि, सुपथी—सुपन्थानि । सुपथा । सुपथे—सुपथिम्याम् इत्यादि ।

Eng.—Easy.

मित— । “पथिमथ्यमुचाम्” इति अनुवर्तते । तदाह—“भसंज्ञकस्य पथ्यादेः”
इत्यादि ॥ मथ्यदन्डवाचि-मथिन्शब्दस्य पथिन्शब्दस्य ॥ ऋमुचिन् दन्डवाची ।
सौ आत्वे ततः इकारस्य अकारे च ऋमुक्षाः । अन्यत्र सर्वनामस्थाने इकारस्य
आकारः उपधादीर्घं च ऋमुचाणी—ऋमुचाणः । ऋमुचाणम्=ऋमुचाणी—ऋमुचः
इत्यादि ॥ सुशोभनः पयाः अस्याः इति बहुव्रीहौ “ऋत्रभ्यः” इति नान्तलक्षणे ङीपि
सति भत्वात् अनेन सूत्रेण टिलोपः । ततः सुपथी इति रूपसिद्धिः । एवमदसुपथी
सेना ॥ सु शोभनः पयाः अस्या वनस्य इति बहुव्रीहौ—सुपथिवनम् । अत्र नपुंसके
स्वमोर्लुंका लुप्तत्वात् “न लुमताश्च” इति प्रत्ययलक्षणं न स्यात् । ततः सौ विहि-
तम् आत्तमपि न भवति, तदाह “नपुंसके आत्वं न भवति” इत्यादि ॥ संबुद्धौ—
हे सुपथि इति रूपे सति “एङ्ङस्वात्—” इति ङस्वलक्षणो गुणो न । यतः “नलोपः
सुपस्वर—” इति सूत्रेण अत्र नलोपः असिद्धः एव ॥ नपुंसके द्विवचने ‘शौ’ विहितः ।
तद्योगे भत्वात्—सुपथी । नपुंसकवद्विवचने तु ‘शि’ सर्वनामस्थानमिति प्रागुक्तम् ।
ततः सर्वनामस्थानत्वात् थकारस्य न्यादेशे सति—सपन्थानि । एवं नपुंसकद्वितीया-

धामपि ॥ सुपथा—सुपथिभ्याम् इत्यादि अन्यत पुंलिङ्गवत् ॥ इदमपि अत्र अर्त्तव्यम्—पथिन्शब्दस्य समासान्ते “तीयाधारपथाः” इति । बहुव्रीहौ समासान्ते “बहुपथा नगरी”, तदभावे “सुपथी नगरी” । एवं बहुपथो जनपदः समासान्ताभावे तु सुपथ्याः जनपदः । नपुंसकी समासान्ते बहुपथं वनम् । तदभावे—सुपथि वनम् ॥

अधुना नित्यबहुवचनान्तस्य पञ्चन् शब्दस्य रूपम् वक्तुमुपन्यस्यति—

३६६ । षण्णन्ता षट् । १।१।२४ ॥

दी—। षण्णन्ता नान्ता च संख्या षट् संज्ञा स्यात् । “षड्भ्यो लुक्” । पञ्च । पञ्च । संख्या किम् ? विप्रुषः ; पामानः ॥ “शतानि, सहस्राणि”—इत्यत्र सन्निपातपरिभाषया न लुक् । सर्वनामस्थानसन्निपातेन कृतस्य नुमः तदविघातकत्वात् ॥ पञ्चभिः । पञ्चभ्यः । पञ्चभ्यः । ‘षट् चतुर्भ्यश्च’ (सूत्र ३३८) इति नुट ।

Numeral bases ending in ष् and न् are technically called as षट् । Thus the नान्त base पञ्चन् is a षट् । Then by the rule “षड्भ्यो लुक्” the विभक्ति प्रत्यय elide after षट्संज्ञक word. Thus पञ्चन्+जस्=पञ्चन्—(लुका लुप्तत्वात् प्रत्ययलक्षणाभावे उपधावृद्धिः न) । Then प्रातिपदिकान्त न् elides and we get पञ्च । Why do we take संख्या in the vritti ? Witness विप्रुषः (from the base विप्रुष्) and पामानः (from the base पामन्) । Here though the bases are षण्णन् and नान्त still these being not संख्यावाचक are not षट् संज्ञक, so विभक्ति प्रत्यय after these does not elide. Neuter bases शत and सहस्र take नुम् when शि follows (by the rules “जसश्चोः शिः”, “शि सर्वनामस्थानम्” and “नपुंसकस्य भलक्ष”) । Thus we get शतन् ई and सहस्रन् ई । Then by दीर्घ by the rule “सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ” we get शतानि and सहस्राणि । Here in the form शतन् ई and सहस्रन् ई the bases are नान्तसंख्या, and so विभक्तिप्रत्ययलोप (i. e. लोप of इ of शि) is to come. But that elision

does not come in owing to the सन्निपातपरिभाषा standing in the way. Thus the न् (नुम्) coming in connection with सर्वनामस्थान affix इ (शि) is not to destroy that सर्वनामस्थान affix. Then पञ्चन् + भिः = पञ्चभिः by नलोपः by the rule “नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य” । Lastly in पञ्चन् + भ्याम्, नुट् comes by the rule “षट्चतुर्भ्यश्च” and the form is पञ्चन् + नाम् । Now there is नलोप and this नलोप being असिद्ध, दीर्घ here by the rule “नामि” cannot come in, and we look forward—

मित— । “बहुगणवतिङिति संख्या” (१।१।२१) इत्यतः केवलं ‘सङ्गा’ इति अनुवर्तते, ‘षान्ता’ इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् । षथ नथ षी (एत्वेन षः) । तौ अतौ यस्याः सा । ‘सङ्गा’ इत्यस्य विशेषणम् । तदाह—‘षान्ता नान्ता च सङ्गा’ इत्यादि ; एवं पञ्चनशब्दस्य षट्संज्ञायाम् पञ्चन् + जस् इति स्थिति “षड्भ्योलुक्” इति जस् लोपे पञ्चन् इति जाते पदान्त—प्रातिपदिकान्त—नलोपः । ततः पञ्च इति; सूत्रे संख्यायङ्ग्यात् विप्रुष् पामन् इत्यादिशब्दानां धान्त—नान्तत्वेपि संख्यापरत्वाभावात् जस् लोपो न ; ततः विप्रुषः पामानः इति । अतः आह—“संख्याकिम् ? विप्रुषः पामानः” ॥ शत-सहस्रशब्दौ बहुवचनान्तौ नपुंसकविधौ । ततः “जस्शसोः शिः” “शिसर्वनामस्थानम्” “नपुंसकस्य ऋलचः” इति नपुंसके सर्वनामस्थाने शि इत्येतमुपजीव्य नुमिप्रार्त्ते शतन् शि (इ) सहस्रन् शि (इ) इति जाते एतयोः नान्तसंख्यातृमाश्रित्य शिलोपः न कार्यः । तदा सन्निपातपरिभाषाविरोधः स्यात् । ‘शि’ इति सर्वनामस्थानमुपजीव्य प्रवर्तितः नुम् (न्), शिसर्वनामस्थानं न विघातयेत् । ततः शतानि सहस्रानि इत्यादि स्यात् ॥ एवं पञ्चन् + भिः इत्यादौ नलोपे पञ्चभिः इत्यादि ॥ पञ्चन् + भ्याम् इत्यत्र ‘षट्चतुर्भ्यश्च’ इति नुटिसति पञ्चन् + नाम् इति स्थिति नलोपे च पञ्च नाम् इति जाते अत्र नलोपस्य असिद्धत्वात् “नामि” इति दीर्घं न स्यात् ; ततः वक्ष्यति—

३७० । नोपधाया । ६।४।७ ॥

दो— । नान्तस्य उपधायाः दीर्घः स्यात् नामि परे । नलोपः । पञ्चा-

नाम् । पञ्चलु ॥ परमपञ्च । परमपञ्चानाम् ॥ गौणत्वे तु न लुग्लुटौ ।
प्रियपञ्चा—प्रियपञ्चानः । प्रियपञ्चाम् । एवं सप्तन् नवन् दशन् ।

When नाम् follows then the उपधा of a नाम् base becomes lengthened. Thus पञ्चन् + नाम् becomes first पञ्चान् + नाम् yielding पञ्चानाम् with नलोपः । पञ्चन् + सु = पञ्चसु by नलोपः । When पञ्च is प्रधान then this is the declension as परमपञ्च, परमपञ्चानाम् &c. But when पञ्चन् in subordinate in बहुव्रीहि compounds then लुक and लुट् do not come in. Thus we get प्रियपञ्चानौ—प्रियपञ्चानः &c. Similarly सप्तन् नवन् and दशन् are declined.

मित— । 'न' इति लुप्तवर्णिकम् पदम् । नस्य इत्यर्थः । तदन्तविधिना नान्तस्य इति चाद्येः । "द्वलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः" इत्यतः दीर्घः वर्धते । "नानि" इति चास्ति । तदाह— "नान्तस्य उपधायाः दीर्घः स्यात् नामि परे" ॥ नलोपे सति दीर्घस्य असिद्धत्वात्, प्रथमं तावत् दीर्घः ततो नलोपः इति ॥ पञ्चन् शब्दस्य प्राधान्ये तु पञ्चवत् रूपम् यथा परमासौ पञ्च च इति विशङ्गे परमपञ्चन् शब्दे ॥ प्रियाः पञ्चयस्य इति बहुव्रीहौ पञ्चन्शब्दस्य गौणत्वे तु पञ्चवत् लुग्लुटौ न । "न तिसृचतस्र" इति सुबन्धाख्यावसारे प्रियतिस्र इत्येतस्य गौणत्वे यथा तथाप्यत ॥ एवं सप्तन् नवन् दशन् ।

अधुना अष्टन् शब्दस्य विशेषं कथयति—

३७१ । अष्टन आ विभक्तौ । ७।२।८४ ॥

दी— । अष्टनः आत्त्वं स्यात् हलादौ विभक्तौ ।

Eng.—Easy.

मित— । "राद्यो हलि" इति उच्यते स्यात् 'हलि' अपठ्यते । उच्यते स्यात् आनय-
नम् अपकर्षणं नाम अपकर्षः इति प्रागुक्तम् । ततः आह— "अठनः आत्त्वं स्यात्
हलादौ विभक्तौ । अत्रापि ग्राहः एव आकारः । एवं अत्रिनिर्देशोऽयम् न तु
आकृतिनिर्देशः । अतः व्याख्याने 'हलि' इति अयद्यपि सति आनि परे विभक्तिमादि
आत्त्वं कृते नान्तलाभावात् नष्टसंज्ञाः । ततः "अष्टत्तर्भय" इति लुङ्गमि न । तेन

अष्टाम् इति अनिष्ट' रूपम् स्यात् । अतः व्याख्यानं वृत्तौ 'हलि' रट्यते ॥ जस्शसोस्तु
ज्ञापकात् आत्त्वम् इति अनुपदं वक्ष्यते ॥ वैकल्पिकञ्चैदम् आत्त्वम् । "अष्टनो
दीर्घात्" (६।१।२७२) इति सूत्रे दीर्घं गृहणात् ज्ञापकात् इत्यपि वक्ष्यते ॥

३७२ । अष्टाभ्य औश् । ७।१।२१ ॥

दी— । कृताकारात् अष्टनः परयोः जस् शसोः औश् स्यात् । 'अष्टभ्यः'
इति वक्तव्ये कृतात्वनिर्देशः जस्शसोर्विषये आत्त्वं ज्ञापयति । 'वैकल्पिकं
चेदमष्टन आत्त्वम् । "अष्टनो दीर्घात्" इति सूत्रे दीर्घप्रहणात् ज्ञापकात् ।
अष्टौ । अष्टौ ॥ परमाष्टौ ॥ अष्टाभिः । अष्टाभ्यः । अष्टाभ्यः । अष्टा-
नाम् । अष्टह ॥ आत्त्वाभावे अष्ट अष्ट—इत्यादि पठ्यन्वत् ॥ गौणत्वे तु
आत्त्वाभावे राजवत् । (? तेन) शसि प्रियाष्टनः । इह पूर्वस्मादपि विधौ
अष्टनोपस्य स्थानिवद्भावात् न ष्टुत्वम् । कार्यकालपक्षे वहिरङ्गस्य अष्टलो-
पस्य अस्तिद्धत्वात् वा (न ष्टुत्वम्) । प्रियाष्टना इत्यादि । जस्शसोरनु-
मीयमानम् आत्त्वं प्राधान्ये एव न तु गौणतायाम् । तेन प्रियाष्टनः
(प्रियाष्टन् शब्दस्य इत्यर्थः) हलादावेव वैकल्पिकमात्वम् । प्रियाष्टाभ्याम्—
प्रियाष्टाभिः । प्रियाष्टाभ्यः । प्रियाष्टाभ्याम् । "प्रियाष्टनो राजवत् सर्वं
हाहावृत्वापरं हलि ॥" इति नान्ताः ॥

Of the base अष्टन् to which आकार is added औश् comes in place
of जस् and शस् । In this sutra we have अष्टाभ्यः in place of the लघु-
निर्देश अष्टभ्यः ; this implies that आत्त्व is to be enjoined when जस् and
जस् are to be added. For authority says—this आत्त्व of अष्टन् is op-
tional. Nor can it be argued that अष्टाभ्यः is used in persuance of
the rule "अष्टन आ विभक्तौ" । That आत्त्व is to come after अष्टन्
optionally is proved from the use of the word दीर्घात् in the sutra
"अष्टनो दीर्घात्" । If this आत्त्व be compulsory then the use of दीर्घात्
to prohibit its ऋसान्त use of अष्टन् becomes unnecessary. So we

say that दीर्घग्रहण in the above sutra proves the optionality of आत्व in the matter of the base अष्टन् । Thus we get अष्टी &c. अष्ट &c. is the form like those of पञ्चन् when आत्व does not come in. The base अष्टन् when subordinate in बहुव्रीहि समास as प्रियाष्टन्, is declined like the base राजन् । Thus in शम् we get प्रियाष्टन् । Here we do not get शत्व by टुत्व in सन्धि, for अलोप here is असिद्ध i.e., is regarded as not taken place at all. Or—taking the view of कार्यकालत्व of संज्ञा and परिभाषा i.e., these are to be applied with reference to लत्व, then also वहिरङ्ग अलोप is असिद्ध । So we get प्रियाष्टन् &c., without शत्व । The आत्व that is inferred in the matter of जस् is also to come when अष्टन् is प्रधान and not गौण (subordinate). So the base प्रियाष्टन् takes optional आत्व in इलादि विभक्ति only. Thus प्रियाष्टाभ्याम्—प्रियाष्टाभिः &c. So the final result is that the base प्रियाष्टन् is like राजन् when आत्व does not come and is like हाहा when आत्व comes. Here end नान्त bases.

मित— । “जसूशमो शिः” इत्यतः ‘जशशसीः’ अनुवर्तते । ‘अष्टा’ इति गुरुनिर्देशः कृतान्तं ज्ञापयति । आत्वस्य वैकल्पिकत्वात् लघुनिर्देशे सम्भवत्यपि गुरुनिर्देशात् इदं ज्ञाप्यते । अतः आह—‘अष्टभ्यः’ इति वक्तव्यं कृतान्तनिर्देशः जसूशसीर्विषये आत्वं ज्ञापयति । “अष्टनः आ विभक्तौ” इति सूत्रसत्त्वात् प्रमाणिकगौरवस्य अदीपत्वाच्च गुरुनिर्देशः कृतः इति चेत् ? मैवम् । यतः इदम् आत्वं वैकल्पिकमैव । अस्य वैकल्पिकत्वञ्च “अष्टनो दीर्घात्” (६।१।१७२) इति सूत्रे ऋस्त्वव्याहृतये दीर्घग्रहणात् ज्ञाप्यते । तस्य सूत्रस्यायमर्थः—दीर्घात् अष्टन्शब्दात् असर्वनामव्याप्त-विभक्तिरुदात्ता । यदि आत्वं नित्यं स्यात् तर्हि अष्टभिः इति ऋस्त्वनिवारणाय दीर्घग्रहणमनर्थकं स्यात् । आत्वस्य विकल्पितत्वे तदभावपक्षे अष्टभिरिति ऋस्त्वयुक्तव्यावर्त्तपक्षसत्त्वात् दीर्घग्रहणमनर्थकं । एवं दीर्घग्रहणात् अष्टन आत्वस्य वैकल्पिकत्वं ज्ञाप्यते एव । आत्वपक्षे—अष्टी इत्यादि । तदभावपक्षे अष्ट इत्यादि पक्षवत् ॥ अष्टन् शब्दस्य बहुव्रीहौ गौणत्वे

सति आत्माभावे राजवत् । प्राधान्ये तु आत्वम् ॥ कार्यकालपक्षे इत्यादि वैकल्पिकम् । “यथोद्देशं संज्ञापरिभाषम् ; कार्यकालं संज्ञापरिभाषम्” इति द्वौ पक्षौ । क्वचित् लक्ष्यानुरोधात् संज्ञापरिभाषे स्त्रोद्देशं परित्यज्य अन्यथापि आश्रीयते । इति पक्षमाश्रित्य ‘प्रियाट् नः’ इत्यत्र अज्ञोपस्य बहिरङ्गस्यापि असिद्धत्वं स्यात् ततः ष्टुत्वेन णत्वमत्र न स्यात् । अज्ञोपस्य स्थानिवत्त्वात् ष्टुत्वमपि न इति उक्तम् । अतः ‘प्रियाट् नः’ इत्यत्र ष्टुत्वेन णत्वं न । संज्ञापरिभाषयोः यद्योद्देशपक्षत्वं तु “न डि सम्बन्धोः” इति सूत्रावसरे राज्ञः इति रूपसिद्धिविषये व्याख्यातम् । तदपि द्रष्टव्यम् ॥ प्रियाटन् शब्दस्य हलादिविभक्तौ आत्वम् वैकल्पिकम् । आत्वपक्षे होहावत् । अनात्वपक्षे राजवत् रूपम् । तदाह—“प्रियाट् नो राजवत् सर्वं होहावच्चापरं हलि” इति । इति नान्ताः ॥

अधुना धकारान्ताः निरूप्यन्ते । बुध + क्तिप् = बुध् इति धकारान्तः शब्दः । अस्य सौ विशेषं दर्शयति—

दी— । भष्भावः । जग्त्वचत्त्वे । भुत्—भुद्—बुधौ—बुधः । बुधा । भुद्भ्याम् । भुत्सु । इति धास्वाः ।

मित— । “एकाचो वशो भष्—” इति पदान्ते भष्भावः । ततः जग्त्वचत्त्वे । भुत्—भुद् इत्यादि ॥

अधुना युज्शब्दस्य रूपदर्शनप्रसङ्गात् तद्वृत्तात्पत्तिं दर्शयति—

३७३ । ऋत्विग्दधृक्स्त्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक् ञ्चाञ्च । ३।२।५६॥

दी— । एभ्यः क्तिन् स्यात् । अलाक्षणिकमपि क्तिञ्चत् कार्यं निपातनात् लभ्यते । निरूपपदात् युजेः क्तिन् । [‘क्विन् इत्यत्र] क्नावितौ ।

These words are formed irregularly with क्तिन् । कुल etc. though not regular in ऋत्विक्, दधृक् etc. comes here owing to निपातन । निपातन allows some operation though not specifically mentioned in the sutra. युज् (क्नुच् also) takes क्तिन् though not preceded by any

उपपद । क and न in क्तिन् are इत् । वि only remains which also will elide being अपृक्त । Thus युञ्+क्तिन् gives the प्रातिपदिक्—युञ् ; and we look forward for declension.

मित—। अच्ः सपि उपपदे, युजिक्नुञ्चोः, केवलघोः क्रुञ्चं न लोपाभावश्च निपात्यते । निपातनवशाच्च 'अलाचनिकम्' सूत्रे अविहितम् अपि [लक्षणानि सूत्राणि शब्दार्थात्] किञ्चित्कार्यं लभ्यते यथा 'अल्विज' इत्यादौ "वश्च—” इति पलापवादः कुलम् इत्यादि ॥ इदमपि अत द्रष्टव्यम् चतुर् यजति इत्यं वमादिषु वाक्येषु क्तिन् । सकर्मकत्वेऽपि उपपदस्य नियमो निपात्यते । धृषोतीति क्तिन् दधृक् । द्विवचनादिकं निपात्यते । सृजन्तितामिति क्तिन् ; क्तिनि प्रत्ययोऽमागमश्च निपात्यते—सृक् । दिशन्तितामिति कर्मणि क्तिन् निपात्यते—दिक् । उत्सृञ्चतीति क्तिन् । तिखोपधत्वादिकं निपात्यते—उष्णिक् । प्राञ्चति इति सुम्भावे क्तिन् निपात्यते—प्राञ् ; एवं प्रत्यङ्मुदङ्ङादयः । युनक्तीति केवलात् क्तिन् निपात्यते युङ् । क्रुञ्चतेः इति केवलात् क्तिन् नलोपाभावश्च निपात्यते क्रुञ् ॥

३०४ । कृत्तित् । ३।१।६३ ॥

दी—। सन्निहिते धात्वधिकारे तिङ्भिन्नः प्रत्ययः कृत्तसंज्ञः स्यात् ।

In the jurisdiction of धातु, affixes other than तिङ् are called कृत् । Thus क्तिन् is a कृत् affix ; and then किन्नन्त words are प्रातिपदिक by the rule "कृत्तद्वितसमासाच्च" ।

मित—। 'क्तिन्' इत्यत्र कर्णौ इतौ । ततः वि इति स्थिते इकारः उच्चारणार्थः । एवं तस्य लोपे जाते 'व्' इति स्थिते आह—

३०५ । वेरपृक्तस्य । ३।१।६७ ॥

दी—। अपृक्तस्य वस्य लोपः स्यात् ॥ "कृत्तद्वित—” इति (युञ् इत्यस्य) प्रातिपदिकत्वात् स्वादयः ।

An अपृक्त-व elides. Thus 'व' the remainder of वि after इकार लोप,

elides by this rule and we get युञ् only which as already said is a प्रातिपदिक by the rule “हत्तद्धित—” ।

मित— । एवं युञ् व् इत्यत्र व्लोपे युञ् इति जातम् । तच्च ह्रदन्त्वान् “हत्तद्धित—” इति प्रातिपदिकः । ततः युञ् + सु इति जाते आह—

३७६ । युजेरसमासे । ७।१।७१ ॥

दी— । युजेः सर्वनामस्थाने नुम् स्यादसमासे । सुलोपः । संयोगान्तलोपः (सूत्र ५४) ।

नुम् is ordered in the base युञ् when not compounded and when सर्वनामस्थान affixes follow. Thus in युञ् सु we have नुम् yielding युञ् ज् सु, and सु elides by “हल्ङ्खावभ्यो—” । Then by संयोगान्तलोप ‘ज’ also elides and the result is युञ् ।

मित— । “ङमिदचाम् सर्वनामस्थाने चाधातोः” इत्यतः सर्वनामस्थाने वक्तते ; “इदितो नुम् धातोः” इति सूत्रात् नुम् वर्त्तते च । अतः आह—“युजेः सर्वनामस्थाने” इत्यादि ॥ असमासे कथमुक्तम् ? सुट् युनक्ति इति क्विपि उपपदे समासे सुयुञ्सु इति स्थिते न नुम् । किन् अत्र न भवति केवलस्य युजेः किन् विधानात्, किन्तु क्विप् एव भवति । ततः “चोः कुः” इति कुत्वे सुलोपे सुयुक्—सुयुग् इति जायते इति सर्वमेतत् उत्तराय वक्ष्यते ॥ प्रकृते तु युञ् सु इत्यत्र नुमि युञ् सु इति जाते हल्ङ्खादि सुलोपे संयोगान्तलोपे च ‘युञ्’ इति स्थिते आह—

३७७ । क्विञ्प्रत्ययस्य कुः । ८।१।६२ ॥

दी— । क्विञ् प्रत्ययो यस्मात् तस्य कवर्गोऽन्त्यादेशः स्यात् पदान्ते । नस्य कुत्वेन अनुनासिको ङकारः । युञ् । “नश्चापदान्तस्य ङलि” इति नुमोऽनुस्वारः । परसवर्णः । तस्यासिद्धत्वात् “चोः कुः” (सूत्र ३७८) इति कुत्वे न । युञ्जौ—युञ्जः । युञ्जस्—युञ्जौ—युजः । युजा—युगभ्याम् इत्यादि ॥ (पूर्वसूत्रे) असमासे क्विम् ? सुयुञ् इति क्विपि उपपदसमासे ‘सुयुञ्’ इति जाते सौ—नुम् न स्यात् । ततः क्विमित्याह— ।

When final in a पद, a base to which the affix क्तिन् is added takes कवर्ग at the end. Thus in युन् which is क्तिन् प्रत्ययान्त takes कवर्ग at the end giving युङ्। Here nasal ङ comes by कुल, for 'न्' of युन् in nasal. Then in युन्ञ् औ the 'न्' becomes अनुस्वार by the rule "नयापदान्तस्य भक्ति" (ante) and this अनुस्वार becomes nasal ञ् by परसवर्णे by the rule "अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः" (८१५८)। Now this परसवर्ण is असिद्ध being later with regard to the operation of the rule "चोः कुः (८२१३०) which is earlier in the order of अष्टाध्यायी, so we do not get कुल here, and the result is युञ्चौ ; युञ्चः &c. Why do we say असमासे in the prior rule "युजिरसमासे" ? Witness the base सुयुञ् (with क्तिप् and उपपदत्) where नुम् does not come (in सु)। And for the form in सुयुञ्+सु (which is क्तिवन्त, क्तिन् being after युञ्—not preceded by any उपपद) we look forward—

मित—। "भक्तानां जशाऽन्ते" इत्यतः अन्ते अनुवर्त्तते । 'क्तिन्प्रत्ययस्य' इति व्याख्यायते—'क्तिन् प्रत्ययोद्यच्चात् तस्य' इति ॥ एवं युन् इति अनुनासिक 'न्' इत्यस्य कुलेन अनुनासिक ङकारः एव स्यात्, ततः 'युङ्' इति रूपसिद्धिः । युञ् + औ इत्यत नुमा युन्ञ्+औ इति जाते 'न्' इत्यस्य "नयापदान्तस्य—" इति सूत्रेण अनुस्वारि सति युञ् औ इति जाते, ततः "अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः" (८१५८) इति परसवर्णेन युञ्ञ् औ इति स्थितम् । अस्य परसवर्णस्य परत्वात् "चोः कुः" (८२१३०) इति कुलं प्रति असिद्धः एव । "विपद्यामपिपूर्वं प्रति परं शास्त्रमसिद्धम्" इति "पूर्वतासिद्धम्" (८२११) इति सूत्रे व्याख्यानसत्वात् । ततः युञ्चौ इत्यादि भवति ॥ पूर्वसूत्रे असमासे कथं कथितम् ? असमासे सुयुञ् शब्दे नुम् यथा न स्यात् इत्यर्थम् इति प्रागुक्तम् ॥ सुयुञ् + सु इत्यत क्तिन्प्रत्ययाभावात् कुले अप्राप्तिं अन्यसूत्रेण तदेव कुलं विधीयते—

३७८ । चोः कुः । ८२१३० ।

टी—। कवर्गस्य कवर्गः स्यात् भक्ति पदान्ते च । इति कुत्वम् ; "क्तिन् प्रत्ययस्य—" इति कुत्वस्यासिद्धत्वात् । सुयुञ्—सुयुञ्, सुयुञ्—सुयुञ् ।

(“यजेरसमासे” इत्यादि सूत्रे) युजेः इति ध तुपठितेकारविशिष्ट—
स्यासुकरयाम् न तु इका निर्देशः तेनेह न (युजिप्रहणात् इकृशून्यस्य युज-
धातोः नुम् न) । युज्यते समाधत्ते इति युक् । “युजसमाधौ” दैवादिके
आत्मनेपदी ॥ (खजि इति धातोः इदित्त्वान्नि खञ् इति धातोः क्पि खञ् इति
प्रातिपदिकम् । अस्य सौ सुलीपे ततः—) संयोगान्तलोपः । खन्—खञ्जौ—
खञ्जः इत्यादि । (राजधातोः क्पिपि ‘राज्शब्दः तस्य रूपाध्याह—) “बश्च—”
इति षत्वम् । जश्चत्वत्त्वेः । राट्-राड, राजौ, राजः । राट्त्सु—राट्सु ।
पूर्वं विभ्राट् ॥ (देवेज्जशब्दमाह—) देवेट्—देवेजौ—देवेजः ॥ विश्वसृट्—
विश्वसृजौ—विश्वसृजः । इह ‘सृजियज्योः कुत्व न’ (भाष्य ग्रयोगात्)
इति क्लीबे वक्ष्यते ॥ परिसृट् (परिसृज्जशब्दे व्रश्चादिना षत्वम्) ॥ षत्व-
विधौ राजिमाहचर्यात् “ट्भ्राजि दीसौ” इति फणादिरेव पृच्छते । यस्तु
एज् ञेज् भ्राज् दीसौ” इति तरुप कुत्वमेव । विभ्राक्—विभ्राग् । विभ्राग्-
भ्याम् इत्यादि ॥ “परौ व्रजेः षः पदान्ते”— पराबुपपदे व्रजेः क्विप्
स्यात् दीघश्च पदान्तदिपये षत्वं च । परित्यज्य सर्वं व्रजतीति परिभ्राट्—
परिभ्राजौ—परिभ्राजः ।

कवर्ग is ordered in place of चवर्ग when भल् letter follows or
when at the end of a पद । Thus सुयुज् + स् with elision of सु by
“हलभ्यावभ्यो—” gives सुयुक् and सुयुग् by कुत्व । The rule “क्विप्प्रत्ययस्य
कुः” is explained as क्विप्प्रत्ययो यथात्, and now if in सुयुज् we say that
युज् has elsewhere क्विन् after it in युज्, so it should take कुत्व by the
rule—“क्विप्प्रत्ययस्य कुः” ; on this the author says that the rule—
“क्विप्प्रत्ययस्य—” is regarded as असिद्ध when कुत्व by the present rule
is being done. So कुत्व after सुयुज् is by the rule “चोः कुः” । युजि in
the rule “युजे रसमासे” &c. is इकारयुक्त य जि of the धातुपाठ and not mere
enumeration by इ here. So the root युज् without इ does not
come under the purview of the rule “यजेरसमासे” &c. Hence युज

समाधी with क्तिप् gives युञ् without तुम् by the rule "युञ्जरसमासे" । The root खञ्ज (from खञ्जि+इदित्वात् तुम्) with क्तिप् gives खञ्ज् ; by संयोगान्त-लोप after सुलोप gives खन् in 1st case singular. The base राज् (from राज्द्वीप्+क्तिप्) is declined as राट्-राड् &c.—here षत्व coming by the rule "ब्रह्म—" &c. (rule 294). Similarly विभाञ्ज and देविञ् (देवान् यजते इति क्तिपि सम्प्रसारणे सति देविञ्-शब्दः) are declined as विभाट्, देवेट् &c.—(ब्रह्मादिना षत्वम्) । Similarly विश्वसृट् from विश्वसृञ् is declined. Here कुल by the rule "किन्प्रत्ययस्य कुः" cannot come, for भाष्यकार uses रञ्ज् सृट् &c. and this will be said in declension of neuter consonant bases. The base परिसृञ् also has षत्व by ब्रह्मादिषुत्, भाञ् of the ऋणादि class is taken owing to its connection with the root राज् of that class. भाञ् from the root "एञ् सेञ् भाञ् दीप्ती" however takes कुल by the rule "चोः कुः" । Thus विभाक् &c. is got. The root ब्रज् with पर as its उपपद takes क्तिप् and the base then becomes lengthened, and in पदान्त the base takes षत्व as well by the Varttika "परौ ब्रजैः षः पदान्ते" । Thus the base परित्वाड् is declined as परित्वाड् &c., with षत्व and ञश्चत्व । By षत्व परित्वाड् is also got as in राट् and राड् above. Hence here "चोः कुः" does not operate.

मित—। सुगमा—॥ विश्वसृट् इत्यादि षत्वमेतत् "किन्प्रत्ययस्य कुः" "चोः कुः" इत्युभयोरपवादः रञ्ज् सृञ्भ्याम् इति भाष्यप्रयोगात् । अन्यथा "चोः कुः" इति ; किन् प्रत्ययेति वा कुलं स्यात् ; विधाता विश्वसृग्विधिः इति केषाञ्चिदभरे अपपाठः ॥ विश्वसृञ् राजते इति । विश्व + वाञ् + क्तिप् ("सत्सृष्टिष—" इति सूत्रेण क्तिप्) = विश्वराञ् । षत्व रूपविषये विशेषमाह—

३७६ । विश्वस्य वसुराटोः । ६।३।१२८ ॥

दी—। विश्वशब्दस्य दीर्घोऽन्त्यादेशः स्यात् वसौ राट्शब्दे च परे ।

विश्वं वल्लः यद्य स विश्वावल्लः । 'राडिति' पदान्तोपलक्षणार्थम् । चत्त्वम-
विवक्षितम् । विश्वाराड्—विश्वाराड्, विश्वराजौ—विश्वराजः । विश्वा-
राड् भ्याम् इत्यादि ।

दीर्घ is ordered at the end of the base विश्व when वसु or राट् follows. Thus विश्वं वसुः यस्य gives विश्वावसुः । The word 'राट्' here in the sutra is taken as the पदान्त of the word राज् in विश्वराज् । And by taking राट्, only चत्त्वञ्चुक्ता is not meant, but जञ्चल्यक्त—'राड्' is also taken, so the auther says "चत्त्वमविवक्षितम्" (i. e. चत्त्व only is not intemed here). Thus we get विश्वाराट्, and विश्वाराड्, and विश्वाराड् भ्याम् &c.

मित— । चत्त्वमिति सूत्रे ; 'वसुराटोः' इत्यत्र 'राट्' यद्वयम् न केवलम् चत्त्वञ्चुक्तास्य उपलक्षणम्, किन्तु जञ्चल्युक्तस्य 'राड्' इत्यस्यापि । व्याख्यानान् एवं प्रायते ॥ विश्वाराट्, इत्यादि । अत्र प्रयादित्वेष पलम् । ततः जञ्चल्युक्ते । इमदप्यव द्रष्टव्यम्— "यद्यपि वै पादिक" अथ— "इति षष्ठं "जोः क्तः" इति क्तान् परम् । तथापि चवर्गान्त प्रयादि—विषये पत्वमपवादत्वात् नासिद्धम्— इति बालमनोरमा ॥ भृञ्जतीति क्विपि "यद्विजा—" (६।१।२६) इति सम्प्रसारणाच्च" इति रेफस्य ऋकारः इत्यर्थः । पूर्वरूपे चुले च भृञ् इति प्रातिपदिकम् । अस्य सौ विशेषमाह—

३८० । स्कोः संयोगाद्योरन्ते च । ८।२।२६ ॥

दी— । पदान्ते ऋलि च परे यः संयोगः तादाद्योः सकार—ककारयोः लोपः स्यात् । भृट्—भृङ् । अस्य श्चुत्त्वेन शः । तस्य जश्त्वेन जः— भृजौ—भृजः ॥ "ऋत्विग्—" इत्यादिना ऋतानुपपदे यजेः क्विन् । क्विन्नन्तत्वात् कुत्वम् । ऋत्विक्—ऋत्विग्, ऋत्विजौ—ऋत्विजः ॥ "शतसस्य" (सूत्र २६०) इति नियमात् न संयोगान्तलोपः । ऊक्—उर्ग, ऊजौ, ऊर्जः ॥ इति ज्ञान्ताः ॥

At the end of a पद or when a भ्रज् letter follows, then स्र् or व् elides if these are leading letters of a final compound consonant (संयुक्तवर्षे) । Thus in भ्रस्र्ज्, स्र् leads in the final संयुक्तवर्षे and it elides leaving भ्रज् (“यद्भिज्या—” इति रिफस्र् चकारः सम्प्रसारणेन) which become भ्रष् by त्रयादिस्र् yielding finally भ्रड् by जश्त्व and भ्रट् by चत्वं । In भ्रस्र्ज् श्री the स्र् by श्नुच्च becomes श्र्, and the ड् becomes ज् by the rule “भ्रलां जश् भ्रशि” (८११५३) yielding finally भ्रञ्ची ; similarly भ्रज्जः is got. Now the base चत्विज् is being enumerated. It is derived as चतौ यजते इति चत् + यज + क्तिन् ; here क्तिन् coming by the rule “चत्विग्दधक्—” &c (ante). Then in चत्विज्, सु (स्र्), स्र् elides by the rule “ह्रस्वार्धभ्यो—” and final ज् becomes क् by the rule “क्तिन्प्रत्ययस्र् कुः” । Thus the form is चत्विक् । Now the base ऊर्ज् is being declined. Here संयोगान्तलोप does not take place owing to the prohibition in the rule “रास्त्रस्र्” (see and rule 240) so we get ऊर्कं, उर्गं &c.

मित— । “भ्रलो भ्रलि” (८१२१२६) इत्यतः ‘भ्रलि’ अनुवर्तते “संयोगान्तस्र्-लोपः” (८१२१२३) इत्यतः लोपः वर्तते । ‘पदस्र्’ इत्यधिकृतमस्त्विव । स्र् च क् च स्त्री ; तयोः । ‘संयोग’ इति लुप्तपठौकं पृथक् पदम् । “सः संयोगः तदायोः इति व्याख्यानात् अत्रगम्यते । फलितमाह—“पदान्ते भ्रलि च परे य संयोगः तदायोः सकारककारयोः लोपः स्यात्” । स्त्रीलोपः संयोगान्तलोपं बाधते, अन्यथा तद्वैयर्थ्यापत्तेः । भ्रञ्चीति किपि “यद्भिज्या—” इति सम्प्रसारणम् । “स्त्रीः—” इति सलोपः । “वृश्—” इति जस्र् षः । जश्त्वेन डः । “वावसाने” इति चत्वं-विकल्प—भ्रट् ॥ भ्रस्र्ज् श्री इत्यत्र सस्र् श्नुच्चेन शः । “भ्रलां जश् भ्रशि” इति शस्र्जः— भ्रञ्ची इति ॥ “चत्विग्दधक्—” इति स्र् षे च तौ उपपद्व्यजघातोः क्तिन् चत्विज् इति प्रातिपदिकम् । अस्र् सौ ‘क्तिन्प्रत्ययस्र् कुः’ इति कुत्वे सति चत्विगु—चत्विद् इत्यादि ॥ “ऊर्ज्, बलप्राणनयोः इति प्रातिपदिकम् । अस्र् संयो-

गान्तसोपः न स्यात् “रात्सस्व” (सूत्र २८०) इति निषेधात् । ततः “चोः कुः” इति कुलेन ऊर्क्—ऊर्क् इत्यादि सिध्यति । इति जान्ताः ॥

अधुना दकारान्ताः निरूप्यन्ते—त्यदशब्दः तत्पदपर्यायः । अस्य सौ—“त्यदादीनामः” इति अकारे अनयादेशे सति त्व अ इति जाते “अतो गुणे” इति धरुपादेशे च त्व + सु (स्) इति जातम्, अतः आह—

दी— । त्यदाद्यत्वं पररूपत्वं च ।

३८१ । तदोः सः सावनन्त्ययोः । ६।२।२०६ ॥

दी— । त्यदादीनां तकारदकारयोः अनन्त्ययोः सः स्यात् सौ परे । स्यः । त्यौ—त्ये । त्यम्—त्यौ—त्यान् ॥ सः—तौ—ते । परमसः— (प्राधान्ये अपि आदेशः भवति) परमनः परमतौ—परमते ॥ (“त्यदादीनामः” इति त्यदादिना द्विपर्यन्तानामेविष्टिः इति प्रागुक्तम् । तदपि “तदोः सः—” इत्यत्र अनुवर्तते तदाह—) द्विपर्यन्तानामित्येव । नेह—त्वम् ॥ न च (“लाहौसौ” इत्यत्र) तकारोच्चारणसामर्थ्यात् नेति वाच्यम् (द्विपर्यन्तानाम् इति अत्र न वर्तते इति वाच्यम् इत्यर्थः) । (‘त्वाहौसौ इत्यस्य इत्यर्थः) अतित्वम् इति गौणे (तकारोच्चारणस्य) चरिताथेत्वात् (द्विपर्यन्तानाम् इत्यनुवृत्तौ ‘त्वम्’ इत्यत्र सत्त्वं स्यात् । “लाहौसौ” इति सूत्रे तकारोच्चारणम् गौणे अतित्वम् इत्यत्र सार्थकञ्च भवेत् । संज्ञायां गौणत्वे सत्त्वस्य सर्वाद्यन्तगणकार्यत्वेन अप्रवृत्तेः “लाहौसौ” इति सूत्रे तकारोच्चारणस्य अतित्वम् इति गौणत्वे लब्धप्रयोजनत्वाच्च ‘द्विपर्यन्तानाम्’ इत्यवयवे त्वम् इत्यत्र सत्त्वं तु स्यादेव । तदाह “अतित्वम् इति गौणे चरितार्थत्वान् । ततः आह—) । संज्ञायां गौणत्वे चात्त्वसत्त्वे न । (संज्ञायामुदाहरति—) त्यद्—त्यदौ—तद् । अतित्यद्—अतित्यदौ—अतित्यदः ॥ य—यौ—ये ॥ एषः—एतौ—एते ॥ अन्वादेशे तु एनम्—एनौ—एनान् । एनेन । एनयोः । एनयोः ॥

Of words of त्यदादि class तकार + दकार not at the end changes into सः । Thus त्व+सु becomes स्यः (by तकार being replaced by

स)। Similarly तद्+सु=सः this replacement holds also when
 * त्वद् or तद् &c. is prominent though in compounds, so we get
 परमसः &c. In the sutra “त्वदादीनामः”, the counting is up to the
 word द्वि by the वाचिक “द्विपर्यन्तानामवेष्टिः”, and this comes down
 in this present rule also. So in त्वम् which is read after द्वि, त्
 does not change into स। Nor can it be argued that owing to
 the force of तकारोच्चारण in the सूत्र “त्वाहौ सौ” सत्व does not take
 place by the present rule in the case of त्वम्, and the taking of
 द्विपर्यन्तानाम् in the rule “त्वाहौसौ” being significant in the cases
 of अतित्वम् where ‘त्वम्’ being subordinate (गौण) can not take सत्व
 by the rule; we hold that सत्व will take place in the case of त्वम्
 if द्विपर्यन्तानाम् is not taken into account in the present sutra.
 When words of the त्वदादिगण denotes designation or when these
 words are गौण (subordinate) in compounds then अत्व by the
 rule “त्वदादीनामः” or सत्व by the present rule will not take place.
 Thus decline त्वद्—त्वदी &c. when त्वद् denotes संज्ञा; so also
 decline अतित्वद्—अतित्वदी &c. when त्वद् is गौण ॥ ...to denote
 अन्वादेश (subsequent assertion) एन is ordered in place of एतद्
 in द्वितीया, तृतीया singular etc by “द्वितीया ठौस्त्रेनः”।

नित—। “त्वदादीनामः” इत्यतः ‘त्वदादीनाम्’ वर्तते। तदाह—“त्वदा-
 दीनाम्, तकारदकारयोः” इत्यादि ॥ अत्रसूत्रे अनन्वयोरिति उक्तत्वात् “त्वदादीनामः”
 इत्यनेन, विप्रतिषेधपरिहारः, भिन्नविषयताप्रतिपादनात्। अकृते अनन्वयसङ्घे
 संवृत्तौ तदसु इत्यत्र विप्रतिषेधे तस्सु इति जाते सस्य इति सुलोपे हेसः इति च
 प्रसज्यते। भार्थं तु हेस इति दृश्यते इत्यास्तां तावत् ॥ द्विपर्यन्तानाम् इत्यादि—
 व्याख्यानं तु दीक्षितलिखनावसरे चुद्राचरिण उक्तम् ॥

अधुना दान्तयोः गुणद—अस्यद् शब्दयोः विशेषं वदति—

३८२ । छे प्रथमयोरम् । ३।१।२८ ॥

दी—। युष्मदस्मद्भ्यां परस्य छे इत्येतस्य प्रथमाद्वितीययोश्च अमादेशः स्यात् ।

अम् is ordered after the bases युष्मद् and अस्मद् in the 1st and 2nd cases and in छे (i. e, fourth case singular affix).

मित—। "युष्मदस्मद्भ्यां ऊसोऽम्" (३।१।२८) इत्यतः 'युष्मदस्मद्भ्याम्' वर्तते । 'छे' इत्यविभक्तिको निर्देशः ; व्याख्यानान् 'छे' इति लुप्तपठौकम् इति बोध्यम् । प्रथमयोः इति प्रथमाद्वितीयाविभक्तौलक्षणा । 'तदाह—'युष्मदस्मद्भ्यां परस्य छे इत्येतस्य' इत्यादि । ततः युष्मद् अम् अस्मद् अम् इति स्थिते आह—

३८३ । मपर्यन्तस्य । ३।२।६१ ।

दी—। इत्यधिकृत्य ।

This is an अधिकार सूत्र ।

मित—। सुगमा ।

३८४ । त्वाहौ सौ । ३।२।६४ ॥

दी—। युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्व अह इत्येतावादेशौ स्तः सौपरे ।

त्व and अह are respectively ordered in place of the bases युष्मद् und अस्मत् including up to its मकार, when सु follows.

मित—। युष्मदस्मदीः यथाक्रमं मपर्यन्तस्य 'त्व अह' आदेशौ भवतः सौ परे इति वचनात् 'युष्म' इत्येतस्य त्व, 'अस्म' इत्येतस्य अह आदेशः । अन्योऽकारः लघ्वारणार्थः । स्थान्यादेशौ शेषपि हलन्तौ । तेन त्वद् अहद् इति जाते, 'अम्' इति स्थिते च आह—

३८५ । शेषे लोपः । ३।२।६० ॥

दी—। आत्वयत्व निमित्तेतरविभक्तौ परतः युष्मदस्मदोरन्त्यस्यलोपः स्यात् । "अतो गुणे" । "अभिपूर्वः" (सूत्र १६४) । त्वम् । अहम् ॥

ननु 'त्वं स्त्री' 'अहम् स्त्री' इत्यत्र 'त्वअम्' 'अह अम्' इति स्थिते अमि पूर्वरूपं परमपि बाधित्वा अन्तरङ्गत्वात् टाप् प्राप्नोति । सत्यम् । "अलिङ्गे युष्मदस्मदी" । तेन स्त्रीत्वाभावात् न टाप् । यद्वा शेषे इति सप्तमी स्थानिनोऽधिकरणत्वविवक्षया । तेन मपर्यन्तात् शेषस्य 'त्वद्' इत्यस्य लोपः स्यात् । स च ("शेषेलोपः" इति च इत्यर्थः) परोऽपि अन्तरङ्गे अतो गुणे कृते प्रवर्त्तते । अदन्तत्वोभावात् न टाप् ॥ परमत्वम् । परमाहम् । अतित्वम् । अत्यहम् ।

The final portion of य षद् and अषद् elides when विभक्तिप्रत्ययः other than which direct आत्त्व and यत्त्व follows. Thus in त्वद् अम् and अहद् अम् we get त्व अम् and अह अम् by अन्वलोप by this rule. Then the rule "अतोऽगुणे" directs पररूप here & no दीर्घ also can come in by the rule "अमिपूर्वः" (No. 194 ante). And finally we get त्वम् and अहम् । Now a question arises here:—In the case of त्वं स्त्री and 'अहं स्त्री', त्वम् and अहम् are feminines, so in the formation of त्वम् and अहम् i.e. in त्व अम् and अह अम्, पूर्वरूपादिभ्य by the rule "अमिपूर्वः" though later in the order of अटाप्ञायी can not come in, for टाप् the feminine affix is अन्तरङ्ग here, and being अन्तरङ्ग it prevails over even परसुप् । This is a reasonable argument indeed. But भाष्यकार under the rule "साम आकम्" says that यु षद् and अषद् have no separate genders i.e. they are same in all genders. So यु षद् and अषद् not being feminine bases टाप् must not come in here. Or—take सप्तमी in शेषे of this rule in the sense of षष्ठी, then the meaning is शेषस्य i.e. मपर्यन्तस्य here. Thus the अद् portion of य षद् and अषद् elides according to this view. Thus in त्व अद् अम् and in अह अद् अम्, this मपर्यन्तात् शेषलोप follows even if the अन्तरङ्गण by the rule "अतोऽगुणे" is done. So the form

acc to this view—is ल् अम् and अद् + अम् । Now in this stage ल् and अद् being not ending in अकार, टाप् can not come in. So in both ways युष्मद् and अष्मद् take no genders. This rule applies even when words end in युष्मद् and अष्मद् no matter they are subordinate or not. Thus परमत्वम् अतिलम् &c are got.

मित— । “अहनः आ विभक्तौ” इत्यतः ‘आ’ वर्तते ‘योचि’ (७।२।८२) इत्यतः ‘य’ अस्ति । ‘शेषे’ इति विभक्तिविशेषयमितम् । शेषे विभक्तौ इत्यर्थः । कथं शेषः ? यताकारः यकारश्च न विहितः स शेषः । “युष्मदशदोरनादेशी”— (७।२।८६) इत्यादिभिद्यतुभिः सूतैर्यैवास्त्वं यस्त्वं च न विहितं स शेषः इति च फलितम् । तस्मिन् परे युष्मदशदोः अन्यस्वलोपः स्यात् । तथा चीकं काशिका-याम्—“पञ्चम्याश्च चतुर्थ्याश्च षष्ठीप्रथमयोरपि यान्यद्विवचनाभ्यव तेषुलोपो विधीयते” ॥ तेन त्वद् सु अद्द सु इत्यत्र त्व् अम् अद् अम् इति जाते पररूपे च त्वम् अद्म् इति ॥ अत्र व्याख्यानान्तरम् यथा—आदेशोः मपर्यन्तस्व विधीयते । मपर्यन्तात् योन्वः स शेषः । शेषे इति षष्ठ्यर्थे सप्तमी । शेषस्व मात् परस्वलोपः । अङ्गागष्टिलोप इत्यर्थः । एतदेव व्याख्यानान्तरम् दीक्षितः उल्लिखति युष्मदशदोः स्त्रीत्वनिषेधावसरे । भाष्यकारवचनात् (“अलिङ्गं युष्मदशदो” इति) अत्र स्त्रीत्वसूचकटाप् निषिद्धः ; व्याख्यानान्तरे अङ्गोपः टाप् निवर्तयति ॥ व्याख्यानान्तरपक्षेपि अदन्तत्वाभावात् न टाप्—त्व् अद्, अद् अद् इत्यत्र पररूपे सति त्वद् अद्द इति स्थिते अदोलोपे त्व् अद् इत्यतयोः अदन्तत्वाभावान् न टाप् इति फलितम् ॥ युष्मदशदोः त्वाहादेशे तदन्तरिधिरस्ति । अतः “ङे प्रथमयोरम्” इति गौणेषु अत्र प्रवर्तते तदाह ‘परमत्वम् अतिलम्’ इत्यादि ॥

अधुना युष्मद् औ अष्मद् औ इत्यत्र “ङे प्रथमयोरम्” इति अस्मि सति युष्मद् अम् अष्मद् अम् इति जाते आह—

३८३ । युवावौ द्विवचने । ७।२।६२ ॥

दो— द्वयाशक्तौ युष्मद्स्मदोर्मपर्यन्तस्य युवावौ स्तो विभक्तौ ।

If duality is spoken of then युव and आव are ordered for युषद् and अषद् respectively up to its म, when case-affix follows.

मित—। “युषद्अदोरनादेशे—” इत्यतः युषद्अदोः वर्त्तते । “मपर्यन्तस्य” इत्यधिकारोपि अस्ति । तदाह—“इयोरुक्तौ युषद्अदोः” इत्यादि । तेन युवद् औ आवद् औ इति स्थिते “शिविलोपः” प्राप्नोति ; (पूर्वसूत्रे व्याख्यानान्तरं द्रष्टव्यम्) । आलयलेतरनिमित्तविभक्तौ इति व्याख्यानं तु न दोषः ।

३८७ । प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम् । ७।२।८८ ॥

दी—। इह युष्मदस्मदोराकारोऽन्त्यादेशः स्यात् । युवाम् । आवाम् । “औडि” इत्येव द्विवचन् । भाषायाम् किम् ? युवं वस्त्राणि । मपर्यन्तस्य किम् ?—साकञ्चकस्य मा भूत् । यवकाम् । आवकाम् । ‘त्वया’ ‘मया’ इत्यत्र ‘त्वया’ ‘मया’ इति मा भूत् । ‘यवकाभ्याम्’ ‘आवकाभ्याम्’ इति च न सिध्येत् ।

In classical language आकार is ordered at the end of युषद् and अषद् in 1st and 2nd dual. Thus in युवद् औ and आवद् औ we get युवा औ and आवा औ by आकारादेश by this rule, then अम् coming by the rule “उप्रथमयोः अम्” we get युवाम् and आवाम् । Here “शिविलोपः” does not apply, for the विभक्ति here causes आल । As this आकार is ordered both in 1st and 2nd dual, so the reading ‘औडि’ for ‘प्रथमायाश्च द्विवचने’ should have been better here. Why do we say भाषायाम् in the sutra ? Witness यवं वस्त्राणि in vedic language without आल । Why do we say मपर्यन्तस्य here ? Even if the आदेश be for the whole of युषद् and अषद् then also युवाम् and आवाम् are got. But then if युव and आव be ordered for the whole of युषद् and अषद्, then in अकञ्च too युव and आव being for the whole of युषकद् and अषकद् we get युवाम् and आवाम् without hearing of ककार ।

So we say मपर्यन्तस्य in the prior rule, so that युव and आव are not ordered along with अकच् after युषद् and अखद् । Further if मपर्यन्तस्य in not said here then in this अधिकार on the strength of the maxim “श्रीकार सकार भकारादौ सुप् सर्वनाम्नः प्रागकच्, अन्यत् सुपन्तस्य टेः प्राक्” we have युवकाम् + आवकाम्, but then we say that ल्या and म्या should come for ल्या and म्या if मपर्यन्तस्य is not taken here, in the following way :—If “लमाविकवचने” be for the whole of युषद् and अखद् and not up to its म, then in 3rd singular in युषद् आ and अखद् आ we get ल् आ and म आ, and lastly यत् coming by the rule “योचि” we get ल्या and म्या । So for the formation of ल्या and म्या, मपर्यन्तस्य is to be said in this jurisdiction. If again it be argued that ल्या and म्या may be got thus without taking मपर्यन्तस्य here :—let एत् come for अकार in ल् आ and म् आ by changing the rule योचि into “अच्यत्” yielding ल्या and म्या,—then we are to say that मपर्यन्तस्य is taken here so that युवकाभ्याम् and आवकाभ्याम् are formed with ककार heard here भकारादि सुप् following अकच्, must come before सर्वनाम्नः, and not after..

मित— । एवम् आलनिमित्तमत्र विभक्तिः । तेन “शेषेलोपो” न भवति । युवा श्री आव श्री इति स्थिते “उप्रथमयोर्म” इति युवाम्, आवाम् इति । द्वितीया दिवचनेपि आलस्य विधानात् आह—“श्रीङि इत्येव सुवचम्” ॥ स्वे भाषायाम् कथमुक्तम् ?—वेदे युषद् श्री इत्यत्र मपर्यन्तस्य युवादेशे सति आत्माभावे शेषेलोपे च सति रूपम् ॥ अत्राधिकारि मपर्यन्तस्य किमर्थं गृहीतम् ?—समस्तस्य युवावी आदेशी यथा न स्याताम् । असतिमपर्यन्तस्य गृहणे समस्तादेशे सति युषकद् श्री इत्यादी युवावी आदेशी भवतः । ततः अकचः ककारः न श्रूयते । एवं अलवकस्य युवावी यथा न स्याताम्, तदर्थम् मपर्यन्तस्य गृहणम् ; अतः आह—“साकट्कस्य मा सूत्—युवकाम्, आवकाम् । “श्रीकारसकारभकारादौ सुप् सर्वनाम्नः प्राग-

कच, अन्यत्र सुवन्तस्य टिः प्राक्” इति वचनात् असत्यपि—मपर्यन्तस्य यङ्गणे युवकाम्, आवकाम्, यदि सिध्यति तथापि मपर्यन्तस्य यङ्गणे असति दीर्घः स्यात्—तथा च अत्राधिकारि मपर्यन्तस्य यङ्गणे असति लया मया इत्यत्र ल्या म्या च स्यात् । “त्वमावकवचने” इति युष्मदन्वयोः, समस्तयोः ‘ल म’ इति आदेशे सति ल आ म आ इति जाते “यौचि” इति, यत्वं च ल्या म्या इति स्यात् । इत्येतदर्थम् मपर्यन्तस्य यङ्गणम् । ननु ख् आ म आ इत्यत्र अकारस्य यत्वं च ‘योऽचि’ सूत्रेण विहितम् । इदं सूत्रं यदि “अचेत्” इति भवेत् तदा ल आ म आ इत्यत्र अकारस्य एत्वे सति ‘त्वया मया’ सिध्यति । ततश्च मपर्यन्तस्य यङ्गणं व्यर्थं स्यात् । अतः आह—युवकाभ्याम्, आवकाभ्याम्, इति न सिध्यति, यदि मपर्यन्तस्य यङ्गणं न स्यात् ; यतः अत्र भकारादिसुप्, अकच सर्वनामः टिः प्राक्, न तु सुवन्तस्यटिः प्राक् । अतः मपर्यन्तस्य यङ्गणमत्राधिकारि युक्तमेव ॥

अथना युष्मदन्वयोः जसि विशेषविधिमाह—

३८८ । यूयवयौ जसि । ७।२।६३ ॥

द्वी—स्वष्टम् । यूयम् । वयम् ॥ (यूयवयविधेरङ्गत्वात् तदन्तविधिरत आह)—परमयूयम् । अतिवयूयम् । अतिवयम् ॥ इह शेषेलोपः अन्त्यलोपः इति पक्षेजसः शी प्राप्तः । “अङ्गकार्ये—पुनर्नाङ्गकार्यम्” इति न भवति । “छेप्रथमयोरम्” इत्यत्र मकारान्तरं प्रश्लिष्य ‘अम् मान्त एवावशिष्यते न तु विक्रियते’ इति व्याख्यानाद्वा (जसः शी न भवति) ।

यूय and वय are respectively ordered in place of युष्मद् and अकच् up to their म only, when जन् follows. Then in यूयद् जस्, वयद्, जस् by मपर्यन्तात् शेषेलोपः we get यूय जस्, वयजस्, and then “छेप्रथमयोः—” ordering अम्, we get यूयम्, and वयम् । This यूय and वयादेश being in अत्राधिकार we get तदन्तविधि here. This यूय and वय come even when युष्मद् &c. are गौण । So we get परमयूयम् । परमवयम् । अतिवयम् &c. If शेषेलोप is explained as अन्त्यलोप, then in यूयद् जस

and वयद् जस् we get यूय जस् and वयजस् ; now these being अकारान्त and being सर्वनाम as well शी is to come for जस् as in सर्व &c. But this शी cannot come for when one अङ्कार्थ्ये is already done, a second अङ्कार्थ्ये (as जसः शी after अवर्णान्त सर्वनाम bases) is not to come in ; or this शी in place of जस् cannot come if we take अम् in the sutra “ॐ प्रथमयोरम्” as अम् मान्त, explaining अम् च म् च इति अम् = अम् by संयोगान्तलोप ।

मित— । इह इत्यादि । “शेषेलोपः” इत्यत्र अन्यलोपः इति व्याख्यानं यदि गृह्यते तदा यूयद् जस् वयद् जस् इत्यत्र अन्तलोपे यूय जस् वयजस् इति स्थिते ‘यूय’ इत्यादीनां अवर्णान्तत्वात् सर्वनामत्वाच्च जसः शीभावः प्राप्नोति सत्यम् । किन्तु अङ्कार्थ्ये सति पुनः अङ्कार्थ्ये न स्यात् इति परिभाषया तु अत्र अङ्गाधिकारि यूयाद्यादेशे सति पुनः अवर्णान्तत्वमाश्रित्य जसः शीभावो भवितुं न युक्तः अतः जसः शी अत्र न भवेत् । अथवा एवं व्याख्यानानापि जसः शीभावोत्र न भवति । “ॐ प्रथमयोरम्” इत्यत्र अम् च म् च इति इन्द्रेण अम्, तस्य संयोगान्तलोपेन ‘अम्’ इति लभ्यते । किन्तु तत्र ‘अम् मान्त’ एव इति मकारान्तरप्रक्षेपात् अत्र मान्त अम् एव भवति ततः जसः शीभावो न स्यात् । वस्तुतस्तु व्याख्यानमेतत् भाष्ये न दृश्यते अतः उपेत्यम् । सन्निपातपरिभाषया एव अत्र शीभावो न स्यात् । अम् अत्र आत्वयत्वेतर—निमित्तात्मक—शेषविभक्तिरूपम् आश्रित्य अन्यलोपं घटयति । तत् कथमवान्यलोपः अम् विधातयेत् ? इत्यस्यां तावत् ॥ अधुना चितीयं कवचने “ॐ प्रथमयोरम्” इति अमि कृते युष्मद् अम् अस्मद् अम् इति स्थिते माह—

३८६ । त्वमावेकवचने । ७।२।६७ ॥

श्री— । एकास्योक्तौ युष्मदरूपदोर्मपथ्यन्तस्य त्वमौस्तः विभक्तौ ।

Eng.—Easy.

मित— । “युवावौ विवचने” इतिवत् अमानुवृत्तिर्विद्व्या । मपथ्यन्तादेशे सति तद् अम् मद् अम् इति जाति पाह—

३६० । द्वितीयायाञ्च । ७।२।८७ ॥

दी— । युष्मद्भस्मदोराकारः स्यात् । ("अलोन्त्यस्य" इति दकारस्य आस्वम्) । त्वाम् । माम् । युवाम् । आवाम् ।

In द्वितीया 100 आकार is ordered at the end of युष्मद् and अस्मद् । Thus त्वद् अम् = त्वा अम् = त्वाम् । Here "शिवेलीपः" does not come for here विभक्ति causes आस्व to come in. Similarly माम् &c.

मित— । त्व अम् मा अम् इति स्थिते अस्वानिमित्तत्वात् शिवेलीपो न प्राप्नोति । ततः त्वाम् । माम् इति ॥ पूर्ववत् युवाम् अवाम् इति ॥ अधुना शसि विशिष-
माह—

३६१ । शसो न । ७।१।२६ ॥

दी— । 'न' इत्यविभक्तिकं पदम् । युष्मद्भस्मद्व्यां परस्य शसो नकारः स्यात् । अमोपवादः । "आदेः परस्य" (सूत्र ४४) (इति शकारस्य नकारः) । ततः "संयोगान्तस्यलोपः" (सूत्र ५४) (इति अन्त्यस्कारलोपे) युष्मान्—अस्मान् ।

Here 'न' in the rule is stated without adding any विभक्ति । The meaning of the rule is—नकार comes in places of शस् after युष्मद् and अस्मद् । This नकार thus bars coming of अम् here by the rule "ङेःप्रथमदोरम्" । Again this नकार is for the first letter of शस् i. e., for श here by the rule "आदेः परस्य" (see ante). Thus युष्मद् न्स् = युष्मान्स् by आस्व by the rule "द्वितीयायाञ्च" । This becomes युष्मान् by संयोगान्तलोप by the rule "संयोगान्तस्त्वलोपः" । Similarly we get अस्मान् ।

मित— । 'न' इत्यविभक्तिको निर्दे शः । अकार उच्चारणार्थः । एतच्च न्—
विधानं "ङेःप्रथमदोरम्" इति अमोपवादाद्यर्थम् । अतः आह—"अमोपवादः" ।

शसो न-विधानेन पूर्वस्य च शकारस्य नकारः इति लभ्यते । “आदिः परस्य” इति सूत्रेण तद्विभक्त्यते । ततः युष्मद्नस् अस्मद्नस् इति जाते “द्वितीयायाञ्च” इति “दकारस्य आच्च” सति युष्मान्स् इति स्थिते संयोगान्तस्य सकारस्य खोपि स युष्मान् अस्मान् इति ॥

अधुना युष्मद् अस्मद् आ इति स्थिते, “त्वमानिकवचने” इति यथाक्रमेण त्वमादि सति त्वद् आ मद् आ इति जाते विशेषमाह—

३६२ । योऽचि । ७।२।८६ ॥

दी— । अनयोर्थकारादेशः स्यात् अनादेशेऽजादौ परतः । त्वया— मया ।

य is ordered after युष्मद् and अस्मद् when अजादि विभक्ति where no order has been made, follows. Thus त्व् आ मद् आ becomes त्वय् आ and मय् आ i. e., त्वया and मया with यादेश for दृ here by “अलोऽन्यस्य” ।

मित— । ‘योऽचि’ इत्यत्र यकारात् अकारः उच्चारणार्थः । “अएन आ विभक्तौ” इत्यत्र: ‘आ विभक्तौ’ वर्त्तते । अचि इत्येतत् विभक्तिविशेषणम् । “युष्मदस्मदोरनादेशे” इत्येतदपि सूत्रमत्र अनुवर्त्तते । ततः आह—“अनयोर्थकारादेशः” इत्यादि । अनादेशे किम् ? ‘त्वत् मत्’ इत्यत्र “पञ्चम्या अत्” इत्यादेशे सति यत्वम् न स्यात् ॥ त्वद् मद् इत्येतयोरलोऽन्यस्य यादेशः ॥

३६३ । युष्मद्स्मदोरनादेशे । ७।२।८६ ॥

दी— । अनयोराकारः स्यादनादेशे हलादौ परे । युवाभ्याम् । आवाभ्याम् । युष्माभिः । अस्माभिः ।

आकार is ordered at the end of युष्मद् and अस्मद् when हलादि विभक्ति having no further order therein follows. Thus by “युवावी द्वित्वचने” we get युवद्भ्याम् and आवद्भ्याम् which by आकारादेशे at the end be-

comes युवाभ्याम् and आवाभ्याम् । And in बहुवचन we get युष्मद्भिः and अस्मद्भिः = युष्माभि and अस्माभिः by आह ।

मित— । अनुवृत्तिस्तु 'आविभक्तौ' इति पूर्वसूत्रवत् । "रायी हलि" इत्यतः 'हलि' इति विभक्तौ अन्विति, ततः आह—'अनयोः आकारः स्यादनीदेशे हलादौ परे' ॥ युष्मद् ए अस्मद् ए इत्यत "त्वमावेकवचने" इति प्राप्ते आह—

३६४ । तुभ्यमह्यौ छयि । ७।२।६५ ॥

दी— । अनयोर्मपर्यन्तस्य तुभ्यमह्यौ स्तः छयि । अमादेशः । "शेषे लोपः" । तुभ्यम् । मद्यम् ॥ (आङ्गत्वात् तदन्द्बिधेः ततः आह—) परमतुभ्यम् । परममद्यम् । अतितुभ्यम् । अतिमद्यम् ॥ युवाभ्याम् । आवाभ्याम् ।

तुभ्य and मद्य are ordered up to म of युष्मद् and अस्मद् when the विभक्तिप्रत्यय छे follows. So in युष्मद् ए and अस्मद् ए we get तुभ्यद् ए and मद्यद् ए । Then we have अमादेश in छि by the rule "छेप्रथयोरम्" । Lastly by "शेषे लोपः" we get अदभाग लोप yielding तुभ्यम् and मद्यम् ॥ This order in place of युष्मद् and अस्मद् comes even if these are at the end of a word whether as प्रधान or as गौण ; thus परमतुभ्यम् । अतितुभ्यम् &c.

मित— । तुभ्यद् ए मद्यद् ए इति स्थिते "छेप्रथयोरम्" इति अमादेशे सति "शेषे लोपः" इति सूत्रेण च टिलोपे इति तुभ्यम् मद्यम् इति रूपसिद्धिः । आङ्गत्वात् अत्र तदन्तविधिरस्ति, तेन अयमादेशः गौणत्वेपि प्रवर्तते । तदाह—"परमतुभ्यम्, अतितुभ्यम्" इत्यादि । युष्मद्भ्यस् अस्मद्भ्यस् इत्यत "युष्मदस्मदीरनादेशे" इति आकारे प्राप्ते आह—

३६५ । भ्यसोऽभ्यम् । ७।१।३० ॥

दी— । भ्यसोभ्यम् अभ्यम् वा आदेशः स्यात् । आद्यः शेषे लोपस्य

अन्त्यलोपत्व एव । तत्राङ्गवृत्तपरिभाषया एत्वं न । अभ्यम् तु पक्षद्वयेपि साधुः । युष्मभ्यम् । अस्मभ्यम् ।

भ्यम् वा अभ्यम् is ordered in place of भ्यम् after युष्मद् and अस्मद् । If in the rule "शेषे लोपः" we take the view as अन्त्यलोपः then युष्मद्भ्यम् &c. become युष्मभ्यम् । Then the rule "बहुवचनेभ्योत्" does not operate again, for the Paribhasa "अङ्गहत्ते पुनर्हत्तावविधिः, i.e., when one अङ्गकार्यं (as शेषेलोप here) is done a further अङ्गकार्यं is not to operate. But if the order be taken, as अभ्यम् here then no question arises from the point of view in the rule "शेषे लोपः" । Thus युष्मभ्यम् and अस्मभ्यम् are formed.

मित— । आद्यः इत्यादि—"शेषेलोपः" इति सूत्रस्य आद्यव्याख्यानपक्षे अन्त्यलोपः स्यात् । 'तत् पक्षे आद्यः' भ्यम् इति आदेशः । ततः युष्मद्भ्यम् इत्यत्र भ्यमि कृते युष्मद् भ्यम् इत्यत्र अन्त्यलोपे सति युष्म भ्यम् इति जाते "बहुवचने भ्योत्" इति एत्वं प्राप्नोति । किन्तु एतत् एत्वं अङ्गहत्तपरिभाषया (यथा "अङ्गहत्ते पुनर्हत्तावविधिः"—अङ्गकार्ये प्रहत्ते सति पुनरङ्गकार्यं न भवति इत्यर्थः) न प्रवर्त्तते । अत्र "शेषेलोपः" इति अङ्गकार्ये सति पुनरङ्गकार्यम् एत्वं न भवेत् ॥ अत्र आदेशः यदि अभ्यम् स्यात् तदा "शेषेलोपः" इति सूत्रस्य पक्षद्वयाश्रयणेपि (अन्त्यलोपपक्षे टिलोपपक्षे च इत्यर्थः) युष्मभ्यम् अस्मभ्यम् इत्यत्र न कापि बाधा वर्त्तते ॥ अधुना युष्मद् ऊस् अस्मद् ऊस् इत्यत्र "त्वमाविकवचने" इति त्वद् ऊसि मद् ऊसि इति जाते आङ्—

३६६ । एकवचनस्य च । ७।१।३१ ॥

दी— । आभ्यां षष्ठ्येकवचनस्य अतु स्यात् । त्वत् । मतु । 'ऊसेरच' इति सुवचम् । युवाभ्याम् । आवाभ्याम् ।

अतु comes in place of षष्ठ्येकवचन विभक्ति after युष्मद् and अस्मद् । Thus युष्मद् ऊसि &c. becomes त्वद् ऊसि &c. by the rule "त्वमाविकवचने"

which by "शेषे लोपः" stands as ल् ङसि, then अत् coming for ङसि we get ल् अत्=लत् by परदप । So मत् is formed. The Sutra here should better be "ङसिच" owing to लाघव in this: In dual of पञ्चमी we get युवाभ्याम् &c. as before.

मित— । "पञ्चम्या अत्" (७।१।६२) इत्यत्र 'अत्' अपकथ्यते । उत्तरसूत्रादानयनं नाम अपकर्षः इति प्रागुक्तम् । "युष्मदस्यदभ्याम् ङसोऽश्" इत्यतः युष्मदभ्याम् वर्त्तते । एवं तद्ङसि मद्ङसि इत्यत्र "शेषे लोपः" इत्यनेन टिलोपे (अन्यलोपे पररूपे वा) अदादेशे च सति लत् मत् इति ॥ अधुना पञ्चमीबहुवचने विशेषं वदति—

३६७ । पञ्चम्या अत् । ७।१।३२ ॥

दी— । आभ्यां पञ्चम्याः भ्यसोऽत्स्यात् । युष्मत् । अस्मत् ।

Eng.—Easy.

मित— । पूर्ववत् 'युष्मदस्यदभ्याम्' इति अनुवर्त्तते । "भ्यसो भ्यम्" इति सूत्रात् 'भ्यसो' च वर्त्तते । तत्र आह—'आभ्यां पञ्चम्याः भ्यसः अत् स्यात्' इति । एवं युष्मद् भ्यस् अद्यदभ्यस् इत्यत्र भ्यसः 'अत्' आदेशे सति शेषे लोपे च सति युष्मत् अस्यात् इति ॥ अधुना षष्ठीविभक्तिं विज्ञेययति—

३६८ । तवममौ ङसि । ७।२।६६ ॥

दी— । अनयोर्मपर्यन्तस्य तवममौ स्तः ङसि ।

मित— । 'मपर्यन्तस्य' इत्यधिकारसत्त्वात् आह—'अनयोर्मपर्यन्तस्य' इत्यादि । "लमाविकवचने" इत्यस्यायमपवादः एव । ततः युष्मद्ङम् अस्याद् ङम् इत्यत्र तवद्ङस ममद्ङसु इति स्थितिः । ततः विशेषं वक्ष्यति—

३६९ । युष्मदुस्मदुभ्याम् ङसोऽश् ॥ ७।१।२७ ॥

स्पष्टम् । तव । मम । युवयोः । आवयोः ।

Eng.—Easy.

मित— । शिञ्जात् सर्वादेशः । तेन तवद् अश् ममद् अश् इति स्थिते “शेषे-
लोपः” इति ढिलोपे तव मम इति रूपसिद्धिः । “योश्चि” इत्यत्र अनादेशे इत्यनुवृत्तेः
यादेशोक्तं न भवति । युष्मद् ओस् अस्मद् ओस् इत्यत्र हिवचने मपर्यन्तस्य युवावी
आदेशौ ततः युवद् ओस् आवद् ओस् इति स्थिते “योश्चि” इति दस्य यस्ते षवय् ओस्
आवय् ओस्=युवयोः आवयोः इति ॥

४०० । साम आकम् । ७।१।३३ ॥

दी— । आभ्यां परस्परसाम आकम् स्यात् । भाविनः सुटो निवृत्त्यर्थम्
ससुटकनिर्देशः । युष्माकम् । अस्माकम् । त्वयि ; मयि । युवयोः ।
आवयोः । युष्माह ; अस्माह ।

आकम् is ordered in place of साम् coming after the bases युष्मद्
and अस्मद् । The saying of ‘सामः’ with सुट् in the sutra suggests
that सुट् by the rule “आमि सर्वनाम्नः सुट्” also is to be barred. Thus
युष्मद् आम् &c., =युष्म आकम्=युष्माकम् by शेषे लोपः” । Similarly we get
अस्माकम् । In युष्मद् इ अस्मद् इ we get first लमादेश in एकवचने (i.e., लद्
इ मत् इ), then there is यादेश by the rule “योश्चि” (e.g., लव् इ मय् इ)
and we get त्वयि and मयि ॥ युवयोः आवयोः are formed as before.
In युष्मद् सु अस्मद् सु we get आ for इ at the end by the rule “युष्मदस्मा-
दोरनादेशे” and the result is युष्मासु अस्मासु ।

मित— । सकारेण सह वर्तते य ‘आम्’ तस्य सामः इत्यर्थः । ‘ससुटकस्य आम’
इति भावः । अयं ससुटकनिर्देशः ‘भाविनः’ भविष्यतः “आमि सर्वनाम्नः सुट्” इति
सूत्रेण भविष्यतः सुटो निवृत्त्यर्थः । तथा च बालमनोरमा—“यदि तु आम आकम् इत्ये-
वोच्यते, तदा आमः आकमादेशे कृते दकारस्य शेषलोपे सति स्थानिवत्त्वेन आकमा-
देशस्य आमत्वात् तस्य अवर्णात् परत्वात् सुडागमः स्यात् । ततः एत्वपत्वयोः युष्मोषाम्
अस्मोषाम् इति स्यात् । अतः ससुटकनिर्देशः” ॥ त्वयि मयि इति—युष्मद् इ अस्मद्
इ इति स्थिते एकवचने लमादेशे सति लद् इ मत् इ इति जाते “योश्चि” इति दकारस्य

यादेशि च लयि भयि इति ॥ युष्मद् सु अस्मद् सु इति “युष्मदस्मदीरनादेशि” इति
दकारस्य आत्वे सवर्णदीर्घे च युष्मासु अस्मासु इति सिध्यति ॥

“त्वमाविकवचने” इति सूत्रे “युवावौ द्विवचने” इति सूत्रे च यथाक्रमम् एकवचन-
द्विवचनशब्दी यीगिकी न तु प्रत्ययपरी । तत्फलमेव अधुना श्लोकचतुष्टयेन स्फुटी
करोति—

दी— । समस्यमाने द्व्ये कत्ववाचिनी युष्मदस्मदी ।
समासार्थोऽन्यसंख्यश्चेत्स्तो युवावौ त्वमावपि ॥
सुजसङ्घेऽसुज परत आदेशाः स्युः सदैव ते ।
त्वाहौ यूवयौ तुयमह्यौ तवममावपि ॥
पृते परत्वाद्वाधन्ते युवावौ विषये स्वके ।
त्वमावपि प्रवाधन्ते पूर्वविप्रतिषेधतः ॥
द्वेकसंख्यः समासार्थो वद्वर्थे युष्मदस्मदी ।
तयो रद्व्ये कतार्थत्वान्न युवावौ त्वमौ न च ॥

Eng.—Easy.

मित— । अन्वयः—यदि समस्यमाने युष्मदस्मदी च कत्ववाचिनी (भवतः) तदा
समासार्थः अन्यसंख्यश्चेत् अपि युवावौ त्वमावपि स्तः ।

व्याख्या— । युष्मदस्मदशब्दयोः एकले द्विले सति यथाक्रमम् त्वमादेशौ युवावादेशौ
च भवतः । एतयोः समासपि एकले द्विले सति समासार्थस्य अन्यसंख्यार्थपरत्वेपि यथा-
क्रमं त्वमादेशौ युवावादेशौ च भवतः इति निष्कर्षार्थः । ततश्च त्वां मां वा अतिक्रान्तः
अतिक्रान्ती अतिक्रान्तः इति “अथादयः क्रान्तादर्थे द्वितीयथा” इति प्रादिसमासे सति
विषद्ववाक्चे युष्मदस्मदोः एकले द्वितोः युष्मद् स्थाने ‘त्वं’, अस्मद् स्थाने च ‘म’ आदेशौ
भवतः ‘अतिल’ ‘अतिम’ इति च प्रातिपदिकौ भवतः । एवं युवाम् आवाम् वा अति-
क्रान्तः इति विषद्वे युष्मदस्मदोः द्विले सति ‘अतियुव’ ‘अत्याव’ इति प्रातिपदिकौ भवतः ।
युष्मदस्मदोः एकले त्वमादेशौ द्विले च युवावौ आदेशौ किं सार्वत्रिकौ वा न वा इत्य-
नोच्यते—सुजस् इत्यनेन ॥ अन्वयः—“त्वाहौ सौ” “युवयौ जसि” “तुयमह्यौ
जसि” “तवमसौ जसि” इति (अपि यथाक्रमं) सुजस्—ङे—ङस्सु परतः यी

आदेशाः विहिताः ते सदैव स्तुः (युष्मदस्यदोः, एकद्विवचन्यन्तिपरत्वेपि स्तुरित्यर्थः)
 अतश्च एते आदेशाः 'अतिल' 'अतियुव' इत्यादि प्रातिपदिकेषु भवन्ति ॥ एतदेव
 युक्तम् । दर्शयति—एते इति । अन्वयः—एते (त्वाहादेशादयः) परत्वात् सूक्ते विषये
 (निजविषये, मुजसादौ विषये इत्यर्थः) युवावौ (आदेशौ) बाधन्ते । यद्यपि त्वमादेशौ
 एतेभ्यः परौ तथापि 'एते' त्वाहादेशादयः 'त्वमादेशावपि प्रबाधन्ते' । कथं बाधन्ते ?
 इत्याह—'पूर्वविप्रतिषेधतः'—“विप्रतिषेधे परं कार्यम्” इति न्यायेन परशब्दस्य इष्ट-
 वाचिलमाश्रित्य इष्टेन पूर्वसूत्रेण परसूत्रस्य विप्रतिषेधः बाधः पूर्वविप्रतिषेधः उच्यते ।
 विप्रतिषेधे समुपास्यते पूर्वस्य प्रवृत्तिः नाम पूर्वविप्रतिषेधः । एवं 'पूर्वविप्रतिषेधेनैव
 त्वाहादेशादयः त्वमौ अपि प्रबाधन्ते' इति फलितम् ॥ किन्तु युष्मदस्यदोः वङ्गर्थत्वे सति
 समासार्थस्य अतथात्वे इति कलेपि युष्मदस्यदोः युवावौ त्वमौ च आदेशौ न भवतः इति
 अश्वत्थ आर्षव्यम् । एतदेवाह इति कलेपस्य इत्यनेन श्लोकेन । अन्वयः—समासार्थः
 इति कलेपः सित्, (किन्तु) युष्मदस्यदोः (एतौ शब्दौ) वङ्गर्थे (वङ्गर्थपरत्वे, यदि भवतः
 इति शेषः) तदा तयोः (युष्मदस्यदशब्दयोः) अङ्गोक्तार्थत्वात् न युवावौ (स्तः) ।
 एवं युष्मान् अस्मान् वा अतिक्रान्तः अतिक्रान्तौ वा इति विषये युष्मदस्यदोः अङ्गोक्तार्थ-
 त्वात् युवावौ त्वमौ न आदेशौ च स्तः ततश्च अतियुष्मत्, अत्यस्मत् इति च प्रातिपदिकौ
 भवतः ॥ इति श्लोकचतुष्टयसंगृहीतमेवार्थम् अधुना उदाहरणेन विशदीकरोति प्रथमं
 तावत् युष्मदस्यदोः एकत्वे त्वमादेशयोः—उदाहरणमाह—

दो— । त्वां मां अतिक्रान्त इति विग्रहे—अतित्वम् । अत्यहम्
 (सौ त्वाहादेशौ त्वमादेशौ बाधते इति उक्तत्वात् ; एवमन्वयापि जसादौ यूयव्यौ
 वीह्व्यौ) । अतित्वाम् । अतिमाम् (इह प्रथमायाः द्विवचने आकारः) ।
 अतियूयम् । अतिवयम् ॥ अतित्वाम् । अतिमाम् । अतित्वोम् ।
 अतिमाम् । अतित्वान् । अतिमान् ॥ अतित्वया, अतिमया । अति-
 त्वाभ्याम्—अतिमाभ्याम् । अतित्वाभिः, अतिमामिः । अतितुभ्यम्—
 अतिमह्यम् । अतित्वाभ्याम्—अतिमाभ्याम् । अतित्वभ्यम्—अतिम-
 भ्यम् ॥ अतिभ्यमोः—अतित्वत्, अतित्वत्, अतिमत्, अतिमत् । भ्यामि
 प्राग्वत् ॥ अतितव—अतिमम । अतित्वयोः—आममयोः । अतित्वाकम्—

अतिमाकम् ॥ अतित्वयि, अतिमयि । अतित्वयोः—अतिमयोः । अतित्वात्—
अतिमात् ॥

मित— । सु—जस्—ङे, ङसभ्योऽन्यत्र सर्व्वासु च विभक्तिषु एकद्विवहुवचनेषु
त्वमावेव आदेशी अधिकारसत्वात् नपर्यन्तस्य बोद्धव्यी । प्रक्रियामु च युष्मदस्यदशब्दवत्
श्रियी ॥ सु—जस्—ङे—ङससु यदाक्रमं त्वाहौ यूयववौ, तुभ्यमहौ तवममावपि श्रियी इति
फलितम् ॥ अधुना युष्मदस्यदोः द्वित्वाचित्त्वे उदाहरणमाह—

दी— । युवाम् आवाम् वा अतिक्रान्त इति विप्रहे सु—जस्—ङे—ङस-
सु प्राग्वत् ॥ औ—अम्—औट्—अतियुवाम् । अतियुवाम्—अति-
युवाम् । अत्यावाम् । अत्यावाम् । अत्यावाम् ॥ अतियुवान्—अत्या-
वान् ॥ अतियुवया—अत्यावया । अतियुवाभ्याम् । अत्यावाभ्याम् ।
अतियुवाभिः, अत्यावाभिः ॥ भ्यम्—अतियुवभ्यम् । अत्यावभ्यम् ॥
ङसिभ्यसोः—अतियुवत्, अतियुवत् । अत्यावत् । अत्यावत् ॥ ङसि—
अतियुवयोः । अतियुवयोः । अत्यावयोः—अत्यावयोः ॥ (षष्ठीवहुवचने)
अतियुवाकम्—अत्यावाकम् ॥ (ङौ) अतियुवयि, अत्यावयि ॥ अति-
युवानु—अत्यावात् ॥

मित— । पूर्ववद् श्रिया । किन्त्वव द्वित्वाचित्त्वे युवावौ आदेशी नपर्यन्तस्य
एव ॥ अधुना युष्मदस्यदोः वहुवधाचित्त्वे उदाहरणमाह—

दी— । युष्मान् अस्मान् वा अतिक्रान्त इति विप्रहे सु—जस्—ङे—ङस-
सु प्राग्वत् । औ—अम्—औट्—अतियुष्माम्, अतियुष्माम्, अतियुष्माम् ।
अत्यस्माम्—अत्यस्माम्—अत्यस्माम् ॥ अतियुष्मान् । अतथस्मान् ॥
अतियुष्मया, अत्यस्मया । अतियुष्माभ्याम्, अत्यस्माभ्याम् । अति-
युष्माभिः, अत्यस्माभिः ॥ भ्यसि—अतियुष्मभ्यम्, अत्यस्मभ्यम् ॥ ङसि-
भ्यसोः—अतियुष्मत्, अत्यस्मत् ॥ ङसि—अतियुष्मयोः, अत्यस्मयोः ॥
(आभि—) अतियुष्माकम्, अत्यस्माकम् । (ङौ)—अतियुष्मयि, अत्य-
स्मयि । अतियुष्मात्—अत्यस्मात् ॥

४०१ । पदस्य । ८।१।१६ ॥

मित— । अधिकारसूत्रमिदम् । यदितः उर्ध्वमनुक्रमिष्यामः 'पदस्य' इत्येवं तद्वेदितव्यम् इत्यर्थः ।

४०२ । पदात् । ८।१।१७ ॥

मित— । 'पदात्' इत्ययमधिकारः । यदित उर्ध्वमनुक्रमिष्यामः 'पदात्' इत्येवं तद्वेदितव्यम् ।

४०३ । अनुदात्तं सर्वमपदादौ । ८।१।१८ ॥

दो— । इत्यधिकृत्य ।

मित— । त्रयमेतत् अधिकारसूत्रम् । अतः दीक्षित आह—'इत्यधिकृत्य' इति अनुदात्तमिति च सर्वमिति च अपादादौ इति च एतत् त्रयम् अधिकृतं वेदितव्यम् । यदित उर्ध्वं वक्ष्यामः अनुदात्तं सर्वम् अपादादौ इत्येवं तद्वेदितव्यम् । पादशब्देन ऋजुपादः श्लोकपादश्च गृह्यते । सर्वग्रहणं सर्वमनूद्यमानं विधीयमानं चानुदात्तं यथा स्यादिति ॥

४०४ । युष्मद्स्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयाश्चो वां नावौ ।

८।१।२० ॥

दो— । पदात्परयोः अपादादौ स्थितयोरनयोः षष्ठीवादि—विशिष्टयोर्वी नौ इत्यादेशौ स्तः । तौ चानुदात्तौ ।

वाम् and नौ are respectively ordered in place of whole of युष्मद् and अस्मद् in 6th, 4th and 2nd case dual, and if these are after some पद and also not at the beginning of a foot of a verse. And these are अनुदात्त ।

मित— । 'पदात्' "अपदादौ" "अनुदात्तम्" इत्यस्ति । अतः आह— "पदात् परयोः" इत्यादि । एकवचन बहुवचनयोरादेशान्तरविधानात् द्विवचनान्तयो-रवनादेशः । उदाहरणं यथा :—एतन्नाम् इदञ्च नौ स्मम् । नमो वां धनं नौ देहि । अर्थवावहे वां रघवं नौ भवेभ्यः ॥ पदात् परयोः किम् ? वाक्यादौमाभूत् आवयोः

स्वम् ॥ पादशब्देन ऋक्पादः श्लोकपादश्च गृह्यते इति प्रागुक्तम् । अपादादी किम् ? “इहैरमात्यैः सह चौरवासा मामर्घ्यपाणिभरतोऽभ्रापैति” ; अत्र ‘मामर्घ्यपाणिः’ इत्यत्र पपदादी अस्मदस्थाने ‘मा’ इत्यादेशः न स्यात् ॥

४०५ । बहुवचनस्य वसन्सौ । ८।१।२१ ॥

दी— । उक्तविधयोः अनयोः षष्ठ्यादिवहुवचनान्तयोः वसन्सौन्तः ।
वाम्-नावोरपवादः ।

वस् and नस् are ordered respectively in place of युष्मद् and अस्मद् coming after some पद (word) and not at the beginning of a foot of a verse ; and वस् and नस् come in place of बहुवचन only of षष्ठी, चतुर्थी and द्वितीया । Thus this rule bars order of वाम् and नौ in the बहुवचन ।

मित— । पूर्वसूत्रात् “युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थी द्वितीयास्थयोः” वर्तते । ‘पदात्’ ‘अपादादी’ इत्याद्यप्यस्ति । तदाह—‘उक्तविधयोरनयोरित्यादि’ ॥

४०६ । तेमयावेकवचनस्य । ८।१।२२ ॥

दी— । उक्तविधयोरनयोः षष्ठीचतुर्थ्येकवचनान्तयोः ‘ते मे’ एतौ स्तः ।

ते and मे come for the whole of युष्मद् and अस्मद् coming after a word and not at the beginning of a foot of a verse. This order is in place of singular of षष्ठी and चतुर्थी only. The order is not in द्वितीया singular, for the next sutra makes a fresh order for द्वितीया only.

मित— । ‘ते च मे च’ इति तेमयी—इन्द्रः । पूर्वसूत्रवत् अत्रापि अनुवृत्तिः ज्ञेया । ततः आह—‘उक्तविधयोः अनयोः’ इत्यादि । ‘षष्ठीचतुर्थ्येकवचनान्तयोः अनयोः’ इति इत्थी उक्तम्, यतः परसूत्रेण द्वितीयेकवचनान्तस्य आदेशान्तरं विहितम् ॥

४०७ । त्वामौ द्वितीयायाः । ८।१।२३ ॥

दी— । द्वितीयेक वचनान्तयोरनयोः ‘स्वा मा’ एतौ स्तः ।

त्वा and मा are ordered respectively in place of द्वितीया (singular) of युष्मद् and अष्मद् if these are after some word and not at the beginning of a foot of a verse.

मित— । त्वाय माय त्वामी, इत्थः । पूर्वसूत्रात् 'एकवचनस्य' इत्यत्र वर्त्तते, तदाह—'द्वितीयैकवचनान्तयोः अनयोः इत्यादि ॥ अथुना "दक्षदक्षदोः—" इत्यादि (सूत्र ४०४-४०७) सूत्रचतुष्टयोक्तं सर्वं द्वितीयाचतुर्थीषष्ठीविभक्तिक्रमेण एक-द्वि-बहु-वचनक्रमेण चोदाहरति :—

दी— । ओशस्त्वावतु मापीह दद्यात्ते मेऽपि शर्म सः ।

त्वामी ते मेऽपि स हरिः पातु वामपि नौ विभुः ॥

सुखं वां नौ ददात्वीशः पतिर्वामपि नौ हरिः ।

सोऽव्याद्वो नः शिवं वो नो दद्यात् सेव्योत्र वः स नः ॥

Eng.—Easy.

मित— । अन्वयः—श्रीशः (विष्णुः) त्वा मा अपि पातु (रक्षतु) [अत्र द्वितीयैकवचने त्वा मा इत्यादेशी भवतः] ; स (श्रीशः) ते मे अपि शर्म (सुखं) दद्यात् (ददातु) [अत्र चतुर्थीकवचने 'ते मे इति], स हरिः ते मे अपि स्वामी (अत्र 'ते मे' इति षष्ठीकवचने) ; विभुः (स विष्णुः) वाम् नौ अपि पातु (रक्षतु) [अत्र द्वितीयादिवचने 'वां नौ' इति] ॥ ईशः वां नौ अपि सुखं ददातु (अत्र चतुर्थीद्विवचने 'वां नौ' इति), हरिः वाम् नौ अपि पतिः [अत्र षष्ठीद्विवचने 'वां नौ' आदेशी भवतः], सः हरिः वः नः अपि अव्यात् (रक्षतु) [अत्र द्वितीयावहुवचने 'वस् नस्' आदेशी], वः नः अपि शिवं (मङ्गलं) दद्यात् [अत्र चतुर्थीवहुवचने 'वस् नस्' आदेशी], अत्र सः वः अपिनः सेव्यः [अत्र षष्ठीवहुवचने 'वसू नस्' इत्यत्र "कृत्यानां कर्त्तरि वा" इति षष्ठी] ।

दी— । पदात्परयोः किम् ? वाक्यादौ मा भूत् । त्वां पातु मां पातु ।

मित— । अत्र वाक्यादित्वात् युष्मदष्मदशब्दयोः द्वितीयायाम् 'त्वां मां' इति आदेशी यथा न स्यात् अतः 'पदात्परयोः' इति उक्तम् ॥ तत्र पूर्वमेव व्याख्यातम् ॥

दी—। अपादादौ किम् ?—“दैदेशेभः संवेद्योऽस्मान्कृष्याः सर्घदा-
वतु ।”

Why do we say अपादादौ in the above sutras ? Witness अस्मान् in the sentence “दैदे; etc”—here अस्मान् being at the beginning of a foot of a verse does not recognise short forms of अस्मद् &c.

मित—। अत्र ‘अस्मान्’ इत्यस्य श्लोकपादादित्वात् तत्स्थाने बहुवचने ‘नः’ इति न स्यात् । एतदपिपूर्वमपि व्याख्यातम् ॥

दी—। (षष्ठीचतुर्थी द्वितीयास्थयोः इत्यत्र) स्थग्रहणात् श्रूयमाणाविभक्ति-
कयोरेव । नेह—इति युष्मत्पुत्रो ब्रवीति । इति अस्मत्पुत्रो ब्रवीति ।

Eng.—Easy. See “Mitabhasini.”

मित—। स्थग्रहणं श्रूयमाणाविभक्तार्थम् । षष्ठी-चतुर्थी-द्वितीयाविभक्तौः अपरि-
सृजतोः अनयोः युष्मदस्मदोः ‘वांनी’ क्तः इति निष्कर्षः । ततः अक्षुत्तषष्ठीचतुर्थी-द्वितीया-
विभक्तियुक्तयोः अनयोः युष्मदस्मदशब्दयोः इति फलितम् इति भावः । एवम् “इति
युष्मत्पुत्रो ब्रवीति” इत्यत्र ‘युष्मत्पुत्र’ इति लुप्तषष्ठीविभक्तित्वात् अत्र बहुवचने ‘वः’
आदेशः न स्यात् । “इति अस्मत्पुत्रः” इत्यत्र इतिशब्दानुवृत्तिः पदात् परत्वं सम्पाद-
यितुं बोध्यम् ॥

दी—। समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशाः वक्तव्याः (वार्त्तिक) ।
एकतिङ् वाक्यम् । तेनेह न—ओदनं पत्र तत्र भविष्यति । इह तु स्यादेव
—शालीनां ते ओदनं दास्यामीति ॥ एते वां नावादयः आदेशाः अनन्वा-
देशे वा वक्तव्याः (वार्त्तिक) । अन्वादेशे तु नित्यं स्युः । (अनन्वादेशे
विकल्पो यथा—) धाता ते भक्तोऽस्तिः धाता तव भक्तोऽस्ति वा । (अन्वा-
देशे नित्यः यथा—), तस्मै ते नमः इत्येव ॥

The अनुदात्त short forms of युष्मद् and अस्मद् (e.g., वा, मा, वसु, नम् &c.) are to be made when these are completely put in one sentence. And in grammar by a sentence (वाक्यं) we are to under-

stand a complete idea with one तिङन्त verb. Thus in the sentence ओदनं पच तव भविष्यति, there being two तिङन्त verbs completing the sense, we can't get short forms of युष्मद् a, ते for तव । But in the sentence—शालीनां ते ओदनं दास्यामि, the sentence is completed with one तिङन्त verb, so here the short forms of युष्मद् may come in and thus we get ते here. Again by another Varttika as said above (e.g., “एते वां नावादयः आदेशाः &c.) these short forms of युष्मद् and अस्मद् as वां नौ &c., can be optionally made in अनन्वादेशे i.e., when no अनन्वादेश is implied ; but in अनन्वादेशे (i.e., when a subsequent assertion is made) these short forms are compulsory indeed. Thus in अनन्वादेशे, we have optionally both ते and तव as in धाताते भक्तोस्ति and धाता त्व भक्तोस्ति, whereas in अनन्वादेशे we get ते the short form only as in तस्मै ते नमः &c.

मित— । समानवाक्ये एकवाक्ये इत्यर्थः, तथा च बालमनोरमा “निमित्तनिमित्ति-
नोरिकवाक्यस्यले इत्यर्थः” । निघातशब्दः अनुदात्तार्थं बोधयति, यतः युष्मदस्मदोः वां
नावादयः आदेशाः अनुदात्ताः एव “अनुदात्तम्” इत्यस्य (४०३ सूत्र) अधिकारसत्वात् ।
“एकवाक्ये युष्मदस्मदादेशाः वक्तव्याः” इति अर्थे लब्धे, किमत्रवाक्यमिति प्रश्ने सति
आह—“एकतिङ्वाक्यम्” । एक तिङ् (तिङन्तक्रिया) यस्य इति बहुव्रीहिः ।
एतच्च वाक्यलक्षणं व्याकरणशास्त्रोपयोगि एव “ततः ओदनं पचत्व भविष्यति” इति वाक्ये
तिङन्तद्वयसत्वात् तत्स्थाने युष्मदः निघातादेशः ‘ते’ इति न भवेत् । ‘शालीनां ते’ इत्यत्र तु
स्यादिव यतः अयं एकतिङन्तयुक्तं वाक्यम् ॥ किञ्चित् कार्ये विधातुमुपात्तस्य कार्यान्तरं
गमयितुं पुनरुपादानमन्वादेशः इति प्रागुक्तम् । अनन्वादेशे युष्मदस्मदोः आदेशाः वां
नावादयः सदैव स्याः, अनन्वादेशे तु विकल्पेन एते आदेशाः भवन्ति इति भावः ॥

४०८ । न च-वा-हाहैवयुक्ते । ८।१।२४ ॥

दी— । चादिपञ्चकयोगे नैते आदेशाः स्युः । हरिस्त्वां मां च रक्षतु ।

कथं त्वां मां वा न रक्षेत इत्यादि । युक्तप्रहृणात् साक्षात् योगे अयं निषेधः । परम्परासम्बन्धे तु आदेशः स्यादेव । हरो हरिश्च मे स्वामी ।

These short अनुदात्त forms of युष्मद् and अस्मद् (as वां नी &c.) are not to come in connection with the five अव्ययः—च, वा, हा, अह् and एव । Witness हरिस्त्वां &c., where there being च we get त्वां &c. not त्वा the short form here. This prohibition is to apply where there is direct contact with these, for the word युक्त in the Sutra suggests so, but when the contact or connection with these is indirectly implied then the short forms are to come, in as in the sentence हरो हरिश्च मे स्वामी । Here च directly goes with हर and हरि, and indirectly with मे, so here being परम्परासम्बन्ध of च and अस्मद्, the short form 'मे' can come.

मित— । 'च' समुच्चये अव्ययम्, 'वा' विकल्पे ; 'हा' अहृते ; 'अह्' खेदे, 'एव' अवधारणे । एतेषां इन्द्रः । च वाहाहृवाः । तेषां युक्तम् योगः, तस्मिन् सति वां नावाद्भवः आदेशः न सुपरित्यज्यः । युक्+क्त नपुंसके भावे=युक्तं योगः—तथा च इति—'चादिपञ्चकयोगे' ॥ "न च वाहृहृव—" सूत्रे युक्तशब्दप्रहृणात् साक्षात्सम्बन्ध-विवक्षायाम् अयं निषेधः गम्यते, न तु परम्परासम्बन्धे । 'हरो हरिश्च मे' इति वाक्ये चकारः हरिहरविषये साक्षात् अन्वितः न तु अस्मद्शब्देन, अतः अस्मद्शब्दस्य 'मे' इति आदेशः अत्र साक्षात्सम्बन्धसत्त्वात् स्यादेव ॥

४०६ । पश्यार्थेश्चानालोचने । ८।१।२५ ॥

दी— । अचानुपज्ञानार्थेषां तु भिर्योगे एते आदेशा न स्युः । चेतसा त्वां समीक्षते । परम्परासम्बन्धेऽप्ययं निषेधः—भक्तः तव रूपं ध्यायति । आलोचने (चानुपज्ञाने) तु—भक्तस्त्वा परयति चक्षुषा ।

These short forms of युष्मद् and अस्मद् are not used in connection with verbs not denoting अचानुपज्ञान (direct vision). Thus in

चित्ता त्वाम् &c. there being no चाक्षुषज्ञान त्वाम् is used and not त्वा the short form. This prohibition holds good even when the connection of युष्मद् or अस्मद् and the verb is remote and not direct. Thus in भक्तस्तव &c., we get तव and not ते for there is indirect connection of ध्यान and तव । But in the sense of आलोचन i.e., direct optical vision we get the short form as in भक्तस्त्वा &c.

नित्— । दृश धातोः भावे शप्रत्यये सति 'पश्य' इति लभ्यते ; दर्शनं हि तदर्थः । पश्यः दर्शनम् अर्थः येषां तैः धातुभिः योगे अनालोचने अचाक्षुषज्ञाने अर्थं गम्यमाने एते वां नावादयः आदेशाः न स्युः इत्यर्थः ॥ 'पश्य' इत्यनेन दर्शनसामान्यमुक्तम् । आलोचनं चाक्षुषज्ञानम् तत्त्व्युदासः अनालोचनम् ॥ इति सत्त्वात् वृत्तौ आह— अचाक्षुषज्ञानार्थैर्धातुभियोगे' इति ॥ अन्यत् सुगमम् ॥

४१० । सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा । ८।१।२६ ॥

दी— । त्रिद्यमानपूर्वात् प्रथमान्तात् परयोरनयोः अन्वादेशे अप्येते अदेशाः वा स्युः । भक्तस्त्वमप्यहं तेन हरिस्त्वां त्रायते स माम् । त्वामा इति वा ।

These short forms of युष्मद् and अस्मद् are optional when अनन्वादेश is implied provided युष्मद् and अस्मद् come after their immediately प्रथमान्त use.

नित्— । वां नावादयः आदेशाः अनन्वादेशे विभाषिताः, अनन्वादेशे तु नित्याः इति प्रागुक्तम्—अन्वादेशेषु अत्र विकल्पार्थम् सूत्रं प्रतिप्रसूयते । 'सपूर्वायाः' इत्यत्र सङ्घ- शब्दः विद्यमानवाच्यो । विद्यमानपूर्वायाः इत्यर्थः । 'प्रथमायाः' इत्यनेन प्रथमान्तायाः इति लभ्यते तदन्तविधिना । अतः आह—'विद्यमानपूर्वात् प्रथमान्तात् परयोः अनयो- रन्वादेशे' इत्यादि ।

४११ । सामन्त्रितम् । २।३।४८ ।

दी— । सम्बोधने वा प्रथमा तदन्तसामन्त्रितसंज्ञं स्यात् ।

आमन्त्रित word is that which ends in a प्रथमान्त word, used in सम्बोधन ।

मित— । “सम्बोधने च” इति सूत्रात् ‘सम्बोधने’ वर्त्तते । ‘सा’ इत्यनेन “प्राति-पदिकार्थं लिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा” इति सूत्रस्था प्रथमा परास्म्यते । ततः आह— ‘सम्बोधने या प्रथमा तदन्तम्’ इत्यादि ॥

४१२ । आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् । ८।१।७२ ।

दी— । स्पष्टम् । अग्ने तव । देवास्मान्प्राहि । अग्ने नय । अग्न इन्द्र वरुण । इह युष्मदस्मदोरादेशः, तिङन्तनिघातः, आमन्त्रितनिघातश्च न ॥ “सर्वदा रक्ष देव नः” इत्यत्र तु ‘देव’ इत्यस्य अविद्यमानवद्भावेऽपि ततः प्राचीनं (पूर्व) ‘रक्ष’ इत्येतदाश्रित्यादेशः (अस्मदस्थाने ‘नः’ आदेशः) । एवम् “इमं मे गङ्गेयमुने” इति मन्त्रे ‘यमुने’ इत्यादिभ्यः प्राचीनानाम् (पूर्वाशाम्) आमन्त्रितानाम् अविद्यमानवद्भावेऽपि ‘मे’ शब्दमेवाश्रित्य सर्वेषां निघातः । (“आमन्त्रितस्य च” इति निघातः अनुदात्तत्वमित्यर्थः) ।

An आमन्त्रित word at the outset is to be regarded as non-existent. Thus in अग्ने तव &c., देवास्मान् &c., अग्ने and देव being regarded as non-existent, the short forms ते for तव and नः for अस्मान् are not used, for then ते and नः will be at the beginning of a पाद । The instances ‘अग्ने नय’ अग्न इन्द्र etc are cited to show that अग्ने being regarded as non-existent ‘नय’ the तिङन्त word cannot be निघात i.e., अनुदात्त, for it does not come after an अतिङन्त word here—अग्ने being अविद्यमानवत् and the word इन्द्र &c., similarly are not अनुदात्त prior words being अविद्यमानवत्, and thus इन्द्र &c., not coming after a पद cannot be अनुदात्त । (See below). In ‘सर्वदा रक्ष देव नः’ though देव is as if non-existent being आमन्त्रित, still नः the short form is used for there is the word रक्ष prior to देव and thus नः is not पादादौ ।

So also in the mantra "इमं मे गङ्गेयमुने" the आसन्नित words prior to यमुने &c., though non-existent, still all are regarded as अनुदात्त with reference to their prior word मे here. The rule for अनुदात्त here is "आसन्नितस्य च" meaning an आसन्नित word after another word is अनुदात्त ।

मित— । पूर्वस्थितम् आसन्नितपदम् अविद्यमानवत् बोध्यम् इति सूत्रार्थः । तेन 'अग्रं तव' 'देव अस्मान् पाहि' इत्यत्र 'अग्रः' देव इति आसन्नितपदयोः अविद्यमानवत्त्वात् 'देव अस्मान्' च इति पादादौ भवन्तौ 'ते नः' इति पदौ तत्स्थाने नाद्रियेते । "अग्रं नय" "अग्र इन्द्र वरुण" इत्यत्र च 'अग्रे अग्र' पदयोः आसन्नितयोः अविद्यमानवत्त्वात् प्रथमोदाहरणे 'नय' इति तिङन्तस्य "तिङ्तिङ्"— (अतिङ्न्तात्पदात् परं तिङ्न्तमनुदात्तं स्यात्)—इति सूत्रेण अनुदात्तत्वं न भवति ; द्वितीयोदाहरणे च इन्द्रादि-आसन्नितपदानां "आसन्नितस्य च"—(पदात् परम् आसन्नितम् अनुदात्तं भवति)—इति अनुदात्तत्वं न भवति । अतः आह—'इह (प्रथमोदाहरणद्वये) युष्मदस्यदोरादेशः, (तृतीये) तिङन्तनिघातः, (चतुर्थे) आसन्नितनिघातश्च न भवति' इति । निघातशब्दः अनुदात्तवाची इत्युक्तम् ॥ 'सर्वदा वच देव नः' इत्यादि सुगमम् ।

४१३ । नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् । ८।१।७३ ॥

दी— । विशेष्यं समानाधिकरण्यो विशेष्यो आसन्निते परे नाविद्यमानवत् स्यात् । हरे दयालो नः पाहि । अग्ने तेजस्विन् ।

The noun word having an adjective आसन्नित word in the same विभक्ति following it is to be treated as not अविद्यमानवत् (non-existent). Thus in हरे दयालो &c., the समानाधिकरणे adjective आसन्नित word 'दयालो' follows the noun (विशेष्य word) हरे, so हरे is treated as not non-existent, hence 'नः', is used though दयालो is अविद्यमानवत् ॥

मित—। 'आमन्त्रितम् अविद्यमानवत्' इत्यनुवर्धते । 'समानाधिकरणे' एक-
विभक्तियुक्तौ इत्यर्थः । 'सामान्यवचनम्' इत्यनेन 'विशेष्यम्' नस्यते । ततः 'आह—
'विशेष्यं समानाधिकरणे विशेष्ये आमन्त्रिते परे न अविद्यमानवत्' ॥ ततः 'हर-
दयालो नः' इत्यत्र दयालो इत्यस्य अविद्यमानवत्तेवपि 'हरे' इत्यस्य विद्यमानतामाश्रित्य
'नः' इति अस्मादादेशः भवति ॥

दी—। "विभाषितं विशेषवचने" (इति सूत्रम्) । अत्र (सूत्रे)
भाष्यम्—"बहुवचनमिति वक्ष्यामि" इति । (सूत्रं व्याख्यायते—) विशेष्यं
समानाधिकरणे आमन्त्रिते विशेष्ये परे अविद्यमानवत् वा । ययं 'प्रभवः
देवाः शम्भयाः', युष्मान् भजे, वो भजे इति वा । इह अन्वादेशेपि वैकल्पिका
आदेशाः ॥

The plural विशेष्य word having its adjective आमन्त्रित word in the
same विभक्ति following it is optionally अविद्यमानवत् (as non-existent).
We say बहुवचनान् विशेष्य word, for भाष्यकार under the rule "विभाषितम्
विशेषवचने" (which provides optional अविद्यमानवत्त्वा as above) add's
'बहुवचनम्' to this. So we have यूयं प्रभवः ; युष्मान् वा वः भजे ।
This optional आदेश of short forms is to be known in अन्वादेशे too.

मित—। सुगमा ॥ सु शोभनी पादावस्य इति "संख्यातुसुर्वस्य" (५।४।१४०)
इति पादशब्दस्य—अन्त्यलोपे सुपादशब्दः । अस्य सौ हलञ्जादिलोपे सति—

दी—। सुपात्—सुपाद् । सुपादौ—सुपादः ॥ सुपादस्—सुपादौ ।

मित—। सुपाद् शस् इति स्थिते विशेषमाह—

४१४ । पादः पत् । ६।४।१३० ॥

दी—। पाच्छन्दान्तं यदङ्गं भं तद्वयवस्य पाच्छन्दस्य पदादेशः स्यात् ।
सुपादः । सुपादा । सुपाद्गाम् इत्यादि ॥ इतिदान्ताः ।

A base technically termed as भ (i.e., when वादि वा अजादि प्रत्यय
follows) ending in 'पाद्' changes its पाद् into पद् । Thus in सुपाद्

शब्द (अच्), सुपाद ending in पाद is 'भ', so here पाद changes into पद् and the form is सुपद्. Similarly सुपदा &c.

मित—। भाषिकारः अत्राधिकारश्च वर्तते । तत्र 'पाद' इत्यनेन सह सम्बध्यते । तदन्तविधिरस्ति । अतः आह—'पादशब्दान् यदङ्गं भम्' इत्यादि ॥ "निर्दिश्य मानस्य आदेशा भवन्ति" इति पादशब्दस्यैव 'पद्' इति, न तु, समुदायस्य सुपादशब्दस्य ॥ दान्तो ऽश्मादेशः शीघ्रः ; तान्ते आदेशे पदान्तलाभावात् 'सुपदः सुपदा' इत्यादौ ढकारो न स्यात् ॥ मय्य विलोङ्गे भ्वादौ ऋणादौ च । अग्निं मन्यति मच्छाति वा क्विपि अग्रिमच्, अकारान्तं प्रातिपदिकम् । क्विपिसति "अनिदिताम् हलः उपधायाः किति" इति नलोपः 'अग्रिमच्' इति शब्दः । अस्य सौ हल्ब्यादिलोपे जगृत् चस्व च सति— अग्रिमत्-अग्रिमद् इति, तदेवाह—

दी—। अग्निं मन्यति इति अग्रिमत्—अग्रिमद् । अग्रिमथौ—
अग्रिमथः । अग्रिमद्भ्याम् इत्यादि ।

मित—। सुगमा ॥ इदमत्र ज्ञातव्यमस्ति—मयि हिंसायामिति भौवादिकस्य तु ऽदित्वात् नलोपाभावे अग्रिमन् इति प्रातिपदिकम् ; अस्य सौ संयोगान्तलोपे अग्रिमत् इति रूपम् । शौचि—अग्रिमथौ इत्यादि ॥

प्रकृतमश्नति गच्छतीति किनि 'प्राच्' इति प्रातिपदिकम् अस्य रूपं बल्यन् उपन्यस्यति—किन् ज्ञात "कलिकदृक्क—" इत्यादि सूत्रेण सुपि उपपदे भवति इति उक्तम्, तदेव आरयन् आह—

दी—। "श्रुत्विग्—" (सूत्र ३७३) इत्यादि सूत्रेण प्राञ्चेः सुप्यु प-
पदे क्विन् । (ततः प्राच् इति प्रातिपदिकजाते अस्य रूपाख्याह—)

४१५ । अनदितां हल उपधाया किडति । ६।४।२४ ॥

दी—। हलन्तानाम् अनदिताभङ्गनाम् उपधायाः नस्य लोपः स्यात् किति किति च । "उगिदचाम्—" इति (अत्र) नुम् । "संयोगान्तस्य लोपः" । नुमो नकारस्य "क्विन्प्रत्ययस्य कुः" इति कुत्वेन लकारः । प्राङ् ॥ अनुस्वारपरस्यर्थाः । प्राञ्चौ—प्राञ्चः । प्राञ्चम्—प्राञ्चौ ॥

Of bases ending in हल् and that are not इदित् (i.e., having इ as इत्) have their penultimate नकार elided when क्-इत् or ऊ-इत् affixes follow. Thus in प्र + अच् + क्तिन्, the penultimate न elides, for क्तिन् is a क्-इत् affix by this rule and the result is प्र + अच् = प्राच् ॥

[N.B.—The न् of क्तिन् elides by the rule “हलन्वम्” । And इकार in क्तिन् is for pronunciation, so the result is क्, wherein क् is इत् by the rule “लशक्तद्धिते” । Now च् only remains, which also elides by the rule “वेरप्रकृष्य” । So in क्तिन् and क्तिप् everything of the प्रत्यय elides]:

And now the base प्राच् + सु first takes तुम् by the rule “उगिदृषां सर्वनामस्थाने अघातोः” when सर्वनामस्थान affixes (i.e., first five विभक्तिप्रत्यय) follow. So the form becomes प्राच्, from प्राच् + सु, (सु eliding by “हल्भ्याप्रभ्यो—”), then by संयोगान्तलोप we get प्रान् and now the final nasal नकार is replaced by nasal ङकार by the rule “क्तिन्प्रत्ययस्य ङः” (see sutra 377 ante.) So the final form of the base प्राच् is प्राङ् । In प्राच् औ there is तुम् and we get प्रान् च् औ where ‘न्’ (which is not अपदान्त) changes into अनुस्वार for ‘a भल्ल letter follows by the rule “नचपदान्तस्य ऋलि” and this अनुस्वार by परसवर्णे becomes ज् by the rule “अनुस्वरस्य घटि परसवर्णेः” (ante.); hence our author says “अनुस्वारपरसवर्णे” । Thus the final form of प्रान्च् औ is प्राञ्चौ । Similarly we get प्राच्चः, प्राच्चम्, प्राञ्चौ &c.

नित— । ‘इ’ इकारः इत्यर्थः ‘इत्’ इत्संज्ञकः येषां तानि इदित्, तेषाम् इदिताम् । न इदिताम् इति ‘अनिदिताम्’ । एतत् अङ्गधिकारे सति ‘अङ्गालाम्’ इत्यस्य विशेषणम् । ‘हलः’ इत्यपि तद्विशेषणम् । ‘शाप्रलोपः’ (६।४।२२) इति पूर्वप्राप्तं ‘नलोपः’ इति अनुवर्त्तते । यतः आह—‘इलान्त्वानाम् अनिदिताम् अङ्गानाम् नस्य खोपः’ इत्यादि ॥ इलान्त्वानाम् अङ्गानाम् किम् ? यामणीः । अद् ‘नी’ इति

हलन्तधातवभावात् उपधायाः नस्य लोपः न स्यात् ॥ एवं प्राच् सु इत्यत्र “ऊगिदचाम्—” इति तुमि सति प्रान्च् सु इति जाते हलव्यादिना सुलोपे, संयोगान्त लोपे च प्रान् इति जातम् । ततः “किन्प्रत्ययस्य—” इति कुले प्राङ् इति ॥ सर्वनामस्थाने तुमि सति प्रान्च् औ इति जाते “नचापदानस्य भलि” इति अपादानस्य नस्य अनुस्वारे सति प्रां च इति स्थिते “अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः” इति परसवर्णे च सति प्राच् इति, एतदभि-
प्रेत्य दीक्षितः आह—अनुस्वार परसवर्णो इत्यादि ॥ प्रान्च् औ इत्यत्र “सोयुना—” (मा३।५०) इति चुत्वेन प्राञ् इति सिध्यति इति न वक्तव्यम् । यतः “सोयुना—” इति कृतमपि तु “नचापदानस्य” इत्येतत् प्रत्यसिद्धम् ॥

प्राच् + शस् (अस्) इति स्थिते आह—

४१६ । अचः । ६।३।१३८ ॥

दी— । लुप्तनकारस्य अञ्चतेर्भस्याकारस्य लोपः स्यात् ।

The अकार of the root अच् of which नकार has elided and which is a ‘भ’, elides. Thus in प्राच् + शस्, अच् is लुप्त नकार and is a ‘भ’, so its अकार elides and we get प्रच् + शस् (शम्) and we look forward—

मित— । “अहोपोऽनः” इत्यतः अहोपः अवाप्ति । ‘अचः’ इति लुप्तनकारस्य अचतेः यद्भवम् । भाधिकारस्तु वर्तते एव । ततः आह—‘लुप्तनकारस्य अचतेः नस्य अकारस्य’ इत्यादि । प्राच् इत्यत्र तु प्र + अच् इति सङ्घातः । ततः अस्य स्वस्य प्राप्ती शसि परे ‘अचः’ अकारस्य लोपे सति प्रच् + अस् इति जाते आह—

४१७ । चौ । ६।३।१३८ ॥

दी— । लुप्ताकारनकारे अञ्चतौपरे पूर्वस्य अणो दीर्घः स्यात् । प्राचः । प्राचा, प्राग्भ्याम् इत्यादि ॥ प्रत्यङ्—प्रत्यञ्चौ—प्रत्यञ्चः । प्रत्यञ्चम्—प्रत्यञ्चौ । ‘अचः’ इति लोपस्य विषये अन्तरङ्गोपि यच् न प्रवर्तते । “अकृतव्युहाः पाणिनीयाः—” इति परिभाषया । प्रतीचः । प्रतीचा ॥ अमुम् अञ्चति इति विग्रहे ‘अदस् अञ्च्’ इतिस्थिते—

When अच् having its अकार and नकार elided follows then the prior अच् vowel (i.e., अ, इ, उ vowels) becomes lengthened. Thus in प्रच् + अस् we have अच् in प्रच् having its अकार and नकार elided, so the rule applies and the prior vowel अकार in प्र becomes दीर्घ and we get प्राचः। Similarly प्राचा &c. In शस् प्राच् becomes प्राचः and the rules 'अचः' and 'ची' seem to be superfluous here. So a further instance of the word प्रत्यच् is being given in शस्, to show the significance of the application of the rules 'अचः' and 'ची'। In the case of the base प्रत्यच् we get प्रत्यङ् प्रत्यचौ &c. as in प्राङ्—प्राचौ before. Now in प्रत्यच् + शस्, शस् not being a सर्वनामस्थान, तुम् by the rule "उमिदचा—" cannot come and the rule 'अचः' then should give अकारलोप in प्रत्यच्, but then the rule 'ची' has no application here, for we cannot get a prior अच् vowel here—the form being प्रत्यच्। Apprehending this difficulty the author says that when अकारलोप of अच् is being done by the rule 'अचः' then यच् must not come in though यच् is अन्तरङ्ग। For when 'अचः' directs अकारलोप which causes यच् कार्य here, the यच् कार्य itself must not come in, for its निमित्त (cause) itself is being destroyed. And this is possible by the Paribbasa 'अकृत्युहाः पाणिनीयाः' (i.e., निमित्तं विनाशोन्मुखं ह्यहा तत् प्रयुक्तं कार्यमपि न भवति) [For which see our notes under the rule—स्वरितेनाधिकारः—rule No. 46]. So in प्रत्यच् when अकार of लुप्तनकारयुक्त अच् elides by the rule 'अचः', then यच् does not come in and the form is प्रति अच् + शस् = प्रति च् + शस्, then 'ची' directing दीर्घ of prior vowel, we get प्रतीचः। Similarly प्रतीचा &c. In the case of अद् + अच् + क्तिन्, speciality is being enumerated—

मित—। “द्वलौपि पूर्वस्यदीर्घोऽणः” इत्यतः “पूर्वस्यदीर्घोः” वर्धते । ‘ची’ इति पुशब्दस्य सप्तम्ये कवचनम् । ‘चु’ इति लुप्ताकार-नकारस्य अच्यतिः यद्गणम् । ततः आह—लुप्तनकाराकारस्य अच्यती परे’ इत्यादि ॥ तेन प्रचु + अस् इत्यत पूर्वस्य अणः दीर्घे सति प्राचः इति, एवं प्राचा । प्राग्भ्याम् इति “किन्प्रत्ययस्य कुः” इति कुलम् ॥ ‘प्राचः’ इत्यस्य अकृतयोरर्थे तयोः स्वयोः सिद्धौ सत्यां प्रतीचः’ इत्यादि सिद्धार्थे स्वयोः वचनम् । अतः प्रत्यच् शब्दस्य रूपोऽणोऽह—प्रत्यच् प्रत्यञ्ची इत्यादि प्राचशब्दवत् ॥ ननु प्रत्यच् + शस् (अस्) इत्यत्र असर्वनामस्थानत्वात् असति तुमि ‘अचः’ इति सूत्रेण अकारलोपे च प्रत्यच् इति जाते ‘ची’ इति सूत्रस्य प्राप्तिरेव न भवति । तदा स्वमपि व्यर्थं स्यात्, प्रत्यच् इति अनिष्टं च रूपमापद्यते । ततः आह—‘अचः’ इति लोपस्य विषये “अन्तरङ्गोपि यण् न भवति” । ततः प्रत्यच् + शस् इत्यत्र ‘अचः’ इत्यनेन अकारलोपे सति यण् न स्यात् प्रति च् + शस् इति च भवति । सर्वमेतत् “अकृतव्यूहा—” इति परिभाषया सम्भवति । अस्य अर्थो यथा—निमित्तं विनाशोमुखं दृष्ट्वा तत्प्रयुक्तं कार्यमपि न स्यात् । प्रकृते तु यण्निमित्तस्य अकारस्य ‘अचः’ इति सूत्रेण विनाशे सति अकारनिमित्तं यण् अपि न स्यात् । यवम् प्रति च् + शस् = प्रतीचः । (‘ची’ इति दीर्घे सति) ॥ भाष्ये तु ‘ची’ इत्यारभसामर्ष्यादिषु यण् न इति समाहितम् ॥ अनुमद्यति इति किञ्चि उपपदसमासे च अदस् + अच् इति स्थिते विशेषमाह—

४१८ । विष्वग्देवयोश्च टेरद्रादेशः स्यात् अप्रत्ययान्ते अच्यतौ परे । ६।३।६२ ॥

टी—। अतयोः सर्वनाम्नरच टेरद्रादेशः स्यात् अप्रत्ययान्ते अच्यतौ परे ।

Of the words विष्वक् and देव and of pronominal bases, the टि—portion is replaced by च्द्रि when अच् with its affixes not heard (e.g., किन्, किप्) follow. Thus अदस् + अच् = अदच्द्रि अच्, when यण् comes and नकार of अच् elides by the rule “अनिदिताम्—” (ante.) and the base is अदच्द्राच् । It is now being declined—

मित—। ‘अच्द्रि’ इति लुप्तप्रथमाकम् । ‘विष्वग्देवयोश्च’ इति चकारिण “असर्वनाचः” (६।३।६१) इति सूत्रात् ‘सर्वनाचः’ इत्यस्य समुच्चयः । ‘अप्रत्ययान्ते’ अच्यतौ

मानप्रत्ययान्ते इत्यर्थः—यथा, क्तिन्, क्तिप् इति । अक्षतौ वप्रत्ययान्ते इत्यपि पाठोत्र दृश्यते । तदा 'वप्रत्ययान्ते' वकारयुक्तप्रत्ययान्ते इत्यर्थः । फलञ्च सममेव ॥ एवम् अद्स् + अञ्च इत्यत्र टैः अद्रि सति अदद्रि + अञ्च = अदद्राच् ("अनिदिताम्—" इति नलोपः) । अस्य रूपाणाञ्च—

४१६ । अदसोऽसेर्दादु दो मः । ८।२।८० ॥

दो— । अदसोऽसान्तस्य दात् परस्य उदूतौ स्तः, दस्य मश्च । उ इति ह्रस्वदीर्घयोः समाहारद्वन्द्वः । आन्तरतन्म्यात् ह्रस्वव्यञ्जनयोः ह्रस्वः, दीर्घस्य दीर्घः । अमुमुयञ्—अमुमुयञ्चौ—अमुमुयञ्चः । अमुमुयञ्चम् ।

अमुमुयञ्चौ—अमुमुईचः । अमुमुईचा—अमुमुयग्भ्याम् इत्यादि । मुत्वस्यासिद्धत्वात् न यण् ॥ "अस्त्यवाधे अस्त्यसदेशस्य" इति परिभाषाम् आश्रित्य परस्यैव मुत्ववदतामिन्ते—'अदमुयञ्' ॥ "अः 'सेः सकारस्य स्थाने, यस्य सः 'असिः' तस्य असेः" इति व्याख्यानानात् "तदाद्यत्वविषये एव मुत्वं नान्यत्" इति पक्षे—अददद्राच् । उक्तं च भाष्ये—

अदसोऽद्रेः पृथङ्मुत्वं केचिदिच्छन्तिलत्ववत् ।

केचिदन्त्यसदेशस्य नेत्येकेऽसेर्हि दृश्यते ॥" इति ॥

विष्वग्देवयोः किम् ?—अश्वाची । अञ्चतौ किम् ?—विष्वग्युक् । अप्रत्यये किम् ?—विष्वगञ्चनम । अप्रत्ययग्रहणं ज्ञापयति 'अन्यत्र घातु-ग्रहणं तदादिविधिः' इति । तेनायस्कारः । "अतः कृकमि—" इति सः ॥

उत् and क्त come after the द् of अद्स् not ending in स्, and also its द् changes into म् । 'उ' in the sutra (e.g., दात् उ=दादु) stands for both उ and ऊ by समाहार हन् । Owing to similarity of एकमावोच्चारण, ङस् उं comes for both ङस् vowel and consonant, and दीर्घे ऊ comes for अ दीर्घे vowel owing to द्विमावोच्चारण । Thus in अदद्राच् सु with हुम् by the rule "उनिदितां सर्वनामस्थानि—" we have अदद्राच् सु and सु elides by "इलशावित्" how चकार elides by

संयोगान्तलोप and the form is: अदद्रान् ; then by कृत् by the rule "क्विन् प्रत्ययस्य कृः" the result is अदद्राङ् । Now here अदस् being असान्त its first द changes to म and its ऋस् अकार to उकार and the form is अमुद्राङ् ; again द्र being a part of अदस् by 'अद्रि' आदेश (see previous rule) this द changes to म and रिक् changes to ल, so the final form is अमुसुयङ् । Similarly अमुसुयञ्चौ &c. as in प्राञ्चौ । In अदद्राङ् + शस्, we have elision of अ of अलोपिअच्चु giving अदद्र इच्च, here उल and मल are as before and we get अमुसु इच् ; then by the rule 'चौ' इ becomes दीर्घ and the final form is अमुसुईचः । Similarly अमुसुईचा &c. In भ्याम् we get कृत् and the form is अमुसुयग्भ्याम् (उल and मल being as before above). In अमुसुईचः—'सु' + ई should result in यष्, but here यष् does not come in by the rule "इकोयषचि" (६।१।७७), for सुत्वा by this rule in पार।८० is to be treated as असिद्ध with respect to यष् by the rule "पूर्ववासिद्धम्" (पार।१) । Bhattoji now discusses a second view on this rule thus—the word 'अदस्:' in the sutra should be taken as अदसः स्थाने—षष्ठी in अदसः being स्थाने षष्ठी । Then the rule "अलोऽन्यस्व" operates and then उल and मल are for the final of अदस् । But the final being सकार we do not get दात् परल for उल । Now the परिभाषा "अन्यथापि अस्वसदीगस्य" declares that if an operation cannot come at the final owing to contradiction, then let it come near the final only, so here उल and सुल come for the final द only which is near अन्वसमीपवर्तिन्, thus in अदद्रान् final दात् परल उल comes in and we get अदमुयङ् । There is a third interpretation also in this point e.g., असिः is expounded as 'सिः' सकारस्य स्थाने 'अः' यस्य स 'असिः', तस्य असिः । Then according to this view सुल comes only when there is अल for सकार of अदस् by

the rule "व्यादासीनामः" । Here however there being no अत्त्व for स of अदस्, सुत्व &c. does not at all come and we get अदद्राङ् । Thus the Bhashya says—"some wish separately सुत्व of both of the अद्रि आदेश and of अदस् as नत्व of both रीक and ऋकार in the case of चली-कृष्यते by the rule "कृपी रीकः" ; others wish सुत्व of the word near the final i.e., of द्र portion only, others again, does not wish सुत्व at all, for they say it (सुत्व) is when अत्त्व comes in place of सकार of अदस्" ॥ Why do we say 'विश्वग्देवयोः' in the rule ? Witness अन्नाची without अद्रादेश for here neither विश्वक् nor देव or सर्वनाम words do come as उपपद । Why do we say 'अञ्चती' in the sutra ?—Witness विश्वग्युक् । Here there being no अञ्चु घातु at the end there is no अद्रादेश । Why do we say अप्रत्यये (i.e., अश्रुयमाणप्रत्यये) in the sutra ? Witness विश्वगञ्चनम् without अद्रादेश, for here there is श्रुयमाणप्रत्यय i.e., श्रुट् (अन्) at the end. Saying of अप्रत्यये in the sutra suggests this much also that in other cases when a घातु is taken in a sutra, then take तदादिविधि there i.e., a word with the घातु is to be reckoned there. Thus in the sutra "अतः कृकमि—" &c. (sutra 160) the root 'कृ' implies तदादिविधि i.e., a word ending with the घातु is to be reckoned there. Thus in the sutra "अतः कृ—" , the root कृ implies तदादिविधि i.e., a word ending in कृ, so we get अयस्कारः—सत्त्व for रिसर्ग coming by this rule.

मित— । 'असिः' असान्तस्य 'अदसः' दात् उ दः मः इति सान्वयः सुत्वच्छेदः । 'अदसः' इत्यवयवप्रसङ्गो, 'असिः' इति अस्य विशेषणम् च । अविद्यमानः 'सिः' सकारः यस्य सः, 'असिः' । तस्य अदसः इत्यर्थः । दात् उ = दात् परस्य उ । अतः आह— 'अदसीऽसात्स्य दात्परस्य' इत्यादि ॥ उच्यते अत्र 'उ'—समाहारबन्धः नपुंसकैवचनम् "इत्सी नपुंसकैवचनपदिकस्य" इति अस्यत्वञ्च । अतः आह—'उ' इति इत्स्यदोषयोः

समाहारद्वयः । कुत 'उ' कुत वा 'ऊ' इति सन्देहे सति आह—'आन्तरत्यात्
 ऋस्त्वयत्रनयोः' उभयोरपि एकमाविकयोः उच्चारणसाम्यात् 'ऋस्त्वः उकारः' 'दीर्घस्त्व'
 द्विमाविकस्य उच्चारणसाम्यात् दीर्घोऽकारः इत्यर्थः ॥ अधुना अदद्राच् सु इत्यत्र सर्व-
 नामस्थाने "उगिद्वचाम्—" इति नुमि सति, इल्वादिलोपे संयोगान्तलोपे च अदद्रान्
 इति । ततः "क्लिन्नप्रत्ययस्य कुः" इति कुत्वे सति अदद्राक् इति । अधुना अदद्राङ् इत्यत्र
 उभयोरपि दकारयोः अदसवयवौभूतयोः मत्वे उत्वे च सति अमुमुयङ् इति सिध्यति ॥
 अमुमुयङ्गौ इति प्राची इतिवत्—उत्त्वमत्वे तु पूर्ववत् ॥ अदद्राच् + शस् इत्यत्र नलोपि-
 नोच्चते: "अचः" इति अकारलोपे सति अदद्र इच् शस् इति जाते 'चौ' इति दीर्घे
 सति अदद्र इच् + शस्, पूर्ववत् उत्त्वमत्वे सति अमुमुयङ्चः इति । अत्र 'मुङ्' इत्यंशे
 यण् न स्यात् । यतः यण्विषये सुत्वम् असिद्धं वाच्यम् ॥ अत्र पुनः मतान्तरमाह—
 सत्वे 'अदसः' इति स्थानपठौमाश्रित्य केचित् असान्तस्य अदसः अन्यस्य इति व्याख्या-
 नयन्ति । एतन्मते "अलोन्वस्य" इति सूत्रं तु प्रवर्तते । अन्यवर्णस्याव दात्परो न
 भवति । अद्रादेशे कृते तु इकारः अन्यः सोपि दात्परो न भवति । ततश्च
 अलोन्वपरिभाषायाः अप्रवृत्त्या अन्यस्य आदेशवाधे सति अन्तसमीपवर्तिनः एव दात्परस्य
 उत्त्वम्, दस्य च मः "न तु ततः पूर्वयोः" दकारतदुत्तरवर्णयोः सुत्वमित्यर्थः । एतत् सर्वं
 "अन्यवाधे अन्यसदेशस्य" इति परिभाषयैव ज्ञेयम् । एवमेतन्मते "अदसुयङ्"
 इत्येव भवति ॥ पुनश्च मतान्तरमाह—सूत्रे 'असिः' इत्येतत् एवं व्याख्यायते—'सिः'
 सकारस्य स्थाने 'अः' यस्य 'असिः' तस्य असिः इति । एतन्मते—अदसुस्थाने "त्यदा-
 दीनामः" इति अत्वे अत्वे च सुत्वं प्रवर्तते नान्यत्र ; ततः अत्र असति अत्वे अदद्राङ्
 इत्येव सिद्धति । सर्वमेतत् अभिप्रेत्या भाष्यमीवात्र उदाहृतम्—अदसोऽद्रेरित्यादि ॥
 अन्यतः—केचित् 'अदसः' (अदसो दकारस्य इत्यर्थः) अद्रः (अद्रादेशस्य च) पृथक्
 सुत्वम् इच्छन्ति, लत्ववत् ("कूपीरोलः" इति सूत्रेण चलीकृप्यते इत्यत्र रेफसकारयोः
 उभयोः यथा लत्वमिच्छन्ति तद्वत् इत्यर्थः) ; केचित् अन्यसदेशस्य (सुत्वमिच्छन्ति इति
 शेषः), एकै (केचित्) न (सुत्वं न इति वदन्ति इति शेषः) । (यतः एते
 वदन्ति—) सुत्वं असिः ('अः' अकारः त्यदाद्यत्वेन 'सिः' सकारस्थाने यस्य तादृशस्य
 अदसः) दृश्यते हि (नान्यत्र इत्यर्थः) ॥

सूत्रे 'विश्वग्द्वयोः' कथमुक्तम् ? अत्राची इत्यत्र तदभावात् अद्रादिशी मा भूत् इत्यर्थः ॥ सूत्रे अक्षतौ किमर्थं गृहीतम् ?—विश्वग्युञ्ज् इत्यादौ अक्षति अक्षतौ परे यथा अद्रादेशः न स्यात् तदर्थम् ॥ सूत्रे अप्रत्यये (अभ्युत्पन्नप्रत्यये इत्यर्थः) किमर्थमुक्तम् ? विश्वगञ्जनम् इत्यात्र अक्षतेः श्युत्पन्नप्रत्ययस्य लुठः (असः इत्यर्थः) सत्यात् अद्रादेशो यथा न स्यात् ॥ सूत्रे अप्रत्ययग्रहणम् इदमपि ज्ञापयति—अन्यत्र सूत्रे धातौ उक्तौ सति तदादिविधिः श्रेयः इति । एवम् "अतः कृकमि—" इति सूत्रे 'कृ' इति धातुग्रहणे सति कृ-युक्तः शब्दः गृहीतव्यः । ततः अयः+कार इति स्थिते उक्तसूत्रेण सकारे सति अयस्कार इति सिद्धति ॥

अधुना उद् + अञ् + क्तिन् = उदच्, इति शब्दरूपमाह—

दी— । उदच्—उदञ्चौ—उदञ्चः (इत्यादि प्राचशब्दवत्) । शसादौ अचि (उदच् इत्यत्र 'अचः' इति अकारस्य लोपे प्राप्ते आह—)—

४२० । उद ईत् । ६।४।१३६ ॥

दी— । उच्छब्दात् परस्य लुप्तनकारस्य अञ्चतेर्भस्य अकारस्य ईत् स्यात् । उदीचः । उदीचा । उदग्भ्याम् इत्यादि ।

Of अच् whose नकार has elided and which comes after the prefix उद् and which is technically termed as 'म' has its अकार changed into ईत् । Thus उदच् + अम् = उदीचः with अकार of अच् changed to ईत् ।

मित— । 'अचः' इति वसति । 'अचः' इति अचलिर्लुप्तनकारो गृह्यते ततः आह— "उच्छब्दात्परस्य लुप्तनकारस्य अचतेः" इत्यादि ॥ अन्यत्सुगमम् ॥ सम्यक् अक्षतीति विग्रहे सम् + अञ् + क्तिन् इति जाते—

४२१ । समः समि । ६।३।६३ ॥

दी— । अप्रत्ययान्ते अञ्चतौ परे समः समिरादेशः स्यात् । सम्यक्—सम्यञ्चौ—सम्यञ्चः । समीचः ; समीचा इत्यादि (प्रावत्) ॥

समि comes in place of सम when अच् follows as उत्तरपद and when there is no audible प्रत्यय after it. Thus सम् अच् + क्तिन् = सम्यच् which is declined in सर्वनामस्थान affixes like प्राच् । In शस्, the अ of अच् elides by 'अचः' and then in समिच् + अस् इकार is lengthened by the rule 'चौ' and we get समीचः, समीचा &c.

मित— । “विश्वगदेवयोश्च टिरद्राञ्चतौ अप्रत्यये” इत्यतः ‘अञ्चतौ अप्रत्याये’ वर्तते । ततः आह—‘अप्रत्यायान्ते (अश्रूयमाणप्रत्यायान्ते, अन्ते प्रत्यायाभावे लुप्त प्रत्याये इत्यर्थः) अञ्चतौ परे इत्यादि ॥ एवं सम् + अच् + क्तिन् = सम्यच् ॥ सर्वनामस्थाने प्राच् शब्दवत् रूपाणि ॥ शसादौ अचि सम्यच् अस् इत्यात् ‘अचः’ इति अकारलोपे समिच् अस् इति जाते ‘चौ’ इति दीर्घे च समीचः इति स्यात् । एवं समीचा ॥ अन्यत् सुगमम् ॥

[अत्र ‘अप्रत्यायान्ते’ इति पाठे तु ‘व’ इति क्तिन्किनोः सामान्यग्रहणम्—इति प्रागुक्तम्] ॥

सह अञ्चतीति वियद्दे सह + अच् + क्तिन् इति स्थिते विशेषमाह—

४२२ । सहस्य सभिः । ६।३।६५ ॥

दी— । अप्रत्ययान्ते अञ्चतौ परे (सहस्य सभिः आदेशः स्यात् इति शेषः) । सध्र्यद् (इति प्राच्शब्दवत्) । [शसादौ अचि सत्रीचः (समीचः इतिवत्)] ।

Eng.—Easy.

मित— । सुगमा ॥ तिरस् वक्रमञ्चतीति तिरस् + अच् + क्तिप् इति स्थिते विशेषमाह—

४२३ । तिरसस्तिर्य्यलोपे । ६।३।६४ ॥

दी— । अस्रुप्ताकारे अञ्चतौ अप्रत्ययान्ते परे तिरसः ‘तिरि—’ आदेशः स्यात् । तिर्य्यद्—तिर्य्यञ्चौ—तिर्य्यञ्चः । तिर्य्यञ्चम्—तिर्य्यञ्चौ तिरश्चः । तिरश्वा—तिर्य्यगुभ्याम् इत्यादि ।

दी— । ‘ऋञ्च कौटिल्याल्पीभावयोः’ । अस्य ‘चत्विर्दधृक्—’
 (इति) आदिना (इति सूत्रेण इत्यर्थः) नलोपाभावोपि निपात्यते । (ऋञ्च इति
 प्रातिपदिकम् । अस्य सौ) ऋञ् । ऋञ्चौ—ऋञ्चः । ऋञ्भ्याम् ॥ अत्र
 किन्नन्तत्वात् कुत्वम् , यथा प्राङ्भ्याम् इत्यादौ ॥ (परः सुञ्चतीति क्विपि
 ‘पयोसुच्’ इति प्रातिपदिकम् । अस्य सौ ‘चोः कुः’ इति कुत्वम् । जश्त्वचत्वे ।
 तदाह—) पयोसुक्—पयोमुग् । , पयोसुचौ—पयोमुचः ॥ (सुञ्च इत्यतीति
 सुपूर्वात् इत्यते; क्विपि ‘शङ्गिञ्या—’ इति सूत्रेण सम्प्रसारणे च सुञ्च इति प्रातिप-
 दिकम् । अस्य सौ इल्लङादिना सुलोपे) “अश्च—” इति (२६४ सूत्रेण)
 षत्वम् । “स्कोः—” (सूत्र ३८०) इति सुलोपः । ततः जश्त्वचत्वे ।
 सुवृट्—सुवृङ् । सुवृञ्चौ—सुवृञ्चः । सुवृट्त्सु—सुवृट्सु (“ङः सि धुट्”
 इति वा धुट्) ॥

मित— । धातुपाठे ‘त्रय’ इति धातौ ‘श्’ इति सकारस्य षत्वे कृते जातः ।
 सुञ्च इत्यत्र चकारस्य षत्वे सति चुत्वाभावात् षुत्वे असति सुञ्चम् इति जाते “स्कोः—
 इति सुलोपे सति सुञ्च इति भवति । ततः जश्त्वचत्वे=सुवृङ् इति । चत्वेन
 सुवृट् इति भवति । अतः आह—“अश्च—” इति षत्वम् । “स्कोः—इति सुलोपः ॥
 इत्यादि ॥ इति चान्ताः ॥ अथ तकारान्ताः कथन्ते—

दी— । ‘वर्त्तमाने पृषत्वमहत्-वृहत्-जगत शतृवच्च’ इति (उणादि
 सूत्रेण) पूते निपात्यन्ते शतृवच्चैषां काट्यं स्यात् । (ततः) उगित्वात् नुम् ।
 “सान्त महत्ः—” (सूत्र ३१७) इति दीर्घः । मह्यते पूज्यते इति महान् ।
 महान्तौ—महान्तः । हे महन् । महतः । महता—महद्भ्याम् इत्यादि ॥

Eng.—Easy.

मित— । मह्यतेपूज्यते इति ‘महत्’ शब्द औषादिकः अतिप्रतायेन निपात्यते ।
 अस्य सुलोका औषादिकस्येव शतृवद्भावे महत् सु इति जाते उगित्वात् “उगिदचाम्—”
 इति सर्वनामस्थाने तुमि सति महन्त् सु इति स्थिते—“सान्तमहत्तः संयोगस्य” (सूत्र
 ३१७) इति असमुद्धी सर्वनामस्थाने उपधाया दीर्घं सति महन्त् सु इत्यत्र महान्त
 सु इति जाते “इल्लङ्गावभो—” इति सुलोपः । ततः संयोगान्तलोपः तेन महान्

इति सिध्यति । एवं महान्ती महान्तः इति ॥ “सान्त महतः—” इति सूत्रे “दीर्घा-
इस्युद्धौ सर्वनामस्थाने” इति वृत्तावृत्तत्वात् स्युद्धौ दीर्घाभावे—हे महन् इति ॥
सान्तस्य तु श्रेयस् सु इत्याव तुमि श्रेयन्स् सु इति सुलोपसंयोगान्तलोपी । ततः सर्व-
नामस्थाने दीर्घे सति श्रेयान् इति ॥

धौरन्ति अस्य इति मनुपि ‘धीमन्’ इति प्रातिपदिकम् । अस्य सौ विशेषमाह—

ॐ२५ । अत्वसन्तस्य चाधातोः । ६।४।१४ ॥

दो—। अत्वसन्तस्य उपधाया दीर्घः स्यात् धातुभिन्नासन्तस्य च अस-
स्युद्धौ सौ परे । परं नित्यं च जुम् वाधित्वा वचनसामर्थ्यात् आदौ दीर्घः ।
ततो जुम् । धीमान्—धीमन्तौ—धीमन्तः । हे धीमन् । शसादौ—
महद्दत् ॥ धातोरप्यत्वसन्तस्य दीर्घः । गोमन्तमिच्छति, गोमान् इवाचरतीति
वा क्यजन्तादाचारक्विवन्ताद्वा कर्त्तरि क्विप् । “उगिदचाम्—” इति
सूत्रे अज्प्रहृशं नियमार्थम् । ‘धातोरचेत् उगित्कार्थ्यं तर्हि अञ्चतेरेव’ इति ।
तेन ‘सत्’ ‘ध्वत्’ इत्यादौ न । ‘अधातोः’ इति तु अधातुभूतपूर्वस्यापि नुमर्थम् ।
गोमान्—गोमन्तौ—गोमन्तः इत्यादि ॥ “भातेर्द्धवत्” (भवत् इति प्राति-
पदिकम्) अस्यसौ—भवान्—भवन्तौ—भवन्तः ॥ शत्रन्तस्य तु अत्व-
सन्तत्वाभावात् न दीर्घः । भवतीति भवन् ॥

When सु (1st case singular) follows (—सु being not of स्यो-
धन—) of a word ending in the affix अत् (i.e., of a word formed
by some affix having अत् in it) or of a word ending in अस् which
अस् is not the part of a verbal root, we have दीर्घं of its penulti-
mate letter (vowel). Here in धीमन् सु we have first दीर्घं and then
नुम् by the rule “उगिदचाम्—” । But if first नुम् comes being पर
and नित्य (being a कृताकृतविधि it is नित्य), then there will be no
vowel in उपधा here, and this rule will be useless; so owing to the
force and significance of the rule we have first दीर्घं of the उपधा

vowel and then नुम् । Thus here Bhattoji says, “परं नित्यं च नुम् वाधित्वा वचनसामर्थ्यात् आदौ दीर्घः” । Now in धीमात्सु add नुम् yielding धीमान्सु=धीमान् by सुलोप=धीमान् by संयोगान्तलोप ॥ And धीमत् औ=धीमन् औ=धीमन्नी &c. In सम्बोधन there being no दीर्घ we get धीमन् । In शस् etc., the base is like महत् ॥ This दीर्घविधान by the present rule comes even after अत्वन् धातु । But generally अत्वन् धातु is not available, so to have an अत्वन् धातु the author cites the case of नामधातु after the word गोमत् । Thus गोमन्मिच्छति Or गोमानिवाचरतीति गोमत् (नामधातु)+किप्=गोमत् । Now the rule “उगिदचाम्—” directs नुम् of an अधातुउगित् whereas गोमत् is a धातुउगित्, so here नुम् cannot arise at all. To solve this position Bhattoji says that ‘अच्’ in the sutra “उगिदचाम्—” is taken to make this नियम् e.g., if उगित्कार्य is to be made after a धातु then let it be done after the root अच् only and not of other roots. So स्रसु+किप्=सत् is got without नुम्—उगित्कार्य by the above नियम् being available after the root अच् only. Now it may be argued that if उगित्कार्य is to be made after the root अच् only, then let the sutra be “उगितः सर्वनामस्थानि—” (and अच् only will be covered by this उगित् here). Apprehending this argument Bhattoji following भाष्यकार says that ‘अधातोः’ in the sutra is significantly taken to imply that नुम् is to come after words that were not धातु previously. In गोमत्, the word though a धातु in नामधात्वावस्था still it was not a धातु in its still prior state, so नुम् comes after it. And it being an अत्वन्धातु दीर्घ in सु comes here and we get गोमान् &c. भा+उवत् gives the base भवत् meaning ‘you.’ It is अत्वन्त् so we get दीर्घ in सो—नुम् comes as usual and the result is भवान् &c. But भु+शतृ=भवत् becomes

भवन् in सौ । For शतन्त words not being अलन्त, दीर्घ, in सौ cannot come, but नुम् only as usual by the rule “उगिदचाम्—” comes only.

* N.B.—अधातु असन्त bases also take दीर्घ in सौ by this rule. Witness वेद्याः (here अस् of वेधस् is not a धातु) ।

मित— । ‘अतु’ इति लुप्तपठौकं स्तन्त्रं पदम् । तदन्तविधिना अलन्तस्य इत्यर्थः । ‘अधातोः’ इत्येतत् ‘अलन्तस्य’ विशेषणम् । ‘सौच’ इति सूत्रोपात्तं सर्वमेतत् अनुवर्तते यथा—“असम्बन्धौ सौ उपधायाः दीर्घः” । ‘सौ च’ इति सूत्रे एतेषामनुवर्तनम् प्रागुक्तम् द्रष्टव्यम् । फलितमाह—“अलन्तस्य उपधायाः दीर्घः स्यात् धातुभिन्नस्य असन्तस्य च” इत्यादि ॥ “कृताकृतविधिः नित्यं” धीमत् सु इत्यत्र नुमपि दीर्घे कृते अकृतेपि प्रवर्तते । अतः परं नित्यं च एतत् नुम् प्रथमं भवितुमर्हति । किन्तु नुमि पूर्वं कृते सति धीमन्त् सु इत्यत्र अनुपधात्वाभावात् दीर्घो न स्यात् । उपधायाः अचो दीर्घविधानं च व्यर्थं स्यात् । अतः अनेन सूत्रेण वचनसामर्थ्यात् परम् नित्यामपि नुमं वाधित्वा प्रथमं दीर्घः ततः नुम भवति, तदाह—“परं नित्यं च नुमं वाधित्वा वचनसामर्थ्यात् आदौ दीर्घः । ततः धीमात् सु=धीमान्त् सु=सुलोप संयोगान्तलोपाभ्यां धीमान् इति ॥ अधातोरव्यलन्तस्य दीर्घः इति उक्तम् । किन्तु धातव्यप्रायेण अलन्ताः न । अतः अलन्तं धातुं दर्शयितुं गोमत्शब्दात् नामधातुत्वमाश्रित्य आचार क्तिवादान्तात् गोमत् इति प्रातिपदिकम् । एतत् अलन्त-धातुय । अतोव सौ दीर्घः स्यात् । किन्तु अस्य सर्वनामस्थाने नुम् कथं स्यात् ? “उगिदचाम्—” सूत्रे ‘अधातोः’ यद्गणात्, प्रकृते च “सनादान्ताः धातवः” इति न्यायेन आचारक्तिवन्तस्य धातुत्वात् । अधातोः उगितोय नुम् विधीयते । सर्वमेतत् आशङ्क्य परिहारं वक्ष्यति—“उगिदचाम्—इति सूत्रे” इत्यादिना—अत्र सूत्रे ‘अच्’ इति नलोपिनः अक्षतेः यद्गणम्, एतच्च नियमं बोधयति । नियमशरीरं यथा—यदि धातोः उगित्काव्ये तर्हि केवलस्य अक्षतेरेव बोध्यम् नान्यस्य धातोः इत्यर्थः । अतश्च ससु ध्वंसु इत्यादि उगितः धातोः क्तिपि विहितः ‘सत् प्तत्’ इति शब्दयोः नुम् न स्यात् । एतत् सर्वं अक्षतेः उगित्वादेव सिद्धेपि पृथक् यद्गणात् ज्ञापकात् बोध्यम् । एवं सति प्रकृते गोमत्शब्दे गोमत् इति नामधातुजातत्वात् कथं वा नुम् स्यात् ?

“उगिदचाम्—” इति सूत्रे अधातोः इति ग्रहणं, पूर्वं अधातुभूतस्य अधुना धातुत्वेऽपि नुम् यथा स्यात् तदर्थम् । ततश्च गीमत् शब्दात् नामधातुत्वाग्रयणे ‘गीमत्’ इति धातुत्वेऽपि पूर्वमधातुभूतत्वात् अत्र नुम् तु स्यादेव, न तु उत्तमियमशरीरेण नुमभावो भवेत् । ततः गीमत् इत्यत्र प्रातिपदिके सौ परे दीर्घे नुमि च सति गीमान् इति ॥ भा + डवत् = भवत् । अत्र डिल्लसामर्थ्यात् अभस्यापि टिलोपः । एषशब्दः युष्मत्पर्यायः । अस्य सौ अलन्तत्वात् दीर्घे उगिज्ञाञ्च नुमि सति भवान् इति । भवन्तौः—भवन्तः इत्यादि धीमत्शब्दवत् ॥ शकन्तस्य शब्दस्य तु अलन्तत्वाभावात् न दीर्घः, नुम् तु उगिज्ञात् स्यादेव । अतः सू + शक = भवत् । अस्य सौ भवन् इति ॥ असन्तस्य अधातोः किम् ? वेधाः इति । अत्र वेधसौ असम्भागस्य धातुत्वाभावात् सौ परे दीर्घः । अधातोः किम् ? —दुकुलं वस्ते इति क्विपि दुकुलवः । अत्र असम्भागस्य धातुत्वात् न दीर्घः ॥

दा + शक = ददत् इति प्रातिपदिकम् । अस्य सौ “उगिदचाम्—” इति नुमिप्राये विशेषं कथयितुमुपन्यस्यति—

४२६ । उभे अभ्यस्तम् । ६।१।५ ॥

दी— । षाष्ठद्वित्वप्रकरणे ये द्वे विहिते ते उभे समुदिते अभ्यस्त-
संज्ञे स्तः ।

The duplication that is ordered in the sixth chapter of the षष्ठाध्यायी both taken together are called अभ्यस्त ।

मित— । “एकाचो ह प्रथमस्य” इति सूत्रात् ‘ह’ वर्त्तते । ‘ह’ इत्यनेन षष्ठाध्यायगतं द्वित्वसिद्धिं विवक्षितम् । तदाह—षाष्ठद्वित्वप्रकरणे ये द्वे विहिते ते उभे इत्यादि । अतः अभ्यस्तसंज्ञायाः द्वित्वनिवन्धनत्वं ज्ञेयम् ॥ प्रकृते च ददत् इत्यत्र ‘द्वौ’ (६।१।१०) इति सूत्रेण यत् द्वित्वं विहितं तत् समुदितं अभ्यस्तसंज्ञं स्यात् । ततः षाष्ठ—

४२७ । नाभ्यस्ताच्छतुः । ७।१।७८ ॥

दी— । अभ्यस्तात् परस्य शतुर्नुम् न स्यात् । ददत्—ददद् । ददतौ—
वदतः (इत्यादि) ।

After an अभ्यस्त base शब्द does not take नुम् । So नुम् in ददत् due by the rule “उगिदचाम्—” is prohibited. So ददत् + सु yields ददत् by चत्वं and ददद् by जश्त्व ।

मित— । “इदितो नुम् धातोः” इति सूत्रात् नुम् वर्तते । फलितमाह—‘अभ्य-
स्तात् परस्व शतुः नुम् नै ॥ तेन ददत् इत्यत्र “उगिदचाम्—” इति सूत्रप्रातः नुम्
वार्थ्यते । शतुश्च अलन्तत्वाभावात् सौ दीर्घोपि न, अतः चत्वं जश्त्वेन ददत्—ददद्
इति ॥

४२८ । जक्षित्यादयः षट् । ६।१।६ ॥

दी— । षट् धातवोऽन्वे जक्षितिशच सप्तमः एते अभ्यन्तसंज्ञा स्युः ।
जक्षत्—जक्षद्, जक्षता—जक्षतः । एवं जायत्, दरिद्रत्, शासत्, चकासत् ॥
दीधीवेव्योर्ङित्वेपि छान्दसत्वात् व्यत्ययेन परस्मैपदम् । दीध्यत् । वेव्यत् ॥

The six roots taken along with जच as the seventh as read in the अदादिगण धातु पाठ are also in grammar technically known as अभ्यस्त धातु । These are—जच, जाग्, दरिद्रा, चकास्, शास्, दीधीङ् and वेवीङ् । These being अभ्यस्त, their शब्द forms are declined like ददत् without नुम् । Now though दीधीङ् and वेवीङ् are आत्मनेपद being ऊङ्त् and have no शब्द so to say, still these being vedic roots take परस्मैपद by व्यत्यय (change of परस्मैपद from आत्मनेपद viceversa) ; so they are taken notice of here.

मित— । “उभे अभ्यस्ताम्” इति सूत्रेण अप्राप्तम् अनेन विधीयते हिलनिवन्ध-
नम् अभ्यस्तसंज्ञम् किन्तु अत्र अहिलस्यापि तत् विधातुं सूत्रमारभ्यते । जच, जाग्,
दरिद्रा, चकास्, शास्, दीधीङ्, वेवीङ् इति सप्त अदादिगणपठिता धातवो अभ्यस्ता
ज्ञेयाः । तेन एतेषां शतुर्नुम्, ददत्वत् रूपम् ॥ दीधीङ्, वेवीङ् इत्यनयोः छित्वात्
आत्मनेपदित्वेपि परस्मैपदित्वं छान्दसव्यत्ययेन स्यादेव । ततः अनयोः शृचपि स्यात् ।
ततश्च शतुर्नुम् यथा न स्यात् तदर्थम् अत्रयङ्गणम् ॥ इति खान्ताः ॥

अधुना पकारान्ताः शब्दाः कथयन्ते । गुप् रक्षणे + क्तिप् = गुप् इति प्रातिपदिकम् । असौ सौ, सुवसुपि—

दी— । गुप् (चत्त्वेन)—गुष् (जरत्वेन), गुपौ—गुपः । गुवभ्याम् इत्यादि ।

मित— । भ्यामादी पदलात् जश्लेन 'प्' इत्यस्य 'व' स्यात् । तेन गुव् भ्याम् इत्यादि ॥

अधुना शान्ताः शब्दाः निर्दिश्यन्ते—

४२६ । त्यदादिषु द्वशोऽनालोचने कञ्च । ३।२।६० ॥

दी— । त्यदादिषु उपपदेषु अज्ञानार्थात् द्वशभातोः कञ् स्यात् । चात् क्विन् ।

When तद् &c, as उपपद precedes the root द्वश् not meaning 'ज्ञान' (knowledge), the root takes कञ् also क्विन् । Then in तद् + द्वश् + क्विन् we look forward for the proper form—

मित—सुगमा ॥

४३० । आ सर्वनाम्नः । ६।३।६१ ॥

दी— । सर्वनाम्नः आकारोन्त्यदेशः स्यात् द्वृदृश्वतुषु । कुत्वस्य असिद्धत्वात् 'व्रश्च—' इति षः । तस्य जरत्वेन डः ; तस्य कुत्वेन गः ; तस्य चत्त्वेन पक्षे कः । तादृक्—तादृग्, तादृशौ—तादृशः ॥ 'वत्त्रापवादत्वात् कुत्वेन खकारः' इति कैयटहरदत्तादिमते तु चत्त्वाभावपक्षे 'ख' एव श्रूयते न तुगः ; जरत्वं प्रति कुत्वस्यासिद्धत्वात् । 'दिगादिभ्योयत्' इति निर्देशात् नासिद्धत्वम् इति वा बोध्यम् ॥

आकार comes at the end of सर्वनाम words when द्वृ, दृश्व, and वत् follows. Thus तद् + द्वृ + क्विन् with आकार at the end of तद् gives तादृग् । In तादृग् + सु we have कुत्व by the rule "क्विन्प्रत्ययस्य कुः" (८।२।६२) and this श् becomes ख by "चयो द्वितीयाः—" । Now this

कुल is असिद्ध with regard to षत्व by the rule "त्रय—" (८२।३६) so the sutra "त्रय—" operating we get षत्व here which by जश्त्व becomes ङ । And this ङ now by कुल becomes ग which by चत्वं turns into कः । So the result is ताहक्—ताहग् &c. Kaiyata and Haradatta &c, however hold that कुल by the rule "किन् प्रत्ययस्य कुः" bars षत्व by the rule "त्रय—", so ताहश्+सु gives ताहस्, by कुल with ख् at the end, when not allowing optionality of चत्वं by the rule "वावसाने" ; for acc. to them कुल is असिद्ध with regard to जश्त्व by the rule "भ्रूलां जशोन्ते" (८२।३६)। But Bhattoji says that कुल is not असिद्ध with regard to जश्त्व, for this is evident from the rule "दिगादिभ्योयत्" where दिश् + आदि becoming दिक् + आदि = दिगादि (admitting of जश्त्व after कुल) । So the forms acc. to our author is ताहक् and ताहग् in सु ।

मित— । 'आ' इति लुप्तविभक्तिको निर्देशः । "ह्रगृहश्वतुषु" (६।३।८६) इति सूत्रमत्र वर्तते । अलोऽन्यपरिभाषया 'आ' च अन्यादेशः स्यात् । फलितमाह—'सर्वनाथः आकारोऽन्यादेशः' इत्यादि । एवं तद् + ह्रग् + किन् इत्यत्र दकारस्य आत्वे ताहग् इति । अस्य सौ ताहग् सु इत्यत्र ह्रल्त्यादिना सुलोपः, ततः ताहग् इति जाते "किन् प्रत्ययस्य कुः" इति शस्य खः । तस्य च कुलस्य असिद्धत्वात् "त्रय—" इति सूत्रेणात्र षः स्यात् । "भ्रूलां जशः—" इति षस्य ङः । अधुना च जश्त्वसिद्धिं कुलं प्रवर्तते, ततः कुलिन 'ङ' इत्यस्य गः । अस्य च चत्वेन पठे कः । ततः ताहग्—ताहक् इति ॥ मतान्तरमाह—षत्वापवाद इत्यादिना । "किन् प्रत्ययस्य कुः" इति सूत्रस्य परत्वात् प्रकृते 'च किन् प्रत्ययस्य चत्वात्, इदं कुलस्य' प्रत्यादि षत्वविषयकं सूत्रं बाधत एव इति कैयटहरदत्तादयः । ततः एषां मते कुलिनोऽत्र शस्य खः । खश्च जश्त्विन गः न स्यात् कुलविषये जश्त्वस्य असिद्धत्वात् । किन्तु यन्कारस्य 'इदं' मतं दूषयन् अस्वरसेनाह—"दिगादिभ्योयत्" इति निर्देशात् इत्यादिना । 'दिगादिभ्योयत्' इत्याव सूत्रकार एष दिश् इत्याव कुले सति जश्त्वं विदधत् कुले सति जश्-

त्वस्य असिद्धत्व' नाजीगणत् । अतः कुले सत्तापि जश्त्व' स्यादेव । ततः तादृग्-
इत्यात् गकारः एव श्रोतुं योग्यः ॥ विशतीति विश् + क्तिप् = विश् इति प्रातिपदिक-
कम् । अस्य सौ विशेष' आरयति—

दी— । “अश्च—” इति षत्वम् ; जश्त्वचस्त्वे । विट्-विद्, विशौ—
विशः । विशम् । (? विद्भ्याम् इत्यादि) ।

मित— । नश्यतीति क्तिपि 'नश्' इति प्रातिपदिकम् । अत्र विशेष-
माह—

४३१ । नशेर्वा । ८।२।६३ ॥

दी— । नशेः कवर्गोऽन्त्यादेशः वा स्यात् पदान्ते । नक्—नग् । नट्—
नड् । नशौ—नशः । नग्भ्याम्—नड्भ्याम् इत्यादि ।

Of the base नश्, कवर्ग is optionally ordered at its end when it is at the end of a पद । Thus by सुलोप we get नक्—नग् by कुत्व, and by षत्व we get नट्—नड् &c.

मित— । “क्तिन् प्रतायस्य क्तः” इति पूर्वस्वात् 'क्तः' वर्त्तते “पदस्य” इत्यधि-
कारस्य अस्ति । तदाह—‘नशेः कवर्गाऽन्त्यादेशः वा स्यात् पदान्ते’ ॥ असति कुत्वे
ब्रह्मादिह्रस्वेण षत्वमपि स्यात् । तस्य जश्त्वेन डकारः इत्यादि ॥

४३२ । स्पृशोऽनुदके क्विन् । ३।२।५८ ॥

दी— । अनुदके सपि उपपदे स्पृशेः क्विन् स्यात् । घृतस्पृक्—
घृतस्पृग् । घृतस्पृशौ—घृतस्पृशः । क्विन्प्रत्ययो यस्मात् इति बहुव्रीह्या-
श्रयणात् क्विप्यपि कुत्वम् । स्पृक् । षड्गकाः प्राग्वत् ।

When a सुबन्त उपपद other than the word उदक् precedes the root स्पृश् then it takes क्विन् । Thus घृतं स्पृशतीति will give घृतस्पृश् with क्विन् । In सु, the form is घृतस्पृक्—घृतस्पृग् by कुत्व by the rule “क्तिन् प्रतायस्य क्तः” । In this rule if क्विन्प्रतायस्य be broken up as

किन् प्रतायः यस्मात् सः, then स्पृश् will also where with क्पि take क्तव. for किन् is made after it under some circumstances (as this present rule says). Thus the base स्पृश् (with स्पृश्+क्पि) will be declined as स्पृक् &c. Here also षत्व by व्रथादि rule, डत्व by जश्त्वेन and 'ग' by कुल्व and क by चर्त्त्वविकल्प is same as in the case of ताडक् before. So Bhattoji says "षडगकाः प्राग्वत्" ।

मित— । "सुपिस्थः" इति सूत्रात् 'सुपि' वर्त्तते । तदाह— "अनुदकी (उदक-शब्दभिन्ने इत्यर्थः) सुपि उपपदे स्पृशेः किन् इति । ततः घृतं स्पृशतीति किनि घृतस्पृश् इति प्रातिपदिकम्, अस्य सौ कुल्वेन खः, व्रथादिना घः । तस्य जश्त्वेन डः ततः कुलम् । चर्त्त्वविकल्पः ताडम्बत् । ततः घृतस्पृक्—घृतस्पृग् इति ॥ "किन्प्रत्ययस्य कुः" इति सूत्रस्य 'किन्प्रत्ययस्य' इति पदम् बहुव्रीहिसमासिन 'किन्प्रत्ययो-यस्मात्' इति यदि व्याख्यायते तदा निरुपपदे स्पृशेः क्पि सति अपि कुल्वप्रवर्त्तते ; यतः स्पृशेः अन्यत्र उपपदे किन् भवति ॥ ततः स्पृशतीति क्पि स्पृश् । अस्य सौ—स्पृक् इति । अत्रापि "षडगकाः प्राग्वत्" षत्व—जश्त्वं कुल्वचर्त्त्वाः इत्यर्थः 'प्राग्वत्' उक्तवत् ताडम्बत् वा श्रियाः ॥

दी— । 'जिघृषा प्रागल्भ्ये' (इति धातुः) । अस्म्यात् "श्चत्विग्—दधृक्—" इत्यादिना क्विन् । द्वित्वमन्तोदात्तत्वं च निपात्यते । कुत्वात् पूर्वं जश्त्वेन डः गः कः (जश्त्वं प्रतिकुलस्य असिद्धत्वात् प्रथमं जश्त्वेन षस्य डकारः, तस्य कुल्वेन गकारः, अस्य च चर्त्त्वविकल्पेन ककारः इत्यर्थः) । धृशतीति दधृक्—दधृग् । द्धृषौ—दधृषः । दधृग्भ्याम् इत्यादि ॥ रत्नानि मुष्पातीति (रत्नमुष् इति प्रातिपदिकम् । अस्य सौ रूपं यथा—) रत्नमुट्—रत्नमुड (जश्त्वेन षस्य डः । चर्त्त्वविकल्पेन च टः) । रत्नमुषौ—रत्नमुषः । रत्नमुड्भ्याम् इत्यादि ॥

मित— । अधुना नित्यबहुवचनान्तं षष्पशब्दं रूपयति—

दी— । "षड्भ्यो लुक्" (सूत्र २६१) [अनेन जश्त्वेन लुक् । ततः जश्त्वंचर्त्त्वं । तदाह—] षट्—षड् । षड्भिः । षड्भ्यः । [आसि तु] "षट्चतुर्भ्यश्च" (सूत्र ३३३) इति नुट् । (एवं षट् नाम् प्रत्यय तुलम् तु

स्वादेव तदाह—) 'अनाम्' इति पय्युदासात् (प्रतिषेधात् इत्यर्थः) न ष्टुत्व-
निषेधः । "थोऽनुनासिके—" इति विकल्पं वाचित्वा "प्रत्यये भाषायां
नित्यम्" इति वचनात् (इस्य) नित्यमनुनासिकः = (एवं षट् नाम इत्यत्र पदा-
न्तस्य षट् ; 'ट' इत्यस्य अनुनासिके सति 'षण्' नाम इति अस्य ष्टुत्वं पश्याम् इति)—
षण्णाम् । षट्सु—षट्सु ("डः सि षट्" इति विकल्पात् षुटि सति 'षट्सु' इति) ॥
('षड्भ्योलुक्', 'षट्चतुर्भ्यश्च' इत्यनयोः अङ्गत्वात् तदन्तविधिरस्ति तदाह—)
तदन्तविधिः । परमषट् । परमषण्णाम् (प्रियाः षट्सु इति बहुव्रीहौ इत्यर्थः
प्रियषष् इति प्रातिपादिकम् । अत्र षष् शब्दस्य गौणत्वात् सुगुणुटौ न सः । तदाह—)
गौणत्वे तु प्रियषष्ः । प्रियषषाम् ॥

Eng—Easy.

नित— । सुगमा ॥ पठितुमिच्छतीति सनि क्विप् पिपठिष् क्विप् इति स्थिति
"अतोऽलोपः" (६।४।४८) इति अकारे लुप्ते पिपठिष् इति प्रातिपादिकम् । तस्य
सुलोपे पदत्वे सति, यत् 'ष्' इति तदादौ 'स्' आसीत् ततोऽव "ससजुषो ह्" (८।१।६६)
इति रुत्वम् । इदं—रुत्वं प्रति "इष्कोः" (८।३।११) इति कृतस्य षत्वस्य असिद्ध-
त्वात् "समजुषोः ह्" इति रुत्वमेव स्यात् । एतत् सर्वमुद्दिश्याह—

द्वी— । रुत्व प्रति षत्वस्य असिद्धत्वात् पिपठिष् इत्यत्र "समजुषो ह्"
इति रुत्वम् ।

नित— । तेन पिपाठिर् इति पदे सति आह—

४३३ । वोरुपधायाः इकः । ८।२।७६ ॥

द्वी— । रेफावान्तस्य धातोरुपधाया इको दीर्घः स्यात् पदान्ते ।
पिपठोः—पिपठिषो—पिपठिषः । पिपठोभ्याम् । "वाशरि" (सप्तमी
बहुवचने सपि विशेषमाह—) इति वा विसर्जनीयः ।

The penultimate वृक्क vowel of a verbal root ending in रिक (र्) वा ष् becomes lengthened when final in a पद । Thus in पिपठिर्, which ends in र् of a verbal root we get दीर्घ of the उपधा इकार and

the result is पिपठी; &c. Similarly पिपठीभ्याम् । In पिपठिप्सु we first get पिपठीष् by उपधादीर्घ, then by the rule “वा शरि” we get optional विसर्ग here. Then fo: षत्व of सु here it is said—

मित— । रश्च वृश्च इति वीं । तयोः वींः इति । एतच्च “सिपिधाती र्वा” इति सूत्रान् पदान्तस्य ‘धातोः’ इत्यस्य विशेषणम् । पदाधिकारीऽख्ये च । तदाह— ‘रिफात्रान्तस्य धातीरुपधायाः’ इत्यादि । एवं पिपठीर् इति जाते विसर्गः ततः पिपठीः इति । भ्यामादी पदान्तत्वात् अनेन सूत्रेण उपधादीर्घे पिपठीभ्याम् इति ॥ पिपठिप्सु इत्यत्र दीर्घे सति “रीः सुपि” (८।३।१६) इति विसर्जनीयः । ततः “वा शरि” इति सूत्रेण विकल्पेन विसर्जनीयः । विसर्जनीयाभावपक्षे विसर्जनीयस्य षत्वम् ततः पिपठीस्सु पिपठीः सु इति पञ्चदशे स्थिते इष्कवर्गाभ्यां परत्वाभावात् “आदेशप्रतापययोः” इति षले अप्राप्ते विधानमाह—

४३४ । नुम् विसर्जनीयशब्दार्थवायेपि । ८।३।५८ ॥

दी— । एतैः प्रत्येकं व्यवधानेऽपि इष्कुभ्यां परस्य सस्य सूधशयादेशः स्यात् । षट्त्वेन पूर्वस्य षत्वम् । पिपठीष्पु—पिपठीःषु ॥ ‘प्रत्येकम्’ इति व्याख्यानात् अनेकव्यवधाने षत्वं न—निंस्त्व, निंस्ते । नुम् प्रहृषं नुमस्थानिकानुस्वारोपलक्षणाथम्, व्याख्यानात् । तेनेह न—सहिचस्य पुंसि । अतएव न शर्ग्रहणेन गतार्थता ॥

A dental सकार coming after an इष् letter (i.e., vowel and इष्-वरत्त) and after कवर्ग becomes cerebral if नुम्, विसर्जनीय and शर्, each separately intervenes. Thus in पिपठीस्सु and in पिपठीःसु we get षत्व in सु though शर् + विसर्जनीय intervenes respectively. Then in the first case the previous सकार also becomes cerebral by the rule “दुना दुः” । So we get पिपठीष्पु + पिपठीःषु । As the explanation here is “when each of these i.e., नुम्, शर् &c. intervenes”. So when several of these intervenes simultaneously then cerebral does not come. Thus in निंष् + निंस्ते got from the rootनिंस + स्त

and निस् + से respectively, both नुम् and शर्, (स) intervene between इण् vowel in नि and स्, so no cerebral here. The नुम् here does not stand for अनुस्वार in general, but for अनुस्वार in place of नुम् only, so in सुहिनसु and in पुंसु we do not get cerebral for in the first there is no अनुस्वार in place of नुम् and in the second instance the अनुस्वार is not of नुम् । And that नुम् does not represent अनुस्वार in general is also proved from taking शर् here separately. If नुम् is for अनुस्वार, then there will be tautology ; for अनुस्वार in general is included in शर्, (cp—शर्ष्वपि अनुस्वारस्य पाठात्) ।

मित— । “इण्कोः” (८३।५१) इति वर्तते । “अपदान्तस्य मूर्धन्यः” इत्यतः ‘मूर्धन्यः’ इत्यप्यस्ति । तदाह—‘एतैः प्रत्येकं व्यवधानेपि इण्कुभ्यां परस्य’ इत्यादि । नुमव्यवाये विसर्जनीयव्यवाये शर्ष्ववायेपि इण्कोरुत्तरस्य सकारस्य मूर्धन्यादेशः । व्यवाय-शब्दः इहान्ते सन् प्रत्येकमभिसंबध्यते । एवं प्रकृते पिपठीसु पिपठीः सु इति पचद्वये सति आद्ये शर्ष्ववाये षत्वे ष्टुत्वेन पूर्वस्यषकारः ; द्वितीये विसर्जनीयव्यवाये षत्वे पिपठीःषु इति भवति ॥ इत्थौ “प्रत्येकव्यवधाने” इति व्याख्यानात् अनेकव्यवधाने षत्वं न स्यात् । शर्ष्वं निष्कू निष्कू इत्यत्र नुम् शर् इति उभयव्यवाये सति ‘स्व’ इति ‘से’ इति नात्र षत्वम् ॥ अत्र सूत्रे नुमग्रहणं च नुमस्थानिकानुस्वारोपलक्षणार्थम् न तु सर्वानुस्वारग्रहणलक्षणम् । तेन सुहिनसु (सुहिनसुशब्दस्य सप्तमीवहुवचनम्) नुमो अनुस्वाराभावे न षत्वम् ; पुंसु इत्यत्र अनुस्वारस्य नुमस्थानिकत्वाभावाद् न चाप्यत्र षत्वम् । यदि च नुमग्रहणेन अनुस्वारमात्रं गृह्यते तदा नुमः पृथकग्रहणम् अनावश्यकम्, यतः अनुस्वारस्य शर्ष्वपि पाठात् शरग्रहणेनैव गतार्थता स्यात् ; अतः आह—“अतएव न शरग्रहणेन गतार्थता” इति ॥ कर्तुमिच्छति इति सनि किपि “अतोलीपः” इति सूत्रेण अलोपे चिकीर्ष इति प्रातिपदिकम् । “हलिच” (८२।७७) इत्युपधादीर्घः । अस्य सी हल्ङादिना सुलोपे “रात्सस्य” (८२।१४) इत्येतत् प्रति “इण्कोः” (८३।५०) इति षत्वस्थानिसङ्गत्वात् अलोपे “स्वरवसानयोः विसर्जनीयः” (८२।१५) इति विसर्जनीये इयि चिकीर्ष इति भवति । एतत् सर्वं उद्दे शीकृत्याह—

दी— । “रात्सस्य” (सूत्र २५०) इति (चिकीर्षु इत्यत्र) सलोपे विसर्गः
 (“खरवसानयोः—” इति विसर्गः) । चिकीः, विकीर्षो, चिकीर्षः । [एवं
 चिकीर्षभ्याम् इत्यत्र पदत्वे षलोपे सति चिकीर्षाम् इति ॥ चिकीर्षु सु इति स्थिते च
 षलोपे “इण्कोः” इति षत्वे, सुपि परे रोरेव इति “रोः सुपि” इति सूत्रे नियमात्
 रेफस्य विसर्जनीयः न । ततः चिकीर्षु इति सिध्यति । तदेवाह—] “रोः सुपि”
 इति नियमात् न विसर्गः—चिकीर्षु ॥

(दोषशब्दरूपं वक्ष्यति—) “दमेढोस्” इति (उणादिगूत्रम्) । द्वित्वसाम-
 ध्यात् टिलोपः (दोष इति) । (अत्र) षत्वस्यासिद्धत्वात् ह्रस्वविसर्गो
 (“ससजुषो रुः” इति रुत्वे सति विसर्गः—ततः—) दोः दोषौ, दोषः । “पहनो—”
 इति सूत्रेण वा दोषन् (शसादौ) दोष्यः । दोष्या । दोषः । दोषा ॥
 (विविच् शब्दं निरूपयति—) ‘विच् प्रवेशने’ । सन्नानात् क्पि । [विष्टु मिच्छ-
 तीति विश् + सन् + लटति = विविच् + सति = विविष् + सति (व्रथादि सूत्रेणान्न
 ऋलपरत्वात् सस्य षकारः) = विविक् + सति (‘षटोः कः सि’ इति सूत्रेण षस्यकः) =
 विविक्षति (सकारस्य प्रत्ययावयवत्वात् “आदेश प्रत्यययोश्च” इति षत्वम् । अस्यात्
 विविक्षधातोः क्पि विविच् इति प्रातिपदिकम् । अस्यसौ विविच्सु इत्यत्र ह्रस्वादिना
 सुलोपे “षटोः कः सि” (८२।४१) इति विहितस्य कत्वस्य असिद्धत्वात् षकारस्य
 संयोगान्तलोपः । संयोगान्तलोपे सति कत्वस्य निमित्ते लुप्तं कत्वं न स्यात् । ततः
 व्रथादिश्लेषेण षत्वं पुनः प्रवर्तते ततः जश्त्वचस्व—विविट्—विविड इति । एतदभि-
 प्रत्याह—]

कत्वस्यासिद्धत्वात् संयोगान्तलोपः । “व्रच—” इति षः । जश्त्वचस्त्वे ।
 विविट्—विविड् । विविक्षौ—विविद्धः इत्यादि ॥

(“तच् तनुकरणे” इति धातोः क्पि तच् इति प्रातिपदिकम् । असासौ इष्-
 वादिना सुलोपे “क्लोः—” इति कलोपे च षस्य जश्त्वेन ङः, तस्य चस्वविकल्पस्य,
 “ततः तट्—तड्” इति । अतः आह—) “स्कोः—” इति कलोपः ; तट्—तड्
 तड्यौ, तड्यः । तड्यभ्याम् इत्यादि ॥

(भाः रचतीति क्पि गोरच् इति प्रातिपदिकम् । तच्पत् रूपम् ; तदाह—)

गोरट्—गोरड्, गोरज्ञौ, गोरज्ञः ॥ (तच् + णिच्, रच् + णिच् इति तच्चि रच्चि
 धात्वोः क्विपि “गोरनिटि” इति णिलोपे तच्, रच् इति प्रातिपदिकद्वयम् । एतयोः
 सौ हल्ङ्गादिना सुलोपे सति “स्कोः संयोगाद्योः—” इति ककारलोपो न भवति ।
 तदाह—) तन्निरक्षिभ्यां गयन्ताभ्यां क्विपि तु “स्कोः—” इति न प्रवर्त्तते ।
 णिलोपस्य स्यानिवद्भावात् (“अचः परस्मिन्” इति स्थानिवच्चात् इत्यर्थः) ।
 “पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्” इति त्विह नास्ति । “तस्य दोषः संयोगादि-
 लोपलत्व्यात्त्रेषु” इति निषेधात् । तस्मात् (“स्कोः—” इत्यस्य अप्रवृत्तेः)
 संयोगान्तलोप एव । (ततः अन्यस्य षकारस्य लोपे सति—) तक्—तग् ।
 गोरक्—गोरग् ॥

(सन्नन्तस्य पचधातोः सति पिपच् लटि इति स्थिते “चोः कुः इति कुत्वे पिपचति ।
 अस्य क्विपि पिपच् इति प्रातिपदिकम् । अस्य सौ हल्ङ्गादिलोपे “स्कोः—” इति
 कलोपो न स्यात् । यतः चकारस्थानिकं कुत्वं “स्कोः—” इति कलोपं प्रति असिद्ध-
 मेव । ततः संयोगान्तलोपे सति पिपक्—पिपग् इति । अतः आह—) “स्कोः—”
 इति कलोपं प्रति (चकारस्थानिकस्य) कुत्वस्य असिद्धत्वात् संयोगान्तलोपः
 पिपक्—पिपग् ॥ (एवं विवच्, दिधच् इति प्रातिपदिकयोः रूपाणि तदाह—
 एवं विवक्, दिधक् इति ॥ इति धान्ताः ॥ (अथ सकारान्ताः कथान्ते—) पिस
 गतौ । सुष्टु पेसतीति (क्विपि सुपिस् इति प्रातिपदिकम् । अस्य सौ हल्-
 ङ्गादिना सुलोपे “ससजुषो रुः” इति रुत्वे “बोरूपधायाः—” इति दीर्घः सुपीः इति
 तदाह—) सुपीः, सुपिसौ, सुपिसः । सुपिसा, सुपीभ्याम् । सुपीषु—
 सुपीष्णु (पिपठीःष्—पिपठीष् इत्यादिवत्) । एवं सुतुः । तुस खण्डने । इति
 धातोः क्विपि सुतुस् इति प्रातिपदिकम् । सुपिस्वत् रूपम् इति शेषः) ॥ (अदादि
 ज्ञानार्थकस्य विद्धातोः वेतीति श्वादेशे “विदः शतुर्वसुः” इति सूत्रेण वस्वादेशे विद्वन्
 इति प्रातिपदिकम् । अस्य सौ उगित्वाप्तम्, “सान्तमहत्—” इति सर्वनामस्थाने
 नकारस्य उपधादीर्घः । सुलोपसंयोगान्तलोपो—विद्वान् इति । तदाह— (विद्वान्
 विद्वांसौ—विद्वांसः । हे विद्वन् । विद्वांसम् विद्वांसौ ।

मित—। विद्म् + शस् इत्यत्र शसि सवनामस्थानत्वाभावात् भसंज्ञायामाह—

४३५ । वसोः सम्प्रसारणम् । ६।४।१३१ ॥

दी—। वस्वन्तस्य भस्य सम्प्रसारणं ह्यात् । पूर्वरूपम्, षत्वम् ; विदुषः । विदुषा । “वसुसंसु—” (सूत्र ३३४) इति दत्वम् । विद्मन्नामम् इत्यादि ।

Of a word ending in वसु (i.e., affix having वसु in it) and becoming a “भ”, सम्प्रसारण comes in ; thus in विद्म् + शस् (अस्), विद्म् ends in वसु and is a “भ” । So here the final “व” by सम्प्रसारण becomes ष and the form is विट् अस् which by the rule “सम्प्रसारणाच्च” takes पूर्वरूप and becomes विदुस् then there is षत्व by the rule “आदिश-प्रत्यययोश्च” and we get विदुष which with the addition of अस् turns into विदुषः । Similarly विदुषा । Now in विद्मन्नामम्, the वस्वन्त word विद्म् being पदान्त takes final ष by the rule “वसुसंसु—” (rule 334) and the form is विद्मन्नामम् &c.

मित—। ‘वसोः’ वस्वन्तस्य इत्यर्थः । भाषिकारो वर्णते । ततः आह—
‘वस्वन्तस्य भस्य’ इत्यादि ॥ एवम् विद्म् + अस् इत्यत्र सम्प्रसारणेन वकारस्य षत्वे विट् अस् + अस् इति स्थिते “सम्प्रसारणाच्च” इति पूर्वरूपे सति विदुस् + अस् इत्यत्र प्रत्ययावयवत्वात् षत्वे च विदुषः इति ॥ विद्मन्नामम् इत्यत्र विद्म् इत्यस्य पदत्वात् “वसुसंसु” इति षत्वे विद्मन्नामम् इति एवं विद्मन्त्सु ॥

सदधातोः “भाषायां सदवसुशुवः” इति ऋटः ऋसुः इति सद + ऋसु = सेदिषस् इति प्रातिपदिकम् । अस्य सौ उगित्वाद्भूमि सति “सान्तमदतः—” इति सर्वनामस्थाने दीर्घः ; हल्ङ्यादिना मुलीपः, संयोगान्तलोपः, ततः सेदिवान् इति एतत् सर्वमभि-
प्रेत्य आह—

दी—। सेदिवान्, सेदिवांसौ—सेदिवांसः । सेदिवांसम् । सेदिवांसौ । (सेदिवस् + (शस्) अस् इति स्थिते “वसोः सम्प्रसारणम्” इति सेदि ष अस् इति आंति

पूर्ववत् पूर्वरूपे फले सेदि उस् अस् = सेदुषः इति स्यात् । किन्तु सेदुषः इत्येव युक्तं रूपम् । तदेव समर्थयितुमाह—) अन्तरङ्गेऽपि इडागमः सम्प्रसारणविषये न प्रवर्तते । “अकृतव्यूहाः—” इति परिभाषया । सेदुषः [सेदिवस् + अस् इत्यत्र इडागमश्च वसमाश्रित्य भवति, सम्प्रसारणेन वसोः वकारस्य नाशात्, निमित्ते विनष्टे तदाश्रितकार्थमपि नश्यति इति इडागमोऽपि निवर्तते ततः सेद उस् + अस् = सेदुषः । एतच्च “अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः” इति परिभाषया भवति इति प्रागपि व्याख्यातम् । “निमित्तापायै नैमित्तिकस्याप्यपायः” इति न्यायमेव “अकृतव्यूहा—” इति परिभाषा वदति] । सेदुषा । सेदिवद्भ्याम् इत्यादि (विडस् शब्दवत्) ॥ (सु + हिंस + क्तिप् = सुहिंस् इति प्रातिपदिकम् । अस्य सौ हल्ङ्गादिना सुलोपः । संयोगान्त सस्य लोपः ततः “नथापदान्तस्य भलि” इति भल् सकारमाश्रित्यप्रवर्तितो-नुस्वारः निमित्तापायात् स्वयं निवर्तते ततः सुहिन् इति । अत्र “सान्तमहतः” इति दीर्घं सन् न स्यात् कारणमाह—) “सान्तमहत—(सूत्र ३७१) इत्यत्र सान्तसयोगोऽपि प्रातिपदिकस्यैव गृह्यते न तु धातोः, महच्छब्दसाहचर्यात् (प्रकृते तु सुहिंस् इत्यत्र सान्तसंयोगस्तु धातोः अतः न दीर्घः) । सुष्ठु हिनन्तीति सुहिन्, सुहिंसौ, सुहिंसः । सुहिन्भ्याम् इत्यादि । सुहिन्त्सु—सुहिंस्सु । “नथ” इति सूत्रेणात्र वैकल्पिको धृट् स्यात् ॥ (ध्वसु + क्तिप् = “अनिदिताम्—” इति नलोपः, ध्वसु इति प्रातिपदिकम् । अस्य सौ सोर्लोपे “वसुसुं सुध्वं सु—” इति पदान्ते दः । ततः ध्वत् इति । तदेवाह—) ध्वत्—ध्वद्, ध्वसौ, ध्वसः । ध्वद्भ्याम् ॥ एवं सत् ॥

Eng—Easy.

मित— । पूञ् पवने इति धातोः “पूञो डुमसुन्” इति उणादिसूत्रेण डुम् सुन् प्रत्ययैः । ड—न—उकाराः इतः । डित्वात् अथस्यापि टिः लोपः । ततः पुंस् इति प्रातिपदिकम् । अस्य सर्वनामस्थाने विशेषणमाह—

४३६ । पुंसोऽसुड् । ७।१।८६ ॥

दी । सर्वनामस्थाने विवक्षिते पुंसोऽसुड् स्यात् । असुड् उकारः उच्चारणार्थः । बहुषु सो इत्यत्र “उमितश्च” इति लीवर्थं कृतेन “पूञो

डुम्सुन्' इति प्रत्ययरुप उगित्वेनैव नुम् सिद्धेः । पुमान् । हे पुमन् ।
पुमांलौ--पुमांसः । पुंसः । पुंसा, पुम्भ्याम्, पुम्भिः ॥ इत्यादि । पुंसि,
पुंसु ॥

When सर्वनामस्थान affix is being intended then असुङ् is ordered at the end of the base पुम्स् । Here उकार of असुङ् is for उच्चारण and not for उगित्कार्य as old commentators suppose. In the बहु-व्रीहि—बहवः पुमांसः यस्याः we by सुब्लुक् get बहुपुंस + ङीप् by the rule "उगितय" = बहुपुंसी । Here ङीप् comes because the affix डुम् सुन् is उगित् and in ङीप्, असुङ् has no प्राप्ति at all for it is not सर्वनामस्थान affix and नुम् also by the rule "उगिदच्—" comes for the affix डुम्—सुन् is उगित् ; so उ of असुङ् is for its pronunciation and not for उगित् कार्यं । Thus in पुम्स् सु ; we by असुङ् at the end get पुमन् सु and by नुम् we get पुमन् स् सु now by "सान्महतः—" the उपधा of नकार become दीर्घ and we get पुमान् स् सु । Now by सुलोपसंयोगान्तलोपी we have पुमान् । In हे पुमन् the rule "सान्महतः—" has no application for सम्बुद्धि is not a सर्वनामस्थान affix ; and so on.

मित--- । "इतोऽत् सर्वनामस्थाने" इति सूत्रात् सर्वनामस्थाने वर्तते । तदाह—
'सर्वनामस्थाने विवक्षिते' इत्यादि ॥ असुङ् उकार उच्चारणार्थः न तु उगित् कार्यार्थः यतः बहवः पुमांसः यस्याः इति बहुव्रीहौ सुब्लुकि ङीपि च बहुपुंसी इति जायते । अत्र ङीप असर्वनामस्थानत्वात् असुङ् प्राप्तिरेव नास्ति, किन्तु "पूर्वोः डुम्सुन्" इति प्रत्ययस्य उगित्वादेव "उगितय" इति ङीप् सिध्यति । अतः असुङ् उकारः उगित्-कार्यार्थः न । एवं नुमपि अत्र प्रत्ययस्य उगित्वादेव भवति तदाह—"बहुपुंसी" इत्यत्र 'उगितय' इति ङीवर्थे कृतेन, इत्यादि ॥ पुम्स् सु इति स्थिते असुङ् । पुमन् सु इति जाने "उगिदच्—" इति नुमि पुमन्स् सु । सुलोपसंयोगान्तलोपी । ततः पुमान् इति । 'हे पुमन् इत्यत्र सम्बुद्धेः सर्वनामस्थानालाभावात् असति दीर्घे' सिध्यति ॥

अधुना उग्रनस् शब्दं रूपयितुमस्स सौ विधीषं वक्ष्यति—

दी । “ऋदुशनस्—” (सूत्र २७५ । ७।१।६३) इत्यनङ् (ततः उशनन्
 स् इत्यत्र हल्ङ्गादिना सुलोपि प्रातिपदिकान् नलोपि उपधादीर्घं च सति)
 उशना ; उशनसौ—उशनसः । “अस्य सम्बुद्धौ वानङ् नलोपश्च वा वाच्यः”
 (वार्त्तिक) । हे उशनन्—हे उशन—हे उशनः । उशनोभ्याम् इत्यादि ॥
 (न हृण्यते नित्यत्वात् इति वाक्ये “नञि हन एह च” इति असिः एहादेशश्च ।
 अनेहस् इति प्रातिपदिकम् कालवाचि । अस्य सौ यथा—) अनेहा (“ऋदुशनस्—”
 इति अव अनङ्) । अनेहसौ, अनेहसः । हे अनेहः । अनेहोभ्या इत्यादि ॥
 (विदधाति इति “विधाञो वेध च” इत्यसिः वेधादेशश्च ; वेधसशब्दस्य सौ यथा—)
 वेधाः (“अत्वसन्तस्य चाधातोः—” इति दीर्घः) । वेधसौ, वेधसः । हे वेधः ।
 वेधोभ्याम् इत्यादि । (“अत्वसन्तस्य—” इति सूत्रे) ‘अधातोः’ इति
 उक्तेः न दीर्घः (इति प्राग्व्याख्यातम्) ॥ सुष्ठु वस्ते इति सुवः (अव अस्-
 भागस्य धातुत्वात् न दीर्घः इति प्रागुक्तं “अत्वसन्तस्य—” इति सूत्रव्याख्यानानुसारे) ।
 सुवसौ, सुवसः ॥ पिण्डं यसते इति (क्तिपि पिण्डयस् शब्दः । अस्य सौ)
 पिण्डयः (अवापि अस्—भागस्य धातुत्वात् न दीर्घः) । पिण्डयलः (इत्यपि) ।
 “ग्रह ग्लसु अदने” ।

Eng.—Easy.

मित—। सुगमा ॥ अदस्शब्दं वदति । अस्य सौ त्यदाद्यत्वे प्राप्ते आह—

४३७ । अदसः औ सुलोपश्चः । ७।१।१०७ ।

दी—। अदसः औकारः अन्त्यादेशः स्यात् सौपरे सुलोपश्च । ‘ततोः
 सः सौ—’ (सूत्र ३२१) इति दस्य सः । असौ । (अकचि अदकम् शब्दात्
 सौ विशेषेणाह—) ‘औत्वप्रतिषेधः साकच्कस्य वा वक्तव्यः सादुत्वं च’
 (वार्त्तिक) । प्रतिषेधसन्नियोगपिष्टमुत्वं तदभावे न प्रवृत्तं ते । असकौ—
 असकः । (अदम् औ इत्यत्र प्रक्रियामाह—) त्यदाद्यत्वं । पररूपम् । वृद्धिः ।
 “अदसोऽसे—” इति मत्वोऽस्वे । अमू ॥ (जसि रूपं वक्ष्यति—) । “जशः
 शी” (सूत्र २१४), आद्गुणः (सूत्र ३६)—

श्रीकार is ordered at the end of the base अदस् when सु follows and सु elides as well. Thus in अदस् सु we get अदी (with श्रीकारादेश and सुलोप)। This rule prohibits व्यदायत्व here in सु। Then by the rule “तदोः सः सौ—” we get स for द and the form is असौ। In अदस् + अकच् however we get the base अदकस् and its speciality is being said by the Varttika “श्रीत्वप्रतिषेधः &c.,” though by the present rule अदस् includes अदकस् also. The Varttika says that “in अदकस्, श्रीत्व is optional in सु, and when there is no श्रीत्व there is उत्व after स”। When श्रीत्व is done there is no उत्व after स, the reason is “उत्व which is in connection with श्रीत्वप्रतिषेध cannot come when there is श्रीत्व owing to the dictum “सन्नियोगशिष्टानां सह वा प्रवृत्तिः सह वा निवृत्तिः।” Thus in श्रीत्व the form is असकौ and in श्रीत्वाभाव the form is असकः॥ In अदम् + श्री there is व्यदायत्व yielding अद च श्री which by पररूप becomes अद श्री which again by वृद्धि being अदी, lastly there is मत्व of द and उत्व of श्रीकार by the rule “अदसौ असोः दादु दो मः” (सूत्र ४१८) and we get असु। In अदम् + जस् we get first व्यदायत्व then we get अद ई by “जसः शीः” this by the rule “आदगुणः” becomes अदी and we look forward—

नित—। अलोन्यपरिभाषया श्रीत्वं च अक्षरस्त्रादेशः स्वात्। अदी इति जाते “तदोः—” इति सः असौ इति ॥ “अव्ययसर्वनामासकच् प्राक् टिः” इति अदस् + अकच् = अदकम् शब्दस्य सौ विशेषमाह वार्तिकेन “श्रीत्वप्रतिषेध” इत्यादिना। श्रीत्वाभावे मादुलं, श्रीत्वे सति मकारात् उच्चन। कुतो एतत् जन्वति? तदाह— “सन्नियोगशिष्टानां सह वा प्रवृत्तिः सह वा निवृत्तिः” इति न्यायात्। प्रकृते च श्रीत्वप्रतिषेधसन्नियोगे मादुलं उक्तम् ‘तद्भावे’ श्रीत्वप्रतिषेधाभावे तु मादुलं न प्रवर्तते। ततः श्रीत्वाभावे दस्य सत्वे मकारात् अकारस्य उत्वे व्यदायत्वे पररूपे, हत्वे विसर्गे च असकः इति। श्रीत्वेसति सुलोपे दस्य सत्वे असकौ इति ॥ असक इति तु पृथकं

अव्युत्पन्न शब्दः ॥ अदस् औ इत्यत्र ल्यदाद्यत्वे अद अ औ इति जाते, पररूपत्वम् अद औ इति स्थिते ऋद्धौ च अदौ इत्यत्र “अदसौ असैः—” इति सूत्रेण औकारस्य ऊत्वे दस्य च मत्वे ‘अम्’ इति ॥ अदस् जम् इत्यत्र ल्यदाद्यत्वे अद+जस् इत्यत्र ‘जसः शी’ इत्यनेन अद ई इति गुणेन च अदि इति स्थिते आह—

४३८ । एत ईद्वहुवचने । ८।२।८१ ।

दी— । अदसो दात्परस्य एत ईतृस्यात् दस्य च मो बहुर्थोक्तौ । अमी ॥ “पूर्वत्रासिद्धम्” इति विभक्तिकार्यं प्राक्, पश्चात् उत्त्वमत्वे । अमूम्, अमु, अमून् । मुत्वे कृते घिसंज्ञायाम् नाभावः ।

एकार after द of the stem अदम् becomes ईकार and the द becomes म when बहुवचन is implied. Thus in अदि, the एत् after द turns into ई and we get अदी, now द becoming म gives अमी । In अदस् अम् by ल्यदाद्यत्वं we get अद अम्—here उत्त्व and मत्व due by the rule “अदसोऽसैः—” (८।२।८०) is असिद्ध with regard to the rule “अभिपूर्वः” (६।१।१०७) which is a विभक्तिकार्यं । And विभक्तिकार्यं is to come even when उत्त्व and मत्व are done. Now the question is which of these विभक्तिकार्यं or उत्त्वमत्व is to operate first ? On this the answer is “let first विभक्तिकार्यं come and then उत्त्वमत्व operate owing to the force of the rule “पूर्वत्रासिद्धम्” । Thus in अद अ we get first पूर्वरूप yielding अदम्, now by उत्त्व and मत्व the form is अमूम् । So we get अमू and अमून् । In अदस् टा we get first ल्यदाद्यत्वं giving अद आ, then मत्व (and so later उत्त्व coming in we get the form अमू आ । Here अमू is a घिसंज्ञक word by the rule “शेषो घिसंज्ञि” (see ante.) and so ना comes for आ here by the “आङो नास्त्रियाम्” । But it is said that मत्वोत्त्व is असिद्ध with regard to विभक्तिकार्यं ; then how मत्वोत्त्व operate here first ? The answer on this is in the next rule which sanctions सिद्धता of मत्व with regard to घिसंज्ञा ।

मित— । “अदसोऽसिः—” इति पूर्वसूत्रात् अदसो ‘दात् दोमः’ इति च वर्तते । ततः आह—‘अदसौ दात् परस्य एतर्कत् दस्य मः’ इत्यादि ॥ अदे इत्यत्र ईले मत्व च अमी ॥ अदस् अम् इत्यत्र त्यदाद्याले अदअम् इति भवति । अत्र ‘अदसोऽसिः—’ (८१२।८०) इति कृतेऽसि उल्लं मत्वञ्च “अमिपूर्वः—” (६।१।२०७) इत्येतत् प्रत्यसिद्धम् । ततः कृतयोरपि उल्लमत्वयोः विभक्तिकार्यं प्रवर्तते । यद्यपि कृतमाभ्यां प्राक्कृताभ्यां एतदीवाह—‘पूर्ववासिञ्जम्’ इति विभक्तिकार्यं प्राक्, पश्चात् उल्लमत्वे । ततः अदम् इति विभक्तिकार्येण जाते उल्लमत्वेन असुम् इति ॥ एवं अम्, अमून इत्यादि ॥ अदम् टा इत्यत्र त्यदाद्याले अद आ । ततः उले मुत्वे च सति असु आ इत्यत्र ‘असु’ इत्यस्य चिन्मञ्जयाम् “आलोः नाऽस्त्रियाम्” इति नाभावः स्यात् । चिन्मञ्जां प्रति मुत्वस्य सिद्धतां वाञ्छन् आह—

४३६ । न मु ने । ८।२।३ ॥

दी— । नाभावे कर्त्तव्ये कृते च मुभावो नासिद्धः स्यात् । असुना असुभ्याम् (त्यदाद्यत्वेन अदाभ्याम् इति स्थिते उत्वं मत्वं च) । असुभ्याम् अमीभिः (त्यदाद्यालेन अदभिम् इति स्थिते “नेदमदसोरकोः” इत्यैस् भावनिषेधे “वहुवचने भर्त्स्यत्” इत्येत्वम् । अदेभिः । ततः मलोलाभ्याम् अमीभिः) । असुप्मै अमीभ्यः (अमीभिः इति यथा भवति) । असुप्मात् । असुप्य । असुयोः, अमीषाम् (यथा अमीभिः सिध्यति) । असुप्मिन् । अमीषु ॥ इति सान्ताः हलन्ताः पुंलिङ्गाश्च ॥

When नाभाव is being done or is done then मुत्व is to be regarded as सिद्ध indeed. So in this case मुत्व operates first and then विभक्तिकार्यं comes. Thus असुआ = असुना । In अदस् भ्याम् we have त्यदाद्याल = अद भ्याम् = अदाभ्याम् as in रामाभ्याम् = असुभ्याम् by उल्ल and मत्व । Similarly अमीभिः is got thus :—अदम् भिम् = अद भिम् by त्यदाद्याल = अदेभिः (see note above) = अमीभिः by ई for एत्व and मत्व for ई and so on.

मित— । मञ्च उच्य इति सु इति समाहारद्वन्द्वेननिर्देशः । 'ने' इति न इत्यस्य सप्तम्येकवचनम् । 'ने' नाभावे कर्त्तव्ये कृते वा इत्यर्थः ॥ ततश्च प्रकृते नाभावे कर्त्तव्ये सुत्वस्य सिद्धत्वात् घेः परत्वान्त्सन्नाभावः निर्वाधः, अतएव अमुना इत्यादि ॥ अन्यन्-सुगणम् ॥

इति हलन्तपुंलिङ्गप्रकरणम् ॥

॥ अथ हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

४४० । नहो घः । ८।२।३४ ॥

दी— । नहो हस्य घः स्यात् ऋलि पदान्ते च उपानत्—उपानद्, उपानहौ, उपानहः । उपानद्ग्राम् । उपानत्सु ॥

The इकार of the root नह becomes घ when a ऋल् letter follows or when at the end of a पद । Thus the base उपानह् is got from उप नह + क्तिप् with दीर्घ of the पूर्वपद by the rule "नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिष कौ" (६।३।११६) । In its सु we get उपानघ् with घत्व of हकार which by जश्त्व and चर्त्वे yields उपानत् and उपानद् in सु (सु eliding by "हल्ङ्वावभ्यो" &c. Similarly उपानद्ग्राम् and उपानत्सु &c. ।

मित— । "होढः" इत्यतः हो वर्त्तते । तदाह—'नहो हस्य घः' इत्यादि । ततः उप + नह वम्बने + क्तिप् इत्यत्र "नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिष कौ" इति पूर्वपदस्य दीर्घे सति उपानह् इति शब्दः । अस्य सौ सुलोपे पदान्तात्वात् हस्य घकारे सति उपानघ् इति । ततः जश्त्वचर्त्वे न च उपानत्—उपानद् इति ॥ एवं भ्यासि पदत्वात् घत्वे जश्त्वे च उपानद्ग्राम् । एवं उपानह् + सु इति हस्य घत्वे 'शरिच' इति चर्त्वे उपानत् सु इति ॥ उद्पूर्वात् स्त्रिधत्तोः क्तिन् उद् + स्त्रिह् + क्तिन् = उद्शिह् इति शब्दः "अस्त्रिह् + क्तिन्" इति सूत्रेण सिध्यति । अस्य रूपं दर्शयति—

दी—। उत्पूर्वात् 'व्याह प्रीतौ' इत्यस्मात् "ऋत्वग्—" आदिना
क्विन् । (अस्मादेव) निपातनात् दलोपपत्त्ये । क्विञ्चस्तत्वात् कुत्वेन
हस्यघः ; जण्त्ववचने । (ततः) उष्णिक्—उष्णाग्, उष्णिगौ, उष्णहः ।
उष्णयभ्याम् । उष्णाच्च ॥ (इति हान्ताः) ।

(स्त्रीलिङ्गदिवशब्दमाह—) द्यौः (सौ "दिवशीत्") ; दिवौ, दिवः ।
(प्रदाने "दिवत्" इति) द्युभ्याम् । द्युषु ॥ (रेकान्तगिरशब्दमाह—)
रणाति अनया इति क्लिप् सम्पदादिः । "सतश्चातोः" (७।१।१००)
इति इर् । ततः गिर् इति प्रातिपदिकम् । अस्य सौ सुलोपे "वैरुपधायाः दीर्घः—"
इति दीर्घः । ततः— गीः गिरौ—गिरः ॥ एवं पूः । (पिपत्तिं पारयति इति
क्लिपि "उदोष्ठापूर्वस्य" (७।१।१०२) इत्युत् रपरः । ततः पुर् इति प्रातिपदिकम्) ॥
चतुरः चतस्रादेशः ("विचतुरोः स्त्रियाम्" इति सूत्रेण इति शेषः) । चतस्रः (चतस्र
—आदेशश्च परः । ततः एतत् "चतुरनङुङोः—" इति आमं वाधित्वा प्रवर्धते ।
चतस्र + अत् = चतस्रः) । चतस्रः । चतस्र्याम् ("न तिस्रचतस्र" इति दीर्घ-
प्रतिषेधः) ॥ इति रेफान्ताः ॥

(अथ मान्ताः आरभ्यन्ते) (किमः कः इति । किमः कादेशे टाप् । का—के
—काः । सर्वावत् ॥ (अथ इदमशब्दस्य स्त्रियां विशेषं वक्ष्यति—)

Eng.—Easy.

४४१ । यः सौ । ७।२।११० ।

दी—। इदमो इत्य यः स्यात् सौ । "इदमो मः" (सूत्र ३४३) [इति
मकारस्य मकारे कृते । अनेन सूत्रेण दस्य च यत्वे सति—] इयम् ॥ [श्रीलि]
स्यदाद्यत्वं (? पररूपत्वम्), टाप् । "इश्च" (सूत्र ३४५) इति मः । इमे—
इमाः । इमाम्—इमे—इमाः । अनया । 'हलि लोपः' (इह इत्यस्य लोपः)
आभ्याम् । आभिः । अस्यै (स्याडागमः) । अस्याः । अनयोः । आसाम् ।
अस्याम्—अनयोः—आस । अन्वादेशे तु । एनाम्—एने—एनाः । एनया
एनयोः ॥ इति मान्ताः ॥

The द of इदम् is replaced by य when सु follows. [This order is in feminine gender only ; for in masculine we have the special rule “इदोय् पुंसि” and in neuter सु &c. being elided there is no अङ्कार्थ्यं at all]. Thus इदम् + सु = इदम् + सु by the rule “इदमा मः” = इमम् with हलङ्गादिना सुलोपः । In इदम् + औ, we have त्यदायत्व yielding इद अ + औ = इद + औ by पररूप = इदा + औ by टाप् in feminine = इदा + शी by the rule “औङ् आपः” = इदे by “आद्गुणः” = इमे by म for द by the rule ‘दय’ ॥ In इदम् + आ = इद + आ by त्यदायत्व = अना आ by the rule ‘अनाप्यकः’ = अनया by एत्व (see ante. under masc. इदम्) ॥ In भ्याम् &c. we have ‘इद्’ लोप by the rule “हलि लोपः” &c. as in masculine and so on. अस्यत्र अस्यै, अस्याम् &c. as in सर्वस्यै, सर्वस्याः &c. In अन्वादेश एन is ordered for द्वितीया, श्या singular and 6th and 7th case dual and the declension is like the base रमा ।

मित— । “इदमो मः” इतिसृवात् इदमः वर्त्तते । “दय” इतिसृवात् ‘दः’ इति षष्ठान्तमप्यस्ति । तदाह—“इदमो दस्य यः स्यात् सौ” ॥ “इदोय् पुंसि” (७।२।१११) इत्युत्तरसूत्रे पुंसि इति विशिष्यवचनात्, नपुंसके च सोः लुका लुक् अङ्कार्थ्याभावात् स्त्रियामयं विधिः इति बोध्यम् ॥ इदम् + सु (“इदमो मः” इतिसूत्रेण मकारस्य मत्वे = (अनेन सूत्रेण दस्य यत्वे) इयम् इति ॥ औङ् त्यदायत्वे इदमऔ इति जाते पररूपे टापि सति इदा + औ इति भवति । ततः “औङ् आपः” इति श्रौभावे गुणे च सति ‘दय’ इति दकारस्य मत्वे च इमे इति ॥ त्यदायत्वेन इद + आ इति जाते “अनाप्यकः” इति अना आ इति स्थिते एत्वे अनया इति ॥ हलादौ इदमौ इदमो इदो लोपे = पुंलिङ्गवत् आभ्याम् इत्यादि भवति ॥ अस्यै अस्याः, अस्याम् इत्यादौ स्याडागमादि सर्वावत् ॥ अन्वादेशे ‘एन’ इति जाते रमावत् रूपाणि ॥

दो— । “ऋत्विग् धधृगा—” (इति सूत्रेण) सृजः क्विन् अमारागश्च निपात्यते । (ततः सज् इति प्रातिपदिकम् । अस्य सौ क्लृप्त्वात् कुले अश्ले चत्वे सति—) सज्—सजा । सजाँ—सजः । सजाभ्याम् । सजु ॥ इति जान्ताः ॥

(त्यदशब्दमाह—) त्यदाद्यत्वम्, टाप् । :स्य—त्ये—त्याः । एवं तद
यद् । एतद् ॥ इति दान्ताः ॥

(वक्तौति कर्त्तरि क्तिप्) “क्तिप्वचि—” (वार्त्तिक) इति दीर्घः असम्प्रसारणं
च; वाच् इति प्रतिपदिकम् । अस्य सौ, हलङ्गादिना सुलोपः । ‘चोः कुः’ इति कुत्वम् ।
जश्ल्वचल्लं । तदाह—) वाक्—वाग्, वाचौ—वाचः । वाग्भ्याम् । वाङ् ॥
(आप्नोतीति औषादिके क्तिपि “आप्नोतिङ्स्य” इति ङस्यः । अप् इति) अपशब्दे
नित्यं बहुवचनान्तः । “अपतुन्—” (सूत्र २७७) इति दीर्घः (सर्वनामस्थाने)
आपः । अपः ।

Eng.—Easy.

मित— । अप् भिस् इति स्थिते आह—

४४२ । अपो भि । ७।४।४८ ।

दी— । अपस्तकारः स्यात् भादौ प्रत्यये परे । अङ्गिः । अङ्गः ।
अङ्गः । अपाम् । अप्छ ॥ (इति पान्ताः) ॥

The final of अप् is changed to तकार when an affix beginning
with भ follows. Thus अङ्गिः, अङ्गः &c. In अवभक्तः we do not get
त at the final for here भादि प्रत्यय does not follow but भादि
word only.

मित— । “अथः उपसर्गात्तः” इति सूत्रात् ‘तः’ वर्त्तते । ‘भि’ इति भादि
प्रत्यये परे इत्यर्थः ॥ अन्यत् सुगमम् ॥ दिश् + किन् चत्विगादिसूत्रेण = दिश् । अस्य
सौ “त्रथ—” इति थः । तस्य जश् ‘लेन ङः’, तस्य “किन्प्रत्ययस्य कुः” इति कुत्वम् ।
जश्ल्वचल्लं । तदाह—

दी— । दिक्—दिग्, दिशौ—दिशः दिग्भ्याम्, दिङ् ॥ (इत्यन्ते अर्थाः
अनया इति विग्रहे सम्प्रदादित्वात् ह्रस्वः क्तिपि सति अपि कुत्वम् स्यात् । तदिवाह—),
“त्यदाद्यिषु—” (सूत्र ४२६) इति ह्रस्वः क्विन् विधानात् अन्यत्रापि कुत्वम् ;
क्विन् प्रत्ययो यस्मात् इति बहुवचोऽपेक्षया इत्यर्थः । हक्—हग्, हशौ—ह्रः ॥

(च्चेषतीति लिवेः क्विप् । लिविष् इति प्रातिपदिकम्) त्विट्—त्विड्, त्विषौ—
 त्विषः । त्विड्भ्याम् । त्विट्त्सु—त्विट्सु । (“डः सिधुट्” इति पात्तिकीधुट्) ।
 सहजुषते इति (सजुष् शब्दः । अस्य सौ “ससजुषो रुः” इति रुत्वम् । “वीरु-
 पधायाः” इति दीर्घः । अतः आह—) सजूः, सजुषौ, सजुषः । सजूभ्याम् ।
 सजूष्—सजूः षु ॥ (आशासनम् इत्याशास्तेः क्विप् । “आशासः कावपसङ्ग्रा-
 नम्” इत्युपधायाः इत्वम् । “शासिवसिघसीनाञ्च” इति षत्वम् । अस्य षत्वस्य असि-
 ङ्त्वान् रुत्वम् । ततः सुलोपे “वीरुपधायाः” इति दीर्घः । एतत् सर्वमेवाह—)
 षत्वस्यासिद्धत्वात् रुत्वम् । आशीः—आशिषौ—आशिषः । आशीभ्याम् ।
 आशीभिः ॥ (स्त्रीलिङ्ग अदस शब्दमाह—) असौ (पुंलिङ्गप्रकरणं द्रष्टव्यम्) ।
 त्यदादात्त्वं टाप् । औडः शी । उत्त्वमत्वे । अमूः, अमूः । अमूमू ।
 अमू अमूः । अमुया, अमूभ्याम्, अमूभिः । अमुष्यै, अमूभ्याम्,
 अमूभ्यः । अमुष्याः, अमुयोः, अमूषाम् । अमुष्याम्, अमुयोः, अमुषु ।
 (सर्वत्र पुंलिङ्गप्रकरणं सर्वाशब्दरूपं च द्रष्टव्यम्) ॥

इति हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

Eng—Easy.

“अथ हलन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम् ॥”

दी— । (सुशोभनाः अनड्वाहः यस्य कुलस्य इति बहुव्रीहौ स्वनडुहशब्दं
 नपुंसकेनाह—) “स्वमोर्लुक्” (लुक्कालुसत्वात् “सावनडुहः” (७।१।२२) इति
 तुम् न) । (पदान्तत्वात्) इत्वम् । स्वनडुत्—स्वनडुद् । स्वनडुही (नपुंस-
 काह) इति औडः शोभावः) । “चतुरनडुहो—” (सूत्र ३३१) इत्याम्
 (सर्वनामस्थानि । नपुंसकस्य प्रथमा त्रितीया बहुवचनम्—शि’ सर्वनामस्थानम् इति
 प्राणुक्त्म् । “नपुंसकस्य ऋल्लेचः” इति तुम् । तस्य “नश्” इति अनुस्वारसति—)
 स्वनड्वाहि । पुनस्तद्वत् । शेषं पुं वत् ॥

[विमलः द्यौः आकाशः यस्या अङ्गः इति विग्रहे—विमलदिव् शब्दमाह—)
 “दिव उत्” (पदान्ते) । अहर्विमलदुः ॥ (विमलदिव् + शौ = विमलदिवी) ।
 अत्र ‘दिव्’ शब्दस्य पदान्तत्वाभावात् “दिव उत्” इत्युक्तं न स्यात् । तदाह—)
 अन्तर्वचिनीं विभक्तिमाश्रित्य पूर्वपदस्य एव उत्तरखण्डस्यापि पदसंज्ञायां
 प्राप्तायाम् “उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ प्रतिषेधः” (वार्त्तिके) इति प्रत्यय-
 लक्षणां न । विमलदिवी, विमलदिवि ॥ अपदादिविधौ किम् ?—दधि-
 सेचौ । इह षत्वनिषेधे कर्त्तव्ये पदत्वमस्त्येव । चकारस्य कृत्त्वं (कर्त्तव्ये)
 तु न (पदत्वं नास्ति इत्यर्थः) ॥

Eng—unnecessary.

मित— । विमलदिव्+शौ इत्यत्र ‘विमलदिवी’ इति रूपं वक्ष्यन् उपन्यस्यति ।
 ‘विमलदिवी’ इत्यत्र समुदायस्य सुवन्ततया पदत्वम् अस्ति, न तु केवलस्य दिव्शब्दस्य,
 अतः “दिव उत्” इति न प्राप्नोति । न च “सुपोधातुप्रातिपदिकयोः” इति लुतां
 दिव्शब्दोत्तरा विभक्तिं प्रत्ययलक्षणेनाश्रित्य दिव् इत्यस्य पदत्वं वाच्यम् । “न च लुका
 लुमलात् न प्रत्ययलक्षणम् इति वाच्यम् ; पदसंज्ञायाः सुवन्तधर्मतया अङ्गधर्मत्वाभावेन
 अत्र “न लुमता—” इति निषेधस्याप्रवृत्तेः । अन्यथा राज्ञः पुरुषः राजपुरुषः इत्यादौ
 पूर्वभागे नलोपादिकं न स्यात्” सर्वमेतत् आशङ्क्य आह—“अन्तर्वचिनीम् विभक्तिमा-
 श्रित्य” इत्यादि । अत्र प्रत्ययलक्षणः वारयति न वार्त्तिकमेतत् । वार्त्तिकस्यार्थो
 यथा—“समासे उत्तरखण्डस्य पदसंज्ञायां कर्त्तव्यायाम् ‘अन्तर्वचिनिविभक्तिलोपे प्रत्यय-
 लक्षणप्रतिषेधो वक्तव्यः पदादिविधिं वर्जयित्वा” । ततश्च ‘दिव्’ इत्यस्य उत्तरखण्डस्य
 प्रत्ययलक्षणे प्रतिषेधे दिव् इत्यस्य पदत्वं नास्ति, “दिव उत्” इति च न प्रवर्तते तदाः
 विमलदिवी ; विमलदिवि (शौ भलत्वाभावात् तुम् न) ॥ अपदादिविधौ इति
 वार्त्तिके किमर्थमुक्तम् तदाह—दधिसेचौ इति । सेच् इति क्तिन्तमेतत् । दधः
 सेचौ दधिसेचौ । अत्र समासे उत्तरखण्डस्य रीपां लुतां विभक्तिं प्रत्ययलक्षणेनाश्रित्य
 ‘सेच्’ इत्यस्य पदत्वेन तत्सकारस्य पदादितया “सात्पदाद्योः” इति सूत्रेण षत्वनिषेधः
 इष्टः । तथा च बालमनोरमा “उत्तरपदत्वे प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः” इत्येवावति उक्ते तु
 सेच् इत्युत्तरखण्डस्य पदसंज्ञायां कर्त्तव्यायां प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः स्यात् । तथा च

‘सिच्’ इत्यस्य सुबन्तत्वाभावेन अपदतत्रां तत्सकारस्य प्रदादित्वाभावेन ध्वनिषेधो न स्यात् । अतः ‘अपदादिविधौ’ इति उक्तम् । ध्वनिषेधस्य पदादिविधितया तस्मिन् कर्त्तव्ये प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाभावेन प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य ‘सिच्’ इत्यस्य पदान्तत्वात् तत् सकारस्य “सात्यदादौः” इति ध्वनिषेधो निर्बाधः । ननु ‘सिच्’ इत्युत्तरखण्डस्य पदत्वचकारस्य कुलं स्यात् । अतः पाठ—‘चकारस्य कुले तु न’ । अस्यार्थः यथा—कुले कर्त्तव्ये तु सिच् इत्यस्य पदत्वं नास्ति । कुलस्य पदान्तविधित्वेन पदादिविधिमिन्नतया तस्मिन् कर्त्तव्ये प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधसत्वात् पदत्वाभावात् इति बोध्यम् ॥

अधुना रेफान्तं वारु—शब्दमाह—

दी—। वाः, वारी, अमूलन्तत्वात् न नुम्—वारि (अमूलन्तत्वात् सर्वनामस्थाने नुम् न इत्यर्थः) । वारा—वाभ्याम् इत्यादि । (वारु इत्यत्र “रोः सुप्ति” इति नियमात् न विसर्जनीयः) ॥ (चतुरशब्दः नित्यबहुवचनान्तः । अतः पाठ—) चत्वारि (‘शि’ इत्यस्य सर्वनामस्थानत्वात् “चतुरनङ्ङोः—” इति षाम् ॥ (किम् शब्दमाह । किम् सु इत्यत्र सीर्लुकि लुमनालुपत्वात् “किमः कः” इति कादेशो न, एतदेवाह—) न “लुमता” इति कादेशो न । किम्, के, कानि ॥ (एवं) । इदम् इमे, इमानि ॥

दी—। “अन्वादेशे नपुंसके एनद्वक्तव्यः” (वार्त्तिक) । एनत् । एने, एनानि । एनेन । एनयोः । एनयोः ॥

मितं—। “द्वितीया टोस्तेनः” इत्यस्यैव । तत्र अमर्थमिवैतत् वार्त्तिकम् । इतरासु पूर्वैकैकसिद्धम् । वस्तुतस्तु “द्वितीयाटोस्तेनत्” इति सूत्राङ्गं सति, नपुंसके षष्ठी नृनि एनत्सिध्यति । ‘एनम्, एनी एनान्’ इत्यादयस्तु त्यदाद्यत्वेन सिध्यति इति मर्थं स्पष्टम् ॥

अधुना ब्रह्मन् शब्दमाह—

दी—। ब्रह्म, ब्रह्मणो, ब्रह्मणि । “सम्बुद्धौ नपुंसकानां नलोपो वा वाच्यः”—हे ब्रह्मन्, हे ब्रह्म ॥

मितं—। ब्रह्मन्ति । अतः सर्वनामस्थानत्वाभावात् लुकात् लुक्त्वात् उपधावङ्गिः न लोपः । अर्थात्, प्रातिपदिकान्तस्य इति लोपः । ब्रह्मन्तीति सर्वनामस्थानत्वा-

भावात् नोपधायावृत्तिः, "सर्वनामस्थाने चासन्बुद्धौ" इति सूत्रं द्रष्टव्यम् । 'ब्रह्माणि इति भल्लन्तत्वाभावात् न नुम् । इति सर्वमेतत् हलन्तपुंसलिङ्गप्रकरणे राजनृशब्दरूपे द्रष्टव्यम् ॥ अहन् सु इत्यत्र लुगता लुप्ते सुप परत्वाभावात् "रोऽसुपि" इति रः,— एतदेवाह—

दी— । "रोऽसुपि" (सूत्र १७२) [इति] अहभांति । "विभाषा छिरयोः" (सूत्र २७१) इति अह्नी, अहनी, अहानि (अत्र भल्लन्तत्वाभावात् नुम् न, किन्तु सर्वनामस्थानत्वात् उपधादीर्घः) ॥

नितं— । सुगमा ॥ भ्यामादौ हलि अहन्शब्दस्य विशेषमाहः—

४४३ । अहन् । १।२।६८ ।

दी— । "अहन्" इत्यस्य रुः स्यात् पदान्ते । अहोभ्याम्, अहोभिः । इह "अहः" "अहोभ्याम्" इत्यादौ रत्वस्त्वथोः असिद्धत्वात् मलोपे प्राप्ते 'अहन्' इत्यावर्त्य एकेन मलापाभावं निपात्य द्वितीयेन रुर्विधेयः । तदन्त-स्यापि स्त्वस्त्वे । दीर्घाणि अदाणि यत्प स दीर्घाहा निदाघः । इह हल्ङ्यादिलोपे प्रत्ययलक्षण्येन 'असुपि' इति निषेधात् रत्वाभावे रुः, तस्य असिद्धत्वात् नान्तलक्षणा उपधादीर्घः । सम्बुद्धौ तु हे दीर्घाहो निदाघः ("इयिच" इति सन्धौ उत्त्वम्) । दीर्घाहाणौ, दीर्घाहायः । दीर्घाहा, दीर्घाहोभ्याम् इत्यादि ॥

'रु' is ordered at the final of the base अहन् when at the end of a पद । Thus अहन् + भ्याम् = अहृभ्याम् = अह उ भ्याम् = अहोभ्याम् by the rule "इशि च" (ante.) Similarly अहोभिः । In अहः and अहोभ्याम् रत्न and रत्व respectively are treated as असिद्ध, so मलोप by the rule "मलोपः प्रातिपदिकास्तस्य" is due here ; this however does not take place owing to bringing of 'अहन्' in this sutra ; so by one 'अहन्' there is absence of मलोप here and by the second 'अहन्' of the sutra रु is being enjoined. As 'अहन्' is said in original in this

sutra, so र comes even after words having 'अहन्' final. Thus we get दीर्घाः निदाघः । Here in दीर्घाहन् सु, when सु elides by the rule "हल्ङ्राव्भ्यो—", then resorting प्रत्ययलक्षणत्वं here 'असुपि' prohibits रत्वं but we get रत्वं yielding दीर्घाह र=दीर्घाः; and here this र् being as if not taken place we have उपधादीर्घ for it ends in न (owing to असिद्धत्वं of र्) । In सुबोधन the form is दीर्घाहः and so on.

मित— । "ससजुषो र्" इत्यतः 'रः' कश्चेत् । फलतः पादान्ताधिकारस्तु अर्थे च । ततः आह—'अहन्' इत्यस्य रः स्यात् इत्यादि ॥ अथ 'अहन्' इति सुतप्तठीकः प्रकृतिनिर्देशः । तेन सी लाक्षणिकस्य अहन्रूपस्य न रः किन्तु र एव ॥ "नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य" इत्येतत् प्रति अहः अहोभ्याम् इत्यादिषु कृतं रत्वं कर्त्वं चासिद्धम् । तेन प्राप्नोति नलोपः । 'अहन्' इति सूत्रे नकारान्तं निपातात् (पुनः 'अहन्' इत्यनुवर्तनात्) न भवति । अन्यथा नलोपं कृत्वा अह इति निर्दिश्येत । एवं च 'अहो नलोप-प्रतिषेधः' इति वाचिकं न कर्त्तव्यमिति इति निश्चयः ॥ अन्यत् सर्वम् सुगमम् ॥

दी— । [दक्षिन् सु इत्यत्रः सुलुक् । नलोपः—] दक्षिड् (अथ उपधा दीर्घस्तु न, सर्वनामस्थानत्वाभावात्, लुका च सुतप्त्वात्) । दक्षिडनी, दक्षिडीनि । दक्षिडभ्याम् इत्यादि ॥ स्रग्वि, स्रग्विनी, स्रग्वीणि (दक्षिडवत्) ॥ वारिमि, वारिमिनी, वारिमीनि ॥ बहुवृत्रह, बहुवृत्रघ्नी (अल्लोपे कुत्वे च सति रूपम्) — बहुवृत्रहणी, बहुवृत्रह्याणि (शिः सर्वनामस्थानत्वात्, तद्धिन् सति अहोपाभावात् "इन् हन्—" इति उपधादीर्घं "एकालुत्तरपदैषः" इति शत्वम् इति बोध्यम्) ॥ (वङ्गः पुष्पाणः यत्र इति बहुपुष्पन्) बहुपुष्प, बहुपुष्पयो (श्याम् अहोपे रूपम्), — (कर्त्तृभावे) बहुपुष्पनी, बहुपुष्पाणि ॥ (एतस्) बहुवृत्र्यम्, बहुवृत्र्यन्ती— बहुवृत्र्यमणी, बहुवृत्र्यमाणि ॥ (नञ्पूर्वात् सलघातोः सम्प्रदादित्वात् क्विप् असञ् इति रक्तप्रत्ययात्) अस्य सी नपुंसस्यै ससीर्लुकि विशेषमाह— असुञ्जः पदान्ते कुत्वम् : सुञ्जः क्विन्तः विधानात् ("क्विन्प्रत्ययस्य क्वः" इति सत्ते क्विन्प्रत्ययः यथाह इति बहुव्रीह्याश्रयत्वात्) विरवसुहादौ तु न । "सुञ्जिदेशोः—" इतिसूत्रे "रक्तञ्जुहभ्याम्" इति भाष्य-प्रसोगात् (सर्वभेदात् पुल्लिङ्गप्रकरणे उक्तम्) । यद्वा "नञ्—" आदिसूत्रे सुञ्जि-

वी— । गवाकशब्दस्य रूपाणि क्लीवेऽर्वांगतिभेदतः ।
 असन्ध्यवह् पूर्वरूपैर्नवाघकशतं मतम् ॥
 स्वम्सुप् नव. षट्भादौषट्के स्यु स्त्रीणि त्रसंशसोः ।
 चत्वारि शेषे दशके रूपाणीति विभावय ॥

In the neuter gender the base गवाक् with difference of meaning in the root अच् e.g., worship and motion, and by प्रकृतिभाव, अवहट्देश and पूर्वरूप in सन्धि in each case takes 109 forms in its declensions. Thus it has 9 forms in each of सु, च्म and सुप्, has six forms in the six भादि case affixes (e.g., भ्यामवय. भिस्, भ्यस्हय), has three each in जस् and शस् । And in rest ten विभक्तिप्रत्यय it has four forms in each. So altogether it has 109 forms in its declension in the neuter. This is now being illustrated—

नित्— । सुगमा ॥ श्लोकोक्तमिव उदाहरणेन उपपादयति—

दो— । तथाहि—गामञ्चतीति विग्रहे “ञ्चत्विग—” आदिना क्विन् ।
 गतौ (“अनिदितां—” इति) नलोपः । “अवह स्फोटायनस्य” इत्यवह् ।
 गवाक्—गवाग् । “सर्वत्रविभाषा गोः” इति प्रकृतिभावे—गो अक्, गोश्च ग् ।
 (‘एङ् पदान्तात् अति’ इति) पूर्वरूपे गोक्—गोग् । पूजायाम् (“नाच्चेः
 पूजायाम्” इति नलोपाभावे) नस्य कुत्वेन ङः—गवाङ्, गोश्चङ्, गोङ् ॥ अमि
 अपि एतान्येव नव ॥ औङ् शी ; (अस्य) भत्वात् “अचः” इत्यल्लोपः
 —गोधी । पूजायान्तु—गवाञ्ची, गोश्चञ्ची, गोञ्ची ॥ “जशशसो षः” ।
 शेः सर्वनामस्थानत्वात् नुम् । गवाञ्चि, गोश्चञ्चि, गोञ्चि ; गतिपूजनयोः
 त्रीण्येव ॥ गाच्चा—गवाञ्चा—गोश्चञ्चा—गोञ्चा ॥ (गत्यर्थे) गवाग्-
 भ्याम्—गोश्चगभ्याम्—गोगभ्याम्—। (पूजायाम्) गवाङ्भ्याम्—गोश्चङ्-
 भ्याम्—गोङ्भ्याम् इत्यादि (एव भिद्य भ्यस्वदेपि बोध्यम्) ॥ अपि तु
 हान्तानां, पक्षे “ङ्याोः कुक् टुक् शरि—” इति कुक् । गवाङ्चु—गोश्चङ्चु
 गोङ्चु—गवाङ्पु—गोश्चङ्पु—गोङ्पु, गवान्तु—गोश्चान्तु—गोचु । न चेद्

“चयो द्वितीयाः—” इति पक्षे ककारस्य सकारेश्च षगणामाधिक्यं शङ्क्यम् ; चत्त्वर्ह्यासिद्धत्वात् । कुक्पक्षे तु तस्य असिद्धत्वात् जश्त्वाभावे पक्षे द्वितीयादेशात् त्रीणि रूपाणि बधन्ते एव । (सूत्रकारसंज्ञेय नवाधिकशतं रूपाणि, स्वमते अधिकसूक्तम्-इत्यर्थः) । ऊह्यमेषां द्विर्वचनानुनासिकावकल्पनात् । रूपाण्यत्राङ्गिभूतानि (५२७) भवन्तीति मनोविभिः ॥

मित— । सुगमा ॥ कश्चमीषामिति । सौ नवानां रूपाणामन्वयवर्धस्य ‘अनधिच’ इतिद्विले तद्भावे च अष्टादश रूपाणि इत्यनेन अन्यथापि द्विर्वचनादिवोद्धृत्स् इति विस्तरभयात् व्यवहारकाले अप्रकृतत्वाच्च सुगमत्वाच्च व्याख्यानमनावश्यकमेव ॥

अधुना तिर्य्यञ्चशब्दमाह । तिरः अज्जतीति “अलिगदष्टक्—” आदिना क्तिन् । गती “अनिदिताम् हलः—” इति नलोपः । ततः नपुंसके सौ सोर्लोपः । कुत्वम् । जशत्वचच्च् । अतः आह—

दी— । तिर्य्यक्—तिर्य्यग्, तिरश्ची (औडः श्या भत्वात् ‘अचः’ इति अलोपः) ; तिर्य्यञ्चि । पूजायां तु—तिर्य्यङ्, तिर्य्यञ्ची, तिर्य्यञ्चि । (शिथं पुंशत् ॥ यकृत्, यकृती, यकृन्ति । “पह्नो—” इति वा यकन् । यकानि । यकना—यकृता ॥ शकृत्, शकृती, शकृन्ती । (पाञ्चिक शकन् आदेशे सति—) शकानि । शकना—शकृता ॥ (दा + शब्द = ददत् इति प्रातिपदिकम् । अस्य रूपाण्यह—) ददत्, ददती ।

मित— । ददत् + शि इति स्थिते शौ “नाभ्यस्ताच्छतुः” इति नित्यं नुमनेषिधे प्राप्ते विधानमाह—

४४४ । वा नपुंसकस्य । ७।१।७।६ ।

दी— । अभ्यस्तात् परो यः शता तदन्तस्य क्लीवस्य नुम वा स्यात् सर्वनामरूपानि । ददन्ति-ददति ॥ तुदत् ।

Neuter base ending in the शत come after a duplicated root (अभ्यस्तात्) takes नुम optionally in the सर्वनामस्थान affix. Here शि is a सर्वनामस्थान affix, so ददत्+शि takes नुम् optionally and we get

ददन्ति + ददति । Now the base तुदन् (derived from तुद् + शृट्) is being declined and we look forward—

मित— । “नाभ्यस्तात् शतुः” इति वर्तते न च नञ् । “उगिदचाम्—” इति सूत्रात् सर्वनामस्थाने च अस्ति । तदाह—“अभ्यस्तात् परो यः शता’ इत्यादि । ननु-सकस्य जशशसोः स्थाने शीः सर्वनामस्थानत्वात् पाचिकी तुमि सति ददन्ति—ददति इति । अथना तुद् + शृट् = तुदन् इति अस्य रूपमाह । सीलुंका कृतत्वात् तुदन् इति । श्रीः स्थानं भवात् तुमि अप्राप्तं वैकल्पिकं विधानमाह—

४४३ । आच्छीन्तद्योर्नुम् । ७।१।८० ।

दी— । अवर्णान्तात् अज्ञात् परो यः शतुरवयवः तदन्तस्य अज्ञस्य तुम वा स्यात् शोनयोः परतः । तुदन्ती—तुदती, तुदन्ति । भात्, भान्ती—भाती, भान्ति ॥ पचत् ।

When शी or नदी i.e., feminine affix follows, then तुम is optional after bases ending in शृट् come after अवर्णान्त-अङ्ग । Here अङ्गत्वं is to be understood of roots taken along with श-विकरण । Thus in तुद् + शृट्, तुद् is अवर्णान्त अङ्ग taken along with श-विकरण, so this ending in शृट् takes optional तुम in शी and when the fem. affix लीप् follow. Thus तुदन् + शी = तुदन्ती + तुदती । In तुदन् + शि we get सर्वनामस्थानलक्षणं तुम् by the rule “उगिदचाम्—” and the form is तुदन्ति । Similarly तुम in शी is optional after अवर्णान्त अदादि roots like भा, या &c. So we get भान्ती and भाती in शी of the stem भात् and so on. Now we see the peculiarity of the base पचत् got from भ्रादि root पच with शृट् added.

मित— । पूर्वसूत्रात् ‘वा’ इति वर्तते । ‘भात्’ इति पश्चमी अवर्णान्तात् अज्ञात् इत्यर्थः । “नाभ्यस्तात् शतुः” इत्यन्तः शतुः वर्तते । तदाह—“अवर्णान्ताद-ज्ञात् परो यः शतुरवयवः” इत्यादि । प्रकृते तु तुद् इत्यस्य शी अवर्णात् तुम वा स्यात्.

अव अवर्णं तु तदादि यङ्गणेन विकरणविशिष्टस्यापि यङ्गणं बोध्यम् । ततः तुदन्ती—
तुदती इति ॥ तुदन्ति इत्यत्र तु 'उमिद्चाम्' इति सर्वनामस्थाने नुमि सति रूपम् ॥
अदादौ लुकि अवर्णान्तात् धातोर्नुम् वा, तदाह—भात्, भान्ती—भाती इत्यादि ॥
'भान्ति' इति 'तुदन्ति' वत् बोध्यम् ॥ अदादौ अन्यत्र अवर्णान्तत्वाभावे घत्, घती,
घन्ति इत्यादि नुमभावे सिध्यति । अतः "निःशसन्ती विशालम्" इत्यपप्रयोगः यतः
'शस' अदादौ पठितः ॥ 'पचत्' इत्यत्र शवविकरणस्यापि "आच्छीनाद्योः—" इत्यनेन
सूत्रेण नुमी वैकल्पिकत्वे सति आह—

४४६ । शपश्यनोर्नित्यम् । ७।१।८२ ॥

दी । शपश्यनोरात् परो यः शत्रुरवयवः तदन्तस्थ नित्यं नुम् स्यात्
शौनद्योः परतः । पचन्ती, पचन्ति ॥ दीव्यत्, दीव्यन्ती, दीव्यन्ति ॥

नुम् is obligatory when शी and नदी i.e. fem. affix लीप्, follow,
after base ending in शृत् coming after अवर्ण of शप् (भ्वादि) or श्यन्
(दिवादि) विकरण । Thus in पचत्, पच ends in अवर्ण with शवविकरण,
so here नुम् is नित्य and we get पचन्ती in शी । Similarly दीव्यन्ती ॥
पचन्ति+दीव्यन्ति however are formed as in तुदन्ति ॥

मित— । "आच्छीनाद्योर्नुम्" इति वक्तंते । "नाभ्यस्तात्—" इत्यतः 'शत्रुः'
अप्यस्ति । तदाह—'शपश्यनोरात् परो यः' इत्यादि । ततः 'पच' इति शवविकरण-
विशिष्टस्य अवर्णस्य परो शत्रुरवयवस्य नुम् नित्यं भवति श्नां सत्याम् । एवं 'दीव्यत्'
इत्यस्यापि बोध्यम् ॥ पचन्ति दीव्यन्ति' इत्यादि तु तुदन्तिवत् ॥ अन्यत् सुगमम् ॥
फलितं यथा—तदादौ शी अवर्णात् शृत् ; नुम् वा शौनद्योः । अदादौ लुकि अवर्णा-
न्तात् धातोर्नुम् वा । भ्वादौ शपि अवर्णान्तात् शृत् । नित्यं नुम् । दिवादीश्यानि
अवर्णात् शृत् । नित्यं नुम् । नित्यमेव नुम् । तेन "सोऽङ्गान्तरवरतनुरियं सुच्य-
माना । विभाति गङ्गा रोधःपतनकलुषा गच्छतीव प्रसादम्" इति चिन्त्यम् । अन्यत्र
जुङ्गीत्यादी श्नी शतरि "त्राभ्यसद्योरात्ः" (६।४।१२) इत्यादन्तानामाकारत्वात्पि
नावर्णात् परः शता । नुमभावश्च ॥ स्वादौ श्नी नावर्णात् शृत् । नुमभावः । ततः

“अदर्शयन् वक्तुमशक्तु वक्तव्यः” इत्यपपाठः ॥ रुधादौ श्मि-भक्त्याभावः । नुम् नः । तदादौ उकारि नावर्णः ; न नुम् ॥ कदादौ अप्रत्ययैः श्मिभक्त्याभावः—” इत्याकारलोपेः भवर्थाभावः, नुमपि न ॥ चरादौ षिचि श्मि नित्यं-नुम् ॥

सुशोभताः आपो यस्मिन् इति समासे “ऋक्पूरवध्—” इति समासान्तश्च न स्यात् “न पूजनात्” इति तिषेधात् ततः ‘स्वप्’ इति प्रातिपदिकम् । तस्य रूपाश्लाह—

दी । स्वप्—स्वप् । स्वपी ॥ (स्वप् + षि इत्यत्र विधानमाह—) नित्यात् परादपि नुमः प्राक् “अप्, तृन्—” (सूत्र २७७) (“अपूतन्—” इति सूत्रे दीर्घस्य अप्शब्दसुबन्धविहितत्वात्) इति दीर्घः, प्रतिपदोक्तत्वात् । ततः नुम् । स्वाम्पि ॥ (निरवकाशत्वं प्रतिपदोक्तत्वं इति पक्षोऽस्ति । तदा “अपूतन्—” इति दीर्घस्तु निरवकाशो न भवति, आपः इत्यत्र सावकाशत्वात् । ततश्च पूर्वे नित्यत्वात् परत्वाच्च नुमानमे सति दीर्घः न स्यात् । इति सर्वमेतत् स्वीकृत्य आह—) “निरवकाशत्वं प्रातिपदोक्तत्वं” इति पक्षो तु प्रकृते तद्विरुद्धात् नुमेव । स्वाम्पि ॥ स्वपा । “अपोभि”, इति स्वप्नघाम्, स्वप्निः इत्यादि ॥

Eng—Easy.

दी— । “अत्तिपवपि—” इत्युणादिसूत्रेण धनेरुस् । (ततः प्रत्ययावयवत्वात् सस्य श्ले धनुष् इति प्रातिपदिकम् । अथात् समीकर्त् । ततः वकारस्य अक्षिप्तत्वात् “ससकुषो रुः” इति क्तम् । एतदेवाह—) षत्वस्याक्षिप्तत्वात् क्तवम्—धनुः । धनुषी । (धनुस् जम् इत्यत्र नुपुंसके षि ; नुम् । ततः धनुन्स् इ इति आवे—) ‘सान्तमहतः—’ (सूत्र ३१७) इति दीर्घः । “नुम् विमर्जनीय—” (सूत्र ४३४) इति षत्वम् । धनूषि । धनुषा, धनुःभ्याम् । एवं चतुर्हविरादयः ॥ पिपठिषतेः क्विप् । “वोरुपधाया—” इति दीर्घः । पिपठीः, पिपठिषी । (पिपठिष् + षि इत्यत्र विधानमाह—) अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् भलन्तलक्षणो नुम् न । स्वविधौ स्थानिवत्त्वाभावात् अलन्तलक्षणोपि नुम् न । पिपठिषि (वेभिषि इत्यादौ सर्वमेतत् उक्तम्) । पिपठीभ्याम् इत्यादि पुं वत् ॥ पयः (लुका लुक्त्वात् “अलसक्तस्य” इति नः

दीर्घः) । पयसौ, पयसि । पयसा, पयोभ्याम् इत्यादि ॥ (सु शीभनः
प्रमानं यस्या कुलस्य इति विश्वे सुपुम्श् शब्दः । अघ्रात् खनीलुक् । संयोगान्त-
लोपः ततः सुपुम् इति । एतदेवाह—) सुपुम्, सुषुंसी, सुषुमांसि (शे सर्वनाम-
स्थानत्वान् “पुंसोऽसुङ्” इति अरुङ्) ॥ अदस्, सु इत्यत्र सोर्लुका लुभत्वात् न औ ।
नापि व्यदाद्यत्वम् । ततः) अदः ।

(श्रीलि रूपमाह—) विभक्तिकार्थ्यम् (व्यदाद्यत्वादिकम् इति यावत् ।
(“पूर्ववासिङ्गम्—” इति विभक्ति कार्यान्तरं) उत्त्वमत्वे । (ततः) अम् । (श्री,
व्यदाद्यत्वं, पररूपत्वं अजन्तत्वात् तुम्, उपधादीर्घश्च, ततः उत्त्वमत्वे इति—) अमूनि ।
पुनस्तद्वत् । शेषं पुं वत् ॥

Eng —Easy.

॥ इति हलन्ताः नपुंसकलिङ्गाः ॥

॥ अथाव्ययप्रकरणम् ॥

४४३ । स्वरादिनिपातमव्ययम् । १।१।३१ ॥

दी । स्वरादयो निपाताश्च अव्ययसंज्ञाः स्युः ।

Words beginning with स्वर, etc (to be enumerated below) and
words technically called in grammar as निपात (cp-the rule) “प्राची-
श्वरान्निपाताः”, “चादयोऽसच्चवचने”, “प्रादयः”; “उपसर्गाः क्रियायोगि” &c)
are all called अव्यय ।

मित— । स्वर, आदि वेषां ते स्वरादयः । स्वरादयः च निपाताश्च इति स्वरा-
दिनिपातम्. समादारहणः । निपाताः यथा—“प्राचीश्वरान्निपाताः” इत्यधिकृत्य
“चादयोऽसच्चवचने”, “प्रादयः”, “उपसर्गाः क्रियायोगि” इत्यादि सूत्रविहिताः

(प्राग् व्याख्याताश्च) । अत्र बालमनीरमा द्रष्टव्या यथा—“स्वरादीनां चादीनां
पृथक् पाठस्तु “निपाता चाट्टादात्ताः” इति स्वरभेदाद्यैः । चादीनामसत्त्ववा-
चिनासिवाव्ययत्वम् । स्वरादीनास्तु सत्त्ववाचिनाम् असत्त्ववाचिनाश्च तत् इति
व्यवस्थार्थम् ॥”

अधुना स्वरादयो बल्यन्ते—

दो— । स्वर, प्रातर, पुनर्, सनुतर, (सनुतर, इत्यन्तर्धाने; सनुतश्रीरो
गच्छति), उच्चैस्, नीचैस्, शनैस्, श्लथक् (इति सत्ये । श्लथक्दन्ति विदांसः),
क्ते, युगपत्, आरात्, पृथक्, ह्यस्, इवस्, दिवा, रात्रौ, सायस्, चिरम् मनाक्,
ईषत्, जोषम् (इति सुखमौनयोः । जोषमास्ते जितेन्द्रियः । जोषमास्), तूष्णीम्,
वह्निस्, अवस्, (इति वह्निर्ये; अवी गच्छति), समया (इति समीपमध्ययोः ।
त्वां समया आस्ते; शानं समया आस्ते शानमध्ये इत्यर्थः), निकषा (इति समीपे ।
विलङ्घ्य लङ्कां निकषा हनिष्यति), स्वयम्, वृथा, नक्तम्, नञ्, हेतौ (इति
निमित्ते), इह्वा (इति प्राकाशे । समिद्धमिह्वाशमहो दधासि), अह्वा (इत्य-
वधारणे । अह्वा प्रियं प्रत्यर्पयिष्यति), सामि (इत्यङ्कुल्ययोः । सामिसम्भो-
लाश्च; सामिकृतमकृतं स्यात्), 'वत्' [“तेन तुल्यं क्रियाचेदिति” (५।१।११५)
इत्यादिना विहितमिह गृह्यते । तदन्ततां प्रदर्शयन्नाह—] ब्राह्मणवत्, क्षत्रिय-
वत् (इति बल्यन्तोदाहरणे) । सना (इति नित्ये), उपधा (इति भेदे), सन्त्
सनात् (इति नित्ये), तिरस्, अन्तर्ग अन्तरेण, उयोक् (इति कालसूच्यस्ते ।
ज्योग् जीवामः) । कम् (इति वाविसूङ् सुखनिन्दाव्योमसु । कश्च पशम्),
शम् (इति दृःखोपशमे । शङ्करः, शम्भुः), सहसा, विना, नाना, स्वस्ति, स्वधा,
अलम्, चषट्, श्रौषट् वौषट् (एते हविर्दाने) अन्यत् (इत्यन्याद्ये), अस्ति (इति
सथायाम् तिङन्तप्रतिषेकम् अन्यथम् । उपांशुः (अप्रकशोच्चारणे), ज्ञामा (चान्ती),
विहायसा (आत्कारे) दोषा, मृषा, मिथ्या, मुधा, पुरा, मिथो, मिथस्,
प्रायस्, मुहुस्, प्रवाहुकम् (इति समकाले) [‘प्रवाहिका—इति षाठान्तरम्],
आर्य्यं हलम् (इति प्रसङ्गार्थे । आर्य्यहलं गृह्णाति), अभीक्ष्णम्, साकम्,
साद्धम्, नमस्, इहक् (इति वर्जने), धिक्, अथ, अम् (इति शीघ्रार्थं) ।

आम् (इत्यङ्गीकारे), प्रताम् (इति स्वानौ), प्रशान् (इति समासार्थं), मा, माङ् । आकृतिगणोयम् ॥

N. B.—This स्वरदि list is an open one (आकृतिगण) and not a closed one.

मित— । “प्रायश्चरान्निपाताः” । तत्र चादय उपसर्गाः गतयः कर्मप्रवचनीयाश्च निपतन्ति । चादयश्च—

दी— । च, वा, ह (इति प्रसिद्धौ), अह (पूजायाम् । गणकारस्य ‘ह चह’ इति विनायोनि । त्वं ह यामं गच्छ अयमहारण्यं गच्छतु), एव, एवम्, नूनम्, शरचत्, युगपत्, भूयस्, कूपत्, सुपत् (द्वौ प्रथे प्रथंसायाम् च), कुवित् (भूर्यर्थे), नेत् (शङ्कायाम्), चेत् चन (चेदर्थे), यत्र नह (इत्यारभे), कच्चित् हन्त, माकिर्, माकिम्, नकिर् (तयः वर्जने), माङ् नञ् यावत् तावत् त्वै विशेष वितर्कयोः), द्वै (वितर्के), भ्वै (पाठान्तरम्), रै (दाने) श्रोषत् वौषट् स्वाहा स्वधा वषट् आम्, तुम् (इति तुहारे । गुरुं तुह्य, तथाहि खलु-किल अथ सप्तु स्म, आदह (उपक्रमहिंसा कृतसनेषु); “उपसर्गं विभक्तिस्वरप्रतिरूपकारच” (गणसूत्र)—[तत्र उपसर्गप्रतिरूपकेषुदाहरणं अत्र इति] अवदत्तम् (उपसर्गे तु “अचः उपसर्गात् इति प्राप्नोति । अथवा उपसर्गेपि “अवदत्तं विदत्तञ्च प्रदत्तादिकर्मणि । सुदत्तमनुदत्तञ्च निदत्तमितिविद्यते—” इत्यत्र निपातनात् अवदत्तम् अवदत्तम् इति दावपि ॥ विभक्तिप्रतिरूपकेषु सुविविभक्तीरहम् इत्युदाहरणम्—], अहंयुः (सुवन्ते तु स्वरलोपः स्यात् ॥ तिङ्विभक्तीः—अस्तीति], अस्तिज्ञोरा (तिङन्ते तु बहुव्रीहिनं स्यात् ॥ स्वरप्रतिरूपकान्तावत्—) अ आ इ ई उ ऊ ए ऐ ओ औ (आ इति वाक्यस्वरणयोः । इतरि सन्बोधने) पशु (समासार्थं) शुक्लम् (श्रेष्ठं) यथाकथा च (अनादरे), पाद्, प्याद्, अङ्ग हे हे भोस् अये (सप्त सन्बोधने) अ (हिंसा प्रशिलोभ्य पादपूरणेषु), विषु (नानार्थे), एकपदे (अकथादिव्ययः । कथनेकपदे निहन्स्वरौन्), युत् (कृतसायाम्) आतः (इतोपि इत्यर्थः) । चादिराकृतिगणः ॥

मित— । सुगमा ॥ अथना स्वरदि-चादिभिन्नानि अव्ययानि कथयन् परिगणनं करोति—

४४८ । तद्धितश्चासर्वविभक्तिः । १।१।३८ ॥

दी— । यस्मात् सर्वा विभक्तिः नोत्पद्यते स तद्धितान्तः अव्ययं स्यात् । परिगणानं कर्त्तव्यम्—तसिलादयः प्राक् पाशपः । शस्प्रभृतयः प्राक् समासान्तेभ्यः । अम् । आम् । कृत्वोऽर्थाः । तसिवती । नानाञौ इति । तेनेद् न—पचतिकल्पम्, पचतिरूपम् ।

A तद्धितान्त word after which all the विभक्तिस do not arise is called an अव्यय । Enumeration on the point (to remove doubt) is necessary. Affixes beginning with तसिल् and ending with all up to the sutra “द्विद्वीश्च धमुञ्” i.e. all affixes from तसिल् but falling prior to पाशपः. Affixes शस्, etc. and ending with “डाच्” in the rule “अव्यक्तानुकरणा—” that is before समासान्त affixes; अम् enjoined by the rule “असु च चन्दसि”, and आम् enjoined by “किमेत्तिङ् अव्ययघात् आसु चद्रव्यप्रकर्षे” ; The affixes कुत्वसुच्, सुच् and घाः. The affixes तसि/ वति. [N. B. The reading here ‘वत्’ is questionable. Affixes ना and नाच् by the rule “विनञ्स्थां नानाञौ न सह”—words ending with these affixes are अव्यय । Thus the enumeration being complete अव्ययल does not arise in पचतिकल्पम् got by the rule “ईषट्समाप्ती कल्पवदेभ्य देशीयरः” and in पचतिरूपम् got by the rule “प्रशांसाया ऋपम्” ।

मित— । ‘असर्वं विभक्तिः’ इति बहुव्रीहिः । अव्ययमानाः सर्वाः विभक्तयः यस्य इत्यर्थः ॥ तथा च तसिः ‘यस्यात् सर्वा विभक्तिः नीगद्यते’ इत्यादि । अतिव्यति अव्यति परिहाराय परिगणनं कृतम् ॥ अन्तु सुगमम् ॥

४४९ । कृन्मेजन्तः । १।१।३९ ॥

दीः । कृद्, यो मान्त पूजन्तश्च तद्धितान्तवर्ष्यं स्यात् । स्मारं स्मारम्, जीवसे, निषब्दे (इत्यादि वैदिकप्रयोगः) ।

A word ending in a कृद् that has म् वा ए the end, is an अव्यय as कार् क्षारम्, जीवसे &c.

मित—। कृत् भोजन्तः इति क्तेदः । म् च एच् भिर्चो, ती भन्ते यस्य ॥ अन्यत् सुगमम् ॥

४५० । क्त्वातोसुनकुसुनः ११।१।४० ॥

दी । एतदन्तमव्ययं स्यात् । कृत्वा । उदेतोः ; विसृपः (एती ही वैदिकप्रयोगी) ।

A word ending with the कृत् affixes क्त्वा तोसुन् जा कनुन् is an अव्यय ।

मित । सुगमा ।

४५१ । अव्ययीभावश्च । १।१।४१ ॥

दी—। अधिहरि ।

An अव्ययीभावसमानान्त word is also an अव्यय, as अधिहरि &c.

मित—। सुगमा ॥ हरी इत्यर्थे अधिहरि, विभक्त्यर्थे अव्ययीभावः ॥

४५२ । अव्ययात् आप्सुपः । १।४।८२ ।

दी—। अव्ययात् विहितस्य आपः सुपश्च लुक् स्यात् । तत्र श्यासा-
याम् । अथ विहितविशेषणात् (अव्ययात् विहितस्य इति व्याख्यानात् इत्यर्थः)
नेह—अत्युच्चैसा (उच्चैः उच्चस्थम् अतिक्रान्तः इति “अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीया”
इति समासि अत्युच्चैस् शब्दः । अस्य अव्ययत्वं नास्ति । यतः सुप् अत न अव्ययात्
विहितः किन्तु अत्युच्चैस् शब्दात् । स्मृतादिगणे केवलं उच्चैःशब्दः प्रथितः) ।
अव्ययसं ज्ञायां यद्यपि तदन्तविधिरस्ति तथापि नः गौणो । (अत सूत्रे)
“आप्पहयां क्यर्थमलिङ्गत्वात्” (वार्तिक) [अव्ययानां लिङ्गं नास्ति, अतः
सूत्रे आप्पहयं व्यर्थम् । अव्ययानां लिङ्गाभावे प्रमाणमाह—]

दी—। “सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वाह च विभक्तिषु । वचनेषु च सर्वेषु
यन्नव्येति तदव्यम्” ॥ इति भोप्याक्ता श्रुतिलिङ्गकारकसंख्याभावपरा ॥

[अथ प्रसङ्गादाह—]

वष्टि भागुरिरन्लोपमवाप्नोरुपसर्गायोः ।

आपञ्चापि हलन्तानां यथा वाचा निशा द्विशा ॥

वगाहः—अवगाहः, पिधानम्—अपिधानम् ॥ इत्यव्ययानि ॥

[तेन “पूर्वापरी तथोनिधौ वगाहः” इति “भुजङ्गपिहितद्वारं पातलमवितिष्ठति”
इत्यादि प्रयोगः सङ्गच्छते] ॥

Eng.—आप् and सुप् that are to be made after an अव्यय elide.
Thus in तत्र शालायाम् आप्, (fem. affix) and सुप् after the अव्यय word
तत्र elide. As the explanation here is “अव्ययात् विहितस्य” so in अत्युच्चैस्
the सुप् that is due after अत्युच्चैस् comes for it is not done after उच्चैस्
the अव्यय, but after अत्युच्चैस् which is not अव्यय ; and उच्चैस् the अव्यय
is subordinate here (गौण) so तदन्तविधि though ordinarily due after
अव्यय words cannot come here. Taking of आप् in the sutra is un-
necessary, for अव्यय are said as without लिङ्ग (gender). Thus it
is said “An अव्यय (indeclinable) is that which does not change
and is same in all the genders in all the numbers and in all
विभक्तिः” । Owing to this saying of भाष्यकार, अव्यय have no gender,
case-endings, number &c. Immediately it is to be noted that—
according to Prof. Bhaguri the initial अ of the उपसर्गा अप् and अवि
optionally elides and आप् optionally comes after हलन्त words like
वाचा निशा and द्विशा &c. Thus both वगाह and अवगाह, so पिधानम् and
अपिधानम् are correct.

Here ends the अव्ययः ।

सित—सुगमा— ॥

॥ अथस्त्रीप्रत्ययाः ॥

४५२ । स्त्रियाम् । ४।१।३

दी— । अधिकारोयम् । 'समर्थानाम्' इति यावत् ॥

This is an अधिकार सूत्र and its jurisdiction goes up to the sutra "समर्थानां प्रथमादा" (४।१।२२) ।

मित— । "समर्थानां प्रथमादा" इति यावत् ये प्रत्ययाः कथिताः ते स्त्रीप्रत्यया एव इति भावः ।

४५४ । अजाद्यतष्टाप् । ४।१।४ ।

दी— । अजादीनाम् अकारान्तस्य च वाच्यं यत् स्त्रीत्वं तत्र द्योत्ये टाप् स्यात् । अजाद्युक्तिः लीपो लीपो वाचनाय ।—अजा । अतः—खट्वा ॥

टाप् is the affix when feminineness is to be spoken of after अजादि words and after अकारान्त words. अज, अश्व &c. that are read in the अजादि list take टाप् being अदन्त, why then does the necessity arises to mention the अजादि list separately ? On this the author says that आप् after अजादि list comes in the matter of लीप् or लीष् to come after these words by the rule "जातेरस्त्रीविषयात् अयोपधात्" and "वयसि प्रथमे" &c. ;—that टाप् bars लीप and लीष् due after the words of the अजादि list. Thus fem. of अज is अजा ; the instance of अकारान्त word taking टाप् in feminine is that खट्वा becomes खट्वा ।

मित— । 'अजः' अजशब्दः आदिर्वेषां ते अजादयः । ते च अत् च इति समाहारे 'अजाद्यत्' ; तस्य 'अजाद्यतः' । "ऊगाप् प्रातिपदिकात्" इति सूत्रात् 'प्रातिपदिकात्' इति वचिन्ते सति तच्च षष्ठ्या विपरिणते 'अजाद्यतः प्रातिपदिकात्' इति

सम्भवे । एवं च तदन्तविधिय वक्तुः । “यद्वा चामत्पूर्वा जातिः” इति वचनमेव तदन्तविधिय विज्ञायते । ततः आह—‘अजादीनाम् अकारान्तस्य च वाच्यं यत् स्त्रीलं तवथोली’ इत्यादि ॥ ननु अजादीनाम् अदन्तत्वादेव टापि सिद्धे किमर्थम् पृथग्वचनम् ? अत्रोत्तरमाह—“वयसि प्रथमे” इति ङीप् ‘जातेरस्त्रीविषयात्’ इति ङीप् च वाधिना अजादी च टावेव यथा स्वात् तदर्थम् अजादीनाम् पृथगुक्तिः । अतः आह—‘अजाद्युक्तिः ङीषो ङीपश्च वाधनाय’ । सूत्रे “अजाद्यतः” इत्यस्य ‘अजादिभ्यः अतः’ इत्यादि व्याख्यानं न युक्तम्, अजादीनाम् इति स्त्रीलमेव सम्बन्धयति, तदेवाह—

दी— । अजादिभिः स्त्रीत्वस्य विशेषणात् नेह । पञ्चाजीं । “द्विगोः” (सूत्र ४१६) इति ङीप् । अत्र हि समासार्थसमाहारानिष्ठं स्त्रीत्वम् । (अजादीनाह—) अजा । एटका । अश्वो । चटका । मृषिका । पृषु जातिलक्षणां ङीप् प्रासः (स च न भवति) ; वाला, वत्सा, होडा, मन्दा, विलाता, पृषु “वयसि प्रथमे” इति ङीप् प्रासः ।

As the word ‘अजादि’ qualifies स्त्रील, so in the case of पञ्चाजी we get ङीप्, and not टाप् (for here स्त्रील is not of अजादि word but of समाहार in the समास—पञ्चानाम् अजानां समाहारः) । In पञ्चाजी, ङीप् comes by the rule ‘द्विगोः’ (see infra.). Here स्त्रील is dependent on the समाहार of समासार्थ, so ङीप् comes. Now the अजादि list is being enumerated—अजा, एटका अत्र चटका मृषिका,—of these words ङीप् by the rule “जातेरस्त्रीविषयात्” is due and is barred by टाप् ; so वाला, वत्सा होडा, मन्दा विलाता of अजादि list takes टाप्, barring ङीप् by the rule “वयसि प्रथमे” ।

मित— । इती व्याख्यानालम्बनेन अजादिभिः स्त्रीत्वस्य विशेषणात्, पञ्चानाम् अजानाम् समाहारः इति समाहारद्विगो “द्विगोः” इति ङीपि पञ्चाजीशब्दे स्त्रीलं न अजादीनाम् विवक्षितं किन्तु समासार्थनिष्ठसमाहारस्य अतः अत टाप् न । अजादीनाम् अर्थे अतः इति व्याख्यानं तु पञ्चाजीशब्दे टावेव स्वात् । अतः एतद्व्याख्यानमयुक्तम् ।

अजादीनाह । एषां मध्ये अजा एङकादिपञ्चशब्दानां जातिलक्षणे ङीप् टापा बाध्यते ; एवं वासा वत्सादिशब्दे “वयसि प्रथमे” इति प्राप्तः ङीष्टापा वाच्यते ॥

दी— । ‘सम्भस्त्राजिनशणपिण्डेभ्यः फलात्’ (वार्त्तिक) । सम्पला । भस्त्रफला । (अत्र) “ङ्यापोः—” इति ह्रस्वः ॥ “सदच्कान्दप्रान्तशतैकेभ्यः पुष्पात्” (वार्त्तिक)—सत्पुष्पा । प्राक् पुष्पा । प्रत्यक् पुष्पा ॥ ‘शूद्रा चामहतपूर्वा जातिः’ (वार्त्तिक) ; पुंयोगे तु शूद्री ; अमहतपूर्वा किम् ?—महाशूद्री ॥ (अधुना अपि अजादीनेवाह—) क्रुञ्चा, उष्णिहा, देवविशा । ज्येष्ठा । कनिष्ठा । मध्यमेति पुंयोगेपि । कोकिला ॥ “मूलान्नजः”—अमूला ॥

मित— । “पाककर्णपणपुष्पफलमूलवालोत्तवपदाच्च” (४।१।६४) इति सूत्रमार्थे पठितं वार्त्तिकं यथा—“सम्भस्त्राजिन—” । अत्रापि ङीष् वाधित्वा टाविव भवति इति तदर्थमेव इदमत्र अजादिगणव्याख्याने एव पठितम् । सम्भस्त्रा अजिन शण पिण्ड— एतेभ्यः परः यः फलशब्दः तस्मादपि टाविव इति वार्त्तिकार्थः । सम्भस्त्राणि फलानि यस्याः इति सम्पला । भस्त्रेवफलानि यस्याः इति भस्त्रफला । भस्त्राशब्दः नित्यस्त्रीलिङ्गः न तु भाषितपुंसकः तत्कथमस्य पुंवत्वम् ? अतोत्तरमाह,—अत्र “ङ्यापोसंज्ञाच्छब्दसोर्बहुलम्” इति इक्ष्वः ॥ “सदच्कान्द—” इति वार्त्तिकमपि, एतेभ्यः परः यः पुष्पशब्दः तस्मात् “पाककर्ण—” इति सूत्रप्राप्तं ङीष् वाधित्वा टापं प्रवर्तयितुम् अत्र पठ्यते ॥ महाशूद्री इति । महती च सा शूद्रा च इति कर्मधारये पुंवत्त्वे आत्वे च महाशूद्री इति । अत्र महत्पूर्वत्वात् न टाप ॥ क्रुञ्च् इत्यस्य स्त्रियाम् = क्रुञ्चा, एवम् उष्णिह् = उष्णिहा—अत्र अदन्तलाभावात् अत्रापि टापम् विधीयते । अत्र वटिभागुरिरिति वार्त्तिकम् अपि अर्त्तव्यम् तेन हलान्तानां विकल्पेन टाप विधीयते ॥ ङीष्ठादिशब्दानाम् पुंयोगलक्षणं ङीष् वाधित्वा टावर्यमेव अत्र पाठः ॥ “पाककर्ण—” इति सूत्रप्राप्तं ङीष् वाधितुं वार्त्तिकं यथा—“मूलान्नजः” ॥ इष्ट्याशब्दोपि अजादौ पठ्यते । अजादिरा-
हृतिगणः ॥

दी— । “ऋन्नेभ्यो ङीप्” (सूत्रं ३०३—प्रागुक्तम् व्यख्यातं च) । कर्त्री । दग्दिनी ।

चदन्त and नास्त words take डीप् in the feminine.

मित— । सुगमा ।

४५५ । उगितश्च । ४।१।६ ।

दी— । उगिदन्तात् प्रातिपदिकात् स्त्रियां डीप् स्यात् । भवन्ती । पचन्ती । “शष्यनोः—” इति नुम् (? नित्यम्) ॥ “उगिदचाम्—” इति सूत्रे अजग्रहणेन “धातोश्चेदुगित्कार्थं तर्हि अञ्चतेरेव” इति नियम्यते । तेन इह न—उखाञ्चत् । क्विप् । “अनिदिताम्—” इति श्लोपः । पर्याध्वत् ॥ अञ्चतेरुत् स्यादेव—प्राची ; प्रतीची ॥

After a crude word ending in उगित् (affix or otherwise) takes डीप् in the feminine. Thus भू+श्ल+डीप्=भवन्ती; so also पचन्ती etc. In these cases नुम् is compulsory when डीप् follows, by the rule “शष्यनोर्नित्यम्” (ante.) In the sutra “उगिदचाम्—” the taking of अच् i.e., the root अञ्च् implies this injunction that—if उगित्कार्थं is to be recognised of roots then अञ्च् only will be taken into consideration. Thus in उखायाः संसते इति उखा+संसु+क्विप्=उखाञ्चत् we are not to take संसु as उगित् to attach fem. डीप् after it. Similarly in पर्यात् पर्यांसते इति पर्या+ध्वसु+क्विप्=पर्याध्वत्, the root is not to be regarded as उगित् for attaching fem. डीप् here by this rule. In उखाञ्चत् and पर्याध्वत् the न elides when क्विप् follows by the rule “अनिदिताम् श्लः—” (ante.) But as the root अञ्च् is regarded as उगित्, so प्राञ्च् and प्रतीच् etc. take डीप् in the fem. (उगित्त्वात् डीप्) yielding प्राची and प्रतीची ।

मित— । उक् इति प्रत्याहारः । उक् इत् लुप्तं यस्य तस्मात् । “अजायातः—” इति सूत्रवत् अत्रापि “प्रातिपदिकात्” इति वर्तते । उक्त्वात् प्रातिपदिकात् इत्यर्थः । अत्रापि तदन्तचिधिरस्ति ; समासप्रत्ययत्रिवी तदन्तचिधेः प्रतिषेधेऽपि उगित्यङ्घे तदन्त-

विधिरस्ति, तथा च वार्त्तिकम्—“उगिद्वयद्वयवर्जम्” इति । ततः आह—‘उगिदन्तात् प्रातिपदिकात्’ इत्यादि ॥ भवन्ती पचन्ती इति शपूर्वाङ्करणस्य ङीप् “शपूर्वगोर्नित्यम्” इति नित्यं ङुमि सति सिध्यति ॥ धातुविषये अक्षतेरेव उन्निष् स्यात्, ततः ‘उङ्खा-स्रत्’ इत्यादि स्रं सुधातोः क्तिप् सति उगित्त्वचणो ङीप् न स्यात् । किन्तु प्राची प्रतीची इत्यादि अक्षतैः सिद्धे सति ङीप् तु भवत्येव ॥

४५६ । वनो र च । ४।१।७ ॥

दी— । वन्नन्तात् तदन्ताच्च प्रातिपदिकात् स्त्रियर्थां ङीप् स्यात् । रश्च अन्तादेशः । ‘वन्’ इति ङुनिप्-क्वनिप्-वनिपां सामान्यग्रहणम् । “प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य च ग्रहणम्” (परिभाषा) । तेन प्रातिपदिकविशेषणात् तदन्तान्तमपि लभ्यते । एत्वानमतिक्रान्ता अतिष्ठवरी ; अतिधीवरी ; शर्वरी ॥ ‘वनो न ह्यः’ इति वक्तव्यम्’ (वार्त्तिक) :— ह्यन्तात् धातोः विहितो यो वन् तदन्तात् तदन्तान्ताच्च प्रातिपदिकात् न ङीप् रश्च न इत्यर्थः । ‘भोष् अपनयने’ । वनिप्’ “विड्वनोः—” इत्यात्त्वम् । अवावा ब्राह्मणी । राजयुध्वा ॥ “बहुव्रीहौ वा” (वार्त्तिक) :— बहुधीवसी । बहुधीवा । पदो (ङीप्—रत्वाभावपदो) बाववक्ष्यते ॥

After a प्रातिपदिक ending in वन् or after a word ending in a वन्नन्त word ङीप् comes in the fem. and र comes at the final of these. By ‘वन्’ the affixes ङुनिप्, क्वनिप् and वनिप् are taken. “By an affix” the word after which it is enjoined and the affix itself both these are taken into account. So ‘वन्’ qualifying a प्रातिपदिक gives वन्नन्त and वन्नन्तान्त words also. Thus अतिष्ठवरी and अतिधीवरी take ङीप् and रादेश for these are वन्नन्तान्त word, सु+ङुनिप्=सुवन् and धा + क्वनिप् = धीवन् । शर्वरी is also got from the वन्नन्त word शर्वन् (शृ+ वनिप्) ॥ Now the Varttika “वनो न ह्यः” directs that वन्नन्त and वन्न-

सान्त words are not to take ङीप् and रादेश in fem. if these are got from a root ending in a ह्रस्व letter (i.e. a letter covered by ह्रस्व प्रत्याहार) । Thus ओष्+वनिप् = ओ आ (आ by the rule "विडवनीः—") वन् = अवावन् । Here ङीप् and र in fem. do not come for the root ओष् ends in a ह्रस्व letter. Similarly राजयुष्वा is got in fem. for the root युष् ends in a ह्रस्व letter. Lastly the Varttika "बहुव्रीहौ वा" directs that the original rule "वनी र च" is optional in the case of बहुव्रीहि समास । Thus बहुधीवरी and बहुधीवा । 'बहुधीवा' while not taking ङीप् and र in the fem., then it optionally takes ङीप् after it by the rule "डाडुभाभ्याम्—" (rule No. 461 below).

नित— । 'वनः र च' इत्यतस्ते 'र' इति लुप्तप्रथमाकम् । 'वनः' इति पूर्ववत् 'प्रातिपदिकात्' इत्यस्य विशेषणम् । तेन तदन्तविधिः लभ्यते । एवं "प्रत्ययग्रहणे—" इति परिभाषया प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य तन्मध्यवर्तिनस्य ग्रहणात् 'वन्' ग्रहणेन वन्नन्तं वन्नन्तान्तं च लभ्यते । तदाह—'वन्नन्तात् तदन्तात् च प्रातिपदिकात्' इत्यादि ॥ "सूयजोङ्निप्" इति सु + ङ्निप् = सुवन् ; तथा धा + क्निप् = धीवन् ; शू + वनिप् = शवन् । अन्यत् सुगमम् ॥ "वनी न ह्रस्वः" इति वार्तिकेन च सूत्रोपात्तौ ङीप् रादेशौ ह्रस्वन्तधातोः यो वन् तदन्तात् न विधीयते ; 'ह्रस्व' इति प्रत्याहारः ॥ ओष् + वनिप् = ओ आ + वन् = अवावन् । अव धातोः ह्रस्वन्तात् स्त्रियां ङीप् रादेशश्च न । एवं राजयुष्वा इत्यत्रापि बोध्यम् ॥ "बहुव्रीहौ वा" इति वार्तिकेन च "वनी र च" इति सूत्रगतः विधिः बहुव्रीहिसमासे विकल्प्यते । "अनो बहुव्रीहिः" इति सूत्रगतस्य निषेधस्वायमपवादः ॥ वहवः धीवानः यवसः इति बहुव्रीहिः । ङीव्-रादेशाभावापत्ते तु "डाडुभाभ्याम्—" इति वल्यमानसूत्रेण ङाप् च स्यात् ॥

४५७ । पादोऽन्यतरस्याम् । ४१८ ॥

टी— । पाच्छब्दः कृतसमासान्तः तद्धन्तात् प्रातिपदिकात् ङीव्-रा स्यात् । द्विपरी—द्विपात् ।

After a प्रातिपदिक ending in the word पाद् that is formed as समासान् (with अकारलोपः), ङीप् optionally comes in the feminine. Thus ङी पादौ यस्य इति बहुव्रीहौ “संख्यासुपूर्वस्य” इति पादशब्दस्य अकारलोपे ‘पाद्’ इति जायते । And now when ङीप् come after it, it is a ‘भं’ so पाद् becomes—

पाद् and we get द्विपदी (ङीपि भच्चात् पादः पत् इति) । द्विपात् ।

मित— । सुगमा ॥

४५८ । टावृचि । ४।२।६ ॥

दी— । ऋचि वाच्यायाम् पादन्तात् टाप् स्यात् । द्विपदा ऋक् । एकपदा ॥ (पूर्वसूत्रात् ‘पादः’ वर्त्तते ॥ उभयोदाहरणे टापि भच्चात् पादः पत्) ।

When ऋक् is signified or qualified then टाप् comes after a प्रातिपदिक ending in the word ‘पाद्’ (i.e. कृतसमासान् पाद्) । Hence we get द्विपदा or एकपदा ऋक् ॥

मित— । सुगमा— ॥

दी— । “न षट्स्वस्त्रादिभ्यः” ।—पञ्च । चतस्रः ॥ ‘पञ्च’ इत्यत्र नलोपे कृतेपि ‘ष्यान्ताषट्’ इति षट्संज्ञां प्रति ‘नलोपः सुप्स्वर—’ (सूत्र ३५३) इति नलोपस्य असिद्धत्वात् ‘न षट्स्वस्त्रादिभ्यः’ इति न टाप् ।

षट्संज्ञक words and words like स्वसृ &c as enumerated before do not take feminine affixes ङीप् or टाप् । Why do you say टाप् also here ?—For in पञ्च, नलोप is done (and it in अदन्) but पञ्चन् being a षट्संज्ञक word by the rule “ष्यान्ता षट्” नलोप is असिद्ध here by the rule “नलोपः सुप्स्वर—” (ante), so पञ्च being अदन्, टाप् (i.e. अदन्लक्षणाटाप्) is due after it. And this टाप् is being prohibited by the rule “नषट्—” so both ङीप् and टाप् अनुवृत्ति in this rule are necessary.

मित— । इदं बालमनोरमागतमत्र सार्त्तव्यम्—” ननु “नषट्स्रसादिभ्यः” इति ङीवेव निषिध्यताम्, किं टावनुवृत्त्या । नान्तत्वात् टापः प्रसक्तेरभावेन तन्निषेधवैयर्थ्यात् इति ?... नान्तलक्षणे ङीपि प्रतिषिद्धे सति जश्शसोर्लुकि नलोपे कृते षदन्तत्वात् प्राप्तस्य टापः प्रतिषेधार्थमिह टावनुवृत्ति—रावश्चकौ इति यावत्” । सर्वमेतत् अभिप्रेत्य दीक्षितो वदति—‘पञ्च’ इत्यत्र नलोपे कृते’ इत्यादि ॥

४५६ । मनः । १।१।११ ॥

दी— । मन्न्तात् न ङीप् । सीमा—सीमानौ ॥

Eng—Easy.

मित— । मनः इत्यत्र पूर्ववत् तदन्तविधिः बोध्यः ॥ “नषट्—” इति पूर्वसूत्रात् ‘न’ इति वर्त्तते । ‘ऋन्नेभ्यः’ इति षतः ङीप् षस्ति ॥ ततः आह—‘मन्न्तात् न ङीप्’ इति ॥ एवं सीमन्शब्दे नान्तलक्षणे ङीपि निषिद्धे राजवत् रूपम् ॥

४६० । धनो बहुव्रीहेः । ४।१।१२ ॥

दी— । अन्नन्तात् बहुव्रीहेः न ङीप् । बहुयज्वा—बहुयज्वानौ ।

Eng.—Easy.

मित— । ‘धनः’ इति धनेन पूर्ववत् तदन्तविधिः बोध्यः । अनुवृत्तिस्तु पूर्वसूत्रवदेव । तदाह—‘अन्नन्तात् बहुव्रीहेः’ इत्यादि ॥ बहुव्रीहेः ङीपि निषिद्धे, बहुयज्वन् इति राजवत् रूपम् । ततः बहुयज्वा बहुयज्वानौ इत्यादि ॥

४६१ । डानुभाभ्यामन्यतरस्याम् । ४।१।१३ ॥

दी— । सूत्रद्वयोपात्ताभ्यां डाव्वा स्यात् । सीमा, सीमे—सीमानौ । दामा, दामे—दामानौ । ‘न’ पुं लि दाम” इत्यमरः ॥ बहुयज्वा, बहुयज्वे—बहुयज्वानौ ।

ङाप् optionally comes after words as are got by the previous two rules e.g. “मनः” and “धनो बहुव्रीहेः” । Thus सीमा, सीमे—सीमानौ &c. Similarly दामा, दामे—दामानौ &c. The word दामन् is

not used in the masculine, But in the neuter and fem?—so says Amara, The base बहुयज्वन् hence takes डाप् in the fem. optionally and gives बहुयज्वा—यवहुयज्वे &c. (like तला Or रमा) ।

मित— । “मनः” इति “अनो बहुव्रीहिः” इति च सूत्रद्वयेनेष्टात् अन्नन्तात् अन्नन्तात् बहुव्रीहिश्च विकल्पेन डाव् भवति इति सूत्रार्थः ॥ अत्र सूत्रे “अन्यतरस्याम्” ग्रहणं निरर्थकम् । यतः “मनः” इत्यादिना ङीप्निषेधे पुनः “डावुभभ्याम्” इति डाव्विधाने एव विकल्पसिद्धेः, “अनतरस्याम्” इति वचनम् न युक्तम् भाति किन्तु स्पष्टार्थम् इति केचित् । भाष्यकारस्तु विकल्पार्थम् “अन्यतरस्याम्” इति न व्याचष्टौ, किन्तु “अन्यतरस्याम्” इत्यस्य योगविभागमाश्रित्य “बहुव्रीहिं वा” इति “वनोरच” इति सूत्रस्य वार्तिकम्, प्रत्याख्यातवान् ॥ अन्यत् सुगमम् ॥

४६२ । अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम् । ४।१।२८ ॥

टी— । अन्नन्ताद्बहुव्रीहेरुपधालोपिनो वा ङीप् स्यात् । पक्षे डाप्—ङीप् निषेधौ । बहुराज्ञी—बहुराजा । बहुराज्ञौ—बहुराजे—व, राजानौ ।

A बहुव्रीहि ending in अन् which अन् clides its उपधा when a “म”, optionally takes ङीप् in the fem. optionally here डाप् (by the previous rule) and ङीप् निषेध by the rule “अनो बहुव्रीहिः” also operate. Thus in the बहुव्रीहि—बहुराजन्, the word ends in अन् which is उपधालोपिन् so the rule applying we get बहुराज्ञी (with ङीप्) बहुराजा (with डाव्) and बहुराजन् (with ङीप् निषेध) ।

मित— । “बहुव्रीहेरुपधौ ङीप्” इति सूत्रात् “बहुव्रीहिः” वर्तते ; “संख्या-व्ययादेः ङीप्” इति सूत्राच्च ङीप् अस्ति । “प्रातिपदिकात्” च वर्तते एव । फलित—साह—“अन्नन्तात् उपधालोपिनः बहुव्रीहिः इत्यादि ॥ अत्र अन्यतरस्याम् ग्रहणेन पक्षे डाव, ङीप्निषेधश्च भवति । अतः वीथि रूपानि यथा—बहुराज्ञौ, बहुराजा, बहुराजन् इति ॥

६३ । प्रत्ययस्थात् ककारात् पूर्वस्याकारस्य इकारः स्वात् अपि परे

दी— । प्रत्यास्थात् ककारात् पूर्वस्याकारस्य इकारः स्वात् अपि परे स अप्प्रुपः परो न चेत् । सविका । कारिका । अतः किम् ?—नौका । प्रत्ययस्थात् किम् ?—शक्नोतीति शका । अक्षुपः किम् ?—बहुपरिव्राजका नगरी । कात् किम् ?—नन्दना । पूर्वस्य किम् ?—परस्य मा भूत् कटुहा । अतः इति तपरः किम् ?—राका । अपि किम् ?—कारकः ॥ 'मामकनरकयोहपसंख्यानम्' (वार्त्तिक —मामिका । नरान् कायतीति नरिका ॥ "त्यक्त्यपोश्च" (वार्त्तिक)—दाक्षिणात्यिका । इहत्थिका ॥

The अकार which is just prior to a ककार which ककार is of a प्रत्यय, becomes इकार when अप् (the fem. affix) follows this अप् being not after a सुप् । Thus सर्वा + अक् = सर्वका = सविका in the fem. by this rule ; so also कृ + खल् (अक्) = कारक = कारिका in the fem. by this rule. Why do we say 'अतः' in the rule ? Witness नौका (नौ + स्वार्थे क) । Here औकार is ककारात् पूर्व and not अकार, so इ does not come here when टाप् follows. Why do we say प्रत्ययस्थात् in the sutra ? Witness शक्नोतीति शका (शक् + पचाद्यच् + टाप्) ; here का is not प्रत्ययस्य but a धात्ववयव, so इत्त does not come here ; why so we say 'अक्षुपः' in the sutra ? Witness the example बहुवः परिव्राजका वसाम् इति बहुपरिव्राजका नगरी, here when टाप् follows the अकार before ककार does not take इकार, for here अप् comes after सुप् which though elided is regarded as existent by प्रत्ययलक्षण । Why do we say कात् in the sutra ?—Witness the example नन्दना, here इकार cannot come in place of अकार, for it is not before ककार । Why do we say 'पूर्वस्य' in the sutra ?—This is because the पूर्व अकार from क is to take इकार and not पर अकार । Thus in

कटुका the अकार after ककार does not take इकार when टाप् follows. Why do we say अतः in the rule with “अ” after it? Witness- राका (रा धातु + क औषादि), here अकार is ककारात्पूर्व and not अकार, so इकार does not come for अकार here when टाप् follows. Why do we say आपि in the sutra? Witness कारक, ककारात्पूर्व अकार does not take इकार for here आप् does not come in. The Varttika “मामक—” directs इकार for अकार prior to ककार in मामक and नरक when आप् follows yielding मामिका & नरिका । In both क is not प्रत्ययस्य so the present rule not providing इत्व for अकार here in the fem. the Varttika provides that ; lastly व्यगन्त and स्वयन्त words ending in “क” (i.e. प्रत्ययककार) are to take इकार for their अकार, before ककार । This दाक्षिणात्यिका &c.

मित— । ‘प्रत्ययस्थात् कात्’ इत्यत्र कात् इति ककारात् अकारः उच्चारणार्थः । सूत्रे ‘असुपः’ इति व्याख्यायते—“स आप् सुपः परो न चैत्” इति ॥ सूत्रे अतः इति किमर्थम् उक्तम् ? ‘नीका’ इत्यत्र ककारात् पूर्वस्य औकारस्य इत्वं यथा न स्यात् एतदर्थम् ॥ ‘प्रत्ययस्थात्’ इति वचनात् ‘शका’ इत्यत्र ककारस्य धात्ववयवत्वात् प्रत्ययस्यत्वाभावात् पूर्वस्य अकारस्य इत्वं न प्राप्नोति ॥ ‘असुपः’ इति सूत्रे उक्तत्वात्, बहुवः परिव्राजकाः यस्याम् इति समासि बहुपरिव्राजका नगरी इत्यत्र आपः प्रत्ययलक्षणेन सुपः परत्वान् ककारात्पूर्वस्य अकारस्य इत्वं न स्यात् ॥ ‘कात्’ इति वचनम् असति ककारे यथा न स्यात् तदर्थम्, यथा नन्दना इति ॥ सूत्रे ‘अतः’ इति तपरकरणात् राका इत्यत्र पूर्वस्य अकारस्य इत्वं न स्यात् ॥ ‘आपि’ किम् ?—कारकः इत्यत्र आवाभावात् अकारस्य इत्वं यथा न स्यात् तदर्थम् ॥ मामक+टाप्, नरक (नर + कै + क) टाप् इत्यत्र ककारस्य प्रत्ययस्यत्वाभावात् आपि सति ककारात् पूर्वस्य अकारस्य इकारे अप्राप्ते तद्विधानार्थं वार्त्तिकमाह—“मामकनरक—” इति ॥ “उदीचामातःस्थाने” इति बल्यमाशसूत्रेण विकल्पे प्राप्ते “त्यकल्पपोथ” इति वार्त्तिकम् तदुपवादाद्यम् । “दक्षिणापस्यात् पुरसत्यक्” इति त्यक्, ततः स्वार्थिक-कः ; अधुना टापि सति :

दाक्षिणात्तिका । एवं इह्+त्यप् (“अव्ययात्तप्”) + क = इह्यत्क । ततः टापि इह्यत्तिका । त्यगन्तव्यवन्तयोश्च ककारात् पूर्वस्य अकारस्य नित्यम् इकारार्थम् वार्त्तिकम् ॥ ४६५ । न यास्योः । ७।३।७५ ।

दी— । यत्तदोरस्य इन्नः स्यात् । यका । सका । यकाम् । तकाम् ॥ “त्यकनश्च” निषेधः (वां) (इत्वं स्त्रियां निषिध्यते)—उपत्यका, अधित्यका ॥ “आशिषिवुनश्च न” (इत्वं न इत्यर्थः) [वां]—जीवका, भवका ॥ “उत्तरपदलोपे न” (इत्वं न इति शेषः)—देवदत्तिका (इति उत्तरपदलोपाभावे)—देवका ॥ “क्षिपकादीनां च्चन” (। वां)—क्षिपका, ध्रुवका, कन्यका, चटका ॥ “तारका ज्योतिषि” (वां) ; अन्यत्र तारिका ॥ “वर्षाका तान्तवे” (वां) ; अन्यत्र वर्षिका ॥ “वर्त्तिका शकुनौ प्राचाम्” (वां) ; उदीचां तु वर्त्तिका ॥ “अष्टका पितृदेवत्ये” (वां) ; अष्टिका अन्या ॥ “सूतका पुत्रका वृन्दारकाणां वेति वक्तव्यम्” (वां) इह वा अ इति छेदः । (पुत्रिकाशब्दे कात्पूर्वस्य अकारादेशो वा इत्यर्थः । तेन पुत्रिकाशब्दे डीनः इवर्षास्य पक्षे अकारः । अन्यत्र (सूतकादिशब्दे) इत्ववाधानार्थम् अकारस्यैव पक्षे अकारः । सूतिका—सूतका इत्योदि ॥

The अकार prior to ककार in the case of bases यद् and तद् does not take इकार when आप् follows. Thus we get यका, यकाम्, सका, सकाम् etc. In the case of ल्यकन् प्रत्ययान्त words this इत्त्वं when टाप् (आप्) follows is barred, so we get उपत्यका &c. Similarly the affix वुन् (अक) does not change its prior अकार to इकार when this वुन् is in the sense of आशिषु । Then we get जीवका, and not जीविका and so on. When an उत्तरपद of a word elides then its prior अकार does not change to इकार ; so we get देवका when the उत्तरपद—‘दत्त’ has elided, so our author gives the other example देवदत्तिका as well here. Words like क्षिपका, कन्यका,

चटका etc are without इल in fem. The form is तारका in the sense of ज्योतिष् (luminary or eye-pupil), otherwise the form is तारिका (with इल in the fem.) Similarly we get वर्णिका without इल in the sense of 'pertaining to तन्तु' । Otherwise the form is वर्णिका with इल in the fem. So acc. to early scholars वर्णिका is formed without इल in the fem. to denote शकुनि (bird). Acc. to later scholars the form is वर्णिका in the very sense. Similarly अष्टका is formed in the fem. in the sense of some rites addressed to the manes &c. otherwise the form is अष्टिका (as referring to पाणिनीयाष्टाध्यायी) । In the Varttika "सूतकापुत्रिका" &c. the splitting is वा अ । This अकार is optionally ordered before 'क' । So (owing to this अस्त्वविधान) in the word पुत्रिका, अकार is optional for ईकार (got from डीन् by the rule "शाङ्गन्वाद्यञोडीन्"—see below rule 527). But in the case of other two words mentioned in the above Varttika अकार is made for अकार to bar इकार due in these. So we get सूतिका—सूतका, पुत्रिका—पुत्रका &c.

मित— । 'या' इत्येतस्य "उदीचामातः स्थाने—" इति विकल्पे प्राप्ते निषेधोपमिति न्यासे उक्तम् । तदयुक्तम्—यतः, 'आतः स्थाने' इत्यंशस्य अत्र अभावो विद्यते, अननुवर्तनात् । 'या सा' इति यत्तदोरुपलक्षणम्, इत्याशयेनाह—“यत्तदोरस्य इत्त स्यात्” इति ॥ आशिषि इति :—“आशिषि यो वुन् तस्य योऽयमकारादेशः तदकारस्य 'प्रत्ययस्त्रात्—” इति इल' न इति वार्तिकार्थः । एवं इलनिषेधः अत्रत्यापि वार्तिके विज्ञेयः । जीवधातोः “आशिषि च” इति वुन् ततः जीवका इति ऐवं भवका (भू-धातोः आशिषि वुनि गुणावादेशौ) ॥ देवदत्तशब्दे उत्तरपदस्य दत्तशब्दस्य “अनजादौ च विभाषा लोपो वक्तव्यः” इति लोपः । अतः देवका इत्यत्र इलं न । दत्तशब्दलोपं दर्शयितुमेव, देवदत्तिका इति लदाद्वरणमुपन्यसाम् ॥ क्षिपेरिगुपधलक्षणः कः । ततः अत्राते कन्—क्षिपका इति । चटसेदने पचाद्यात्, ततः क चटका इति ॥ ज्योतिर्न-

चव, नेत्रकनीनिका च तारका ॥ वर्षिका इति प्रावारविशेषः ततश्च तान्त्र एव । तन्तुनी
 विकारः तान्त्रवः—‘ओरश्च’ इति अङ् । वर्षिका इति तु गन्धविशेषश्च व्याख्या, सोल-
 कर्त्वी च ॥ वर्षका इति शकुनी गन्धे भवति इति इत्वं न । अन्यार्थे तु नित्यमित्यम् ॥
 पितरश्च ताः देवताश्च पित्रदेवताः तदर्थं कर्म पित्रदेवत्यम् “देवतान्तात् तादर्थो
 यत्” इति यत् । अत्रन्ति ब्राह्मणा यस्याम् सा अष्टका । एवं पित्रादि कर्मणि
 अष्टका इति भवति । अन्यत्र पाणिन्यष्टधाव्यां तु अष्टौ परिमाणमस्याः इति
 “संख्यायाः अतिशदन्त्याः” कन् । ततः स्त्रियामष्टिका इति ॥ सूतकादि वार्षिके
 पुत्रिका इति इकारमाध्यः पाठः, पुत्रशब्दश्च शाङ्करवादि लीनन्त्वात् इति भावः । अतः
 आह—“इह वा अ इति छेदः” इत्यादि ॥ अन्यतुमुगमम् ॥

४६५ । उदीचामातः स्थाने यकपूर्वायाः । ७।३।४६ ।

दी—। यकपूर्वस्य स्त्रीप्रत्ययाकारस्य स्थाने योऽकारस्तस्य कात्पूर्वस्य इद्वा
 स्यात् अपि परे । ‘केयोः’ (सूत्र ८३४) इति ह्रस्वः । आर्थिका—आ-
 र्थिका । चटकका—चटकिका । आतः किम्—साङ्कारये भव साङ्कारिका ।
 ‘यक—’ इति किम् ?—अर्थिका । ‘स्त्रीप्रत्यय—’ इति किम् ?—शुभ
 यातीति शुभयाः । अञ्जाता शुभयाः शुभयिका ॥ ‘धात्वन्तयकोस्तु
 नित्यम्’ (वां)—छनयिका ; छपाकिका ।

The अकार which comes in place of the fem. affix आकार just
 preceded by य or क, optionally takes इकार in its stead being
 anterior to ककार । Thus आर्था एव with स्वार्षिकक gives आर्थिका and
 आर्थिका । Here आर्था + क first yields आर्थिक with आकार being कश्च
 by the rule “के इणः” (rule. 834 under बहुव्रीहि समास) । Then when
 the fem. affix comes इत्वं is optional yielding both आर्थिका and
 आर्थिका । Similarly चटकका and चटकिका । Why do we say आतः
 in the rule ? Witness साङ्कारिका with नित्य इत्वं, for here अकार after
 यकार is not in place of आकार of a स्त्रीप्रत्यय ॥ Why do we say यक-

पूर्वायाः in the sutra P—Witness अत्रिका with नित्य इत्. for here though अकार is in place of आकार still it is not preceded by either य or क । Why do we say स्त्रीप्रत्ययाकारस्य ? Witness यर्भयिका with नित्य इत्, for here आकार after य is धात्ववयव and not of स्त्रीप्रत्यय । And on this the Varttika runs “the अकार on य or क which is a धात्वन्तावयव takes इत् always when fem. affix आप् follows.” Thus we get सुनयिका and सुपाकिका where य and क are अवयव of the roots नी and पच ; so इत् is नित्य here by the rule “प्रत्ययस्यात् कान्—” (ante.)

ति— । यद्य कश्च इति इत् । तौ पूर्वी यस्याः इति ‘यकपूर्वायाः’ । एतत् ‘आतः’ इत्यस्य विशेषणम् । “प्रत्ययस्यात् कान्—” इति सूत्रमवानुवर्त्तते । ततः आह—“यकपूर्वस्य स्त्रीप्रत्ययाकारस्य स्थाने” इत्यादि । ‘स्थाने’ इत्येतत् “षष्ठीस्थाने-योगा” इत्यनेनैव लब्धं, ततो व्यर्थमिव सूत्रे स्थाने यद्व्युत्पन्न—इति चेत् । मैवमस्तु यतः अनुवादे परिभाषाणाम् उपस्थितिः न स्यात् इति ज्ञेयम् । स्थानेयद्वेषणम् अत्र एतत् ज्ञापयति ॥ आर्थ्या एव इति स्वार्थिके कप्रत्यये ततः पूर्वस्य आकारस्य ‘कैऽणः’ इति सूत्रेणङ्गस्य सति पुनः टापि सति—आर्थिका-आर्थिका इति अनेन सूत्रेण विकल्पे न सिध्यति, एवमन्यथापि बोध्यम् ॥ सूत्रे ‘आतः’ इति किमर्थमुच्यते ? साङ्गाश्च नाम नगरम् ; तत्र भवा इति ‘साङ्गाशिक्षा’ । अत्र यकारादकारस्य आकारस्थानिकत्वाभावात् इत्त्वविकल्पो यथा न स्यात् तदर्थम् ‘आतः’ इति सूत्रे उच्यते ॥ सूत्रे यकपूर्वायाः कथमुक्तम् ?—अत्रिका इत्यत्र अकारस्य आकारस्थानिकत्वेऽपि तस्य यकपूर्वत्वाभावात् नित्यम् इत्त्वं न तु विकल्पः ॥ त्रौ स्त्रीप्रत्ययाकारस्य इति कियर्थमुक्तम् । यर्भयिका इत्यादि धात्ववयवाकारस्य अत्रे सति इत्त्वविकल्पो मा भूत् इत्येतदर्थम् ॥ तथा एतत् पञ्चम्यमीव वार्त्तिकमाह—“धात्वन्तावयवो नित्यम्” इत्यमिति भावः । नी धातोः पच-याचि नद्य इति । सु नयः यस्या इति सुनया ततः स्वार्थे कः, ‘कैऽणः’ इतिङ्गस्य, ततः टापि सति सुनयिका इति ; अत्र उक्तवार्त्तिकेन इत्त्वं नित्यम् । एवं सु शीभनः पाकः यस्या इत्यादौ सुपाका शब्देऽपि उक्तप्रक्रियया सुपाकिका इति भवति उभयत्र यकारक-कारयोः धात्ववयवत्वात् आकारस्थानिकस्य अकारस्य इत्त्वविकल्पो न स्यात् इति ॥

४६६ । भस्त्रैषाजाज्ञाद्वास्वा नञ्पूर्वानामपि । ७।३।४७ ।

दी—। स्येत्यन्तं क्षुप्तषष्ठीकं पदम् । एषामत इद्वा स्यात् । तदन्तविधिर्नैव सिद्धे नञ्पूर्वाणामपीति स्पष्टार्थम् । भस्त्राग्रहणमुपसर्जनार्थम् । अन्यस्य तूत्तरसूत्रेण सिद्धम् । एषा द्वा एतयोस्तु सपूर्वयोनेत्त्वम् । अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य 'असृपः' इति प्रतिषेधात् । अनेषका ; पचनेषका ; अद्वके ; परमद्वके । स्वग्रहणं सञ्ज्ञोपसर्जनार्थम् ? इह हि 'आतःस्थाने' इत्यनुवृत्तं स्वशब्दस्यातो विशेषणम् । न तु द्वैषयोस्सम्भवात् । नाप्यन्येषाम् अव्यभिचारात् । स्वशब्दस्तु अनुपसर्जनमात्मीयवाची अकजर्हः । अर्थान्तरे तु न स्त्री । सञ्ज्ञोपसर्जनीभूतस्तु कप्रत्ययान्तत्वात् भवत्युदाहरणम् । एवं चात्मीयायां स्विका ; परमस्विकेति नित्यमेवेत्त्वम् । निर्भस्त्रका—निर्भस्त्रिका ; एषका—एषिका ; कृतवत्त्वंनिर्देशात् नेह विकल्पः—एतिके—एतिकाः । अजका—अजिका ; जका—जिका ; द्वके—द्विके ; निःस्वका—निःस्विका ॥

The first compound in the sutra, e.g., भस्त्रैषाजाज्ञाद्वास्वा ending in स्वा, is a इस्व समास with the पठौचिभक्ति elided after it. The अकार of these preceding ककार becomes optionally इकार when टाप् follows in the feminine. Here owing to अङ्गत्व there is तदन्तविधि and so words ending in भस्त्रैषा &c. also take इत् for अकार in the fem. still 'नञ्पूर्वानामपि' is stated in the sutra to clear all doubt here. The base भस्त्रा is fem., so इत्वविकल्प here will be established by the sutra "अभाषितपुंस्काञ्", hence taking of भस्त्रा here implies that words having भस्त्रा as उपसर्जन (subordinate) are to be taken here ; (such words being त्रिलिङ्ग, the rule "अभाषितपुंस्काञ्" will not apply and there will be necessity of इत्वविकल्प by this rule) ; so our author says "भस्त्राग्रहणमुपसर्जनार्थम्" । Other words ending in

भस्त्रा however where भस्त्रा is not उपसर्जन being feminine, the rule "अभाषित" will apply and give इत्वविकल्प so take उपसर्जन 'भस्त्रा' in the present rule. But in the case of एषा and हा this इत्वविकल्प is not of words having पूर्वपद before एषा and हा i.e., here in इत्वविकल्पविधि, एषा and हा alone are to be taken. The reason is that owing to अनुवर्त्तन (coming down) of अनाप्यसुप्: here, there will be सुप् before टाप् in एषा and हा ; if these are preceded by some other पद, the लुप्त विभक्ति in the पूर्वप्रद before एषा and हा by प्रत्ययलक्षण will be taken as having सुप् before टाप् । So in this rule mere एषा and हा are taken for इत्वविकल्प ; and in अनेपका परमेपका, अदके परमदके we do not get इत्व at all, there having सुप् here before टाप् with reference to the elided intermediate विभक्ति of the पूर्वपद । And the word स्त्र is taken here when it denotes संज्ञा or is subordinate in a समास । For the अनुवृत्त 'आतः स्थाने' qualifies the अकार of स्वशब्द i.e., this इत्वविकल्प is of स्त्र when there is अकार for its आकार । Now if अनुपसर्जन सर्वनामस्वशब्द is taken there will be no आतः स्थाने अत्, but if स्त्र is संज्ञामृत or is उपसर्जन it not being a सर्वनाम will not take अकच् but क ; thus स्त्रा + क = स्त्र + क by the rule 'केशः' = स्वका by addition of टाप् again ; so here स्त्र has आतः स्थाने अत् । Hence our present rule applies. [N.B.—Remember that meaning ज्ञाति and धन, स्त्र is not सर्वनाम by the rule "स्त्रमज्ञातिधनाख्यायाम्" । It is सर्वनाम meaning आत्मा and आत्मीय ; in this meaning स्त्र + अकच् + टाप् yields स्त्रिका only with निय इकार for अकार, for here is no आतः स्थाने अत् in स्त्र] । This अनुवृत्ति of आतः स्थाने however does not qualify हा and एषा, for these being of सर्वाद्यन्तर्गण and being specified with ल्यदाद्यत्वं and सत्व &c., are taken as सर्वनाम हा and एषा with अकच् after these (and in that case

these cannot be taken as उपसर्जन, for then सर्वात्मगणकार्यं will not come after these) and thus in these there can be no आतः स्थाने षत् । Again आतः स्थाने cannot qualify the word भस्त्रा &c., for in these the words not being सर्वनाम does not take अकच् but कप्रत्यय come after these ; then these fem words will take इस् for their आप् by the rule 'किणः' and we will inevitably in these words get आतः स्थाने षत्, so further qualification after these is unnecessary, so the author says "नाप्यनोपाम् अव्यभिचारात्" । Again as आतः स्थाने qualifies the base स्त्र here, then in स्त्रिका where अनुपसर्जन स्त्र meaning आत्मीय is सर्वनाम takes अकच्, so here there being no आतः स्थाने षत् in स्त्र, the form is स्त्रिका only without इत्वविकल्प, so the author says, "स्त्रशब्दः अनुपसर्जनमात्मीयवाची आकजर्हः" । But in other meanings it is not feminine at all. So स्त्र while denoting संज्ञा or is उपसर्जनीभूत, then it takes क and we get the examples under this rule with इत्वविकल्प । Meaning आत्मीय and when अनुपसर्जन then the form is स्त्रिका परमस्त्रिका only without इत्वविकल्प (अथ अकचि सति आतः स्थाने अकारस्यात्माभात्) । Now the instance of this sutra are being given :—निर्भस्त्रका—निर्भस्त्रिका (भास्त्रायाः निर्गता इति उपसर्जने इस्, टापि, कप्रत्यये च ततः 'किणः' इति इस् सति निर्भस्त्रक इति, पुनः टापि निर्भस्त्रका—निर्भस्त्रिका इति) । Similarly एषका—एषिका ; here as sutra says एष with इत्व attached, so in एतिके from (एति + अकच्) and एतिकाः, we get the इत्व as नित्य । So also अजका—अजिका । अका—अिका । (ई + अकच् =) इके—इकि ; निःस्त्रका—निःस्त्रिका (the word is formed as in निर्भस्त्रका and निर्भस्त्रिका) ॥

मित— । भस्त्रा, एषा, अजा, शा, ता, स्त्रा,—एषां हन्तः । ततः षष्ठ्याः सौती-
, लुक् षत् आइ— "स्त्रेत्यन्त लुप्तपठोके पदम्" । अनुवृत्तिश्च न प्रदर्शिता, किन्तु

अनुपदमेव स्फुटीभविव्यति ॥ 'कात्पूर्वस्वात् इदाप्यसुपः', 'आतः स्थानि' इति वर्त्तते, किन्तु का अनुवृत्तिः कुत्रास्ति कुत्र न वा इति उत्तरत्र स्फुटीक्रियते ॥ अङ्गाधिकारत्वात् अत्र तदन्तविधौ सति भस्त्रादिशब्दान्तानाम् इति लामेपि सूते "नञ्पूर्वनाम् अपि" वचनं स्पष्टार्थम् न तु नियमार्थम् । नियमे सति निर्भस्त्रिका इति न सिध्यति ॥ ततः आह—“स्रष्टार्थम्” इति ॥ केवलभस्त्राशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वात् “अभाषितपुंस्काञ्च” इति उत्तरसूत्रेणैव इत्वविकल्पे सिद्धे, अत्रसूत्रे “भस्त्रायहणम् उपसर्जनार्थम्” इति वदति । एवमस्य उपसर्जनत्वे तिलिङ्गत्वात् भाषितपुंस्कात्वेन “अभाषितपुंस्काञ्च” इति सूत्रस्य अप्राप्तौ वचनम् सार्थकम् । अन्यस्य उपसर्जनभिन्नस्य भस्त्राशब्दस्य तु नित्यस्त्रीत्वात् “अभाषितपुंस्काञ्च” इति पाञ्चिकम् इत्वं तु स्यादेव । ततः परमभस्त्रका—परमभस्त्रिका इति भवतः ॥ किन्तु एवम् “एषाहा एतयोस्तु सपूर्वयोः न इत्वम्” । कथमेतत् ज्ञायते ? इत्यत्रोत्तरमाह—“अनाप्यसुपः” इति अत्र वर्त्तते । ततः सपूर्वयोः 'एषा हा' इत्येतयोः पूर्वपदस्यः लुप्तायाः विभक्तिः प्रत्ययलक्षणेन सूत्रमात्रित्य, आपः सुपः परत्वात् इत्वं न स्वात् एतदेवाह—“अन्तवर्तिनीं विभक्तिमात्रित्य असुपः इति प्रतिषेधात्” । ततश्च अनेषका परमेषका, अइके परमइके—इति इत्वाभावः ॥ स्वशब्दस्य तु “स्त्री ज्ञातावात्मनि स्त्रं विष्वात्मोये स्त्रोऽस्त्रियां धने” इति कौषात् ज्ञातावात्मनि पुंस्त्वम् । आत्मोये विशिष्यनिष्ठस्त्रिलिङ्गः । धने तु पुंनपुंसकलिङ्गः । यदा तु स्त्रीविशिष्यस्य संज्ञा तदापि स्वशब्दः स्त्रीलिङ्गः । आत्मोयवाचिनः सर्वनामता साप्यनुपसर्जनस्यैव भवति ; “संज्ञोपसर्जनीभूतास्तु न सर्वादयः” इति वचनात् । ततश्च आत्मोयायां वाच्यायां सर्वनामत्वात् अकचि टापि “प्रत्ययस्थात्कात्—” इति नित्यमित्ते स्त्रिका इति भवति ; ननु अत्र “भस्त्रैषा—” इति इत्वविकल्पः कथं न स्यात् ? इत्यत्रोत्तरमाह—“अत्र स्वशब्दयहणं संज्ञोपसर्जनार्थम्” । प्रकृते तु अनुपसर्जनत्वात् स्त्रिका इति नैलविकल्पः । अत्र कारणञ्च उपन्यस्यति—‘इह हि आतः स्थानि इत्यनुवृत्तं स्वशब्दस्वातो विशिषयम्’ इति । पूर्वसूत्रात् 'आतः स्थानि' अनुवृत्तं सत्स्वशब्दमेव विशिषयति नान्यम् । ततश्च अर्थोलभ्यते—स्वशब्दस्य आतः स्थानि अकारस्य इहा स्यात् । 'आतः स्थानि' इत्यनुवृत्तं कथं अन्यान्शब्दानत्र न विशिषयति ? इत्याह—“न तु द्वैषयोः असम्भवात्” । 'एषाहा' इति सर्वाद्यन्तर्गण्यदाद्यादिप्रयुक्तसत्वात्-

निर्देशेन सर्वनामत्वस्य आवश्यकत्वात् । ततश्च अत्र अकचि सति 'आतः स्थाने' अकाराभावः स्फुटः एव । भस्त्राजादिशब्दानां असर्वनामत्वात् कप्रत्यये सति "केऽणः" इति ऋस्त्वे पुनः टापि च सति (निर्भस्त्रकादी यथा) आतः स्थाने अकारस्य नियत-सत्त्वात् आह—“नाप्यन्येषाम् अव्यभिचारात्” इति ॥ अनुपसर्जनात्कीयवाची स्वशब्दस्तु सर्वनामत्वात् अकजर्हः, अस्य आतः स्थाने अकाराभावात् इलविकल्पः न स्यात्, किन्तु नित्यत्वम्—“स्त्रिका, परमस्त्रिका” इति । एवं च “हंसं तनू संनिहितं चरन्तं मुनेर्मनोवृत्तिरिव स्त्रिकायाम्” इति श्रीहर्षश्लोकी “भस्त्रैवेति” वैकल्पिकम् इत्वम् इति व्याचक्षाणाः उपेत्या इति भावः । सर्वमेतत् अभिप्रेत्याह हरदत्तः—“अत्रातः स्थाने इत्येतत् स्वशब्दस्य विशेषणम् । सम्भवव्यभिचारो हि तत्र सः काकचोः, सतोः ॥ इषयोः सन्धवो नास्ति, नान्यत्र व्यभिचारिता । सर्वनाम्नः स्वशब्दस्य तेन नायं विधिर्भवेत्” ॥ प्रकृते उदाहरणान्याह—निर्भस्त्रका—निर्भस्त्रिका इत्यादि । भस्त्रायाः निष्कृान्ता इति “निरादयः क्रान्तदर्थे द्वितीयया” इति समासे, ऋस्त्वत्वे च, पुनट्वापि कप्रत्यये च “केऽणः” इति ऋस्त्वे निर्भस्त्रकशब्दात् पुनट्वापि निर्भस्त्रकाशब्दः । इल-विकल्पे रूपद्वयम् ॥ एवमन्यत्रापि बोध्यम् ॥ “भस्त्रैतत्त्राः” इतिः वक्तव्ये एषेति कृतप्रत्ययनिर्देशात् श्रीजसादिषु अकचि सति प्रत्वाभावात् इलविकल्पो न स्यात् । तेन एतिके—एतिकाः इति ॥ स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् अजादयः स्त्रीलिङ्गा एव गृह्यन्ते । उदाहरणमपि तादृशम्—अजका—अजिका इत्यादि सुगमा । निःस्त्रका—निःस्त्रिका इत्यादी प्रक्रिया तु निर्भस्त्रकादिवत् ज्ञेया ॥

४६७ । अभाषितपुंस्काच्च । ७।३।४८ ॥

दी— । पतस्माद्विहितस्य आतः स्थाने अत इद्वा स्यात् । गङ्गाका— गङ्गिका । बहुव्रीहेर्भाषित पुंस्कत्वात् ततो विहितस्य नित्यम् । अज्ञाता खट्वा अखट्विका । शेषिके तु विकल्पः एव ।

अकार in place of आकार of an अभाषितपुंस्क word becomes option-ally इकार when fem affix टाप् (अए) follows. Thus गङ्गा/एव इति स्मार्थे के सति (“केऽणः” इति) ऋस्त्वे च भवति गङ्गाका—गङ्गिका । A बहुव्रीहि co-

mpound is a भाषितपुंस्क, so इत्व under above conditions is नित्य after it by the rule “प्रत्ययस्यात् कात् ।” Thus अविद्यामाना खट्वा यस्याः इति अखट्वा ; ततः “गोस्त्रियोरुपसर्जनस्व” इति ङस्व, ततः टापि, अज्ञातार्थके सति, “केऽणः” इति ङस्व, पुनः टापि अखट्टिका । But when there is कप् here in the बहुव्रीहि by the rule “शेषादिभाषा” (see under बहुव्रीहि समास) then इत्व is optional here, yeilding अखट्टिका+अखट्वाका (for reasons see मितभाषिणी below.)

मित— । “उदीचामातः स्थाने—” इति वर्तते । यकपूर्वायाः इति तु नास्तीव । भाषितः पुमान् अनेन इति भाषितपुंस्कः, न तादृशः ; तस्मात् । तदाह—“एतन्मा-
दिहितस्य आतः स्थाने” इत्यादि ॥ गङ्गाशब्दात् कः । ततः “केऽणः” इति ङस्व-
सति आतः स्थाने अकारस्य सत्वात् इत्वविकल्पः—गङ्गाका—गङ्गिका इति ॥ “अने-
कमन्यपदार्थे” इति सूत्रात् बहुव्रीहौ शब्दस्य त्रिलिङ्गविशेष्यविभ्रत्वात्, भाषित-
पुंस्क एव, ततः अस्य भाषितपुंस्कत्वात् सूत्रे अप्राप्ते “प्रत्ययस्यात् कात्—” इति नित्य-
मित्वम् एव । अविद्यामाना खट्वा यस्याः इति “नजोऽन्यर्थानाम्—” इति वार्तिकेन बहु-
व्रीहौ कवभावे अखट्टुशब्दः । अखट्टुशब्दे “गोस्त्रियोः—” इति ङस्वः । ततः
स्त्रीविशेषणत्वात् टापि सति, सुपिच, “केऽणः” इति ङस्वः, पुनश्च टापि अखट्टिका ।
अत्र बहुव्रीहौ अखट्टुशब्दस्य भाषितपुंस्कत्वात् इत्वविकल्पो न स्यात् ॥ “शैथिके कपि”
इति—अत्र बालमनोरमा एव द्रष्टव्या यथा “न स् खट्टस् इत्यवस्थायां कपि, सुब-
लुक् । प्रत्ययलक्षणेन भागद्वयस्य सुवन्तत्वात् ‘नजोऽन्यर्थानाम्—’ इति बहुव्रीहि-
समासः । ‘समासान्ताः’ इत्यन्वर्थसंज्ञावलात् कवन्तस्यैव समासत्वम् । ततश्च अखट्टा-
कशब्दे अखट्टा इत्यंशस्य उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्तसमासरूपप्रातिपदिकत्वाभावात् ‘गोस्त्रि-
योः—’ इति ङस्वो न भवति । नापि “केऽणः” इति ङस्वः, “न कपि” इति निषे-
धात् ; किन्तु ‘आपोऽन्यतरस्याम्’ इति ङस्वविकल्पः । तत्र खट्वाशब्दात् विहितस्य
प्राग्वर्त्तिनः टापः अभाषितपुंस्कात् विहितत्वेन तत्स्थानिकङ्गस्वाकारस्य अयम् इत्व-
विकल्पः भवत्येव । ‘आपो—’ इति ङस्वाभावपक्षे तु अखट्टाक इत्येव ; अतश्च
दीर्घितः आह—“शैथिके कपि तु विकल्प एव” ।

४६८ । आदाचार्याणाम् । ७।३।४६ ॥

दी— । पूर्वसूत्रविषये आह्वा स्यात् । गङ्गाका । उक्तपुःस्कात् शुभ्रिका ।

Eng.—Easy.

नित— । ‘पूर्वसूत्रविषये’ इत्यादि—भाषितपुंस्कात् विहितस्य आतः स्थाने अतः आत् वा स्यात् इत्यर्थः ; ततः गङ्गाका स्यात् ॥ शुभ्रशब्दः भाषितपुंस्कात् एव ततः टापि के च सति, “केऽणः” इति ऋस्त्रं च सति पुनः टापि शुभ्रिका । अत्र भाषितपुंस्कलात् सूत्रे अप्राप्ते “प्रत्ययस्यात्कात्—” इति अतः नित्यमिलमेव ।

४६९ । अनुपसर्जनात् । ४।१।१४ ॥

दी— । अधिकारोऽयम् । “यूनः तिः” इत्यभिध्याप्य (अधिकारोऽयम्) । अथमेव स्त्रीप्रत्ययेषु तदन्तविधिं ज्ञापयति ।

This is an अधिकार सूत्र and its अधिकार (jurisdiction) goes up to the sutra “यूनक्ति” (Sutra 531). This rule indeed implies तदन्तविधि in स्त्रीप्रत्यय (i.e. in the matter of feminine affixes)—thus says भाष्यकार । ‘अनुपसर्जनात्’ here implies that स्त्रीप्रत्यय comes after when the word is उपसर्जन also, in the prior rules; so also in the rule “वनी रच” we get तदन्तविधि । Generally however the varitika “समांसप्रत्ययविधौ तदन्तविधिः प्रतिषेधः” does not allow तदन्तविधि in स्त्रीप्रत्यय ।
नित— । सुगमा ॥

४७० । टिड्ढाणञ् द्वयसजदघ्नञ् मात्रञ्चतयप् ठक्ठञ्कञ् क्वरणः ।

४।१।१५ ॥

दी— । अनुपसर्जनं यद्विदादि तदन्तं यददन्तं प्रातिपदिकम् ततः स्त्रियां ङीप् स्यात् । कुरुचरी । नदट्—नदी । उपसर्जनत्वात् नेह—बहु-कुरुचरा ॥ वक्ष्यमाणा इत्यत्र टिड्ढात् ङगित्वाच्च ङीप् प्राप्तः । ददटो

ङित्त्वेन 'लाश्रयमनुबन्धकार्यं' नादेशानाम्' (परिभाषा) इति ज्ञापनान्न भवति । शनः शानच् शित्त्वेन क्वदिनुबन्धकार्येपि 'अनलविधौ' इति निषेधज्ञापनद्वय । सौपर्ण्यो ; ऐन्द्रो ; औत्सी । ऊर्ध्वयस्त्री ऊर्ध्वी—ऊर्ध्वमात्री, पञ्चतयो, आक्षिप्यो, लावण्यो, यादव्यो, इत्वरी । "ताच्छ्रीलिके-
योपि"—चौरी । "नञ्स्त्रीककृत्युस्तद्व्युत्तलुनानामपसंख्यानम् (बां)—
स्त्रीयो, पौंस्त्री, शाक्तीकी, याष्टीकी, आद्यङ्कुरयो, तस्थी—तलुनी ॥

An अकारान्त प्रातिपदिक (crude word) which is not an उपसर्जन (i.e., not subordinated in a बहुव्रीहि समास mainly) and which ends in the affixes having ट इत् or ड or अण् or अञ् &c., takes ङीप् in the feminine. Thus कुरुचरी with ङीप् in the feminine for here we have ट-इत् प्रत्यय । Similarly नदत् + अच् = नदी with ङीप् in the fem.

In case of the word वस्यमाषा, ङीप् is due in the fem., for शानच् here coming in place of लृट् is by स्थानिवत्त्व, ट-इत् and उजित् as well. But we do not get ङीप् here for स्थानिवत्त्व cannot be counted in such cases. The reason is in the rule "यासुट् परस्मैपदेषु उदात्तो ङिञ्"; specification of ङित्त्व of यासुट् coming in place of लिङ् which is already ङित् implies that here स्थानिवत्त्व does not take place, for then further ङित्त्वविधान would have been unnecessary, thus the परिभाषा "लाश्रयम् अनुबन्धकार्यं आदेशानां न भवति"—i.e., enjoining with reference to अनुबन्ध in the matter of ल i.e., tenses, is not to come in place of their आदेश as well—prohibits टित्त्व or उजित्त्व of शानच् coming in place of लृट् । Further शित्त्वविधान of शानच् coming in place of आ which is already शित्त्व by the rule "इलः अ शानञ्भौ" implies that there is prohibition of स्थानिवत्त्व in the matter of अनुबन्धकार्यं by 'अनलविधौ' in the rule "स्थानिवदादेशोऽनलविधौ" । So in वस्यमाषा we get अजादिलक्षणे टाप् and not ङीप् ॥ Then सौपर्ण्यो being ङक्-

प्रत्ययान्त by the rule "स्त्रीभ्यो ङक्" takes ङीप् ; similarly ऐन्द्री being अचन्त, शीतसी being अचन्त and so on.

Then ङीप् comes after च प्रत्ययान्त words which take ष in the sense of तदस्य शीलम् । Thus चुराशीलमस्याः gives चीरी for it ends in ष (by "कृवादिभ्यो षः" where there is अनुवृत्ति of 'शीलम्') । Similarly the Varttika 'नञ् सञ्—' says that नञन्त, सञन्त ईकगन्त and खान-प्रत्ययान्त words and the words तरुण and तलुन also take ङीप् in the feminine.

[N.B.—तरुण and तलुन being included in the गौरादि list is to take ङीष्, but this Varttika directs ङीप् ; the difference will be in स्वर only.]

मित— । टित्, ड, षण्, अञ्, इयसच्, इन्नच्, मावच्, तरप्, ठक्, ठञ्, कञ्, करप्, एषां समाहारः । ततः पञ्चम्यं कवचनम् । प्रत्ययगुह्यपरिभाषया एतत्प्रत्ययान्तात् प्रातिपदिकात् इत्यर्थः । "अजायतः—" इति सूत्रात् 'अतः' वसति एव तच्च 'प्रातिपदिकात्' इत्यस्य विशेषणम् । 'अनुपसर्जनात्' इत्यधिकारस्य अस्यैव । स्यधिकारस्यापि वसति । तदाह— "अनुपसर्जनं यद्विदादि तदन्तं यददन्तं प्रातिपदिकम्" इत्यादि ॥ कुरुप् चरतीति कुरुपपदात् 'चरेटः', टित्त्वात् स्त्रियां ङीप् ; एवं नदी अपि ॥ वचः + लृट् स्थाने (?) शानच् कर्मणि = वल्यमाणा ; "लृटः सदाः" इति सूत्रेण लृटः शानजादेशः । अत्र तु लृटः टित्त्वात् उगित्वाच्च तत्स्थानिकास्य शानजपि तादृशः एव, ततः तदन्तात् प्रातिपदिकात् ङीप् प्राप्नोति सत्यम् । किन्तु "लाश्रयम् अनुवन्धकार्यम् आदेशानां न भवति" इति परिभाषया लृट्लकाराश्रितं ट-इत्-अनुवन्धकार्यं तदादेशस्य शानचः न स्यात् । अत्र किं प्रमाणमित्युत्तरमाह— "यासुट् परस्मै पदेषूदात्तो ङिञ्" इति सूत्रे ङिञ्श्रितस्य यासुडागमस्य ङिञ्श्रिये पुनः ङिञ्श्रिविधानात् शायते यत् "लाश्रितमनुवन्धकार्यम् आदेशानां न" इति । पुनश्च "इलः श्रः शानजाम्भौ" इति सूत्रे च शितः 'श्रा' इत्यस्य 'शानच्' इति श्रितविधानात् शायते कश्चित् अनुवन्धकार्यं स्थानिवन्धनास्यैव, अनुवन्धविधौ इति निषेधात् । "तथा च वल्यमाणा इत्यत्र टित् उगित् अनु-

वम्बकार्ये 'अनल्विधौ' इति निषेधप्रहत्या स्थानिवच्चाभावेन टिस्रोगिच्चयोरभावात् न ङीप्—(इति बालमनोरमा) । अत्र बालमनोरमास्थम् इदमपि अर्त्तव्यम्—
 "लाभयमनुवम्बकार्येनादिशानाम्" इत्यत्र यासुटो ङिच्चं न ज्ञापकम् । तस्य तिप्-
 सिप्-मिवर्धत्वात् । न हि लिङादेशत्वेपि तिप्-सिप्-मिवां ङिच्चं स्थानिवच्चलभ्यम् ।
 "इलः अः शानच् ङी" इति सूत्रे भाष्ये 'ङिच्च पिन्न, पिञ्च ङिच्च' इति प्रपञ्चितत्वात् ।
 तथा अः शानचः शिच्चमपि न लिङ्गम् । तत्र शिच्चस्य भाष्ये ज्ञापकत्वे "सिद्धापिञ्च"
 इति ह्रस्वपित्तस्य तातङी ङित्तस्य च वैयर्थ्यामिति भाष्ये दूषणाभिधानाच्च । तस्मात् वक्ष्य-
 माणा इत्यत्र ङीवैवयुक्तः, टाप् त्वसाधुरेव । अजादित्वात् टाप् इति वा कथञ्चित् समा-
 धेयम् ॥ सुपर्णायाः अपत्यं स्त्रीइति "स्त्रीभ्यो ङक्" इति ङक्ति ङीपि च प्राप्ते सौ-
 पर्ण्येयी ; एवं वैनतेयी । इन्द्रः देवतास्याः इति "सास्य देवता" इति अणि सति
 स्त्रियाम् ङीप् । उत्सस्य ऋषिविशेषस्य अपत्यं स्त्री इति उत्सादित्वात् अङि ङीपि
 च ङीत्सी ॥ पञ्च अवयवा अस्याः इति "सख्यायाः अवयवे तयप्" ततः ङीप् इति
 पञ्चतयी । अस्मैर्दीव्यति इति ङक्ति ङीपि च आचीकी । लवणं पण्यमस्याः इति ङङि
 च लावणिकी इत्यादि सुगमम् ॥ ताच्छीलिके षेपि ङीप् । चुरा शीलमस्य इति
 'शीलम्' इत्यनुङ्गत्वात् "ऊवादिभ्यो षः" इति षे सति ङीपि च चौरी इति ॥ एवं नञ्-
 सञ् ईकक् प्रत्ययान्तात् ङीप् एव । तरुणतल्लुनशब्दयोः गौरादित्वात् ङीपि प्राप्ते
 अनेन वार्त्तिकेन ङीवैव विधीयते—फलं तुल्यं, किन्तु स्त्रे विशिषो वर्त्तते एव ॥

४७१ । यञश्च । ४।१।१६ ॥

दी— । यञन्तात् स्त्रियाम् ङीप् स्यात् । अकारलोपे कृते—

After a यञन्त word ङीप् is attached in the feminine. Thus
 गर्गस्य अपत्यं स्त्री = गर्गं + यञ् ('गर्गादिभ्यो यञ्') = गर्गा by आदि ह्रस्वि + ङीप् =
 गर्गाङीप् (the last अकार eliding by the rule "यस्तेति च" ; hence our
 author says अकारलोपे कृते) = गर्गी with यलोप by the next rule.

मित— । 'यञ्' इति प्रत्ययस्य "टिङ्ठाणञ्—" इति पूर्वसूत्रे यञ्चये उचितेपि
 घृष्यग्यञ्चणम् उत्तरसूत्रे ("प्राचांश्च तद्धितः" इत्यत्र) 'यञ्' इत्यस्य अनुवृत्त्यर्थम् ॥ गर्गस्य

अपत्यं स्त्री इति “गर्गादिभ्यो यञ्” इति यञि आदिह्रस्वी च, ततः यस्तीति च गकारात्
अकारस्य लोपे कृते आह—

४७२ । हलस्तद्धितस्य । ६।४।१५० ॥

दी— । हलः परस्य तद्धितयकारस्य उपधाभूतस्य लोपः स्यात् ईति
परे । गार्गी । “अनपत्याधिकारस्थत्वात् न ङीप्” (वां)—दीपे भवा
द्वेष्या । अधिकारग्रहणात् नेह— देवस्यापत्यं देव्या । “देवाद्यञ्जौ”
इति हि यञ् प्राग्दिव्यतीयः न तु अपत्याधिकारपठितः ।

A तद्धित-यकार coming after a हल् letter and being an उपधा
(penultimate), elides when ई follows. Thus गार्गी + ङीप् = गार्गी
with य elided. Here first we have अकारलोप (see preceding rule)
and then we have यकारलोप । A question may arise that if अकार
first elides how can then यकार be an उपधा ? On this the answer
will be अलोप is treated as असिद्ध (as if not taken place) in the matter
of यलोप by the rule “सिद्धवदवामात्” (६।४।२२) ।

The Varttika “अनपत्याधिकारत्वात् न ङीप्” declares that ङीप् does
not come after यञन्त words if that यञ् is outside the jurisdiction of
अपत्यप्रत्यय । Thus दीपे भवा = द्वेष्या । Owing to the saying of ‘अधिकार-
स्थत्वात्’ in the Varttika there is also no ङीप् after दैव्य got with यञ्
in the sense of अपत्य, for this यञ् by the Varttika “देवाद्यञ्जौ” is
outside अपत्याधिकार it being a प्राग्दिव्यतीय rule (i.e., extending as far
as the rule “तेन दिव्यति—” &c).

नित— । ‘हलः’ इति कञ्च परशब्दयोगे पञ्चमी । पूर्वस्वात् यञः वर्धते; तच्च
‘तद्धितस्य’ इत्यस्य विशेषणम् । “यस्तीति च” इत्यतः ईति अस्ति; “स्येतिथ्यगल्—”
इति स्वात् उपधायाः अस्ति; तथा “ङी ङीपो कट्टाः” इति सूत्रात् लोपः वर्धते; ततः
आह— ‘हलः परस्य तद्धितयकारस्य’ इत्यादि । ततः गार्गी + ङीप् = गार्गी । अत्र

प्रथमम् अलोपः ततः यलोपः ; अन्यथा यकारस्य ईत्परत्वं न स्यात् । ननु अलोपे कृते यकारस्य उपधात्वं कथं सिद्धम् ? इत्यवोचरमाह—अलोपस्य आभीयत्वेन असिद्धत्वात् यकारस्य उपधात्वं सुस्थिरमेव ॥ 'तस्यापत्यम्' इत्यपत्याधिकारभिन्नयञन्तात् ङीप् न स्यात् इति आह—“अनपत्या” इति वार्तिकेन ; तथा च काशिका—“अपत्ययदृशं कर्त्तव्यम् । इह माभूत् । दीपादनुसमुद्रं यञ्—इष्या” । अत्र काशिकादी अपत्य-यदृशेन अपत्याधिकारपरत्वं बोध्यम् इति—मनीरमायां स्पष्टम् ॥ वार्तिके अधिकार-यदृशात् दैव्या इत्यत्र यञन्तत्वे सत्यपि अस्य यञः अपत्याधिकारवहिर्मुत्त्वात् ङीप् न स्यात्, इत्याह—“देवादयञ्जौ” इति हि प्राग्दिव्यतीयः न तु अपत्याधिकारपठितः” ॥

४७३ । प्राचांशक तद्धितः । ४।१।१७ ॥

दी— । यञन्तात् ष्को वा स्यात् स्त्रियाम्, ख च तद्धितः ।

After a यञन्त word ष्क (i.e., आयन) optionally comes in the feminine and this is to be treated as a तद्धित affix.

मित— । 'यञः' इति वर्त्तते, तदाह—'यञन्तात्' इत्यादि ॥ 'ष्क' इति सौत्रः विभक्त्यभावः ।

४७४ । षः प्रत्ययस्य । १। । ६ ॥

दी— । प्रत्ययस्पादिः षः इत् स्यात् ।

Then ष at the beginning of a प्रत्यय elides. Thus in ष्क only फ remains.

मित— । सुगमा ।

४७५ । आयनेयीनीयियः फढखल्लघां प्रत्ययादीनाम् । ७।१।२ ।

दी— । प्रत्ययादिभूतानां कादीनां क्रमात् आयन्नादयः आदेशाः स्युः । तद्धितान्तत्वात् प्रातिपदिकत्वम् । पित्वसामर्थ्यात् षेःशोक्तेऽपि स्त्रीत्वे "षिद् गौरादिभ्यश्च" इति वक्ष्यमाणो ङीष् । गारवांयणी ॥

आयन, एय, ईन, ईय and इय respectively come in place of फ, ढ, ख, ल and घ when these are at the beginning of a प्रत्यय । Thus:

for क् we get आयन । And this being तद्धित is a प्रातिपदिक by the rule “क्वत्तद्धितसमासाश्च” । And being a प्रातिपदिक and being वित्-प्रत्ययान्त takes ङीप् in the feminine by the rule “वित्गौरादिभ्यश्च” (*infra*). Though क् is made in स्त्रियाम्, still here वित् indicates that ङीप् by the गौरादि rule is to come after this. Thus we get गार्गायणी also here.

मित ।— सुगना ।

४७६ । सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः । ७।१।२८ ॥

दी— । लोहितादिभ्यः कत शब्दान्तेभ्यः यजन्तेभ्यः नित्यं षः स्यात् । लौहित्यायनी । कात्यायनी ।

लोहितादि words extending as far as the word ‘कत’ ending in यञ् takes ष always after these when fem. affix follows. This लोहितादि is under the गर्गादि list. Thus लौहित्यायनी and कात्यायनी ।

मित— । लौहितादिः गर्गायन्तर्गणः “गर्गादिभ्योयञ्” इत्यत्र च द्रष्टव्यः । कतः अन्तः यस्य, तेभ्यः । शकन्त्यादित्वात् पररूपम् बोध्यम् । “ष्ः तद्धितः” इति च वचंति । तदाह—“लोहितादिभ्यः कतशब्दान्तेभ्यः नित्यं षः” इति ॥ लोहित-स्यापत्यं स्त्री इति गर्गादियजिज्जते, यजन्तात् षः, तस्य अयन्नादेशे “यस्मैतिच” यकारात् अकारस्य लोपे च सति लोहित्यायनी इति । पिलात् ङीप् । एषं कात्यायनी ॥

४७७ । कौरव्यमाण्डू काभ्यां च । ७।१।२९ ॥

दी— । आभ्यां षः स्यात् (? स्त्रियोम्) । क्रमेण टाव्हीधोरपवादः । “कुर्वादिभ्योरायः” । कौरव्यायनी । “ढक् क मण्डूकात्” इत्यण् । मण्डू-कायनी । “आसुरेरुपसंख्यानम्” (षत्व्य उपसंख्यानम् इति) । आसुर-रायनी ।

ष् comes after these words when the fem. affix follows. In कौरव्य, the affix टाप् was due in the feminine and in मण्डूक, ङीप्

was due by the rule "टित्दानञ्—" and these are being barred here by ष् । Now the author shows how टाप् and डीप् respectively after these words are barred by quoting the rules of their formation e.g. "कुर्वादिभ्योष्ः" and "ढक् च मष्कृकात्" । The word चासुरि also takes ष् when feminine affix follows after it. Thus we get चासुरायषी ।

मित— । क्रमेणेति—"कुर्वादिभ्योष्ः" इति कौरव्य शब्दस्य स्त्रियां टापि प्राप्ते, "ढक् च मष्कृकात्" इति मष्कृकशब्दस्य "टित्दानञ्—" इति च प्राप्ते, अनेन सूत्रेण स्त्रियाम् षः विहितः । ततश्च पिच्छान् डीप्, "पिद्गोरादिभ्यश्च" इति ॥ अन्यत् सुगमम् ॥

५७८ । वयसि प्रथमे । ७।१।२० ॥

दी— । प्रथमवयोवाचिनः अदन्तात् स्त्रियां डीप् स्यात् । कुमारी । "वयस्यचरमे" इति वाच्यम् (दां)—वधूटी । चिरगटी । वधूटचिरगटशब्दौ यौवनवाचिनौ अनयोः द्वितीयवयोवाचित्वात् सूत्रेण अप्राप्तौ (वास्तिके 'वयसि अचरमे' इति उक्तम्) ॥ अतः किम्—शिशुः । "कन्यायान्" ; (डीप् न इत्यर्थः) ; "कन्यायाः कनीन च" (सूत्र १११६) इति निर्देशात् । (अत्र सूत्रे सूत्रकारेण एव 'कन्यायाः' इति उक्तत्वात् कन्याशब्दस्य डीप् न इति विज्ञायते) ।

अकारान्त words denoting first stage of life takes डीप् in the feminine. Thus we get कुमारी with डीप् from कुमार । The Varttika says that instead of वयसि प्रथमे we should say here वयसि अचरमे i.e., after अदन्त words not denoting last stage of life डीप् comes in ; so we get वधूटी and चिरगटी with डीप् in the feminine from the words वधूट and चिरगट denoting youth i.e., second stage of life.

[N B.—Some divides our life into three stages e.g., कौमार, यौवन and वार्द्धक, others into 4 stages e.g., कौमार, यौवन, प्रौढ and वार्द्धक] ।

Why do we say अतः here i.e., अदन्तात् in the Vritti?—Witness व्रियुः here though it denotes first stage of life, still not being अदन्त it does not take ङीप् in the fem. The word कन्या though indicating first stage of life still does not take ङीप् in the fem. This is owing to the Sutrakara's use of the word 'कन्याया' without ङीप् in the sūtra 'कन्यायाः कर्त्तव्यं च' ।

मित— । अत 'अतः' इति वर्त्तते ॥ स्वार्थश्च यथा—'प्रथमे वयसि वर्त्तमानं यत् प्रातिपदिकं अदन्तं ततः स्त्रियाम् ङीप् प्रत्ययो भवति—' इति ॥ अन्यत् सुगमम् ॥

४७६ । द्विगोः । ४।१।२१ ॥

दी— । अदन्तात् द्विगोः ङीप् स्यात् । त्रिलोकी । अजादित्वात् त्रिफला, त्रयनीका सेना ।

ङीप् comes in the fem. after अकारान्त words of द्विगु समास । Thus त्रयाणां लोकानां समाहारः=त्रिलोकी with ङीप् by this rule. And the Varttika "अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियाम् इष्टः" directs स्त्रीत्व of अकारान्त द्विगु words. Why then do we get त्रिफला from त्रयाणां फलानां समाहारः । This is because त्रिफला is read in the अजादि list. Similarly अजादित्वात् we get त्रयनीका in त्रयनीका सेना ।

मित— । अदन्तोत्तरपदस्य द्विगोः स्त्रियामिष्टत्वात् अनेन सूत्रेण ङीप् एव विधीयते । तेन त्रिलोकी, पञ्चपूली, पञ्चवटी, पञ्चाङ्गी इत्यादि सिध्यति । त्रिफला, त्रयनीका इति तु अजादित्वात् टापि सिध्यति ; तथा च काशिका—'कथं त्रिफला ? अजादिषु दृश्यते' ॥

४८० । अपरिमाणविस्ताचित कम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकि ।

४।१।२१ ॥

दी— । अपरिमाणान्तात् विस्ताद्यन्नाच्च द्विगो ङीप् न स्यात्, तद्धितलुकि । (तद्धितलुक् दृश्यति—) पञ्चभिरश्वैः क्रीता पञ्चाशवा । आर्ही-

षष्ठक् । “अध्यधपूर्वात् द्विगोर्लुगसंज्ञायाम्” इति लुक् ॥ द्वौ विस्तौ पचति द्विविस्ता । द्वयाचिता । द्विकम्बलया । परिमाणान्तात् द्वयादुको ॥ तद्धितलुकि किम् ? समाहारे पञ्चाश्वी ॥

When there is elision of a तद्धितप्रत्यय after a द्विगुसमासयुक्त षट्त्वन् word not denoting परिमाण (measure) also ending in the words विस्त, आचित and कम्बल्य we do not get डीप् in the fem. ‘The author shows तद्धितलुक् here thus पञ्चभिरश्वैः क्रीता इति पञ्चाश्वी । Here there is आर्हण्य ठक् प्रत्यय, then this elides by the rule “अध्यधपूर्वात्—”; so we do not get डीप् in पञ्चाश्वी । Similarly द्विविस्ता &c. are formed (see mitabh); द्विगु words ending in परिमाणवाचक words take डीप् thus we get द्यादकी । Why do we say तद्धितलुकि in the sutra?—Witness पञ्चाश्वी with डीप् here there is no तद्धितलुक् but समाहार, so डीप् comes in.

मित— । अत्र ‘द्विगोः, डीप्’ इति पूर्वसूत्रात् अनुवर्तते । प्रातिपदिकात् इति तु वर्तते एव । तदाह—अपरिमाणान्तात् विस्तद्यान्ताच्च द्विगोः डीप् न, तद्धितलुकि सति । तद्धितलुकम् एव दर्शयति—‘पञ्चभिरश्वैः क्रीता पञ्चाश्वी’ इत्यनेन । अत्र ‘आर्हण्य’ अगोपुच्छसंख्यापरिमाणात् ठक्’ इत्यधिकारे ‘तेनक्रीताम्’ इति ठक् भवति । तस्य च टकः “अध्यधपूर्वात्”—इति लुक् च । अत्र पूर्वसूत्रेण डीप् न, अपरिमाणान्ताद्विगुत्वात् । अत्र बालमनोरमास्यभिदमपि द्रष्टव्यम्—” नन्वत्र ‘द्विगोः’ इति प्राप्तौ डीप्निषेधेपि “टिड्दाणञ्—” इति-ठक्निमित्तको डीप् दुर्वारः । शाभ्यां शताभ्यां क्रीता ‘शिशता’ इत्यत्र “संख्यायाः अतिशदन्तायाः” इति कनः ‘अध्यध—’ इति लुकि, ‘अपरिमाण—’ इति निषेधस्य चरितार्थत्वात् इति चेत् ? सत्यम् । “टिड्दाणञ्—” इत्यत्र प्रत्यासत्त्वात् टिड्दाणञ्आदीनां यः अकारः तदन्तमिति विवक्षितम् । पञ्चाश्वशब्दाच्च ठगवयवाकारान्तः न भवतीति न दोषः” ॥ विस्तादिशब्दानां परिमाणवाचिन्त्वे अपरिमाण इत्यनेन अप्रातेः पृथग्यहणम् ॥ द्विविस्ता इत्यत्र “तद्धितार्थ—” इति द्विगुः । “सम्भवत्यवहरतिपचति” इति सूत्रेण ठक् । तस्यै “अध्यध—” इति लुक् । ततः डीप्निषेधे टापि द्विविस्ता ॥ “आचितौ दश भावाः” इत्यमरः । द्वौ

आचिती वहतीति प्राग्बतौयः ठञ्, तस्य “अध्वर्ध—” इति लुकि ङीपनिषेधे च द्वाचिता इति रूपसिद्धिः ॥ कम्बलस्य प्रकृतिभूतं द्रव्यं कम्बल्यम् । द्वाभ्यां कम्बल्याभ्यां क्रीता इति द्विकम्बल्या, पञ्चात्रावत् प्रक्रिया ॥ परिमाण वाचकात् आदकौ पचतीति द्वादकौ । सूत्रे तद्धितलुकि इति कथमुक्तम् ? तदाह—समाहारि द्योले तु ङीपि सति पञ्चाशौ दशाशौ इत्यादिः सिद्धत्वेव ।

४८१ । काण्डान्तात् क्षेत्रे । ४।१।२३ ॥

दी— । क्षेत्रे यः काण्डान्तो द्विगुः ततः न ङीप् तद्धितलुकि । द्वेकारणे प्रमाणस्यः द्विकारण्ये क्षेत्रभक्तिः । “प्रमाणे द्वयसच्—” इति विहितस्य मात्रवः “प्रमाणोऽक्षः द्विगोर्नित्यम्” इति लुक् । क्षेत्रे किम् ?—द्विकारण्ये रज्जुः ॥

A digu ending in the word काण्ड and referring to क्षेत्र (field or portion thereof), does not take ङीप् if there is elision of तद्धित-प्रत्यय in it. Thus we get द्विकारण्ये without ङीप् while referring to some portion of क्षेत्र । Here is लुक् of the तद्धित affix मात्रव् (as stated by the author above). If not implying क्षेत्र then the word takes ङीप् as in द्विकारण्ये रज्जुः ; here also the तद्धित affix मात्रव् elides and then there is ङीप् by the rule “द्विगोः” ।

मित— । “द्विगोः” इति “न तद्धितलुकि” इत्यप्यत्र वर्धते । तदाह—“क्षेत्रे यः काण्डान्तो द्विगुः ततः न ङीप्” इत्यादि ॥ उदाहरणं यथा—द्विकारण्ये । अतः क्षेत्रभक्तिः इति वचनं “क्षेत्रे” इति बोधनार्थम् उक्तम् । अत्र तद्धितलुकं दर्शयति—“प्रमाणे द्वयसच्—” इति विहितस्य इत्यादिना ॥ यदि क्षेत्रं न द्योत्यते, तदा तु काण्डात् द्विगोः ङीप् भवत्येव, यथा द्विकारण्ये रज्जुः । अत्रापि मात्रव् सति तस्य लुकि च “द्विगोः” इति ङीप् । ततः आह—“क्षेत्रे किम् ?” इत्यादि ॥

४८२ । पुरुषात् प्रमाणेऽन्यतरस्याम् । ४।१।२४ ॥

दी— । प्रमाणे यः पुरुषः तदन्तात् द्विगोः ङीप् वा स्यात् तद्धितलुकि । द्वौ पुरुषौ प्रमाणं यस्याः सा द्विपुरुषी—द्विपुरुषा वा परिव्रा ।

A द्विगु ending in the word पुरुष denoting some प्रमाण, takes ङीप् optionally in the fem. Thus we get द्विपुरुषी and द्विपुरुषा वा परिखा (a moat equalling the height of two person's height). Here also the प्रमाणप्रत्यय मात्रच् elides as above i.e., as in the prior rule ; and the present rule applies.

मित— । अतुष्टित्तु पूर्वसूत्रवद्वा बोध्या । अत्रापि प्रमाणप्रत्ययस्य मात्रचः पूर्व-
वत् लुक् । ततः सूत्रस्यास्य प्रवृत्तिः ॥

४८३ । ऊधसोऽनङ् । ५।४।१३१ ॥

दी— । उधोऽन्तस्य बहुव्रीहेरनङादेशः स्यात् स्त्रियाम् । इत्यनङि-
कृते ङाप्—ङीप्—निषेधेषु प्राप्तेषु—

A बहुव्रीहि compound ending in the word ऊधस् takes अनङ् in the feminine, i.e., when fem. affix follows. Now in कुण्डोचन् the optional ङाप् by the rule “ङावृभाभ्याम्”—and optional ङीप् by the rule “अन उपधासोपिनो—” are first barred by the rule “अत्रभ्यो ङीप्” । Then this नान्तलक्षण ङीप् also is to be prohibited by the rule “अनो बहुव्रीहिः” and we look forward—

मित— । ‘ङाप-ङीप्’ इत्यादि । कुण्डोचन् इत्यत्र “ङावृभाभ्याम्” इति वैकल्पिकस्य ङापः, “अन उपधासोपिनः” इति वैकल्पिकस्य ङीपस्य बाधकभूतस्य ‘अत्रभ्योः’ इति सूत्रस्य प्राप्तौ, ततश्च “अनो बहुव्रीहिः” इति नान्तलक्षणङीपोपि बाधकसूत्रे प्राप्ते सति आह—

४८४ । बहुव्रीहेरुधसो ङीप् । ५।१।२५ ॥

दी— । ऊधोन्तात् बहुव्रीहेः ङीप् स्यात् स्त्रियाम् । कुण्डोचनी ।
स्त्रियाम् किम् ?—कुण्डोचोघैनुकम् ? इह अनङ् अपि न । तद्विधौ
“स्त्रियाम्” (वां) इत्युपसंख्यानान्तात् ।

A बहुव्रीहि ending in the word ऊधस् takes डीष् in the fem. Thus we get in कुण्डम् इव 'ऊधो यस्याः = कुण्ड + ऊधस् + अनङ् = कुण्डोधन् + डीष् = कुण्डोधी by the rule "अज्ञोपीऽनः" । Why do we say स्त्रियाम् in the Vritti ?—Witness कुण्डोधी धैनुकम् i.e. a herd of cows having kunda-like udders. Here as कुण्डोधम् refers to धैनुकम् in the neuter (धेनुनां समूहः इति "अचित्तद्विधिनोऽठक्" इति ठक् ; ठक्च "इसुसुकान्तात् कः" इति कादेशः), no डीष् owing to non-reference to fem. gender, no अनङ् also comes for there is no reference to fem. gender here, there being स्त्रियाम् in the above rule also, and the varitika 'स्त्रियाम्' says that this is to be taken in the अनङ् विधि after the word ऊधस् in the बहुव्रीहि ।

मित— । कुण्डमिव ऊधः यस्याः सा कुण्डधन् + डीष् = कुण्डोधी, "अज्ञोपीनः" इति सूत्रेण ॥ 'स्त्रियाम्' इति वृत्तौ किमर्थम् उक्तम् ? कुण्डोधः इति नपुंसके सति डीष् अनङ् च यथा न स्यात् तदर्थम् । धेनुनाम् समूहः इति "अचित्तद्विधिनोऽठक्" इति ठकि तस्य "इसुसुकान्तात् कः" इति, के सति धैनुकम् इति । नपुंसक-धोतनाय 'धैनुकम्' इति उक्तम् । अत्र स्त्रीत्वाभावात् डीष् न अनङ् अपि न, तत्र "अनङ्विधौ" "स्त्रियाम्" इति वार्तिकेन स्त्रियाम् इत्यस्त्वयच्छयात् ॥ बहुव्रीहिरित्येव अत्रापि ज्ञेयम्, अन्यत्र तत्पुरुषे पीनोधाः प्रातोधाः इत्यादौ डीष् न स्यात् ॥

४८५ । संख्यान्वयादे डीष् । ४।१।२६ ॥

दी— । डीषोपवादः । द्व्यूष्नी । अत्यूष्नी । बहुव्रीहेरित्येव— ऊधोऽतिक्रान्ता अत्यूधाः (अत्र बहुव्रीहिसमासाभावात् अनङ् डीषी न भवतः) ।

In a बहुव्रीहि समास if a numeral or an अव्यय precedes the word ऊधस् then it takes डीष् । This bars डीष् । So we get द्व्यूष्नी &c. All this applies to बहुव्रीहिसमास only. Witness अत्यूधाः without डीष् &c. in तत्पुरुषे ।

मित— । सुवमा ॥

४८६ । दामहायनान्ताच्च । ४।१।२७ ॥

दी— । संख्यादेश्वहुव्रीहेर्दामान्तात् हायनान्तात् च ङीप् स्यात् । दामान्ते डाप्—प्रतिषेधयोः (‘डावुभाभ्यां—’ इति डापः, “अनोवहु—” इति ङीप् प्रतिषेधस्य च) प्राप्तयोः, हायनान्ते (अदन्तत्वात्) टापि प्राप्ते वचनम् । द्विदाम्नी । अव्ययग्रहणाननुवृत्तोः ‘उद्दामा वड्वा’ इत्यत्र डावनिषेधावपि पक्षे स्तः ॥ द्विहायनी वाला ॥ “त्रिचतुर्भ्यां हायनस्य णत्वं चाख्यम्’ (वां) । “वयोवाचकस्यैव हायनस्य ङीवृणत्वं चेत्पतेः” (वां)—त्रिहायणीचतुर्हायणी । वयसोऽन्यत्र—द्विहायनात्रिहायना, चतुर्हायना शाला ।

A बहुव्रीहि preceded by some संख्यावाचक words and ending in the word दामन् or हायन takes ङीप् in the fem.; बहुव्रीहि words ending in दामन् is to take optional डाप् by the rule “डावुभाभ्याम्—” and optional ङीप् by “अनः उपधालोपिनः” and ङीप् प्रतिषेध by the rule “अनो बहुव्रीहिः”, all these are barred by ङीप् in the present rule; and बहुव्रीहि words ending in हायन was to take अदन्तलक्षणात् डाप् and that is barred by ङीप् here. So we get द्विदाम्नी with ङीप् for the बहुव्रीहि द्विदामन् ends in दामन्; here the word अव्यय not coming down in this rule from the previous one we get उद्दामा वड्वा with optional डाप् and ङीप् निषेध by “अनो बहुव्रीहिः”, for this rule does not apply here in उद्दामा वड्वा । In the matter हायन the instance is द्विहायनी वाला ॥ The word हायन preceded by the words त्रि and चतुर् takes the cerebral ण; and in the matter of ङीप् and णत्वं the word हायन meaning year (वयस्) is to be taken. Thus त्रिहायणी &c., with cerebral, for हायन here refers to वयस् । But witness त्रिहायना without ङीप् and णत्वं, for here हायन does not mean वयस् ।

मित— । सुगमा ।

४८७ । नित्यं संज्ञाछन्दसोः । ४।१।२६ ॥

दी— । अन्नन्तात् बहुव्रीहेः उपधालोपिनः ङीप्स्यात् संज्ञाछन्दसोः ।
सुराज्ञी नाम नगरी । अन्यत्र पूर्वेषां (“अन उपधालोपिनः—” इति पूर्व सूत्रेण)
विकल्प एव । वेदेषु शतमूर्त्ती ।

Eng.—Easy.

मित— । “अन उपधालोपिनः” (४।१।२६) इत्येतावत् पूर्वस्यात् अनुवर्त्तते ।
तदाह—“अन्नन्तात् बहुव्रीहेः उपधालोपिनः” इत्यादि । “अन्यत्र” संज्ञायामद्योत्या-
याम् ‘पूर्वेषां’ “अन उपधा—” इतिपूर्वसूत्रेण विकल्पः एव ॥

४८८ । केवल-मामक-भागधेय-पापापरसमानार्थ्यकृत-सुमङ्गल-

भेषजान्च । ४।१।३० ॥

दी— । एभ्यो नवभ्यो नित्यं ङीप् स्यात् संज्ञाछन्दसोः । ‘अथोत
इन्द्रः केवली विंशः । मामकी तनू । भागधेयी । पापी । अपरी ।
समानी । आर्य्यकृती । सुमङ्गली । भेषजी । अन्यत्र (लोके असं-
ज्ञायां) केवला इत्यादि । मामकग्रहयां नियमार्थम् (नियमो यथा—लोके
असंज्ञायाश्च ङीप्-निवृत्तार्थम् इत्यर्थः) । अन्नन्तादेव सिद्धेः । तेन लोकेऽसं-
ज्ञायाम् मामिका ।

The nine words केवल, मामक, भागधेय, पाप, अपर, आर्य्यकृत, समान,
सुमङ्गल and भेषज take ङीप् in the fem. while denoting संज्ञा (design-
ation) and while used in Vedas. Thus केवली, मामकी, &c. In
other place i.e., in classical usages and not denoting designation
the forms are केवला &c. with टाप् । The inclusion of the word
मामक (and so भेषज also) in the Sutra implies this rule e.g., in
classical usages and in असंज्ञा, ङीप् will not come after मामक ; and
ङीप् is due after मामक by the rule “टिड्दानच्—” for it is अश्नत् ।

So the form of माम्क in the fem. (in लीके and in असंज्ञा) is मामिका with टाप्—and इत् for अकार is by the rule "प्रत्ययस्यात् क्वात्—" ।

मित— । सुगमा ।

४८६ । अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक् । ४।१।२२ ॥

दी— । पृतयोः स्त्रियां नुक् स्यात् । "अन्नेभ्यो ङीप्" (? इति ङीप्) । "गभिर्यां जीवज्जर्त्तं कार्यां च प्रकृतिभागौ निपात्येते" (वां) । तत्र अन्तरस्त्यसांगर्भ इति विग्रहे अन्तःशब्दस्य अधिकरणशक्तिप्रधानतया अस्ति-सामानाधिकरण्याभावात् अप्राप्तो मतुप् निपात्यते । 'पतिवती' इत्यत्र तु वत्त्व निपात्यते । अन्तर्वती । पतिवती ॥ प्रत्युदाहरणं तु अन्तरस्त्यस्यां शालार्या घटः । पतिमती पृथिवी ॥

नुक् in the augment of these words (e.g., of अन्तर्वत् and पतिवत्) when fem. affix follows. Then by the rule "अन्नेभ्यो ङीप्", ङीप् is added after these in the fem. These two words are irregularly formed in the senses of an enciente and of one whose husband is living. And the irregularity is now being shown in the formation of these words :—In the exposition अन्तरस्त्यस्याम्, the word अन्तर् is अधिकरणप्रधान and is thus not the कर्ता of अस्ति here, so मतुप् which cannot come here after अन्तर् is here irregularly ordered. And in पतिवती, the वत्त्व in मतुप् is irregularly formed here. Thus we get अन्तर्वत् + नुक् (न्) + ङीप् = अन्तर्वती, so पतिवती । These are formed in these above senses only, so in the counter instances अन्तरस्त्यस्यां शालायाम् &c. मतुप् cannot come, so also in पतिमती पृथिवी, वत्त्व is not ordered for here it refers to पृथिवी and not to 'one having husband living.'

मित— । अन्तर्वत्—पतिवत्शब्दयोः स्त्रियाम् सुगागमः स्यात् । किञ्चात् अन्त्या-

देशः “आद्यन्तौ ट्कितौ” इति । ततः “शुद्धेभ्यो डीप्” इति नान्तलक्षणो डीप् प्रवर्तते । तत्र विशेषमाह वार्त्तिककारः ‘गर्भिण्यां जीवत्भर्तृकार्या च यथाक्रमम् अन्तर्वत् पतिवत् इति प्रकृतिभानौ निपात्यते’ । निपातप्रकारमाह—प्रथमे, अन्तरस्ति अस्याः इति वियङ्गे अन्तःशब्दः अधिकरणप्रधान एव ततः ‘अस्ति’ इत्यस्य अकर्तृकारकत्वात् तेन समानाधिकरण्याभावात् अन्तःशब्दे मनुप् न प्रातः, यतः अस्ति समानाधिकरणात् कर्तृकारकादेव मनुप् विधीयते । अनेन सूत्रेण च मनुवेव अन्तःशब्दे निपात्यते । द्वितीये पतिवत्शब्दे मनुपिसति वच्चं निपात्यते । ततः अन्तर्वन्तौ इति ॥ प्रथमे गर्भिण्या-
नेव मनुप् अन्यत्र न प्राप्नोति । एवं पतिमतीपृथिवी इत्यत्र वच्चं न स्यात् यतः पतिमती इतिशब्दः जीवत्भर्तृकच्चं न द्योतयति ॥

४६० । पत्युर्तो यज्ञसंयोगे । ४।१।३३ ॥

दी— । पतिशब्दस्य नकारादेशः स्यात् यज्ञेन सम्बन्धे सति । वसिष्ठस्य पत्नी । तत्कर्त्तृकस्य यज्ञस्य फलभोक्त्री इत्यर्थः ; दम्पत्याः सहाधिकारात् ।

n is ordered in the word पति in the fem. when the e is connection (relation) with sacrifices. Then there is नान्तलक्षण डीप् । Thus वसिष्ठस्य पत्नी means his wife having enjoyment along with him in sacrifices performed by Vasistha. And conjoined participation of the pair is enjoined in Mimansa Sastras.

मित— । सुगमा ।

४६१ । विभाषा सपूर्णस्य । ४।१।३४ ॥

दी— । पतिशब्दान्तस्य सपूर्वस्य प्रातिपदिकस्य नो वा स्यात् । गृहस्य पतिः गृहपतिः—गृहपत्नी । ‘अनुपसर्जनस्य’ इति इहोत्तराथेम् अनुवृत्तमपि न पत्युर्विशेषणं किन्तु तदन्तस्य । तेन बहुव्रीहौ अपि—दृषपत्नी—दृषपतिः । वृषलपत्नी—वृषलपतिः । अथ ‘वृषलस्य पत्नी’ इति व्यस्ते कथमिति चेत् ?

न । पत्नीव पत्नी इत्युपचारात् । यद्वा—आचारक्विवन्तात् कर्त्तरि क्विप् ;
आस्मिंश्च पत्नी—पत्नियौ, पत्नियः इतीयङ् विषये विशेषः ॥ सपूर्वस्य किम् ?—
गवां पतिः स्त्री ।

n is optionally ordered after a crude word ending in the word
पति—the base पति being preceded by some other word.
Thus गृहपतिः without नकारादेश, and गृहपत्नी with नादेशः । Though
'अनुपसर्जनात्' comes down here also for its अनुवृत्ति at least in the
following sutra, still it does not qualify the base पति, but qualifies
the whole word ending in the word पति ; then the whole पत्यन्त
word must not be अनुपसर्जन to get नादेश by this rule. So in the
वङ्गव्रीहि—दृढः पतिः यस्याः we get both दृढपतिः and दृढपत्नी ; for here the
whole 'दृढपति' is not उपसर्जन ; so also वृषलपति and वृषलपत्नी are got.
In the phrase वृषलस्य पत्नी, how can पत्नी be formed with नादेश, for a
वृषल has no यज्ञसंयोग and how again can this rule apply for here
पति is not सपूर्व i. e. preceded by some other word ? On this the
answer is here पत्नी means पत्नीव by transference (उपचारः)—a वृषल &
पत्नी also being as alike द्विजस्य पत्नी owing to similarity of पाचियङ्ग—
धर्मः । Or—in such instances पत्नी is derived as पत्नीव आचरति इति
पत्नी+आचारक्विवन्तात् क्विप्=पत्नी ; but in this case the declension will
be पत्नियौ—पत्नियः &c. with इयङ् । Why do we say सपूर्वस्य in the
Sutra ? Witness the example गवां पतिः स्त्री here पति not being पूर्वा-
वयवयुक्त does not take नादेश at all.

मित— । 'पत्युः नः' इति पूर्वसूत्रात् अस्तीव । प्रातिपदिकयङ्गमप्राप्ति । तदाह
—'पतिशब्दान्तस्य सपूर्वस्य प्रातिपदिकस्य' ॥ 'अनुपसर्जनात्' इति यदत्रसूत्रे उत्तरा-
द्यम् अनुवृत्तम्, तत् 'पत्युः' इत्यस्य न विशेषणं किन्तु 'तदन्तस्य' विशेषणम् तेन समन्तस्य
पतिशब्दान्तस्य शब्दस्य अत्र अनुपसर्जनत्वेहि अयोक्तः विधिः प्रवर्तते, तेन दृढः पतिः

यस्याः इति बहुव्रीहौ नादेशविकल्पेन हृदपतिः—हृदपत्री इति भवति; अत्र पति-
शब्दान्तस्य सम्प्रसारणं नोपसर्जनत्वं तेन सूत्रं प्रवर्तते एव ॥ ननु हृदपलस्य पत्री इति व्यस्त-
प्रयोगे हृदपलस्य यज्ञसंयोगाभावात् 'पत्री'—शब्दस्य साधुत्वं पूर्वसूत्रेण न सम्भवति, सपूर्वत्वा-
भावात् सूत्रमिदमपि न प्रवर्तते । समाधानमाह—अत्र पत्रीशब्दः उपचारात् शीघ्रा
इत्या इत्यर्थः 'पत्रीव' पाणिसहस्रधर्मपुरस्कारेण द्विजभाष्यवत् इत्यर्थे पर्यवस्यन् साधुः
स्यात् ॥ यथा—आचारकृत्वन्तात् कर्त्तरि क्तिप् इत्यादि ॥ सूत्रं सपूर्वस्य कथमुक्तम्,
प्रातिपदिकविशिष्यतया पतिशब्दान्तत्वलाभात् ? गवां पतिः स्त्री अत्र पतिशब्दस्य पूर्वा-
वयवत्वाभावे यथा न स्यात् ॥

४६२ । नित्यं सपत्न्यादिषु । ४।१३५ ॥

दी— । पूर्वविकल्पाभावात् । समासस्य सभावोपि निपात्यते । समानः
पतिर्यस्याः सा सपत्नी । एकपत्नी । वीरपत्नी ।

Eng.—Easy.

मित— । सपत्न्यादिषु नित्यं पत्युर्नकारादेशो भवति, ङीप् तुलभ्यते एव । पूर्वेषु
विकल्पे प्राप्ते वचनम् इति इदं सूत्रं पूर्वस्य अपवादभूतम् एव ॥ आरम्भसामर्थ्यादिव
सिद्धे 'नित्यं' शब्दोपपत्तिरिति विस्पष्टायाम् । समानादिषु इति वक्तव्ये समानस्य सभावार्थं
वचनम् । इहगणे समानः एकः, वीरः, पिण्डश्च भाटः, पुत्र भद्र इति पठिताः ॥

४६३ । पूतक्रतोरे च । ४।१।३६ ॥

दी— । अस्वल्त्रियाम् ऐ (ऐकारः) आदेशो ङीप् च । "इयं त्रिसूत्री
पुंयोगे एवेष्यते" (वां) पूतक्रतोः स्त्री पूतक्रतायी । यया तु क्रतवः पूताः
स्यात् पूतक्रतुरेव सा' (अत्र पुंयोगाभावात् 'ऐ' ङीप् च न) ॥

The word पूतक्रतु takes ऐकार and ङीप् in the fem. The three
sutras beginning with this takes ङीप् &c. in connection with the
male only i.e., in the sense of the wife of a male. Thus पूतक्रतायी
in पुंयोगे; but without पुंयोगे we get पूतक्रतुः । [As already said this
पुंयोगे is to be taken in the following two sutras also.]

मित—। इतः आरभ्य वयः योमाः पुंयोगप्रकरणे द्रष्टव्याः तेन पुंयोगे एवात्र ङीवाद्यः भवन्ति । अन्यथा यथा क्रतवः पूताः सा पुंयोगाभावात् ङीवाद्यभावे पूतक्रतुरिव ॥

४६५ । वृषाकप्यग्निकुसित कुसिदानामुदात्तः । ४।१।३७ ॥

दी—। एषामुदात्त 'ऐ' आदेशः स्यात् ङीप् च । वृषाकपेः स्त्री वृषाकपायी । “हरिविष्णु वृषाकपी” इत्यमरः । “वृषाकपायी श्रीगौटयोः” इति च । अग्नायी । कुसितायी । कुसिदायी । कुसिदशब्दो ह्रस्व-सध्यो न तु दीर्घमध्यः ।

The bases वृषाकपि, अग्नि, कसित and कुसिद takes ऐकारादेश when fem. ङीप् follows—and this 'ऐ' आदेश is उदात्त here. Thus we get वृषाकपायी &c, in पुंयोगे । The word कुसिद here is to be spelt as with ङ्रस्वरकार in the middle and not with दीर्घरकार ॥

मित—। सुगमा ।

४६५ । मनोरौ वा । ४।१।३८ ॥

दी—। मनुशब्दस्य औकारादेशः स्यात् उदात्त—ऐकारश्च वा । ताभ्यां सन्नियोगशिष्टो ङीप् च । मनोः स्त्री मनावी—मनायी—मनुः ।

The word मनु takes औकारादेश and उदात्त ऐकारादेश also when ङीप् follows (and in पुंयोगे) । The word 'वा' here indicates विकल्प of these. So in the absence of these आदेश, ङीप् also does not come in by the परिभाषा “सन्नियोगशिष्टानां सङ्ग वा प्रवृत्तिः सङ्गवा निवृत्तिः”—i.e., all the enjoinings made at a time either come together or disperse together. So if औकाराद्यादेश &c., disappear then ङीप् too. Hence in the third form without आदेश, ङीप् does not come giving the form मनुः only.

मित— । ऐ उदात्तः इति वर्त्तते । तदाह—‘मनुशब्दस्य षीकारादेशः इत्यादि ॥ वा यङ्ग्येन द्वावपि विकल्प्येते । ततश्च तदुभयाभावपक्षे ङीवपि न भवति—“सन्नियोग-शिष्टानां सहवा प्रवृत्तिः सहवा निवृत्तिः” इति परिभाषावलात् ॥ ततः मनावी—मनायी—मनुः—इति पदत्रयं सिध्यति ॥

४६६ । वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो न । ४।१।३६ ॥

दो— । वर्णावाची योऽनुदात्तान्तः तोपधः सदनतात् अनुपर्जनात् प्राप्ति-पदिकात् वा ङीप् स्यात् तकारस्य नकारादेशश्च । एनी—एता । रोहिणी—रोहिता । वर्णानां त-य-ति-यि-तान्तांनाम्’ इति फिट् सूत्रेण आदुशदात्तः । ‘त्रयेणया शलल्या’ इति गृह्यसूत्रम्, त्रीशयेतानि यस्याः इति बहुव्रीहिः ॥ अनुदात्तात् किम्—येता ; “घृतादीनां च” इति अन्तोदात्तोपम् । अत इत्येव—शितिः स्त्री । ‘पिशङ्गादुपसंख्यानम्’ (वां)—पिशङ्गी, पिशङ्गा । “असितपलितयोर्न” (वां)—असिता पलिता । ‘छन्दसि क्रमेके’ (वां)—असिक्री, पलिक्री । अवदात्तशब्दस्तु न वर्णावाची, किन्तु विशुद्धवाची, तेन अवदाता इत्येव ॥

After an अनुपसर्जन crude word having तकार as its penultimate letter and ending in अनुदात्त pronunciation and denoting some colour, ङीप् optionally comes and in case of ङीप् its त is changed to नकार । Thus ‘एत’ meaning ‘white’ gives एनी and एता in the fem. Similarly रोहिणी and रोहिता in the fem. (when ङीप् does not come then तकार does not change into नकार) । And by the फिट् सूत्र “वर्णानां त-य-ति-यि-तान्तांनाम्” here the first vowel is उदात्त and so the last one अनुदात्त । Here the अनुदात्त word अनुपसर्जनात् qualifies the whole word वर्णान्त and not वर्त्त merely, so the use “त्रैश्या शलल्या” in the Grihya Sutra is justified where एत is उपसर्जन but the whole एतान्त is not उपसर्जन, so the rule applies. ‘वैषि एतानि

शैलानि यस्याः इति बहुव्रीहौ त्रैतशब्दः । अस्य स्त्रियाम् ङीप्-नादेशी, तेन त्रैयी । Here शल्व is आर्षप्रायोगः । And शल्वी means अङ्गरुहा सूची of a variety of deer known as शल्वकः । Why do we say अनुदात्तात् in the sūtra ? —Witness श्रैता without ङीप् and नत्व, for here श्रैत is अन्नोदात्तः । Here अतः also comes down, २० in श्रितिः we do not get ङीप् and नत्व for it is not अदन्तः ॥ The base पिशङ्ग is neither तोपध nor अनुदात्तान् still ङीप् after it is enjoined by the Varttika here. Thus in this case ङीप् by the following rule is barred. In the case of अक्षित and पक्षित, the usual ङीप् and नत्व are prohibited. In Veda these take ङीप् with क्तादेश as well yielding अक्षित्ता and पक्षित्ता । The word अवदात is not वर्णवाची so to say but implies purity only cp. “अवदातः सिते शुद्धे” । So it is अनुदात्तान् and तोपध still not being वर्णवाटी, ङीप् and नत्व do not come here.

मित— । ‘वा’ इति ‘ङीप्’ इति च वर्त्तने । ‘अनुदात्तात्’ इति ‘वर्णात्’ इत्यस्य विशेषणम् ; तदन्तविधिः । अनुदात्तान्तात् वर्णान्तात् प्रातिपदिकान् इत्यर्थः ॥ अनुपसर्जनात् इत्यन्तेषु, तच्च ‘वर्णान्तात्’ इति समुदायस्य विशेषणम् न तु केवलस्य ‘वर्णवाचिनः’ तेन बहुव्रीहौ अपि सूत्रस्य प्रवृत्तिरसि यथा “विभाषा सपूर्वस्य” इति सूत्रे । सर्वमेतत् अनुपदमेव ‘त्रैय्या शल्व्या’ इत्यत्र बहुव्रीहौ स्फुटी कृतम् ॥ तः उपधा यस्य, तस्मात् ; ‘वर्णात्’ इत्यस्य विशेषणम् । तदाह—‘वर्णवाची योऽनुदात्तान् तोपधः इत्यादि ॥ ङीपि सति तकारस्य नादेशः, ङीवभावे तु नकारादेशो न स्यात् इति सन्नियोगशिष्टपरिभ्रमपथा ज्ञेयम् ॥ ततश्च श्रैतवचनात् एतशब्दात् स्त्रियाम् एनी-एता इति । ‘अनुपसर्जनात्’ इत्यस्य वर्णान्तविशेषणत्वमेव युक्तम् इत्यभिप्रेत्योदाहरति—“त्रैय्या शल्व्या” इति श्लेषम् । अत्र बहुव्रीहौ एतशब्दस्य उपसर्जनत्वेऽपि समुदायस्य त्रैतशब्दस्य न उपसर्जनत्वम् । अतः सूत्रमेतत् प्रवर्त्तते । शल्वकाख्यस्य विशेष्य अङ्गरुहा सूची—शल्वी इति । ‘त्रैय्या’ इत्यत्र शल्वमार्थम् ॥ ‘अनुदात्तात्’ इति सूत्रे उक्तत्वात् श्रैत इति अन्नोदात्तत्वे न स्यात् । ‘अतः’ अदन्तात् इत्यर्थः अवाप्राप्तिः ततः श्रितिः इत्यत्र

अदन्तलाभावात् ङीव्नादेशौ न भवतः ॥ पिशङ्ग शब्दस्य अनुदात्तान्तत्वेऽपि तोपध-
लाभावाच्च अप्राप्ते सूत्रे, परसूत्रेण ङीषि च प्राप्ते, ङीवर्थे वाचिकम् ॥ असितपलित-
शब्दे ङीप् नादेशे प्राप्ते, स वाच्यते । एतयोः छन्दसि ङीप् क्तादेशश्च भवतः ॥
अवदातशब्दस्य गौरवाचित्वेऽपि वस्तुतः अयं विद्युत्तवाची एव. द्वैपशोधने इत्यस्मान्धातोः
तत्प्रत्ययेन साधनात् ॥ ततश्च अन्तोदात्तान्तात् तोपधलाच्च नात्र ङीप्—नादेशी इति
भाष्ये “पुंयोगादाख्यायाम्” इति सूत्रे द्रष्टव्यम् ॥

४८७ । अन्यतो ङीप् । ४।१।४०

दी—। तोपधभिन्नात् वर्गावाचिनोऽनुदात्तान्तात् प्रातिपदिकात्
स्त्रियां ङीष् स्यात् । कस्मावी । सारङ्गी । ‘लघावन्ते द्वयोश्च बहुषो
गुरुः’ इति फिट् सूत्रेण मध्योदात्तौ (शिष्टस्वरेण अनुदात्तान्तौ) एतौ ॥
अनुदात्तात् किम् ?—कृष्णा, कपिला ; (फिट्स्वरेण अन्तोदात्तौ
एतौ) ॥

Eng.—Easy.

मित—। सुगमा ।

४८८ । विद्गौरादिभ्यश्च । १।४।५३ ॥

दी—। विद्गो गौरादिभ्यश्च ङीष् स्यात् । नर्त्तकी (नृत + घ्युन् =
नर्त्तकः । चित्वात् ङीष् ततः नर्त्तकी) ; गौरी । “अनद्गुहः स्त्रियाम्
आम् वा” (वां)—अनद्गुही, अनद्गुवाही । “पिप्पल्यादयश्च” (गणसूत्र) ।
आकृतिगण्योय (गौरादिः) ॥

Eng.—Easy.

मित—। नर्त्तकी इति पित्वे उदाहरणम् । अत्र शिल्पिनि घ्युन् । एवं रजकी ।
गौरादिर्ध्याः—गौर ; मतस्य (अस्य उत्तरसूत्रे ङीषि विशेषः वक्ष्यते), मनुष्यः, शङ्खः, इयः,
गवयः, मुकयः, ऋष्यः, पटः, द्रुणः, द्रोणः, हरिणः, काकनः, पटरः, उणकः, आमलकः, कुबल
वदरः, विम्बः, तर्कारः, शर्कारः, पुष्करः, शिखण्डः, सुषमः, अलिनन्दः, गुडुलः, आनन्दः, सुपाठः,
सगीठः, आढकः, शकुलः, भूर्मः, सुरः, सूर्यः (ङीषि विशेषः उत्तरसूत्रे द्रष्टव्यः), पूषः, मूषः,

घातक, सकृत्क, संज्ञक, मालक, भालत, सालुक, वेतस, अतस, प्रस, मह, मठ, वेद, शनू (अत्र नान्तलक्षणे ङीपि प्राते ङीषर्थम् वचनम्). तच्चनू, अनहुही, अनडाही (गौरादिगणे ङीपि आम्बिकल्प निपातनात्, “अनहुहः स्त्रियाम्” इत्यादि वार्त्तिकम् न युक्तम्), एष्य, देह, काकादन, गवादन, तेल, रजन, लवण, पान, मेघ, गीतम्, आप, स्थूण, भौरि, भौलिकि, भौलिङ्गि, औदगाहमानि, आलिङ्गि, आपिच्छिक, आरट, टोट, नट, नाट, मूलाट, शतन, पातन, पावन, आस्तरण, अधिकरण, एत, अधिकार, आयुजायनी, प्रत्यवरोहिणी, सेवन, सुमङ्गलात् संज्ञायाम्, सुन्दर, मञ्जल, पट, पिसु, विटक, कूर्द, गूर्द, पाण्ड, लोपाण्ड, कन्दर, कन्दल, तरुण, तलुन, षडत्, महत्, सौधर्म, रोहिणी (नचत्), र्वती (नचत्),, विकल, निष्कल, पुष्कल “कटात् त्रीणिवचने”, “पिप्पल्यादयश्च” (पिप्पलशब्दस्य जातिवाचित्वे नियतस्त्रीत्वात् ङीषोप्राप्तेरिवचनम्), पिप्पली, हरितकी, कोशातकी, शमी, वरीशरी, पृथिवी, क्रोष्टी, मातामही, पितामही, (मातृमाता पितृमाता इति वियुक्ते ङामहचः धित्वं “मातरि षिञ्च” इत्यनेन विहितम् । पित्वादेव ङीपि सिद्धे ज्ञापनाद्ये वचनम् । अनित्यः पितृलक्षणे ङीष् इति, तेन दंष्ट्रा इति अङ्गीपि उपपन्नं भवति । सर्वमेतत् उत्तरसूत्रे उक्तम् ।)

४६६ । सूर्य्यतिष्यागस्त्य मत्स्यानां य उपधायाः । ६।४।१४६ ॥

दी— । अङ्गस्योपधायाः यस्य लोपः स्यात् स चेत् यः सूर्य्यद्यवयवः । “मत्स्यस्य इयाम्” (वां) । “सूर्य्यागस्त्ययोश्छे च ङ्यां च” (वां) । “तिष्यपुष्ययोर्नञ्त्राणि यलोप इति वाच्यम्” (वां) । मत्सी । (एवं सौरीयः सौरी, आगस्तीयः, आगस्ती, तैषी, पौषी वा रात्रिः) ॥ “मातरि षिञ्च” (वां) इति पित्वादेव सिद्धे गौरादिषु मातामहीशब्द—पाठात् अनित्यः पितो ङीष् । (तेन दंष्ट्रा ।

The penultimate यकार of a base (अङ्ग) elides if that यकार be a part of the words सूर्य्य तिष्य अगस्य and मस्य । The word मस्यस्य elides its य when ङी follows, words सूर्य्य and अगस्य elide their य when छप्रत्यय and ङी follow. And य of तिष्य and पुष्य elides when there is अच

after these by the rule 'सन्धिःविलडातुनचत्त्रेभ्यो' । Thus मत्सौ, सूरौ, अगस्तौ &c. are formed. The डामहाच् प्रत्यय after the word मातृ in the sense मातुः माता is rendered षित् by the Varttika "मातरि षित्" and then षित् should give ङीष् after it, but still it is included in the गौरादि list. This shows that षित्निमित्त ङीष् is not obligatory ; so दंष्ट्रा though ending in the षित् प्रत्यय— takes टाप् and not ङीष् ।

मित— । सूर्यादीनामङ्गानामुपधया यस्य लोपः इति अत्र न व्याख्यातव्यम् । तथा सति सौरी वलाका इति न सिध्यति । अत्र सूर्येणैकदिक् इत्यर्थे "तेनेकदिक्" इति अणि ततश्च ङीपि अक्षन्तमङ्गम्. न तु सूर्यशब्दः अङ्गम् । ततः अस्य उपधायस्य लोपो न स्यात्, ततश्च दीक्षितस्वरुषिः— "अङ्गस्य उपधायाः यस्य लोपः इत्यादि ॥ तिथ्यपुथ्ययोः इत्यादिः— "सन्धिवेलाहातुनचत्त्रेभ्यो ऽण्" इति विहिते नचत्त्रसम्बन्धिणि अणि परतः तिथ्यपुथ्ययोर्लोपः स्यात् इत्यर्थः ॥ 'मातरिषित्' इत्यस्य व्याख्या पूर्वसूत्रस्य मितभाषिण्यां द्रष्टव्या ॥

५०० । जानपद्-कुण्ड गोण-स्थल-भाज-नाग-काल-नील-कुश-
कामुक-कवरात् वृत्ति-अमत्र-भावपण-अकृत्रिमा-श्राणा-
स्थौल्य वर्ण-अनाच्छादन-अयोविकार-मैथुनेच्छा-केश-
वेशेषु । ४।१।५२ ॥

दी— । एभ्यः एकादशभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः क्रमात् वृत्त्यादिषु अर्थेषु ङीष् स्यात् । जानपदी वृत्तिभवेत् । अन्या तु जानपदी ; उत्सादित्वात् अजन्तत्वे "दिङ्ङा—" इति ङीपि आद्युदात्तः (ङीपि ङीपि सति स्वर एव विशेषः) । कुण्डो अमत्रं (पात्रं) चेत् ; कुण्डा अन्या ; कुडि दाहे, "गुरो-रचहलः" इति अप्रत्ययः ; यस्तु 'अमृते जारजः कुण्डः' इति मनुष्यजाति-वचनः (कुण्डशब्दः) । ततो जातिलक्षणो ङीष् भवत्येष ; अमत्रे हि स्त्री-विषयत्वात् (नित्यस्त्रीत्वात्) अप्राप्तो ङीष् विधीयते, न तु नियम्यते ।

गोष्ठी श्रावणं चेत् ; गोष्ठा अन्या । स्थली अकृतिमा चेत्, स्थला अन्या ।
भाजी श्राणा चेत् ("धावागुरुणिका श्राणा") ; भाजान्या । नागी स्थूला
चेत्, नागा अन्या ; (नागशब्दस्य स्त्रील्यं अप्रसिद्धं ; वदति—) गजवाची तु
नागशब्दः स्थूल्यगुणयोगात् अन्यत्र प्रयुक्त उदाहरणम् ; सर्पवाची तु
नागशब्दः देह्यगुणयोगात् अन्यत्र प्रयुक्तः प्रत्युदाहरणम् (तत्र नागी
इत्यत्र गजवाचिनः, नागा इत्यत्र सर्पवाचिनः एव रहणम्) । काली वर्णाश्चेत्,
काला अन्या । नीली अनाच्छादनं चेत् ; नीला अन्या—नीलया रक्ता
शाटीत्यर्थः, "नीलयाः अन् वक्तव्यः" (वां) इत्यन् । अनाच्छादनेपि न
सर्वत्र, किन्तु "नीलादौषधौ" (वां) नीली ; "प्राणिनि च" नीली गौः ।
"संज्ञायां वा"—नीली—नीला । कुशी अयोविकारश्चेत् । कुशा अन्या ।
कामुकी मैथुनाच्छाचेत्, कामुकान्या । कवरी केशानां सन्निवेशश्चेत् । कवरा
अन्या—चित्रा इत्यर्थः ।

Eng—Easy.

नित—सुगमा ॥

५०१ । शोणात् प्राचाम् । ४।१।४३ ॥

दी— । शोष्णी—शोशा (शोषशब्दः वर्णवाची अनुदात्तान्तः ; "अन्वतो
ङीष्" इति नित्यं ङीष् प्राप्ते विकल्पार्थं वचनम्) ।

Eng—Easy.

५०२ । वीतो गुणवचनात् । ४।१।४६ ॥

दी— । उदन्तात् गुणवाचिनो वा ङीष् स्यात् । सृद्धी—सृदुः ।
उतः किम् ?—शुचिः । 'गुणः—' इति किम् ?—आखुः ; (मूषिकवाची
अयं अतः न ङीष्) । 'खलस्ययोगोपघान्न' (वां) 'खलः पतिवरा कन्या' ;
पागडुः (संघीगोपघत्वात् न ङीष्) ।

After गुणवाचिन् words ending in लकार, ङीष् optionally comes.
Thus सृदु being a गुणवाची word ङीष् is optional here yielding

सही + सद्दुः । Why do we say उतः in the sutra ?—Witness श्रुचिः without ङीष् for it does not end in उ । Why do we say 'गुणवचनात्' in the sutra ?—Witness आशुः (a mouse) without ङीष्, for it is not a गुणवचन word. The word खरु and संयोगोपध words though ending in उ does not take ङीष् in the fem. Witness खरु and पाशुः &c. without ङीष् ।

मित— । वा उतः गुणवचनात् इति ङेदः । उदन्तात् गुणवाचिनः प्रातिप्रदिकात् ङीष् वा स्यात् इत्यर्थः ॥ अन्यत् सुगमम् ॥

५०३ । वह्नादिभ्यश्च । ४।१।४५ ॥

दी— । पृथो वा ङीष् स्यात् । (बहुशब्दस्य संख्यावाचित्वात् गुणवचनात्वाभावात् ङीषि अप्राप्ते वचनम्) । वह्नी—वहुः ॥ "कृदिकारोत् अक्तिनः—(राधातु+त्रिप्=रात्रि) रात्रिः, रात्री (गुणवचनत्वाभावात् उदन्तत्वाभावाच्च अप्राप्ते वार्त्तिकम्) ॥ सर्वतोऽक्तिन्नर्थात् इत्येके—शकटिः—शकटी । अक्तिन्नर्थात् किम् ?—अजननिः (तथा बालमनोरमा "स्त्रियां क्तिन्" इत्यधिकारि 'आक्रोशे नञानिः' इति नञि उपपदे जनेरनिप्रत्ययः अक्तिन् इत्युक्तौ अत्र निषेधो न स्यात् । अतः अक्तिन्नर्थात् इत्यक्तिः) ॥ (हन + क्तिन् = हति । पादाभ्यम् हतिः = पद्धतिः इति) क्तिन्—अन्तत्वात् अप्राप्ते विध्यर्थे पद्धतिशब्दो गणोपठ्यते । "हिमकाविहतिष् च" (सूत्र ११२ इति पद्भावः) पद्धतिः—पद्धती ।

Eng.—Easy.

मित— । सुगमा ॥ वह्नादिगणोपधा—वहु, पद्धति, अहति, अश्रुति, अहति, शकटि, अक्तिः अस्त्रे, शारि, वारि, राति, राधि, शधि, अहि, कपि, यष्टि, सुनि, इतः प्राथम्यात्, "कृदिकारादक्तिनः" सर्वतोक्तिन्नर्थात् इत्येके । अण्ड, अराल, ज्ञापण, कमल विकट, विशाल, विशदट, भरुज, अज, चन्द्रभागा नद्याम्, कलाण, लदार, नृपराण, अह ॥

५०४ । पुंयोगादाख्याम् । ४।१।४८ ॥

दी— । या पुमाख्या पुंयोगात् स्त्रियां वर्तते ततो ङीष् स्यात् । गोपस्य स्त्री गोपी । “पालकान्तात् न” (पुंयोगे ङीष् न) । गोपालिका, अश्वपालिका । “सूर्यात् देवतायां टाप् वाच्यः (वां)—सूर्यस्य स्त्री देवता सूर्या । देवतायां किम् ?—सूरी कुन्ती, मानुषीयम् । (अत्र ‘सूरी’ इत्यस्य मानुषवाचित्वात्, ङीष् “सूर्यतिष्य—” इति यत्तोपि ‘सूरी’ इति) ।

The word that signifies a male i.e., the designation of a male takes ङीष् in the fem. (in connection with the male). Thus गोपस्य स्त्री = गोपी ।

Rest Easy.

मित— । सुगमा ।

५०५ । इन्द्र-वरुण-भव-शर्व-रुद्र-मृड-हिमारण्य यव-यवन-मातुला-
चार्याणामानुक् । ४।१।४९ ॥

दी— । एषामानुगागमः स्यात् ङीष् च । इन्द्रादीनां षण्णां मातुल-
चार्ययोश्च पुंयोगे एव इष्यते । तत्र (“पुंयोगादाख्यायाम्” इत्यनेन) ङीष्
सिद्धे आनुगागममात्रं विधीयते । इतरेषां चतुर्णां (हिमारण्य यवयवनानाम्
आनुक् ङीष् च इति) उभयम् (विधीयते ; अत्र पुंयोगस्य असम्भवात्) ।
इन्द्राणी ॥ “हिमारण्ययोर्महत्त्वे” (वां)—महद्धिमं हिमानी । अर-
ण्यानी । “यवाहोषे” (वां)—दुष्टो यवः यवानी । “यवनात् लिप्याम्”
(वां)—यवनानां लिपिः (अक्षर-विन्नासः) यवनानी (एषां हिमादिशब्दानां
स्त्रीत्वाभावात् अर्थविशेषे आनुग्ङीष्विधानार्थं वार्तिकम्) ॥ “मातु
लोपाध्याययोरानुक् वा” (वां) मातुलान्नी, मातुली । उपाध्यायानो-
उपाध्यायी (पुंयोगे मातुलस्य विकल्पार्थम्, उपध्यायस्य अप्राप्तस्य पुंयोगे एव विप्रा-
नार्थं वार्तिकम्) ॥ “या तु स्वयमेव अध्यापिका तत्र वा ङीष् वाच्य”
(वां)—उपाध्यायी, उपाध्याया । “आचार्यादयत्वं च” (वां)—आ-

चार्यस्य स्त्री आचार्यानी पुंयोगे ; इत्येव । [वार्तिकेनात्र णत्वं चार्यते) ॥
 आचार्या स्वयं व्याख्यात्री ॥ “अर्थ्यक्षत्रियाभ्यां वा स्वार्थे” (वां) तेनात्र
 पुंयोगे न वरति) —अर्थ्याणी, अर्थ्या । स्वामिनी वैश्या वा इत्यर्थः ।
 क्षत्रियाणी क्षत्रिया ; (अपुंयोगार्थमिदं वार्तिकम् ततः चाह) —पुंयोगे तु—
 अर्थ्या, क्षत्रिया ॥ (यत्र सूत्रे ब्रह्मण्यस्य अपाठान्—) कथं ब्रह्माणीति ?
 ब्रह्माण्यमानयति जीवयतीति कर्मण्यण् (ततः स्त्रियाम् “टिड्ढाणञ्—” इति
 ङीप्) ॥

Eng.—Easy.

मित— । सुगमा ।

५०६ । क्रीतात् करणपूर्वात् । ४।१।५० ॥

दी— । क्रीतान्तात् अदन्तात् करणादेः स्त्रियां ङीप् स्यात् । वस्त्र-
 क्रीती । क्वचित् न—धनक्रीता ।

After an अदन्त प्रातिपदिक ending in the word क्रीत and preceded
 by some करणयुक्त word (i.e., word in the instrumental case) ङीप्
 comes in the fem. Thus वस्त्रेण क्रीता = वस्त्रक्रीत + ङीप् = वस्त्रक्रीती ॥
 This rule does not apply in some instances e.g., धनक्रीता,
 सुक्रीता &c.

मित— । ‘अतः’ ‘प्रातिपदिकात्’ इतिद्वयमत्र वरति । तदाह—‘क्रीतान्तात्
 अदन्तात्’ इत्यादि ॥ ननु वस्त्रेणक्रीता इत्यत्र क्रीता इत्यादन्तं प्रातिपदिकं न तु
 अदन्तम् तत्कथमस्य सूत्रस्य प्रातिरिति चेत् । तदा अत्र अलौकिकवियुहवाक्यमेव
 प्रकथिरस्तु । ततः वस्त्रेण क्रीत इति जाति गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समास-
 वचनं प्राक् सुवृत्पत्तेः इति सुवृत्पत्तेः प्रागेव क्रोतशब्देन समासे अत्र अदन्तत्वम्
 सुस्थितमेव इत्यासां तावत् ॥

५०७ । कादन्तपाख्यायाम् । ४।१।५१ ॥

दी— । कारणादेः कान्तात् अदन्तात् स्त्रियां ङीप् स्यात् अल्पत्वे
 ङीत्ये । अत्रल्लिप्सो ङीः । अल्पपाख्यायाम् किम् ?—चन्दनलिप्सा अङ्गना ।

After a क्त्वान्प्रातिपदिक ending in अकार and having a word in the instrumental case preceding ङीष् comes in the fem. if अन्त्य (with reference to the करण or क्रिया is implied). Thus अश्लेष लिता = अश्लेषिणी दी; the sky lightly covered by clouds. Why do we say अश्लेष्यायाम् in the sutra ? Witness चन्दनलिता अङ्गना where all-over anointment (besmearing) is implied.

मित— । पूर्वसुववत् श्रिया ॥

५०८ । बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात् । ४।१।५२ ॥

दी— । बहुव्रीहेः कन्तात् अन्तोदात्तात् अदन्तात् स्त्रियां ङीष् स्यात् । “जातिपूर्वात् इति वक्तव्यम्” (वां)—तेन बहु-नञ्-सकालसुखादपूर्वात् न (अत्र अन्तोदात्तेऽपि जातिपूर्वत्वाभावात् निषेधः) । उरुभिन्नी । नेह— बहुक्रीता । “जातान्तात् न” (वां) दन्तजाता । “पाणिगृहीती भर्त्यायाम्” (वां) ; पाणिगृहीता अन्या ।

A बहुव्रीहि which is अन्तोदात्त and ending in an अकारान्त but क्त्वान् प्रातिपदिक takes ङीष् in the fem. The Varuika here says that in this the prior word should be जातिवाचक । So a बहुव्रीहि preceded by बहु, नञ्, सकाल, सुख &c. though अन्तोदात्त and may be क्त्वान्, still will not take ङीष् being not preceded by a जातिवाचक word. Thus उरुभिन्नी with ङीष् and बहुक्रीता without ङीष् । A बहुव्रीहि ending in the word जात however does not take ङीष् । And पाणिगृहीती is formed in the sense of भर्त्या (wife) ; otherwise the form is पाणि-गृहीता (caught in the hands).

मित— । पूर्ववत् अवानुवृत्ति श्रिया । उरु भिन्नी असंयुक्ती यस्याः इति बहु-व्रीहिः । ‘निष्ठा’ इत्यनेन भिन्नशब्दस्य पूर्वनिपातत्वं न “जातिकालसुखादिभ्यः परानिष्ठा वाच्या” इति तन्निषेधात् । जातिलक्षणं तु दौचितः स्वयमेव “जातेरस्त्रीविषयात्—”

इति सूत्रे कथयिष्यति ॥ बहुक्रीता इत्यत्र प्रक्रिया तु ऊरुभिर्नीवत् । एवं अकृता
भासजाता, सुखजाता, दुःखजाता इत्यादीनि प्रत्युदाहरणानि ॥ अन्यत्सुगमम् ॥

५०६ । अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा । ४।१।५३ ॥

दी— । पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पोयम् । घुरापीती—घुरापीता ।
अन्तोदात्तात् किम् ?—वस्त्रच्छन्ना (प्रक्रियात् ऊरुभिर्नीवत् ॥ अत्र अन्तोदा-
त्तत्वं नास्ति, तदाह—) 'अनाच्छादनात्' इत्यत्रोदात्तनिषेधः । अत एव पूर्वे-
णापि न ङीष् ।

Eng.—Easy.

मित— । "अस्वाङ्गं यत्पूर्वपदं तस्मान्परं यत् तान्" तदन्तात् बहुक्रीतेः ङीष्
वा स्यात्" इति सूत्रार्थः । स्वाङ्गलक्षणं तु उत्तरसूत्रे द्रष्टव्यम् ॥ अन्यत्सुगमम् ॥

५१० । स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादस योगोपधात् । ४।१।५४ ॥

दी— असंयोगोपधम् उपसर्जनं यत् स्वाङ्गं तदन्तात् अदन्तात् प्रातिप-
दिकात् वा ङीष् । केशानतिक्रान्ता अतिकेशी अतिकेशा । चन्द्रमुखी—
चन्द्रमुखा । संयोगोपधात् तु—हगुल्फा । उपसर्जनात् किम् ?—शिला ॥
स्वाङ्गं त्रिधा—(प्रथमं यथा)—अद्रवंमुर्त्तिमत् स्वाङ्गं प्राणस्थमविका-
रजम् । हस्नेदा, द्रवत्वात् ; हजाना, अमूर्त्तत्वात् । समुखा शाला, अप्रा-
णस्थत्वात् । हशोफा विकारजत्वात् ॥ (द्वितीयं यथा) अतत्स्थं तत्र
दृष्टं च—हकेशी हकेशा वा रथ्या । प्राणस्थस्यापि प्राणिनि दृष्टत्वात् ॥
(तृतीयं यथा) तेन चेत् तत् तथायुतम् । हस्तनी हस्तना वा प्रतिमा ; प्राणि-
वत् प्राणिसदृशे स्थितत्वात् ॥

An अकारान्त प्रातिपदिक ending in a स्वाङ्गवाचक word (i.e., word denoting some bodied limus) which has not a conjunct penulti-
mate and which is उपसर्जन i.e., subordinate in a समास, takes ङीष्
optionally in the fem. Thus केशानतिक्रान्ता gives अतिकेशी (with
ङीष्) and अतिकेशा (without ङीष्) । Similarly चन्द्रमुखी and चन्द्र-

सुखा । In the case of संयोगोपध स्त्राङ्ग word, ङीष् does not come in, e.g., सुगुल्फा (here the penultimate is a conjunct consonant, so no ङीष् here). Why do we say उपसर्जनात् in the sutra ? Witness the independent word शिखा without ङीष् (for it is not उपसर्जन here). The word स्त्राङ्ग is explained in three ways—(i) first: A स्त्राङ्ग is non-liquid, having shape, existing in an animate one, and not due to deformity or disease. So we get सुस्रिदा without ङीष्, for it is liquid and cannot be a स्त्राङ्ग । सुन्नाना without ङीष्, for it has no shape ; सुसुखा शाला also without ङीष्, for here 'सुख' is not of an animate one ; सुशोफा also without ङीष्, for शोफ (swelling) is due to deformity and disease. (ii) Secondly a स्त्राङ्ग is one which though not in an animate being for the time, should still be seen in the animate one. Thus we get सुकेशी and सुकेशा वा रथ्या, for here though केश is not of an animate one, is still seen there, so optional ङीष् here. (iii) Thirdly, a स्त्राङ्ग is one by which an inanimate one is endowed like an animate by some limb seen in animate ones. Thus सुसानी—सुसाना वा प्रतिमा । Here ङीष् optionally comes. for प्रतिमा is like an animate one and the limb is like that seen in animate ones.

मित— । 'उपसर्जनात्' 'असंयोगोपधात्' इति द्वयं 'स्त्राङ्गानात्' इत्यस्य विशेषणम् । अविद्यमानः संयोगः यस्या बहुव्रीहिः । तादृशी उपधा यस्य, तस्मात् । 'अतः प्रातिपदिकात्' च वर्त्तते । पूर्वसूत्रात् 'वा' अप्यस्ति । तदाह—'असंयोगोपधमुपसर्जनं यत्स्त्राङ्गम्' इत्यादि । ततः केशानतिक्रान्ता इति वियङ्गे ङीष्-विकल्पसति अतिकेशी—अतिकेशा इति ॥ सूत्रे असंयोगोपधात् इति उक्तत्वात् संयोगोपधे सति सुगुल्फा इति ङीष्भावः एव ॥ सूत्रे उपसर्जनात् इति कथमुक्तम् ?—स्त्राङ्गानात् केवलं शिखाशब्दात् ङीष्निवृत्तिः यथा स्यात् तदर्थम् । अतिव्याप्तिं अव्याप्तिं वारणाय स्त्राङ्गं विधा

व्याख्यासते । एतच्च भाष्यात् गृहीतम् । तत्र आद्यं यथा—अद्रवमित्यादि सुगमम् ॥ सुमुखां शाला इति ङीष्भावः अप्राणिस्थित्वात् । ततश्च “फलमुखी कारणमुखी चानवस्था इत्यादि प्रयोगाः प्रानादिकः” इति मनोरमायां स्पष्टम् ; विषमुखी, सर्वतोमुखी इत्यादयः अभियुक्तप्रयोगात् साधवः ॥ द्वितीयं व्याख्यानं यथा :— अतस्थमित्यादि । अत्र तत्शब्देन प्राणिन् एव परामृश्यते । ततः अप्रानिस्थ मपि प्राणिनि दृष्टं स्वाङ्गमिति भावः । ततः सुकेशा—सुकेशा वा रथ्या सिध्यति ॥ तृतीयं स्वाङ्गलक्षणं यथा—तेन चेत् इत्यादि । ‘तेन’ प्राणिस्थेन अङ्गावयवविशेषणं ‘तत्’ अप्राणिद्रव्यं प्रतिमादि ‘तथा’ प्राणिद्रव्यवत् ‘युतं’ सम्बन्धं ‘चित्’ यदि भवति । तेन सुस्तनी—सुस्तना वा प्रतिमा इति ङीष्त्विकल्पेन सिध्यति ॥

७११ । नासिकोदरौष्ठ जङ्घादन्तकर्णशृङ्गाश्च । ४।१।५५ ॥

दी— । ९भ्यो वा ङीष् स्यात् । आद्ययोः बहुचलक्षणानिपेधो वाध्यते, पुरास्तादपवाद न्यायात् । ओष्ठादीनां पञ्चानां तु ‘असंयोगोपधात्’ इति पच्युदासे प्राप्ते वचनं, मध्ये अपवादन्यायात् । सहजजलक्षणास्तु प्रतिषेधः परत्वादस्य बाधकः । तुङ्गनासिकी—तुङ्गनासिका इत्यादि । नेह—सहनासिका, अनासिका । अत्र वृत्तिः “अंगगान्नकयठेभ्यो वक्तव्यम्” (वा ङीष् इति शेषः)—स्वङ्गी, स्वङ्गा इत्यादि । एतच्च अनुक्तसमुच्चयार्थेन चकारेण संग्राह्यमिति केचित् । ‘भाष्याद्यनुक्तत्वात् अप्रभायाम्’ इति प्रमायािकाः ॥

ङीष् is optional after these seven स्वाङ्ग words e.g., नासिका, उदर, ओष्ठ &c. As regards the first two words, here, the prohibition of ङीष् brought forward by the next rule “न क्रोडादिवङ्गच.” is nullified. This is owing to the maxim “पुरस्तादपवादाः अनन्तरान् विधीन् बाधाने नोचोरान्” (Thus this present अपवाद सूत्र of the previous सामान्यनृत् स्वाङ्गात्, bars its immediate next rule and not either further rules e.g., “सहजजलविद्यमानपुवाच्च” here. So we get तुङ्गनासिकी—तुङ्गनासिका

with optional ङीष् but सङ्गनासिका, अनासिका without ङीष् । As regards the other five words ओष्ठ &c. the prohibition of ङीष् implied in the wording of the prior sutra 'असंयोगोपधात्' being due, the present rule nullifies that prohibition ; this is owing to the maxim "मध्ये अपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्ते नीतोरान्" । Thus the prohibitory rule "सङ्गनञविद्यमानपूर्वाच्च" being पर bars this present rule totally. The Kasika Vritti here adds optional ङीष् after the words अङ्ग, गात्र and कण्ठ । This being collected owing to चकार in the sutra, which चकार gathers all that are not mentioned. But authorities declare this as unauthoritative being not mentioned in the महाभाष्य ।

मित— । 'वा' इति 'ङीष्' इति इयं वर्त्तते । पूर्वसूत्रात् 'स्वाङ्गात्' 'उपसर्गे-
नात्' इत्यप्यस्ति । एवं चेत् तदा पूर्वसूत्रेषु च सिद्धे किमर्थं प्रथमवचनम् ? इत्यत्राह
—आद्ययोरिति । नासिकोदर शब्दयोः "न क्रीडादिवङ्गचः" इति उत्तरसूत्रेण वङ्गच-
लक्षणनिषेधे सति ङीष्पदं तन्निषेधो बाध्यते ; यतः अयं 'स्वाङ्गात्—' इत्यस्य अपवाद-
सूत्रम् सत् अनन्तरं निषेधसूत्रं "न क्रीडादिवङ्गचः" इत्येतत् बाधते, न तु ततः उत्तर-
सूत्रं "सङ्गनञ—" इत्येतत् अपि । कथमेतत् ज्ञायते, तदाह—'पुरस्तादपवादव्यायात्'
इति । ततश्च तुङ्गनासिकी—तुङ्गनासिका इति विकल्पङीषा सिध्यति, किन्तु सङ्ग-
नासिका अनासिका इत्यादी तु ङीष्भावो भवत्येव । एवं ओष्ठादिपञ्चशब्दानां संयोगो-
पधत्वात् पूर्वसूत्रं 'असंयोगोपधात्' इति ङीष् निषेधे सति अनेन सूत्रेण ङीष् विकल्पी
विधीयते । कथमेतत्—मध्ये पवादव्यायात् ("मध्ये अपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्ते
नीतोरान्" इति) । ततश्च "सङ्गनञविद्यमानपूर्वाच्च" इति सूत्रं परत्वात् स्वमेतत् बाधते
एव ॥ अत्र काशिकारण्ये "अङ्गगात्रकण्ठेभ्यश्च" इति दृश्यते । सूत्रे चकारस्य अनुक्तं
समुच्चयार्थत्वात् तत् शृण्वते । किन्तु सर्वमेतत् भाष्ये अनुक्तत्वात् हेयम् ॥

दी— । अत्र वार्तिकानि—'पुच्छाच्च' (वा ङीष् इति) । सपुच्छ
सपुच्छा । 'कवरमणिविषगरेभ्यो नित्यम्' (कवरादिपूर्वात् पूच्छशब्दात् नित्यं

डौष् इत्यर्थः) — कवरं चित्रं पुच्छं यस्याः सा कवरपुच्छी मयूरी इत्यादि ।
 “उपामानात्पञ्चाच्च पुच्छाच्च” । नित्यमित्येव । उलूकपत्नी शाला ।
 उलूकपुच्छीसेना ।

Eng.—Easy.

मित— । सुगमा ॥

५१२ । न क्रोडादिवह्वचः । ४।१।५६ ॥

दी— । क्रोडादेः वह्वचश्च स्वाङ्गात् न डौष् । कल्याणक्रोडा । अरवा-
 नामुरः क्रोडा । आकृतिगणोयम् । सुजघना ॥

After a उपसर्जनं स्वाङ्गाच्चक word which is under the क्रोडादि list or which has more than two vowels in it does not take डौष् in the fem. Thus कल्याणी क्रोडा यस्याः = कल्याणक्रोडा without डौष् (here “स्त्रियां पुंवत्—” gives पुंवद्भाव in कल्याणी) । क्रोडा means the breast of horses. The क्रोडादि list is an open one. So also सुजघना where जघन has more than two vowels does not take डौष् in the feminine.

मित— । क्रोडा आदिर्गण स क्रोडादिर्गणः । स च गणो यथा :—क्रोड, नख,

खुर, गोखा, उखा, भिखा, बाल, शफ, यक्र ; आकृतिगणोयम् ; तैम—भग, गण, घोष, नास, मुज, गुद, कर इत्यादि ॥ कल्याणी क्रोडा अस्याः इति बहुव्रीहौ पुंवद्भावे कल्याणक्रोडा इत्यत्र क्रोडाशब्दस्य क्रोडादिगणत्वात् डौष्निषेधः ॥ बहु अच् यस्य ॥ क्रोडादिय बहुष् च इति समाहारद्वन्द्वः ॥ वह्वचलक्षणनिषेधो यथा—सुजघना ॥ हरदत्तादिमते क्रोडा इति नित्यस्त्रीलिङ्गः शब्दः एव गणो पठ्यते । ततः आङ्—“अत्रानाम् उरः क्रोडा” । अस्मिन् उपसर्जनद्वन्द्वे सति क्रोड इति जाते ‘स्वाङ्गाच्चोप—’ इति डौष्पि प्रातं तन्निषिध्यते ॥ कल्याणक्रोडी इति तु क्रोडाशब्दादेव विहितः इति रचितः ॥

५१३ । सहनञ्चिद्यामानपूर्वाच्च । ४।१।५७ ॥

दी— । ‘सह’ इत्यादि त्रिकपूर्वात् न डौष् । सकेशा । अकेशा । चिद्यमाननासिका ।

A स्त्राङ्ग उपसर्जन word preceded by the three words सङ्घ, नक्ष् and 'विद्यमान does not take ङीष् in the fem. So सकेशा &c.

मित— । "सङ्घनञ्विद्यमानानि" इति इन्द्रः । तानि पूर्वाणि यस्य स्त्राङ्गस्य । तस्मात् इत्यर्थः । अतः "सङ्घनञ्विद्यमानपूर्वात्" इति एतत् 'स्त्राङ्गात्' इत्यस्य विशेषणम् ॥

५१४ । नखमुखात् संज्ञायाम् ४।१।५८ ॥

दी— । ङीष् न स्यात् । शूर्पणखा ("पूर्वपदात् संज्ञायामगः" इति अत्र यात्वम्) । गौरमुखा । संज्ञायाम् किम् ?—ताम्रमुखी कन्या (संज्ञात्वाभावे सति ङीष् तु स्यात् एव) ।

ङीष् after these two words नख and मुख does not come if a उपसर्जन word ending in these denote a designation. Thus शूर्पणखा without ङीष् for it implies the name of Ravana's sister. Here एत्व is by the rule "पूर्वपदात् संज्ञायाम् अगः" । Why do we say संज्ञायाम् in the rule ? Witness ताम्रमुखी with ङीष् for the word does not denote a designation here.

मित— । सुगमा ॥

५१५ । दिक्पूर्वपदात् ङीष् । ४।१।६० ॥

दी— । दिक्पूर्वपदात् स्वाङ्गान्तात् प्रातिपदिकात् ङीष्ः ङीवादेशो स्यात् । प्राङ्मुखी । (ङीष्ङपोः तु स्वरे विशेषः, ततः आह—) आद्युदात्तं षदम् ।

A प्रातिपदिक ending in some स्त्राङ्गवाचक word and preceded by a दिग्वाचक word takes ङीष् in place of ङीष् in the fem. The result is the difference of pronunciation. Thus we get प्राङ्मुखी with ङीष् which yields आद्युदात्त ।

मित— । अनुञ्चित्स्त्वं पूर्ववत् ॥ सुगमा ॥

५१६ । वाहः । ४।१।६२ ॥

दी— । वाहन्तात् प्रातिपदिकात् ङीष् स्यात् । ङपेवानुवर्तते न ङीष् । दित्यवाट् च मे दित्यौही च मे ॥

A प्रातिपदिक ending in the word वाह् takes ङीष् in the fem. Here ङीष् is ordered and not ङीप् as we find in the just preceding rule. For the ङीप् of the prior rule is not a स्वरित and अधिकार goes with स्वरित pronunciation of a word, thus the rule is "स्वरिते-नाधिकारः" । दित्यं वहतीति दित्य + वह + खि = दित्यवाह् । ङीषि सम्प्रसारणे "वाहः ऊढ" ततः "एत्वोधव्युठसु" इति वृद्धिः "दित्योही" इति ॥ (गवां पन्नामात्मके वयसि सति हृत्तौयं वयः दित्यशब्दं न बोध्यते इति) ॥

मित— । सुगमा ॥

५१७ । सख्यशिश्चीति भाषायाम् । ४।१।६२ ॥

दी— । इति शब्दः प्रकारे ; 'भाषायाम्' इत्यस्यानन्तरं व्रष्टव्यः । तेन छन्दश्चयपि । सखी (सखि + ङीष्) । अशिश्ची (अविद्यमानः शिष्टः यस्याः इति ङीषि सति अशिश्ची ; "अशिश्ची शिष्टना विना" इत्यमरः । (छन्दसि लडाहरणं यथा—) आधेनत्रो ध्रुनयान्तामगिश्चीः ।

The word इति in this sutra denotes 'प्रकार' and is to be construed after the word 'भाषायाम्' here. Thus सखी, अशिश्ची भाषायाम् इति । And then the result is that these are sometimes used in Vedas also.

मित— । सुगमा ॥

५१८ । जातेररुत्रीविषयात् अयोपधात् । ४।१।६३ ॥

दी— । जातिवाचि यन्न च स्त्रियं नित्यम् अयोपधं ततः नित्यं ङीष् स्यात् ।

A जातिवाचक word (i.e., a word denoting a class) and which is not always feminine and has not य as its penultimate takes always ङीष् in the fem. So we get वृषभ + ङीष् = वृषभी &c. Now the question arises what is जाति ? And we look forward.

मित— । 'जातेः' इत्यनेन जातिवाचि गृह्यते यतः शब्दे एव न तु अर्थे कार्ये दृश्यते । 'स्त्री विषयः यस्य न स्यात्' इत्यर्थे 'अस्त्रीविषयात्' इति उक्तम् । 'अनित्य-स्त्रीलिङ्गात्' इत्यर्थः । यः उपधा यस्य तस्मात् । तादृशात् जातिवाचकशब्दात् इत्यर्थः ङीष् नित्यं स्यात् । अधुना अव्याप्ति—अतिव्याप्ति—वारणाय वैयाकरणसम्मतं जातिशब्दं लक्षणेन प्रतिष्ठापयति—

दी— । आकृतिग्रहणा जातिः—(इति प्रथमजातिलक्षणम् —अनुगत-संस्थानरूपज्ञा इत्यर्थः । तटी ॥ (एकरूपाकारव्यङ्गा इत्यर्थः) ॥

लिङ्गानाञ्च न सर्वभावं ।

सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या—

असर्थासंगत्वे सति एकस्यां व्यक्तौ कथनात् वक्तव्यन्तरे कथनं विनापि संग्रहा जातिरिति लक्षणान्तरम् । वृषली । सत्यन्तं किम् ?—(असर्वं लिङ्गत्वे, सति इति किमर्थमुक्तम्)—शुद्धा । सकृत् इत्यादि किम् ?—देवदत्ता (संज्ञात्वात् न सकृत् आख्यातसंगमा) ॥—गोत्रं च चरणैः सह ॥

अपत्यप्रत्ययान्तः शाखाध्येतृवाची शब्दो जातिकार्यं लभते इत्यर्थः । आपगवी । कटी । वह्वृची ॥ बाह्यग्री इत्यत्र तु शाङ्गारवादि पाठात् ङीना ङीष् वाध्यते ॥ जातेः किम् ?—मु॥डा ॥ अस्त्रोविषयात् किम् ?—वलाका । अयोपधात् किम् ?—र्जात्रया ॥ 'योपधप्रतिषेधे द्वयगवयमूक्य मनुष्यमत्स्यानाम अप्रतिषेधः' (वां —हयी, गवयी, मुकयी । हलस्तद्धितस्य इति यलोपः, (ततः) मानुषी ॥ मत्स्यस्य ङ्याम् (वां)—मत्स्यी ॥

A जाति word is one which goes to all other similar (एकरूप) objects, e.g., तटी with ङीष् after जाति word तटः ; (तट going to all other of similar appearance). This is the first

teristic of a जाति word. And second characteristics is that it should not admit of all the genders and at the same time being stated of one object go to other (similar) objects without further explanation. Thus इषली with डीष् after जातिवाचक इषल । Here इषल is a जाति in as much as it is not getting all genders after it and it applies to all इषल if stated with reference to one. Why do we say असर्वलिङ्गत्वमिति in the Vritti here ? Witness युक्ते which is fem. of युक्त which युक्त being विशेष्यनिघ्न takes all genders and is hence not a जाति word, so does not take डीष् in the fem. Why do we say सकृदाख्यातनिर्वाह्या for जाति in our explanation ? Witness दीवदत्ता which being a name cannot be known without उपदेश and neither does it go to other similar objects ; so not being a जाति word it does not take डीष् but टाप् in the fem. A further characteristic of जाति in grammar is that words ending in अपत्यप्रत्यय and words denoting reciters of some Vedic branch of study are to be treated as जाति word. So we get श्रीपगवी, कठी &c. with जातिलक्षण डीष् in the fem. The word ब्राह्मणी however being included in the शाङ्खरवादि list takes डीन् and not डीष् after it yielding ब्राह्मणी ॥ Why do we say जाते; in the sutra ? witness सुखा with टाप् and not डीष् for it is not a जाति word. Why do we say अस्रोविषयात् in the sutra ?—Witness बलाका without डीष् for it is निल्लङ्गीलिङ्ग । Why do we say अयोपधात् in the sutra ?—Witness चविया without डीष् though a जाति word, for it is योपध ॥ With regard to prohibition of जातिलक्षण डीष् in योपध words, do not count the words—हय, गवय, मृकय, मनुष्य and मत्स्य ; in other words, these will take जातिलक्षण डीष् though योपध । So we get हयो, &c. मनुष्य +

ङीष् = मानुषो with यलोप by the rule "इल्लक्षितस्य" । मत्स्य + ङीष् = मत्सी with यलोप by the Varttika "मत्स्यस्य ङ्याम्" (see ante.)

मित— । सुगमा ॥

५१६ । पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलवालोत्तरपदाच्च । ४।१।६४ ॥

दी— । पाकाद्युत्तरपदात् जातिवाचिनः स्त्रीविषयात् अपि ङीष् स्यात् । ओदनपाकी । शङ्खकर्षी, शालपर्षी, शङ्खपुष्पी, दासीफली, दर्भमूली, गोवाली,— ओषधिविशेषे रूढा एते ।

After जातिवाचक प्रातिपदिक having the word पाक &c., as उत्तरपद and even if these are always fem. take ङीष् in the feminine. The necessity of this sutra apart from the previous one is that it directs ङीष् even after नियतस्त्रीलिङ्ग words denoting जाति and having पाक &c. as final. Thus we get ओदनपाकी &c. The six words शङ्खकर्षी &c. are names of herbs and are non-derivatives so to say.

मित— । इदं सूत्रं 'स्त्रीविषयात्' नियतस्त्रीलिङ्गशब्दात् अपि ङीष् विदधाति इति पूर्वसूत्रे सत्यपि अस्य सूत्रस्य आवश्यकमस्तीति ॥

५२० । इतो मनुष्यजातेः । ४।१।६५ ॥

दी— । ङीष् स्यात् ; दाक्षी । योषधोदपि—उदमेयस्यापत्यं स्त्री औदमेयी । 'मनुष्य' इति किम्—तित्तिरिः ।

इकारान्त words denoting मनुष्यजाति takes ङीष् in the fem. दक्षस्य अपत्यं स्त्री = दक्ष + इञ् + ङीष् = दाक्षी । In spite of अनुवृत्ति of जाति from the sutra "जातिरस्त्रीविषयात्—" जाति is again taken here, so it suggests that here there is cessation of अनुवृत्ति of योषध from that very sutra. So ङीष् comes after योषध as well. Thus उदमेयस्यापत्यं

स्त्री = श्रीदमेयी (as in दात्री) । Why do we say मनुष्यजातेः in the sutra ?
Witness तिप्तिरि; without डौष्, for it signifies पचिजाति ।

मित— । अत्र जातेः इत्यनुवृत्तौ सत्यामपि 'मनुष्यजातेः' इति ग्रहणं अयोपध-
निवृत्त्यर्थम् ततश्चात्र योपधादपि इतः डौष्, स्यादेव ॥ 'गोत्रं च चरणैः सह' इति दाधि
इत्यस्य जातिलम् ॥

२१ । ऊङुतः । ४।१।६६ ॥

दी— । उकारान्तात् अयोपधात् मनुष्यजातिवाचिनः स्त्रियाम् ऊङ्
स्यात् । कुरुः । "कुरुनादिभ्यो ययः" (इति ययप्रत्ययः) । तस्य स्त्रि-
याम् "अवन्ति कुन्तिकुरुभ्यश्च—" (सूत्र ११६५) इत्यादिना लुक् । अयो-
पधात् किम् ?—अध्वय्युः ॥ "अप्राणिजातेश्चरज्ज्वादीनाम् उपसंख्यानम्"
(वां) । रज्ज्वादिपर्य्युदासात् लवर्णान्तेभ्य एव । अलाब्वा, कर्वाभ्वा ।
अनयोदीर्घान्तत्वेपि नोद्धात्वोरिति विभक्त्युदात्तत्वप्रतिषेधः ऊङ्, फलम् ।
प्राणिजातेस्तु कृकवाकुः । रज्ज्वादेस्तु—रज्जुः । इनुः ॥

After उकारान्तात् प्रातिपदिक having no यकार as its penultimate and
denoting मनुष्यजाति, ऊङ् comes in the feminine. Thus कुरुषी राजा
कुरुः, तस्यापथ्यं स्त्री इति कुरु+य्य = कुरु with elision of the य्य due by the
rule "कुरुनादिभ्यो ययः" by a further rule "स्त्रियाम् अवन्ति कुन्तिकुरुभ्यश्च" =
कुरु + ऊङ् = कुरुः । Why do we say अयोपधात् in the Vritti here ?—
Witness अध्वय्यु without ऊङ् for it in योपध । Words that are not प्राणि-
जातिवाचक and that are not classed under the रज्ज्वादि list take ऊङ्
in the fem. Owing to prohibition of रज्ज्वादि list here this applies
to लवर्णान्त words and not to उतः only. Thus we get अलाब्वा, कर्वाभ्वा
with ऊङ् after अलाव् etc. The necessity of ऊङ् here after कर्त्तव्य
word अलाव् &c. 's for स्वरविशेष only. Thus by the rule "नोद्धात्वोः"
here उदात्तत्व of विभक्ति is barred; so the instance are in third case

singular. As regards प्राणिजाति words ऊङ् does not come and we get कृकवाकृ; &c. Words of the रज्जादि list do not take ऊङ् at all and we get रज्जुः, हनुः &c.

मित—। 'अयोपधात्' इति 'मनुष्यजातिः' इति च वर्त्तते । तदाह—'उकारान्तात् अयोपधात् मनुष्यजातिवाचिनः' इत्यादि । कुरुषां राजा = कुरुः, तस्य अपत्यं स्त्री इति कुरु + ऊङ् = कुरुः । अत्र प्रक्रियां दर्शयति—“करुणादिभ्यो षः” इति षाप्रत्ययः ततः अस्य प्रत्ययस्य “स्त्रियाम् अवन्ति—” इति सूत्रेण लोपः ॥ 'अयोपधात्' इति उक्तत्वात् 'अध्वर्यु' इत्यादि योपधत्वेऽसति ऊङ् न स्यात् ॥ रज्जादिव्यतीतानाम् अप्राणिजातिवृक्षानाम् अपि ऊङ् स्यात् । अत्र 'उतः' इति न वर्त्तते, यतः भाष्ये-अलावू इति दीर्घान्नादेव ऊङ् विहितः, किन्तु रज्जादियदृशान् 'उकारान्तात्' इति एव वर्त्तते । तदाह—'रज्जादिपर्युदासात् उवर्णान्तेभ्यः एव' । ततः अलावू + ऊङ्, कर्कन्तू + ऊङ् = अलावू, कर्कन्तू । ऊङ्नात् ऊङ् पुनः किमर्थम् विहितम् ? इति दर्शयितुं खरविशेषं वक्ष्यति “नीङ्धात्वोः” इत्यादि सूत्रोदाहरणम् । एवं च विभक्तौ खरविशेषं दर्शयितुं तदर्थं च ऊङ्नादपि ऊङ् आवश्यकत्वं दर्शयितुं 'अलाव्या' इत्यादि तृतीयैकवचने उदाहरणम् ॥ रज्जादीनाम् ऊङ् न, अतः रज्जुः इत्यादि ॥ प्राणिजातेरपि उतः ऊङ् न, अतः कृकवाकृः इति ॥ हे सुभू इत्यादिकस्य 'अरज्जादीनाम्' इति प्रतिषेधात् ऊकारान्तात् शब्दान् ऊङ् असति ततः बहुव्रीहौ सम्बुद्धौदी-लवणोद्गस्य ॥

५२ । वाहन्तात् संज्ञायाम् । ४।१।६७ ॥

दी—। स्त्रियामूङ् स्यात् । भद्रवाहुः । संज्ञायाम् किम्—वृत्त-
वाहुः । (असंज्ञात्वात् न ऊङ्) ।

Eng.—Easy.

५३ । पङ्गोश्च । ४।१।६८ ॥

दी—। पङ्गूः ॥ “श्वशुरस्य शकाराकार लोपश्च” (वां) । चादूङ् ।
पुंयोगलक्षणस्य ङीषोऽप्रवादः ; लिङ्गविशिष्ट परिभाषया स्वादयः ॥ श्वश्रूः ।

The word पद्म takes ऊङ् in the fem. The word अयुर also takes ऊङ् in the fem. and then its उकार and अकार elide. This ऊङ् bars पुंयोगलक्षण डीष् here due by the rule "पुंयोगदाख्यायाम्" । The अधिकारसूत्र—ङ्यप् प्रातिपदिकात् apparently does not cognise ऊङन्त word, so how can स्नादि &c. come after ऊङन्त words. The answer on this point is that the maxim "प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्" suggests that like अयुर, अयू its fem. is also to take स्नादि (विभक्तिप्रत्यय) after it.

मित— । लिङ्गविशिष्ट इति—“ङ्यप्प्रातिपदिकात्” इत्यधिकारसूत्रे ऊङन्तग्रहणाभावात् ऊङन्तस्य अयू शब्दस्य कथं प्रातिपदिकत्वं कथं वा अस्मात् शब्दात् स्नादयः भवन्ति । अतोत्तरमाह—“प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्य अपि ग्रहणम्” इति परिभाषाबलात् अयुर शब्दात् स्नादी सति अयूशब्दादपि तत् भवति ।

५२४ । ऊरुत्तरपदात् औपम्ये । ४।१।६८ ॥

दी— । उपमानवाचि पूर्वपदम् ऊरुत्तरपदं यत् प्रातिपदिकम् तस्मादूङ् स्यात् । करभोरुः ।

A प्रातिपदिक having its first word signifying comparison (उपमान) and having its final word ऊरु takes ऊङ् in fem. Thus करभावि ऊरुयस्याः = करभोरु+ऊङ्=करभोरु ॥ “मनिवन्धादाकनिष्ठे करस्य करभो रङ्गिः” इत्यमरः ॥

मित— । ऊरुः ऊरुशब्दः उत्तरपदं यस्य तस्मात् । ताडशात् प्रातिपदिकात् इत्यादि सुगमा ॥ कथं रङ्गिं “पीवरोरु पिवतौर रङ्गिणः” इति कुमारः ? यतः अत्र औपम्याभावात् ऊङ्ः प्रवृत्तिर्न युक्ता । उच्यते—संज्ञापुत्रकौ विधिरनिव्यः इति ‘पीवरोरु’ शब्दं सुभाभावात् साधुः । अथवा—“अप्राणिजातेः चारज्वादीनाम्—” इति ऊरुशब्दात् ऊङ्गि सति बहुव्रीहिः च ततः सँवुद्धी नदीलक्षणो ऋषः ॥

५२५ । संहितशफलक्षणवामादेश्च । ४।१।७० ॥

दी— । अनौपम्यार्थं सूत्रम् । संहितोरुः । सेव शफोरुः । शफौ-
 लुरौ, तात्रिव संश्लिष्टत्वात् (युक्तत्वात् इत्यर्थः) उपचारात् (न तु अत्र उपमानत्वं
 बोध्यम्) । लक्षणशब्दात् 'अर्गाद्याद्यच् ; लक्षणोरुः । वामोरुः (वामी
 सुन्दरी उरु यस्याः इति) । "सहितसहाभ्यां शेषे वक्तव्यम्" (वां) (ऊङ्
 इति शेषः) । (सहितशब्देन संहितशब्दं मासु अतः अर्थभित्तलं दर्शयन् आह—)
 हितेन सह सहितौ ऊरुः यस्याः सा सहितोरुः । सहते इति सहौ ऊरु
 यस्याः सा सोहोरुः । यद्वा—विद्यमानवचनस्य इति सहशब्दस्य उर्वतिशय-
 प्रातिपादनाय प्रयोगः ।

The word ऊरु preceded by the words संहित, शफ, लक्षण and
 वाम but not implying अनौपम्य, takes ऊङ् in the fem. Thus the
 sutra is for अनौपम्यार्थं । Thus संहितोरुः, शफोरुः &c, with ऊङ् । शफ
 here means by transference शफौ इव युक्त and not उपमान at all-
 The word लक्षण is a noun so to make it an adjective Bhattoji says
 लक्षण + अर्थ आदि अच् = लक्षण having good signs तादृशी ऊरु = लक्षणोरु
 with ऊङ् । Similarly वामोरु—(वाम meaning beautiful). The
 Varttika here says that ऊरु also preceded by सहित and सह । Here
 don't think that सहित includes संहित also. To remove this doubt
 the author shows by pointing out the difference of meaning here
 between संहित and सहित, so the reading is "हितेन सहसहितौ ऊरु
 यस्याः" &c. In सहोरु सह implies विद्यमानता and then सहोरु means
 विद्यमानातिशय in ऊरु this the author says by 'यद्वा—विद्यमानवचन' ।

मित—सुगमा— ।

५२६ । सञ्ज्ञायाम् । ४।१।७२ ॥

दी— । कद्रु कमण्डलवोः सञ्ज्ञायाम् स्त्रियामुक् स्यात् । कद्रुः ।

कमण्डलुः ॥ संज्ञायाम् किम् ?—कद्रुः । कमण्डलुः (असंज्ञात्वात् न ऊङ्)
अच्छन्दोर्थं वचनम् ॥

Eng—do denote संज्ञा the words कद्रु and कमण्डलु take ऊङ् in the fem. The rule is for non-vedic purpose,

मित— । “कद्रु कमण्डलुश्चन्दसि” (४।१।७१) इति पूर्वसूत्रम् अत्र वर्तते ।
तदाह—“कद्रुकमण्डलुवोः संज्ञायाम् स्त्रियाम् ऊङ् स्यात्” । कद्रु इति नागमात्;
संज्ञा, कमण्डलुः इति कस्यचिन्मृगस्य संज्ञा ॥ असंज्ञात्वात् ऊङ् तु न स्यादेव इत्ये-
तदाह—‘संज्ञायां किम्, इत्यादिना प्रत्युदाहरणेन ॥ पूर्वसूत्रे ‘चन्दसि’ इति उक्तत्वात्
स्त्रीके संज्ञायाम् च अप्राप्ती पृथक् सूत्रारम्भः तदाह “अच्छन्दोर्थं वचनम्” ।

५२७ । शाङ्गैरवाद्यञो ङीन् । ४।१।७३ ॥

दी— । शाङ्गैरवादेः अथो योऽकारस्तदस्ताच्च जातिवाचिनो ङीन्
स्यात् । शाङ्गैरवादी । वैदी । ‘जातेः’ इत्यनुवृत्तोः पुंयोगे ङीषेव । “नृ-
रयोवृद्धिरच” इति गणसूत्रम् । नारी ।

ङीन् in the fem. is attached to जातिवाचक अकारान्त words which
अकार is of अच् of the शाङ्गैरवादि list. Thus अङ्गोरपत्यं स्त्री = शाङ्गैरवादी ।
वैदास्यापत्यं स्त्री = वैदी । As the word ‘जातेः’ comes down here so in
पुंयोगे the words of the शाङ्गैरवादि list will take ङीष् । The गणसूत्र
in this list is that the words नृ and नर takes इङ्गि when ङीन् follows
yielding नारी ।

मित— । ‘शाङ्गैरवादि’ इति सूत्रपञ्चमीकं पदम् । ‘अतः’ इति ‘जातेः’ इति
च वर्तते, तदाह—‘शाङ्गैरवादिरेषो योकारः तदन्तान् जातिवाचिनः’ इत्यादि ।
अङ्गोरपत्यं स्त्री इति अङ्ग + अण् = शाङ्गैरवः ‘गोत्रं च चरणैः सह,’ इत्यस्य जाति-
त्वम् । जातित्वात् ङीषि प्राप्तो अनेन ङीनेव विधीयते ॥ “अलोऽकारात्” ङीन्
विहितः न तु यस्य कस्यापि अकारस्य, ततश्च ‘शरसिनी’ इत्यत्र ङीषिव न तु ङीन् ।
यतः अत्र ‘अनेनदशब्दात्—’ इति विहितस्य अथो ‘अतश्च’ इति लृ । तत्रक्य

अनीलुप्तत्वेन अत्र अकारस्य अत्रवयवत्वाभावात् ङीनप्रि न ॥ शाङ्खरादिसूत्रे 'जातेः इत्यनुवर्त्तनात् जातेरन्वय पुंयोगे तु ङीषिव । इत्याह—'जातेः इत्यनुवर्त्तने.' इत्यादि ॥ शाङ्खरादि गण्योयथा—शाङ्खरव, कापटव, गौगुलव, ब्राह्मण, गौतम, कामण्डल्य, ब्राह्मणकृतेय, आतिथ्येय, आनिथ्येय, आशोक्य, वाव्यायन, मौखायन, कौकसेय, काव्य, शैल्य, ऐहि, पर्येहि, आश्रमख्य, श्रीदपान, अराल, चखाल, वतख, भोगवदगौरमतोः संशयां घादिवु नित्यं ऋस्वाद्यम् । "वृ नरयोर्द्विस्य" इति शाङ्खरादि । पुत्रशब्दोऽप्यत्र पठ्यते, तेन पुत्री शैलपुत्री इत्यादि सिद्धम् ॥

५२७ । यङ्श्चाप् । ४।१।७४ ॥

दी— । यञन्तात् स्त्रियां चाप् स्यात् । यङ् इति ष्यङ्श्यङोः सामान्य-ग्रहणम् । आम्बष्टया (अम्बष्टयापत्यं स्त्री इति "इङ्तेकोसलाजादात्" इति आङ् गोत्रत्वेन जातित्वात् ङीषि सति वचनम् ; ततश्चाप्) ; कारीषगन्ध्या (करीषगन्धेः अपत्यं स्त्री इति "अङ्घिञोरजाप्योः—इति ष्यङ्) ; "वाद्यज्ञश्चाप् वाच्यः" (वां) [षकारात् परः यो यञ् तदन्तादपि चाप्] ; पौतिमाष्या (पूतिमाषस्यापत्यं स्त्री इति गार्गादियञ्) ।

चाप् comes in the fem. after यङन्त जातिवाचक words. By यङ् both आङ् and ष्यङ् are taken into account. Thus आम्बष्ट्या and कारीषगन्ध्या are formed with चाप् and not with ङीष् । Similarly the यञ् after षकार takes चाप् also and we get पौतिमाष्या ।

मित—सुगमा ।

५२६ । आवट्याञ्च । ४।१।७५ ॥

दी— । अस्मात् चाप् स्यात् । यञरचेति ङीपोपवादः । आवटशब्दो नर्गादिः । आवट्या ।

चाप् also comes after the नर्गादि word आवट् । Thus we get आवट्या in the fem. and not आवटी with ङीर् by the rule "यञय" (ante).

मित— । सुगमा ।

५३० । तद्धिताः । ४।१।७६ ॥

दी— । आपञ्चमसमाप्तोः अधिकारोऽयम् ।

This is an अधिकार सूत्र and goes up to the end of the fifth chapter of Panini's Astadhyayi.

मित— । सुगमा ।

५३१ । युनस्तिः । ४।१।७७ ॥

दी— । युवन्शब्दात् तिप्रत्ययः स्यात् स च तद्धितः । लिंगविशिष्ट परिभाषया सिद्धे तद्धिताधिकार उत्तरार्थः । युवतिः । अनुपसर्जनादित्येव बहुवो युवानो यस्यां सा, बहुयुवा । युवतीति तु यौतेः शत्रयात् ङीपि बोध्यम् ॥

॥ इति स्त्रीप्रत्ययाः ॥

The word युवन् takes the affix ति in the fem. and this is a तद्धित । The rule “आपप्रातिपदिकात्” no doubt directs प्रातिपदिकत्व of ऊँ and आवन्त words in fem. but, then तिप्रत्ययान्त युवतिशब्द cannot be a प्रातिपदिक, so it is read here under the अधिकार “तद्धिताः” । But Bhattoji says that प्रातिपदिकत्व of युवति is established by लिङ्गविशिष्टपरिभाषा, i. e., युवन् being प्रातिपदिक its fem. is also so. So तद्धिताधिकार here is for further rules. Thus युवतिः । This ति bars the usual नान्त लक्षण ङीप् here. Remembre that “अनुपसर्जनात्” comes here. So in बहुयुवन्, ति does not come in. But the rules “अनीवहुव्रीहिः” and “डावभाभ्यामस्य तरस्याम्” will apply here. Now the question arises how are we to defend the दीर्घ ईकारान्त word युवती ? This is formed with यु+शब्द+ङमित्वात् ङीप्=युवती ॥

Here end fem. affixes.

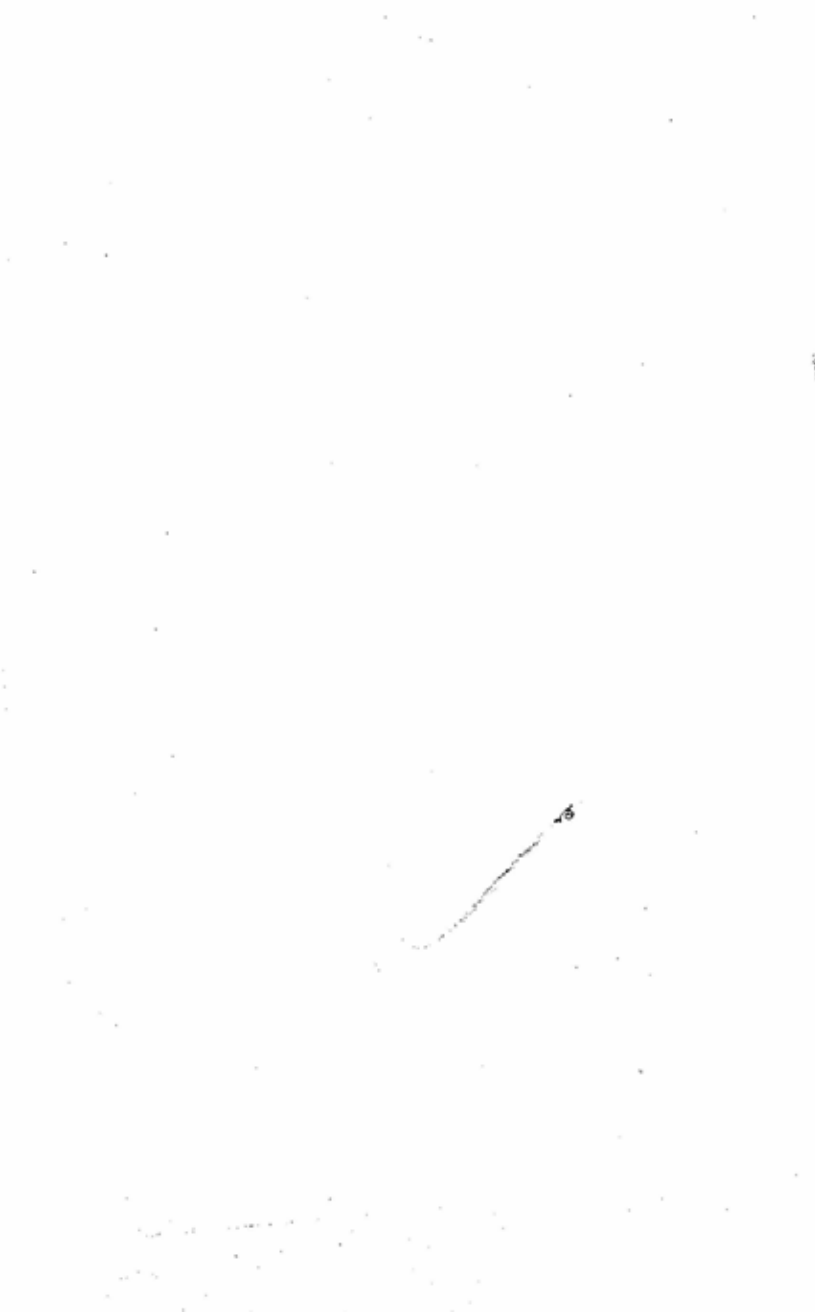
मित—। युवनशब्दात् स्त्रियां तिप्रत्ययः स च तद्धितः। अत्र तद्धितानुवृत्ति-
रुत्तरार्या बोध्या। यतः अत्र सूत्रे तिप्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकत्वार्थे लिङ्गविशिष्ट-
परिभाषा एव आश्रयणीयम्। न च तिप्रत्ययस्य तद्धितत्वेन अस्य प्रातिपदिकार्थम्
तद्धितग्रहणमत्र आवश्यकमेव, यतः प्रातिपदिकालाभावेऽपि उक्तपरिभाषया एव तिप्र-
त्ययान्तात् सुबाहुपत्तिः स्यादेव। अतः आह—‘तद्धिताधिकारः उत्तरार्थः’ इत्यादि।
केचिन् लिङ्गविशिष्टपरिभाषायाः अनित्यत्वमाश्रित्य तिप्रत्ययान्तयुवतिशब्दस्य प्रातिप-
दिकत्वविधानाय तिप्रत्ययस्य तद्धितत्वं विधातुम् अत्र तद्धितग्रहणमावश्यकं न तु उत्तरार्थम्
इत्याहः इति शब्दरत्ने द्रष्टव्यम् ॥ ततः युवतिः। अत्र ‘अनुपसर्जनात्’ इत्यप्येव।
ततः बहुयुवा इत्यत्र तिप्रत्ययो न भवति, किन्तु “अनीवहुग्रीष्टेः” “डावुभाभ्याम्—”
इति सूत्रयोः अवकाशः स्यादेव। ननु युवती इति दीर्घान्तापठे तु युधातोः शवन्नात्
उगित्वात् ङीपि ज्ञेयम्। “अन्वै युधातोः षीणादिके बाहुलकात् तिप्रत्यये कित्वात्
गुणाभावे उर्वाङि च सति, उगित्वात् ङीपि युवती इति सिध्यति इत्याहुः” इति ब्राह्म-
मनीरमायां स्पष्टम् ॥

इत्यविरतविद्यावितरणनिष्ठास्य नानाशास्त्रतृतीयस्य मय्यावास्यस्य कायस्थस्य
प्रथितयशसः सुगृहीतनाम्बः स्वर्गतस्य श्रीसारदारजनविद्याविनोदस्य सूनुरा श्रीकुमुद-
रक्षणेन कृतयाः वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्याः प्रथमभागस्य द्वितीयः खण्डः ॥

॥ इति सम्पूर्णोऽयं खण्डः ॥

यदनुक्तं दुर्लभं वा मतिमोहसमुद्भवम् ।

सन्तः सन्ततकारुण्यास्तत्सर्वं मर्षयन्तु मे ॥

Publication Sanskrit 1928 &c.,

এস, রায়ের
প্রবেশিকা ব্যাখ্যা
স্মিতভাষিনী

শ্রীকুমুদরঞ্জন রায়, এম, এ,
কর্তৃক পরিবদ্ধিত।

গণ্যেণ নতন সংস্করণ

PUBLISHED BY
MANORANJAN RAY
FOR
S. RAY & CO.,

11/1, Esplanade, and 90/4A Harrison Road,
CALCUTTA.

দুই টাকা মাত্র।

হুচীপত্র

পঞ্চতন্ত্র

- ১। কথামুখ
- ২। বণিকপুত্রলোহ &c.
- ৩। ব্রাহ্মণকর্কট &c.
- ৪। শ্রেষ্ঠিকপণক &c.
- ৫। মণ্ডুককৃষ্ণসর্প &c.
- ৬। নীলবর্ণশৃগাল &c.

হিতোপদেশ

- ১। মৃগব্যাধ
- ২। হস্তিশৃগাল
- ৩। বানরকীলক
- ৪। চৌররজক
- ৫। সিংহমূষিক
- ৬। ঘণ্টাবানর
- ৭। কাককৃষ্ণসর্প
- ৮। সমুদ্রটিষ্টিভ
- ৯। পক্ষিবানর

হিতোপদেশ

- ১০। ব্যাজ্ঞচন্দ্রাবৃত্ত etc.
- ১১। হংসকাক etc.
- ১২। কাকবর্জক
- ১৩। বীরবর
- ১৪। হংসকচ্ছপ
- ১৫। মুনিমূষিক
- ১৬। ব্রাহ্মণনকুল
- ১৭। মৃগকাক etc.
- ১৮। বকমংস্ত্র etc.
- ১৯। ব্রাহ্মণশঙ্কুকলস
- ২০। ধূর্তছাগ etc.
- ২১। পিঙ্গলকসঞ্জীবক

বিষ্ণুপুরাণ

- ১। মাক্ষাত্তকথা
- ২। স্যামন্তকোপাখ্যান
- ৩। চন্দ্রবংশাখ্যান
- ৪। নহষবংশাখ্যান

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
NEW DELHI

Borrower's Rec

to 4V/2